

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

SAHÂBE BİLGİSİNİN TESPİTİ

DOKTORA TEZİ

Mahmut YAZICI

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI

ARALIK - 2014

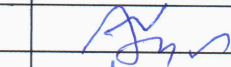
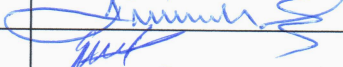
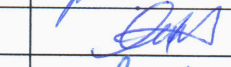

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SAHÂBE BİLGİSİNİN TESPİTİ

DOKTORA TEZİ
Mahmut YAZICI

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis

Bu tez 19/12/2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Abdullah AYDINLI	Basarılı	
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Basarılı	
Doç. Dr. Erdinç AHATLI	Basarılı	
Doç. Dr. Halit ÖZKAN	Basarılı	
Yrd. Doç. Dr. Saim YILMAZ	Basarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mahmut YAZICI

19/12/2014

ÖNSÖZ

Sahâbe nesli, ilahi vahyin ilk muhatapları olmaları, her türlü baskı, işkence ve zulme katlanarak İslâm'ı yaşayıp yaymaları ve İslam medeniyetinin kurucu nesli olmaları itibariyle büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle sahâbe bilgisinin tespiti (ma'rifetu's-sahâbe) de büyük bir önem arz etmektedir.

İslam âlimleri, sahâbe bilgisinin tespit yollarını birkaç maddede ve tarihi sürecin neticesini özetleyerek ortaya koymuş olsalar da, ne eski alimler ne de yeni araştırmacılar bunun tarihi arka planının nasıl olduğu konusunu inceleyip detaylı bir çalışma kaleme almışlardı. Bu boşluğu doldurmak maksadıyla hazırlanan bu çalışmada, ilk dönemden itibaren sahâbe bilgisinin nasıl tespit edildiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tezin her safhasında gerekli tashîh ve tenkitlerde bulunarak çalışmamı olgunlaştıran danışmanım Prof. Dr. Abdullah Aydınlı Bey'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Teşvik, tenkit ve tashihte bulunarak çalışmama katkı sağlayan Doç. Dr. Mehmet Özşenel, Doç. Dr. Erdiñç Ahatlı ve Yrd. Doç. Dr. Saim Yılmaz Beyler'e de ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak beni ilme teşvik eden ve yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma, bu günlere ulaşmam için maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, haklarını ve emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim anne ve babama, ilmi çalışmalarım da her türlü kolaylığı gösterip, çalışma imkanı sunan fedakar eşime şükranlarımı sunarım.

Mahmut YAZICI

19/12/2014

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İLK DÖNEMDE SAHÂBE BİLGİSİNİN TESPİTİ.....	35
1.1. İlk Dönemde Sahâbe Bilgisinin Kaynakları.....	35
1.1.1. Sözlü Rivayetler	35
1.1.1.1. Bizzat Sahâbînin Kendisinin Bilgi Vermesi.....	37
1.1.1.2. Bir Sahâbînin Başka Bir Sahâbînin Suhbeti Hakkında Bilgi Vermesi	38
1.1.1.3. Sahâbinin Neslinden veya Yakın Çevresinden Olanların Bilgi Vermesi.....	40
1.1.1.4. Sahâbînin Mensubu Olduğu Kabile Fertlerinin Bilgi Vermesi	42
1.1.1.5. Sahâbe ile Çağdaşları Olan Tâbiûnun Bilgi Vermesi	43
1.1.1.6. Rical Bilgisi Uzmanlarının Bilgi Vermesi	45
1.1.2. Yazılı Kaynaklar.....	46
1.1.2.1. Kur'ân-ı Kerîm.....	50
1.1.2.2. İlk Kayıtlar	65
BÖLÜM 2: İLK DÖNEM YAZILI KAYNAKLARDA SAHÂBE BİLGİSİ.....	119
2.1. İlk Dönem Sahâbe Bilgisi Uzmanları ve Uzmanlık Alanları	119
2.1.1. Sahâbîlerle İlgili Birçok Konuda Uzman Olanlar.....	119
2.1.1.1. 'Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712)	120
2.1.1.2. 'Âsım b. Ömer b. Katâde (ö.120/737)	123
2.1.1.3. İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741).....	125
2.1.1.4. Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm (ö.135/752)	131
2.1.1.5. Mûsâ b. 'Ukbe (ö.141/758).....	134
2.1.1.6. Muhammed b. İshâk (ö.151/768)	137
2.1.1.7. Muhammed b. 'Abdillah ez-Zührî (ö.152/769).....	142
2.1.1.8. Ma'mer b. Râşid (ö.153/771).....	142
2.1.1.9. Muhammed b. Sâlih b. Dînâr (ö.168/784)	145
2.1.1.10. Ebû Ma'ser es-Sindî (ö.170/786).....	147
2.1.1.11. Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö.207/822)	148

2.1.2. Nesep Bilgisi Uzmanları	156
2.1.2.1. Kureyş'in Nesebinde Uzman Olanlar	157
2.1.2.2. Ensâr'ın Nesebinde Uzman Olanlar	159
2.1.2.3. Genel Nesep Bilgisi Uzmanları.....	163
2.1.3. Özel Konularda Uzmanlığı Olanlar	166
2.1.3.1. Hz. Peygamber'in Ailesiyle İlgili Bilgilerde Uzman Olanlar	166
2.1.3.2. Sahâbenin Evlerinin Bulunduğu Yerler Konusunda Uzman Olanlar	168
2.1.3.3. Muâhât Konusunda Uzman Olanlar	170
2.1.3.4. İlk Müslümanların İslam'a Girişleri Konusunda Uzman Olanlar	172
2.1.3.5. Hz. Peygamber'e Gelen Heyetler Konusunda Uzman Olanlar	173
2.1.3.6. Sahâbenin İlkleriyle (Evâil) İlgili Bilgilerde Uzman Olanlar	174
2.1.3.7. Belli Bölgelerdeki Sahâbîler Hakkında Uzman Olanlar	177
2.1.4. Diğer Sahâbe Bilgisi Uzmanları	179
2.2. Sahâbe Bilgisini İçeren Kitaplar.....	183
2.2.1. Siyer ve Meğâzî Kitapları	183
2.2.2. Ensâb Kitapları	183
2.2.2.1. Müerric es-Sedûsî (ö.195/810) <i>Kitâbu hazf min nesebi Kureyş</i>	183
2.2.2.2. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö.236/850) <i>Nesebu Kureyş</i>	184
2.2.2.3. Belâzürî (ö.279/892) <i>Ensâbu'l-eşraf</i>	186
2.2.3. Tabakât Kitapları	188
2.2.3.1. Muhammed b. Sa'd (ö.230/844) <i>et-Tabakâtu'l-kübrâ</i>	189
2.2.3.2. Halife b. Hayyât (ö.240/854) <i>et-Tabakât</i>	200
2.2.3.3. Müslim b. el-Haccâc (ö.261/874) <i>et-Tabakât</i>	201
2.2.3.4. Ahmed el-Berdîcî (ö.301/913) <i>Tabakâtü'l-esmâi'l-mufrede</i>	203
2.2.4. Fütûhât Kitapları.....	203
2.2.4.1. İbn 'Abdilhakem (ö.257/870) <i>Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ</i>	203
2.2.4.2. Belâzürî (ö.279/892) <i>Futûhu'l-buldân</i>	205
2.2.5. Rical Tarihleri.....	206
2.2.5.1. Yahyâ b. Ma'în (ö.233/847) <i>et-Târîh</i>	206
2.2.5.2. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) <i>Kitâbü'l-esâmî ve'l-künâ</i>	208
2.2.5.3. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö.256/869) <i>et-Târîhu'l-kebîr</i>	209
2.2.5.4. Buhârî <i>et-Târîhu'l-evsat</i>	213
2.2.5.5. Fesevî (ö.277/890) <i>el-Ma'rife ve't-târîh</i>	214
2.2.5.6. İbn Ebî Hayseme (ö.279/892) <i>et-Târîhu'l-kebîr</i>	216
2.2.5.7. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö.281/894) <i>Târîhu Ebî Zür'a</i>	218

2.2.5.8. Taberî (ö.310/923) <i>el-Muntehab min Zeyli'l-müzeyyel</i>	219
2.2.6. Şehir Tarihleri.....	222
2.2.6.1. İbn Şebbe (ö.262/875) <i>Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera</i>	223
2.2.6.2. Bahşel (ö.292/904) <i>Târîhu Vâsıt</i>	224
2.2.6.3. Ebu'l-'Arab (ö.333/944) <i>Tabakâtu 'ulemâi İfrîkiyye</i>	225
2.2.6.4. Muhammed b. Sa'îd el-Kuşeyrî (ö.334/945) <i>Târîhu'r-Rakka</i>	225
2.2.6.5. Ebu'ş-Şeyh (ö.369/979) <i>Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbahân</i>	226
2.2.6.6. 'Abdülcebbâr el-Havlânî (ö.370/980) <i>Târîhu Dâryâ</i>	226
2.2.6.7. Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö.427/1035) <i>Târîhu Curcân</i>	227
2.2.6.8. Ebû Nu'aym (ö.430/1038) <i>Zikru ahbâri İsbahân</i>	227
2.2.6.9. Hatîbu'l-Bağdâdî (ö.463/1070) <i>Târîhu Bağdâd</i>	228
2.2.6.10. İbn 'Asâkir (ö.571/1175) <i>Târîhu Medîneti Dimaşk</i>	229
2.2.7. Hadis Kitapları.....	229
2.2.8. Müstakil Sahâbe Kitapları.....	231
2.2.8.1. Tirmizî (ö.279/892) <i>Tesmiyetu ashâbi'n-Nebî</i>	232
2.2.8.2. İbn Ebî 'Âsım (ö.287/900) <i>el-Âhâd ve'l-mesânî</i>	234
2.2.8.3. Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/929) <i>Mu'cemu's-sahâbe</i>	237
2.2.8.4. İbn Kâni' (ö.351/962) <i>Mu'cemu's-sahâbe</i>	239
2.2.8.5. İbn Hibbân (ö.354/965) <i>Târîhu's-Sahâbe</i>	240
2.2.8.6. İbn Mende (ö.395/1004) <i>Ma'rifetu's-sahâbe</i>	243
2.2.8.7. Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö.430/1038) <i>Ma'rifetü's-sahâbe</i>	248
2.2.9. Diğer Kitaplar.....	257
2.2.9.1. İbn Habîb (ö.245/859) <i>el-Muhabber</i>	257
2.2.9.2. İbn Kuteybe (ö.276/889) <i>el-Ma'ârif</i>	258
2.3. Adı Geçen Kaynaklarda Sahâbe Bilgisinin Ele Alınmış Şekilleri.....	259
2.3.1. Ensâba Göre Sıralama.....	260
2.3.2. Alfabetik Sıralama	261
2.3.3. Kronolojik Sıralama.....	261
2.3.4. Yaşadıkları Şehirlere Göre Sıralama.....	262
2.3.5. Karışık Sıralama	263
2.4. Sahâbeyi Tespitte Muhaddis ve Müerrihlerin Yöntemleri	264
2.5. İlk Dönem Kaynaklarında Sahâbenin Tespit Yolları.....	267
2.5.1. Suhbet Kavramıyla	267
2.5.2. Hz. Peygamber'in Yakın ve Uzak Akrabasından Olma	268
2.5.2.1. Hz. Peygamber'in Ailesinden Olma	268

2.5.2.2. Hz. Peygamber'in Yakın Akrabası ve Hısımları Olma.....	269
2.5.2.3. Hz. Peygamber'in Hizmetçisi, Mevlâsı ve Anlaşmalısı Olma	270
2.5.3. Hz. Peygamber'in Dini ve İdari İşlerde Görevlendirdiği Kimselerden Olma	271
2.5.3.1. Hz. Peygamber'in Kâtibi Olma	271
2.5.3.2. Hz. Peygamber'in Müezzini Olma	271
2.5.3.3. Hz. Peygamber'in Kumandanı Olma.....	272
2.5.3.4. Hz. Peygamber'in Kılavuzu Olma.....	272
2.5.3.5. Hz. Peygamber'in Elçisi Olma.....	273
2.5.3.6. Hz. Peygamber'in Âmili Olma.....	273
2.5.4. Hz. Peygamber'le Yakın Temasta Bulunma	275
2.5.4.1. Hz. Peygamber'in Yanında Bulunma	275
2.5.4.2. Hz. Peygamber'le Birlikte Namaz Kılma Yemek Yeme ve Yolculuk Yapma	275
2.5.4.3. Hz. Peygamber'in Binek Arkadaşı Olma.....	276
2.5.4.4. Hz. Peygamber'le Karşılaşma ve Konuşma	276
2.5.4.5. Hz. Peygamber'i Ziyarete Gelme	276
2.5.4.6. Hz. Peygamber'e Biat Etme	277
2.5.4.7. Hz. Peygamber'in Ziyaret Etmesi	278
2.5.4.8. Hz. Peygamber'in Adını Değiştirdiği Kimselerden Olma	278
2.5.4.9. Hz. Peygamber'in Hakkında Konuştuğu Kimselerden Olma	279
2.5.5. Hz. Peygamber'i Görme veya İşitmeye Dayalı İfadeler Kullanmış Olma	279
2.5.5.1. Hz. Peygamber'i İşitme	279
2.5.5.2. Hz. Peygamber'i Görme	280
2.5.6. Hz. Peygamber Zamanındaki Bazı Gruplar Arasında Zikredilme	280
2.5.6.1. Nakîblerden Olma	280
2.5.6.2. Hz. Peygamber'in Kardeş İlan Ettiği Kimselerden Olma	281
2.5.6.3. Suffa Ehlerinden Olma	281
2.5.6.4. Fetih Günü Müslümanlarından Olma	282
2.5.7. Hz. Peygamber Zamanındaki Olaylara Tanıklık	282
2.5.7.1. Habeşistan Hicretlerine Katılma.....	283
2.5.7.2. Akabe ve Rıdvan Biatlarına Katılma	284
2.5.7.3. Medine'ye Hicret Edenlerden Olma	285
2.5.7.4. Hz. Peygamber Zamanındaki Gazve ve Seriyelere Katılma	285
2.5.7.5. Vedâ Haccı'na Katılma.....	287
2.5.8. Hz. Peygamber Zamanında Yaşamış veya Vefat Etmiş Olma	287
2.5.9. Sahâbîlerle İlgili Müstakil Bir Eserde veya Bölümde Zikredilmiş Olma	288

BÖLÜM 3: İLK DÖNEM ESERLERİNE DAYALI KAYNAKLAR.....	289
3.1. Sahâbe Tercemelerini Esas Alan Eserlerde Sahâbe Bilgisinin Tespiti	289
3.1.1. İbn ‘Abdilber en-Nemerî (ö.463/1070) <i>el-İstîâb fî ma ‘rifeti ‘l-ashâb</i>	289
3.1.1.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı	289
3.1.1.2. Kaynakları.....	291
3.1.1.3. İbn ‘Abdilber’in, Eserine Aldığı Kimselerde Aradığı Şartlar	293
3.1.1.4. İbn ‘Abdilber’e Göre Sahâbe	294
3.1.1.5. Sahâbe Bilgisinin Tespiti	295
3.1.1.6. Tenkîdi	299
3.1.1.7. Üzerine Yapılan Çalışmalar	300
3.1.2. ‘İzzüddîn İbnu’l-Esîr (ö.630/1232) <i>Üsdü ‘l-ğâbe fî ma ‘rifeti ‘s-sahâbe</i>	301
3.1.2.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı	302
3.1.2.2. Kaynakları.....	303
3.1.2.3. İbnu’l-Esîr’e Göre Sahâbe	306
3.1.2.4. Sahâbe Bilgisinin Tespiti	307
3.1.2.5. Tenkîdi	314
3.1.2.6. Üzerine Yapılan Çalışmalar	315
3.1.3. Ru‘aynî (ö.632/1234) <i>el-Câmi ‘ li-mâ fî ‘l-musannefâti ‘l-cevâmi ‘</i>	315
3.1.3.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı	317
3.1.3.2. Kaynakları.....	317
3.1.3.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti	320
3.1.4. Zehebî (ö.748/1347) <i>Tecrîdu esmâi ‘s-sahâbe</i>	323
3.1.4.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı	324
3.1.4.2. Kaynakları.....	324
3.1.4.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti	325
3.1.4.4. Tenkîdi.....	327
2.6.4.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar	327
3.1.5. İbn Hacer (ö.852/1448) <i>el-İsâbe fî temyîzi ‘s-sahâbe</i>	327
3.1.5.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı	328
3.1.5.2. Kaynakları.....	331
3.1.5.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti	332
3.1.5.4. Tenkîdi.....	368
3.1.5.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar	369

3.2. Hadis Usûlü Kitaplarında Sahâbe Bilgisinin Tespit Yolları.....	370
3.2.1. Tevâtür Yolu	373
3.2.2. Âhâd Haber Yolu.....	374
3.2.2.1. Şöhret Yolu	374
3.2.2.2. Ferd Haber Yolu.....	375
SONUÇ.....	380
KAYNAKÇA.....	385
ÖZGEÇMİŞ	406

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
ç.	: çoğulu
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
krş.	: karşılaştır
ö.	: ölümü
r.a.	: radiyallahu anh/anhâ
s.	: sayfa
s.a.s.	: sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	: sayfa sırası
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkîk
thr.	: tahrîc
tkd.	: takdîm
tlk.	: ta'lik
tsh.	: tashîh
t.y.	: basım tarihi yok
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayıncılık, Yayınevi, Yayınları
y.y.	: yayın yeri yok

Tezin Başlığı: Sahâbe Bilgisinin Tespiti	
Tezin Yazarı: Mahmut YAZICI	Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI
Kabul Tarihi: 19 Aralık 2014	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 406 (tez)
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Hadis
<p>Yaygın kabule göre Hz. Peygamber’le Müslüman olarak karşılaşan ve Müslüman olarak ölen kimseler olarak tanımlanan sahâbenin, İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerin sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan ilk nesil olmaları nedeniyle tespit edilip, tanınmaları oldukça önemlidir. Konuya ilişkin hadis usûlü kitaplarında ma‘rifetu’s-sahâbe konu başlığı altında sahâbe bilgisinin tespit yöntemlerine dair birkaç maddede özet bir şekilde bilgi verilmekte fakat ilgili eserlerde ilk dönemlerden itibaren sahâbe bilgisinin tespitinin nasıl gerçekleştirildiğine dair ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Sahâbîlerle alakalı yapılmış birçok akademik çalışmada da ilgili yöntemlerin dışında fazla bir bilgi yer almamaktadır. Böylesine önemli bir konunun çalışılmamış olması eksiklikti. Bu çalışma, söz konusu eksikliği gidermek amacıyla, sahâbe bilgilerini içeren elimizdeki en eski eserlere müracaat edilmek suretiyle ilk dönemden itibaren sahâbe bilgilerinin nasıl tespit edildiğini ve sahâbe tercemelerini içeren bazı eserlerin sahâbe bilgisinin tespitine dair metotlarını detaylı olarak ele almaktadır.</p> <p>Konu, Giriş kısmı ve üç ana bölümde incelenmektedir. Giriş bölümünde ana hatlarıyla rical bilgisi hakkında malumat verilip, sahâbe teriminin kavramsal çerçevesi çizilmektedir. Birinci bölümde, ilk dönemde sahâbe bilgisinin tespiti üzerinde durularak sözlü rivayetlerle, Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’in mektupları, dîvânlar ve diğer yazılı kayıtlardaki sahâbe bilgileri ele alınmaktadır. İkinci bölümde, ilk dönemde sahâbe konusunda uzman olan kişiler ve uzmanlık alanları incelenmekte ayrıca sahâbîlerle ilgili yazılan eserlerin dönüm noktası olan İbn Abdilber’in, <i>el-İstîâb</i>’ına kadar yazılmış önemli siyer, meğâzî, tabakât, târih, ensâb vd. kitaplarla müstakil bazı sahâbe kitaplarının sahâbe bilgisinin tespitine dair metotları ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde ise son dönemde yazılan müstakil sahâbe kitaplarından, İbn Abdilber’in, <i>el-İstîâb</i>; İbnu’l-Esîr’in, <i>Üsdü’l-ğâbe</i>; Ru‘aynî’nin, <i>el-Câmi’</i>, Zehebî’nin, <i>Tecridu esmâi’s-sahâbe</i> ve İbn Hacer’in, <i>el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe</i> adlı eserlerinde sahâbe bilgisinin tespiti konusu incelenmekte, son olarak da usul kitaplarında sahâbe bilgisinin tespit yollarına dair bilgiler ele alınarak değerlendirilmektedir.</p> <p>Bu çalışma, sonuç olarak usul bilginlerinin sahâbe bilgisinin tespit yöntemlerine dair belirledikleri metotları teyit etmekle beraber, eksik taraf olan sahâbe bilgisinin tespitinin tarihi arka planını ortaya koymaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Sahâbe, ma‘rifetu’s-sahâbe, ricâl bilgisi, sahâbe literatürü	

Title of the Thesis: Identifying the information on the Companions	
Author: Mahmut YAZICI	Supervisor: Professor Abdullah AYDINLI
Date: 19 December 2014	Nu. of pages: ix (pre text)+406 (main body)
Department: The Basic İslamic Sciences Subfield: Hadith	
<p>Given the fact that the Companions, according to the generally accepted definition defined as people who came across the Prophet while being Muslims and died as Muslims, constituted the very first generation that transmitted the two main sources of the religion of Islam, i.e., the Quran and the traditions, down to the later generations, it is very important to identify them and, by doing so, they become known. One can find information on the methods of identifying information about the Companions in the books of Hadīth methodology as summarized in couple points under the section of maʿrifa al-ṣaḥāba, the related literature does not provide, however, how this task of identifying information on the Companions has actually been undertaken since the early periods. Many academic works dealing with the Companions do not offer much information beyond the methods already found in the above-mentioned literature. It was a deficiency that such an important topic has not been studied. In order to fill this gap, consulting to the earliest works available that contain information about the Companions, the present work deals with how information on the Companions was actually identified and, in detail, it examines some works containing biographies of Companions in terms of the methods by which these books identify the information on the Companions.</p> <p>The subject is analyzed in an introduction and three main chapters. In the introductory section, general information regarding biographical data is provided, and then, the limits of the term ṣaḥāba (companion) are determined. Dwelling on the identification of the information on the Companions in the early period, Chapter 1 examines the information found in the Quran, letters of the Prophet, dīwāns, and in the other written records. Chapter 2 deals with the people of the early period who were experts on the Companions as well as with their area of expertise, and beyond that; important books of siyar, maghāzī, ṭabaqāt, tāriḫ, ansāb, etc. that were written before al-Istiʿāb of Ibn ʿAbd al-Barr-- which constitutes a turning point in the course of the books written on the Companions-- and some other separate books on ṣaḥāba are one by one evaluated in terms of their methods of identifying the information on the Companions. Chapter 3 is devoted to an analysis of the subject of identification of the information on the Companions in separate books on ṣaḥāba that were written in the late period such as al-Istiʿāb of Ibn ʿAbd al-Barr, Usd al-Ghāba of Ibn al-Athīr, al-Jāmiʿayn of Ruʿaynī, Tajrīd al-Asmāʾ al-Ṣaḥāba of Zhabī, and Al-Iṣāba of Ibn Ḥajar. Finally, the information on the methods of identifying the information on the Companions in the uṣūl books is examined and evaluated. While confirming the methods of identifying the information on the Companions already provided by uṣūlī scholars, the present work goes beyond that by revealing the historical background of identification of the information on the Companions, which was something lacking in the previous scholarship.</p>	
<p>Keywords: <i>Ṣaḥāba</i> (Companion), <i>maʿrifa al-ṣaḥāba</i> (information on the Companions), biographical data, literature on the Companions.</p>	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'i ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünnetini günümüze ulaştıranların ilk halkasını, hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadis-i şerîflerde övülen sahâbe nesli oluşturmaktadır.

İslam Medeniyetinin “kurucu nesli” olmaları nedeniyle sahâbenin isimleri, nesepleri, kişilikleri, ahlaki özellikleri, örnek yaşantıları ve tarihte üstlendikleri önemli görevler gibi bilgiler ilk asırdan itibaren hem şifâhî hem de yazılı olarak sonraki nesillere aktarılmaya çalışılmıştır. İlk asrın birinci çeyreğinde Hz. Ömer tarafından tesis edilen Dîvânlar ile yine birinci asrın son çeyreğinde siyer ve meğâzîye dair kayıtlarda muhafaza edilen sahâbe bilgileri yazılı kaynaklara örnek olarak zikredilebilir.

Sahâbîlerle ilgili bilgileri içeren en eski eserler, ikinci asrın ikinci çeyreğinde yazılan ve bugün elimizde bulunan bazı siyer ve meğâzî kitaplarıdır. İkinci asrın son çeyreğinde yazılan bazı tabakât kitapları da muhtemelen sahâbe bilgilerini içerse de ne yazık ki bu eserler günümüze ulaşmış değildir.

Sahâbe bilgisinin müstakil bölümlerde incelendiği en eski ve en kapsamlı eserler ise bugün elimizde bulunan ve hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinde kaleme alınan tabakât ve târih kitaplarıdır. Bu asrın son çeyreğinden itibaren sahâbîlerle ilgili birçok müstakil eser yazılmış olsa da bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte konuya ilişkin eserlerin bir çoğunun muhtevası, elimizdeki en kapsamlı müstakil sahâbe kitapları olan İbn 'Abdilber'in *el-İstîâb*, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe*, Ru'aynî'nin *el-Câmi'* ve İbn Hacer'in *el-İsâbe* adlı eserlerinde bulunmaktadır.

Sahâbe tercemelerinin ele alındığı eserlerde ilgili sahâbîler ve onlarla alakalı bilgilerin nasıl tespit edildiğine dair detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Usûl-i hadîs kitaplarında ise sahâbe bilgisinin tespiti, ma'rifetu's-sahâbe konu başlığı altında birkaç maddede ve mücmel olarak zikredilmekte, birkaç örnek zikredilerek ayrıntılı bilgi verilmemektedir.

Bu çalışmada, ilk asırdan itibaren sahâbe bilgisinin nasıl tespit edilmeye çalışıldığı, konuyla ilgili uzmanların kimler olduğu ve eserinde sahâbe bilgilerine yer verenlerin ya

da sahâbîlerle ilgili müstakil eser kaleme alanların sahâbe bilgisinin tespitine dair metotlarının neler olduğu konu edilecektir. Dolayısıyla sahâbenin sayısı, tabakaları, fazileti, adâleti ve sahâbe bilgisinin değeri gibi konular araştırma dışında tutulacaktır.

Çalışmanın Önemi

Hem ülkemizde hem de diğer İslam ülkelerinde, sahâbîler ve hayatlarıyla ilgili birçok eser kaleme alınmış, haklarında yüksek lisans ve doktora tezi, bilimsel dergilerde makaleler yazılmış ve çok çeşitli açılardan incelenmiş olmalarına rağmen sahâbîlerin tespit edilme yöntemleriyle alakalı usul kitaplarındaki dört-beş maddenin dışında fazla bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Ahmet el-Bâtîlî'nin yazmış olduğu *Ma'rifetu's-sahâbe 'inde'l-muhaddisîn* adlı eser, konu başlığı olarak çalışmamızla alakalı olsa da içerik bakımından sahâbe kavramı, sahâbe tabakaları ve sahâbenin adaletine dair sözleri biraraya getirmekten ayrıca sahâbîlerle ilgili yazılan bazı eserlerin listesini vermekten öteye geçememiştir.

Danışman hocamın daha önce çalıştırdığı ve konumuza yakın olduğunu düşündüğümüz, *İbn Sa'd'ın, et-Tabakâtü'l-Kübrâ'sında Sahâbe Bilgisi, İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-Nebeviyye'sinde Sahâbe Bilgisi ve İbn Ebî Hayseme'de Sahâbe Bilgisi* adlı yüksek lisans tezlerinde ise sahâbe bilgisinin tespit yönteminden ziyade bu eserlerdeki sahâbe bilgisinin nasıl ele alındığı ve ilgili eserlerde adı geçen sahâbîlerin isimlerinin tespiti üzerinde durulmuştur.

Sahâbîlerin hayatı, kişilikleri, sayıları, sünnete olan bağlılıkları, âdil olup olmadıkları ve kime sahâbî denilip denilmeyeceğiyle ilgili bilgiler yanında onların tespiti de önemli bir konudur. Çünkü dinin asıl kaynaklarından olan Hz. Peygamber'in hadislerinin sıhhati, senedin muttasıl olmasına bağlıdır. Bu da hadisleri sonraki nesillere aktaran ilk halka olmaları nedeniyle sahâbe neslinin tespitini önemli kılmaktadır. Ayrıca Kur'an ve hadislerin bu nesli övmesine binaen "hepsi adildir" denilerek sahâbenin cerh-ta'dîl araştırması dışında tutulması da onların doğru ve sağlam bir şekilde tespit edilmelerini gerektirmektedir. Bu hususlara göre sahâbe bilgisinin tespiti konusu oldukça önemlidir.

Çalışmanın Amacı

Gerek ricâl kitaplarında gerekse usul kitaplarında sahâbenin tespit yolları kısa ve öz bir şekilde uzun bir zaman dilimini kapsayan çalışmalar sonucunda elde edilen sonuçlara göre dile getirilmekte, bu bilgilerin tespitinin ilk dönemden itibaren nasıl gerçekleştirildiğine, tabiri caizse işin mutfak kısmının ne olduğuna dair ayrıntılı bilgiler verilmemektedir.

Sahâbe bilgisinin tespiti gibi önemli bir konuda kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması bir eksiklikti. Bu eksikliğı gidermek amacıyla ilk dönemden itibaren başlanarak sahâbe bilgisinin nasıl tespit edildiğı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Sahâbe terâciminin, Ricâl İlmi'nin kapsamına girmesi açısından Giriş bölümünde ilk olarak, ricâl bilgisinin tespitinin dayanakları, geçirdiğı aşamalar ve ilgili örneklerden yola çıkılarak ricâl bilgisinin nasıl tespit edildiğı genel hatlarıyla açıklanmıştır. Ardından "sahâbe" sözcüğünün kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuş ve uygulanabilirlik bakımından daha elverişli ve kapsamlı olması dolayısıyla, "Sahâbe, Hz. Peygamber'le Müslüman olarak karşılaşılan ve Müslüman olarak ölebilir." şeklindeki tanım benimsenmiştir.

Sahâbe bilgisinin tespitinin en mühim kısmını ilk dönem oluşturmaktadır. Bu nedenle ilk dönem üzerinde önemle durulmuştur. Yazılı rivayetten önce sözlü rivayetin yaygın olarak kullanılması nedeniyle sahâbe bilgisinin ilk dönem kaynakları, sözlü ve yazılı kaynaklar olarak ikiye ayrılmıştır. Sözlü rivayetler kısmında, sahâbilerle ilgili bilgilerin sözlü olarak alındığını gösteren örneklerden yola çıkılarak bu bilgilerin nasıl tespit edildiğı ortaya konmuştur. Yazılı kaynaklar kısmında ise başta Kur'ân-ı Kerîm'de sahâbe bilgisi olmak üzere bugün birkaç tanesi hariç çoğu elimizde olmayan fakat muhtevaları eserlerde muhafaza edilen Hz. Peygamber dönemindeki mektup vb. kayıtlar ile daha sonra Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvânlar ve elimizdeki en eski eserlerden önce hicrî I. ve II. asırlarda yazılan ve muhtemelen sahâbe bilgileri de içeren yazılı kayıtlar hakkında bilgiler verilmiştir.

Sahâbe bilgilerinin yer aldığı en eski yazılı kayıtları ihtiva etmesi nedeniyle Hz. Ömer zamanında oluşturulan dîvânlar üzerinde özellikle durulmuş, ilgili dîvânların menşei,

çeşitleri, ihtiva ettiği sahâbe bilgileri, geçirdiği süreçler, akıbeti ve sahâbe bilgilerinin tespitine etkisi ve kaynaklığı gibi hususlar incelenmiştir.

Elimizdeki en eski siyer, tabakât ve ricâl târihi kaynaklarında yapılan araştırmalar esnasında sahâbe bilgisinde uzman olan alimler tespit edilmiştir. Bu alimlerin konuyla ilgili rivayetleri incelendiğinde ise bir kısmının sahâbîlerle alakalı genel bilgilerde, bir kısmının ise sahâbenin nesep bilgileri, yerleştikleri yerler veya Müslüman oluş zamanları gibi hususi bilgilerde uzman oldukları görülerek, ilgili alimler ve uzmanlık alanları hakkında bilgiler verilmiştir.

Elimizdeki en eski eserlerdeki bilgilerden yola çıkılarak ilk dönemde sahâbe bilgisinin tespitinin nasıl gerçekleştirildiği ortaya konulduktan sonra yine en eski eserlerden başlamak üzere sahâbe bilgilerini içeren siyer-meğâzî, ensâb, tabakât, fütûhât, ricâl tarihleri, şehir tarihleri ve müstakil sahâbe kitaplarından meşhur olanları ele alınarak, ihtiva ettikleri sahâbe bilgileri ve müelliflerinin sahâbe bilgisinin tespitine dair metotları hakkında açıklamalar yapılmış, tespit edilen yöntemler ayrı bir başlık altında örnekleri verilmek suretiyle izah edilmiştir.

Müteahhir dönemde yazılan ve sahâbe terâcimini ele alan en kapsamlı eserlerden olan *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, *el-Câmi' mâ fî'l-musannefâti'l-cevâmi' min esmâi's-sahâbe*, *Tecrîdu esmâi's-sahâbe* ve *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserlerde sahâbe bilgisinin tespiti ele alındıktan sonra usul kitaplarında sahâbe bilgisinin tespitine yönelik metotların neler olduğu, konuyu ele alan en eski usul kitaplarından itibaren incelenerek ortaya konulmuş ve örneklerle zenginleştirilmiştir.

Sahâbe bilgisinin tespitinin nasıl gerçekleştiği ilk asırdan itibaren ele alınarak belli bir plan dahilinde işlenmiş, son olarak da varılan sonuçlar özet bir şekilde sunulmuş çalışmada tamamlanmıştır.

Çalışmanın Kaynakları

Başta Hz. Peygamber'in sîretinin ve savaşlarının anlatıldığı siyer ve meğâzî eserleri ve nesep bilgilerine yer veren ensâb kitapları olmak üzere rical tarihiyle ilgili telif edilen eserlerin hemen her türünde sahâbîlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle elimizdeki en eski yazılı kaynaklar olan siyer, meğâzî ve ensâb kitapları başta olmak

üzere sahâbe terâcimini genelde müstakil bölümlerde ele alan tabakât, tarih ve şehir tarihi gibi genel rical bilgisi eserleriyle, sahâbe ricalini müstakil olarak ele alan eserler çalışmamızda başvurduğumuz ana kaynaklardır. İlgili eserler şunlardır:

Siyer ve meğâzî kitaplarından, ‘Urve b. ez-Zübeyr’in (ö.94/712) *Meğâzî Rasûlillah*’ı, Mûsâ b. ‘Ukbe’nin (ö.141/758) *el-Meğâzî*’si, İbn İshâk’ın (ö.151/768) *es-Sîretü’n-Nebeviyye*’si ve Vâkıdî’nin (ö.207/822) *Kitâbu’l-Meğâzî*’si.

Ensâb kitaplarından, Müerric es-Sedûsî’nin (ö.195/810) *Kitâbu hazf min nesebi Kureyş*’i, İbnu’l-Kelbî’nin (ö.204/819) *Cemheretu’n-Neseb*’i, Mus‘ab ez-Zübeyrî’nin (ö.236/850) *Nesebu Kureyş*’i ve Belâzürî’nin (ö.279/892) *Ensâbu’l-eşrâf*’ı.

Tabakât kitaplarından, İbn Sa‘d’ın (ö.230/844) *et-Tabakâtu’l-kübrâ*’sı, Halîfe b. Hayyât’ın (ö.240/854) ve Müslim’in (ö.261/874) *et-Tabakât*’ı ve Berdîcî’nin (ö.301/913) *Tabakâtu’l-esmâi’l-müfred*e’si.

Rical tarihlerinden, Yahyâ b. Ma‘în’in (ö.233/847) *et-Târîh*’i, Ahmed b. Hanbel’in (ö.241/855) *Kitâbu’l-esâmî ve’l-künâ*’sı, Buhârî’nin (ö.256/869) *et-Târîhu’l-kebîr* ve *et-Târîhu’l-evsat*’ı, Fesevî’nin (ö.277/890) *el-Ma‘rife ve’t-târîh*’i, İbn Ebî Hayseme’nin (ö.279/892) *et-Târîhu’l-kebîr*’i, Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî’nin (ö.281/874) *Târîh*’i ve Taberî’nin (ö.310/922) *el-Muntehab min Zeyli’l-müzeyyel*’i.

Futûhât kitaplarından, İbn ‘Abdilhakem’in (ö.257/870) *Futûhu Mısr ve ahbâruhâ* adlı eseriyle Belâzürî’nin (ö.279/892) *Futûhu’l-buldân*’ı.

Şehir tarihlerinden, İbn Şebbe’nin (ö.262/875) *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvera*’sı, Bahşel Eslem b. Sehl er-Razzâz’ın (ö.292/904) *Târîhu Vâsıt*’ı, Ebu’l-‘Arab Muhammed el-Kayravânî’nin (ö.333/944) *Tabakâtu’ulemâi İfrîkiyye ve Tunus*’u, Muhammed b. Sa‘îd el-Kuşeyrî’nin (ö.334/945) *Târîhu’r-Rakka*’sı, Ebu’ş-Şeyh el-Ensârî’nin (ö.369/979) *Tabakâtu’l-muhaddisîn bi İsbahân*’ı, ‘Abdülcebbâr el-Havlânî’nin (ö.370/980) *Târîhu Dâryâ*’sı, Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî’nin (ö.427/1035) *Târîhu Curcân*’ı, Ebû Nu‘aym el-İsfehânî’nin (ö.430/1038) *Zikru ahbâri İsbahân*’ı, Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö.463/1070) *Târîhu Bağdâd*’ı ve İbn Asâkir’in (ö.571/1175) *Târîhu Medîneti Dımaşk*’ı.

Müstakil sahâbe kitaplarından, Muhammed b. ‘Îsâ et-Tirmizî’nin (ö.279/892) *Tesmiyetu ashâbi’n-Nebî*’si, İbn Ebî Âsım’ın (ö.287/900) *el-Âhâd ve’l-mesânî*’si, Ebu’l-Kasım el-Beğavî (ö.317/929) ve İbn Kâni’in (ö.351/962) *Mu‘cemu’s-sahâbe*’si, İbn Hibbân’ın (ö.354/965) *Târîhu’s-sahâbe*’si, İbn Mende (ö.395/1004) ve Ebû Nu‘aym el-İsfehânî’nin (ö.430/1038) *Ma‘rifetü’s-sahâbe*’si ve son dönem eserlerden İbn ‘Abdilber’in (ö.463/1070) *el-İstîâb*’ı, İzzüddîn İbnu’l-Esîr’in (ö.630/1232) *Üsdü’l-ğâbe*’si, Ru‘aynî’nin (ö.632/1234) *el-Câmi‘i*, Zehebî’nin (ö.748/1348) *Tecrîdü esmâi’s-sahâbe*’si ve İbn Hacer’in (ö.852/1448) *el-İsâbe*’si.¹

İlk dönem eserlerinden sahâbe bilgilerini içeren İbn Habîb’in (ö.245/859) *el-Muhabber*’i ve İbn Kuteybe’nin (ö.276/889) *el-Ma‘ârif* adlı eserleri de başvuru kaynaklarımız arasında yer almaktadır.

Hz. Ömer’in tesis ettiği Dîvan, ilk dönemde sahâbe bilgisinin tespiti açısından oldukça önemlidir. Ne var ki Dîvân kayıtları günümüze kadar gelememiştir. Birçok sahâbe bilgisini içerdiğini düşündüğümüz Dîvân üzerinde, tesisinden akıbetine kadar detaylı bir araştırma yaptık ve ilgili bilgileri çalışmamızın birinci bölümünde değerlendirdik. İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ının yanında konuyla ilgili en çok yararlandığımız kaynaklar şunlardır:

Ebû Yûsuf (ö.182/798) ve Yahyâ b. Âdem’in (ö.203/818) *Kitâbu’l-harâc*’ları, Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö.224/838) *Kitâbu’l-emvâl*’i, Ya‘kûbî (ö.292/904) ve Taberî’nin (ö.310/922) *Târîh*’i, Cahşiyârî’nin (ö.331/942) *Kitâbu’l-vüzerâ*’sı, Sûlî’nin (ö.335/946) *Edebu’l-küttâb*’ı, Mâverdî’nin (ö.450/1058) *el-Ahkâmu’s-sultâniyyesi* Kalkaşendî’nin (ö.820/1417) *Subhu’l-a‘şâ*’sı ve Makrizî’nin (ö.845/1441) *el-Mevâ‘ız ve’l-i‘tibâr*’ı ile son dönem eserlerinden Zerîf Merzûk’un *Neş‘etü’d-devâvîn*’i ve Mustafa Fayda’nın *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler* adlı eserleri.

¹ Çalışmamızda kaynak olarak *el-İsâbe*’nin, Hassân ‘Abdülmennân’ın yayına hazırladığı tek cilt halindeki Beytü’l-Efkârî’d-Devliyye baskısını kullandık. Ancak tahkiki ‘Adil Ahmed ‘Abdülmevcûd tarafından gerçekleştirilen ve Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye tarafından basılan sekiz ciltlik *el-İsâbe* baskısının daha yaygın olarak kullanıldığı gözönünde tutularak, Hassân ‘Abdülmennân’ın hazırladığı *el-İsâbe* baskısındaki sayfa numarasından hemen sonra, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye baskısında ilgili şahsın geçtiği terceme numarasını da zikrettik.

Sahâbe kavramının tanımı ve sahâbe bilgisinin tespit yolları konusunda ise Hatîbu'l-Bağdâdî'nin (ö.463/1070) *el-Kifâye*'sinden, günümüze kadar yazılmış birçok hadis ve fıkıh usûlü kitabından faydalandık.

Bunlara ek olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin (*DİA*) ilgili maddelerinden ve el-Mektebetü'ş-Şâmîle gibi arama programlarından da sık sık yararlandık.

Âyet meallerinde ise Hasan Basri Çantay'ın *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* adlı üç ciltlik Kur'ân meâlini esas aldık.

Ricâl Bilgisinin Tespiti

Ricâl bilgisi ile ravilerin; isim, künye, lakap ve nesep bilgileri, hocaları, talebeleri, doğum ve vefat tarihleri, yaşadıkları yerler, ilmi durumları, rivayetlerinin değeri, ahlaki ve fiziki özellikleri, kısacası hayat hikâyeleri ve kendilerini tanımlayacak ne varsa hepsinin mümkün olduğunca bilinmesi kastedilmektedir.

Arapça'da hayat hikâyesi anlamında iki sözcük kullanılmaktadır. Bunlar, sîret (ç. siyer) ve terceme (ç. terâcim) sözcükleridir.² Sözlükte yol, yaşantı, şekil gibi anlamlara gelen sîret³, ilk olarak Rasûlüllah'ın (s.a.s.) hayat hikâyesi için kullanılmış olsa da zamanla genel anlamda birisinin hayat hikâyesini ifade etmek için de kullanılır olmuştur.⁴ Terceme ise bir kitaptaki bâb (bölüm) başlığı anlamında kullanıldığı gibi bir kimsenin hayat hikâyesi, öz geçmişi, terceme-i hâli manasında da kullanılmaktadır.⁵

² Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yay., 2012, s. 23.

³ İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (ö.395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, "S-y-r", Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993, III, 121-122; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, "S-y-r", thk., Abdullah Ali el-Kebîr vd., I-VI, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y., III, 2170; Feyrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-muhît*, "S-y-r", thk., Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle, 8. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005, s. 412.

⁴ Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma (İSAR) Vakfı; Yıldız Yay., 2008, s. 12.

⁵ Okiç, Muhammed Tayyib (ö.1977), "Hadîste Tercüman", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: 1966, c. XIV, s. 28; Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 1. Basım, İstanbul: SÜHA Danışmanlık Araştırma Yay., 2006, s. 319.

Siyer ve terâcîm ilminin doğuşuna etki eden en önemli husus, her anlamda örnek şahsiyet olan Hz. Peygamber'in hadislerinin ve hadisleriyle bütünleşen hayatının en ince detayına kadar doğru kaynaklardan öğrenilme arzusudur. Çünkü haberin doğruluğu, öncelikli olarak haberi nakledenlerin doğruluğu ve onların ahvâlinin bilinmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu nedenle İslâm'ın ilk yıllarından itibaren haberin kaynağı soruşturulmaya başlanmıştır. Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şerifler de bunu teşvik edici olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'deki “*Ey îman edenler, eğer bir fasık size bir haber getirirse onu tahkîk edin.*”⁶ âyeti ile “*Senin için hakkında bir bilgi hasıl olmayan şeyin ardına düşme.*”⁷ âyeti bu hususa örnek olarak gösterilebilir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de sahâbe gibi bazı grupların ve münferit şahısların durumlarının övüldüğü⁸, münafıklar gibi bazı grupların ve münferit şahısların durumlarının da yerildiği⁹ görülmektedir. Bu da genel hatlarıyla Kur'ân'da haberin kaynağının soruşturulmasıyla ilgili bilgilere de yer verildiğini göstermektedir.

Hadis-i şeriflerde de hem haberin kaynağının araştırılması hem de şahısların ahvâli ile ilgili hususlara değinilmektedir. Hz. Peygamber'in, zina ettiğini itiraf eden Mâ'iz'in akrabalarına, Mâ'iz'in deli olup olmadığına dair soru sorup durumunu araştırması,¹⁰ yanına gelmek için izin isteyen birisi hususunda; “*Bu aşiretin adamı ne fenadır!*”¹¹ diyerek söz konusu adam hakkında olumsuz kanaat, Abdullah b. Ömer hakkında ise; “*Abdullah ne iyi adamdır. Keşke geceleyin namaz kılsaydı.*”¹² diyerek olumlu kanaat

⁶ el-Hucurât (49) 6.

⁷ el-İsrâ (17) 36.

⁸ Bkz. et-Tevbe (9) 40, 100; 117; el-Haşr (59) 8-9.

⁹ Bkz. en-Nisâ (4) 142, 145; el-A'râf (7) 103; et-Tevbe (9) 67; Tâ-Hâ (20) 79; el-Münâfikûn (63) 1.

¹⁰ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî (ö.275/888), *es-Sünen*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000, “Hudûd”, 24 (hadis no: 4421); Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.463/1070), *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. ve tlk., Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa, I-II, Semnûd: Mektebetu İbn 'Abbâs, 2002, I, 141.

¹¹ Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö.261/874), *es-Sahîh/el-Müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar mine's-sünen*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000, “Birr ve Sıla”, 73; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 5 (hadis no: 4791).

bildirmedi, Fâtımâ bint Kays ile evlenmek isteyen üç kişi hakkında da “*Mu’âviye yoksul bir adamdır; hiç bir malı yoktur. Ebû Cehm’e gelince o, kadınları çok döven bir adamdır. Fakat Üsâme b. Zeyd!..*”¹³ diyerek söz konusu kimselerin durumlarıyla ilgili bilgi vermesi örnek olarak zikredilebilir.

H. Peygamber’in; “*Her kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın*”¹⁴ sözü ile kendisinden sonra yalancılara tüheneceğini haber vermesi¹⁵ başta sahâbe olmak üzere onlardan sonra gelenlerin de haberin kaynağının soruşturulması konusunda teyakkuzda olmalarını sağlamıştır.

Nitekim ilk örnekleri Kur’ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerde görülen haberin kaynağının soruşturulmasına Râşid hâlifeler döneminde de devam edilmiştir. H. Ebû Bekr’in (ö.13/634), ninenin mirası hususunda H. Peygamber’den hadis nakleden Muğîre b. Şu’be’den (ö.50/670) muhtemelen iyi hıfz edemediğini düşünerek tanık getirmesini istemesi,¹⁶ H. Ömer’in (ö.23/643), rivayet ettiği hadisten dolayı Fâtıma bint Kays hakkında; “*Biz Allah’ın Kitâb’ını ve Peygamberimiz’in (s.a.s.) sünnetini, belledi mi unuttu mu bilemediğimiz bir kadının sözüyle terk edemeyiz*”¹⁷ diyerek onu eleştirmesi

¹² Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî (ö.256/869), *es-Sahîh/el-Câmi ‘u’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Rasûlillâh ve sünenihî ve eyyâmih*, 3. Basım, Riyad: Dâru’s-Selâm li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2000, “Teheccüd”, 2 (hadis no: 1122). Ayrıca hadis kitaplarının “Fedâil” ve “Menâkıb” bölümlerinde de H. Peygamber’in birçok sahâbi hakkında olumlu kanaatleri bulunmaktadır.

¹³ Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî (ö.241/855), *Müsned*, I-VI, Lübnan: Beytu’l-Efkârî’d-Devliyye, 2004, VI, 412; Müslim, “Talâk”, 47; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 37 (hadis no: 2284); Tirmizî, Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî (ö.279/892), *el-Câmi ‘u’l-muhtasar*, 3. Basım, Riyad: Dâru’s-Selâm li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2000, “Nikâh”, 37 (hadis no: 1143).

¹⁴ Buhârî, “İlm”, 38 (hadis no: 106-110); Müslim, “Mukaddime”, 3; Ebû Dâvûd, “İlm”, 4 (hadis no: 3651); Tirmizî, “İlm”, 8 (hadis no: 2659).

¹⁵ Buhârî, “Ta’bîr”, 22 (hadis no: 7043); Müslim, “Ru’yâ”, 21.

¹⁶ Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî ‘Âmir el-Asbahî (ö.179/795), *el-Muvatta’*, thk. ve şerh: Nevâf el-Cerrâh, 1. Basım, Beyrut: Dâru Sâdir, 2004, “Ferâiz”, 1461 (s. 239); Ebû Dâvûd “Ferâiz”, 5 (hadis no: 2894). Hatta Zehebî, H. Ebû Bekr’in haberleri kabul etmede ihtiyatlı davranan ilk kimse olduğunu söylemektedir. Bkz. Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (ö.748/1347), *Kitâbu Tezkireti’l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y., I, 2.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., VI, 415; Müslim “Talâk” 46; Ebû Dâvûd “Talâk” 40 (hadis no: 2291).

ve Hz. Ali'nin (ö.40/660) kendisine hadis nakledenleri doğru söylediklerine dair yemin ettirmesi¹⁸ örnek olarak gösterilebilir.

Hz. Osman'ın (ö.35/655) şehadetiyle ortaya çıkan ilk fitneden¹⁹ ve akabinde Hz. Ali'nin (ö.40/660) halifeliği sırasında meydana gelen Cemel Vak'ası (36/656) ve Sıffin Savaşı'ndan (37/657) sonra oluşan güvensizlik ortamı ve hadis uydurma faaliyetinin artması²⁰ sonucunda, haberin kaynağının soruşturulması yaygınlaşarak isnâd²¹ geleneğinin ortaya çıktığı,²² hicri birinci asrın sonlarında isnâdın, haberin ayrılmaz bir parçası olduğu bilinmektedir.²³

Uydurma faaliyetlerinin artması, beşeri özelliklerden kaynaklanan hafıza bozukluğu, gaflet, unutmaya vb. zafiyetler, zaman geçtikçe gelişen isnâd sistemindeki ricâlin ahvâlini

¹⁸ Bkz. Hâkim, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbüri (ö.405), *Ma'rifetu ulümi'l-hadis*, şerh ve thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, 1. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003, s. 131; Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 116.

¹⁹ Fitne, İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde zuhur eden siyasi, ictimai ve askeri karışıklıklardır. Hadis rivayetini etkileyen "Fitne"nin ne zaman çıktığı hususuyla ilgili çeşitli tartışmalar olsa da en çok kabul göreni, Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan süreçtir. Biz de bu görüşü tercih ettik. Fitne'nin zuhuruyla alakalı bilgiler için bkz. A'zamî, M. Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulûsi Yavuz), İstanbul: İz Yay., 1993, s. 194-195; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara: TDV Yay., 2003, s. 177, Öz, a.g.e., s. 75-76.

²⁰ Abdullah b. 'Abbâs'ın (ö.68/687), İbn Büşeyr el-'Adevî'nin; 'kâle Rasûlüllah/Rasûlüllah şöyle buyurdu' diyerek hadis rivayet etmesini dinlememesi üzerine söylediği, "Biz önceden "kâle Rasûlüllah" diyen bir adam işittiğimizde gözlerimizi hemen ona çevirir ve kulaklarımızı ona verir dinlerdik. Fakat doğru veya yalan demeden rastgele konuşmaya başladıktan sonra artık bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk." (Müslim, "Mukaddime", (s. 675, hadis no: 21) sözü, uydurma rivayetlerin ve güvensizliğin erken dönemlerde başladığını göstermektedir.

²¹ Isnâd: Bir metni, bir sözü başından itibaren birbirinden nakledenleri özel sözlerle sıralayarak bu metni, bu sözü söyleyenine/yapanına nispet etme (Aydınlı, a.g.e., s. 154).

²² Isnadın zuhuruyla ilgili ilk bilgiyi İbn Sîrîn (ö.110/728) şu sözlerle dile getirmektedir: "İlk zamanlar isnâdı sormuyorlardı. Fitne olayı meydana gelince ricalinin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar." (Müslim, "Mukaddime", (s. 675, hadis no: 27). Isnad faaliyetinin zuhuruna dair bilgiler için bkz. Siddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yay., 1966, s. 120-130; Koçyiğit, a.g.e., s. 176-179; A'zamî, a.g.e., 191-197; Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011, s. 35-36; Tekineş, Ayhan, *Geleneğin Altın Zinciri: Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak Isnad*, 1. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, 63-66.

²³ İbn Sîrîn'in (ö.110/728) isnâd hakkında söylediği "Bu ilim dindir. Öyleyse dininizi kimden aldığınıza bakınız" (Müslim, "Mukaddime", (s. 675, hadis no:26) sözü ile Zührî'nin (ö.124/741), isnâdsız hadis nakletmesini isteyen Süfyân b. 'Uyeyne'ye (ö.198/813) söylediği; "Çatıya merdivensiz mi çıkacaksınız?" (İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynuddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed (ö.795/1392), *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk., Subhi es-Semerrâî, 3. Basım, Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1996, s. 68) sözü, bu dönemde isnâda verilen ehemmiyeti göstermektedir.

sistematik bir şekilde araştırma ihtiyacını doğurmuştur.²⁴ Bu nedenle tâbiûn döneminden itibaren hadis nakilleri yanında rical hakkındaki bilgilerin de nakledilmeye başlandığı söylenebilir.²⁵

Öte yandan Arapların öteden beri nesep bilgisine önem verip onları ezberlemeleri, Hz. Peygamber'in de hem kendi nesebini açıklaması²⁶ hem de “*Neseplerinizi öğreniniz.*”²⁷ sözüyle nesep bilgisinin öğrenilmesini teşvik etmesi, nesep bilgisinin de rical bilgisinin tespitine katkı sağladığını göstermektedir. Nitekim gerek sahâbe arasında olsun gerekse sonraki nesillerde olsun nesep bilgisinde uzmanlaşmış kimseler bulunmaktadır.²⁸ Hadis ricâlini tanıma ihtiyacı nedeniyle muhaddisler de nesep bilgilerine önem vermişlerdir.²⁹

Hicrî birinci asırda nesep bilgilerinin çoğunlukla şifâhî olarak sonraki nesillere aktarıldığı söylenebilir. Bunun yanında yazılı olarak kayıt altına alınan bilgiler de

²⁴ Muğîre b. Miksem'in (ö.136/753) İbrahim en-Neha'î'den (ö.96/714) naklettiği; “Biz birisinden bir bilgi almak istediğimiz zaman onun yemesini, içmesini, oturup, kalkmasını soruşturduk. Eğer oturaklı bir kimseyse ondan hadis alırdık, değilse ona gitmezdik.” (İbn ‘Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. ‘Adiy el-Cürcânî (ö.365/975), *el-Kâmil fî du‘afâi‘r-ricâl*, thk. ve tlk., ‘Adil Ahmed ‘Abdülmevcûd vd., I-IX, Beyrut: Dâru’l-Kütübî'l-‘İlmiyye, t.y., I, 260) sözü ile tâbiûndan Hassân b. Zeyd'in, “Yalancılara karşı tarih gibi başka bir şeyden yardım almadık. Nitekim bir râvîye kaç yılında doğduğunu sorardık. Doğumunu söylediği zaman yalancı olup olmadığını anlardık.” (Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li ahlâki‘r-râvî*, thk., Mahmûd Tahrân, I-II, Riyâd: Mektebetu'l-Ma‘ârif, 1403/1982, I, 131) sözü, tâbiûn döneminde hem rical tarihi ile ilgili bilgilerin hem de ricâlin ahvâlinin öneminin kavrandığını göstermektedir.

²⁵ Nitekim Hasan el-Basrî (ö.110/728) ve Tâvus'un (ö.106/724), Ma'bed el-Cühenî (ö.83/702); Saîd b. Cubeyr'in (ö.95/713), Talk b. Habîb (ö.90/708); İbrahim en-Neha'î (ö.96/714) ve ‘Âmir eş-Şa‘bî'nin (ö.103/721), Hâris el-A‘ver'i (ö.65/684) tenkit ettikleri nakledilmektedir. Bkz. Tirmizî, “İlel”, s. 2056.

²⁶ Bkz. İbn Sa‘d, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ (ö.230/844), *et-Tabakâtu‘l-kübrâ*, thk., İhsan ‘Abbâs, I. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1968, I, 20-21.

²⁷ Bkz. Buhârî, *el-Edebu‘l-müfred*, thr., Muhammed Fuad ‘Abdülbâkî, İstanbul: Eda Neşriyat, t.y., s. 39. Benzer rivayet için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, thk., Mustafa Abdülkâdir ‘Atâ, I. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübî'l-‘İlmiyye, 1990, I, 166. İbn ‘Adiy, hadisin senedindeki Bişr b. Râfi‘ hakkında, Ahmed b. Hanbel'in: “Hadisi zayıftır.”, Nesâî'nin: “Zayıf bir ravidir.” dediğini nakletmektedir. Bkz. İbn ‘Adiy, a.g.e., II, 12. Günümüz hadisçilerinden Elbânî ise hadisin isnâdının hasen, merfûluğunun sahih olduğunu söylemektedir. Bkz. Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn (ö.1999), *Sahîhu el-Edebi‘l-Müfred*, 4. Basım, Dâru’s-Siddîk li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 1997, s. 55.

²⁸ Nitekim Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Aişe, Huveytub b. ‘Abdiluzzâ, Mahreme b. Nevfel, Cübeyr b. Mut‘im, Abdullah b. ‘Abbâs ve Dağfel gibi sahâbiler nesep bilgisinde uzmanlaşan kimseler arasında zikredilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bekr Ebû Zeyd, *Tabakâtu‘n-nessâbin*, I. Basım, Riyad: Dâru’r-Reşîd, 1987, s. 13-18.

²⁹ Nitekim İbnu‘l-Esîr (ö.630/1232), *Üsdü‘l-ğâbe*'nin mukaddimesinde ravileri tanımanın unsurlarından biri olan nesep bilgisini sahâbe ile ilgili eserlerinde ihmal ettiklerinden dolayı İbn Mende el-İsfehânî (ö.395/1004) ve Ebû Nu‘aym el-İsfehânî'yi (ö.430/1038) eleştirmektedir. (bkz. İbnu‘l-Esîr, Ebu‘l-Hasen ‘İzzüddîn İbnu‘l-Esîr (ö.630/1232), *Üsdü‘l-ğâbe fî ma‘rifeti’s-sahâbe*, I-VIII, thk., Ali Muhammed Mu‘avvid ve ‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru’l-Kütübî'l-‘İlmiyye, 2008, I, 111)

bulunmaktadır. Bu anlamda Hz. Ömer (ö.23/643) döneminde neseplere göre düzenlenen Dîvân'ın, rical bilgisini tespit eden en eski yazılı kayıt olduğu söylenebilir.³⁰

Birinci asrın sonlarından itibaren ise rical bilgisinin alt kollarından olan cerh-ta'dîl³¹ ilmi ortaya çıkmıştır.³² Ancak birinci asırda yaşayanlar çoğunlukla sahâbe ve tâbiûn olduğu için bu dönemin ricâli hakkında çok fazla konuşulmamıştır.³³ İlerleyen zamanlarda cerh-ta'dîl ilminde uzmanlaşan kimselerin de, haklarında konuşulan ricâlin de arttığı görülmektedir.

Hicri birinci asrın sonlarında vefat eden ve rical bilgisi üzerinde uzmanlaşan tâbiûnun büyüklerinden İbn Ebî Leylâ (ö.83/702), Sa'îd b. Müseyyeb (ö.94/713), 'Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712), 'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe b. Mes'ûd (ö.94/712) İbrahim en-Neha'î (ö.96/714), 'Âmir eş-Şa'bî (ö.104/722) ve Muhammed b. Sîrîn (ö.110/728) gibi âlimler bu bilgileri hoca-talebe ilişkisi içerisinde Katâde b. Di'âme (ö.117/735), 'Âsım b. Ömer b. Katâde (ö.120/737), İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö.131/748), Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm (ö.135/752), Mûsâ b. 'Ukbe (ö.141/758), Hişâm b. 'Urve (ö.145/762) Süleyman b. Mihrân el-A'meş (ö.147/764), Muhammed b. İshâk (ö.151/768) gibi tâbiûnun küçüklerine aktardıkları bilinmektedir.³⁴ Bu alimler, fitnelerin çıktığı dönemlerde yaşamış ve bu dönemin canlı şahitleri olarak, yaşadıkları şehirlerde meydana gelen olayları ve hadis ricâlinin ahvâlini de talebelerine aktarmış olmalıdırlar.

Birinci asrın ilk çeyreğinden itibaren Mücâhid b. Cebr (ö.103/721), Hâlid el-Kelâ'î (ö.104/722), Hasan el-Basrî (ö.110/728), 'Atâ b. Ebî Rabâh (ö.114/732), Ebû Bekr b. Muhammed b. 'Amr b. Hazm (ö.120/737) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741) gibi

³⁰ Hz. Ömer'in tesis ettiği Dîvân ile ilgili bilgiler çalışmamızın birinci bölümünde ele alınacaktır.

³¹ Cerh-Ta'dîl İlmi; ravilerin adâlet ve zabt sıfatlarını taşıyıp taşıyımama yönlerinden durumlarını araştırmayı konu edinen hadis bilgi kolu (Aydınlı, a.g.e., s. 64).

³² İbn Receb, a.g.e., s. 63.

³³ Sehâvî, Muhammed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Sehâvî (ö.902/1497), *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*, thk., Franz Rosenthal, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986, s. 320.

³⁴ Ali b. el-Medîni, Ali b. 'Abdillah b. Ca'fer es-Sa'dî el-Medîni (ö.234/848), *el-İlel*, thk., Muhammed Mustafa el-A'zamî, 2. Basım, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1980, s. 36-40; İbn 'Adiy, a.g.e., I, 125-242.

müdevvinler³⁵ eliyle gelişen hadis tedvîni,³⁶ zamanla hadislerin tasnîfini de doğurmuştur. İkinci çeyrekte Hz. Peygamber'in sîretinin tasnîf edilmesi³⁷ ile birlikte Hz. Peygamber'in sîretinin ayrılmaz bir parçası ve hadis ricâlinin ilk halkası olan sahâbe bilgisinin de çeşitli listelerle ve olaylara tanıklıkları çerçevesinde yazıldığı ve kısa tanıtım bilgileri verildiği görülmektedir.³⁸ Buradan hareketle ilk rical bilgilerinin çeşitli yönleriyle, ikinci asrın ikinci çeyreğinde tasnîf edilen eserlerde yer aldığı söylenebilir. Ancak bu, ricalin özellikle de sahâbe ricalinin yazıyla tespitinin ilk olarak bu dönemde başladığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Emevî Halifelerinden Ömer b. 'Abdilazîz'in (ö.101/719) Ebû Bekr b. Hazm'dan (ö.120/737) Rasûlüllah'ın erkek ve kadın hizmetçilerini ve mevâlîsinin isimlerini araştırmasını istemesi, onun da onları yazarak haber vermesi,³⁹ sahâbe özelinde ilk rical bilgilerinin birinci asrın sonlarına doğru çeşitli sahîfelerde derlendiğini göstermektedir.

Müstakil olmasa da sahâbeyle alakalı bilgilerin yazımının, muhtemelen şifâhî olarak nakledilen ricâl ile ilgili bilgilerin yazımını da hızlandırdığı ve etbâ-ı tâbiînin, tâbiûndan aldıkları bilgileri kayıt altına almaya başladıkları tahmini yapılabilir.⁴⁰

Bu dönemde etbâ-ı tâbiînin büyüklerinden Ma'mer b. Râşid (ö.153/770), Evzâ'î (ö.157/773), Şu'be b. el-Haccâc (ö.160/776), Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî (ö.161/777), Leys b. Sa'd (ö.175/791) ve Mâlik b. Enes'in (ö.179/795) ricâl hakkındaki bilgileri yine hoca-talebe ilişkisi içerisinde, Hammâd b. Zeyd (ö.179/795), Abdullah b. el-Mübârek (ö.181/797), Ebû İshâk el-Fezârî (ö.185/801), Abdullah b. Vehb (ö.197/812), Vekî' b.

³⁵ Bkz. 'Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Sünnetin Tespiti*, (çev. Mehmet Aydemir), İstanbul: Yeni Akademi Yay., 2005, 306-312.

³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Sıddîkî, a.g.e., s. 30-33; Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 2. Basım, Ankara: Kitâbiyât/Avrasya Yay., 2001, s. 58-62; Koçyiğit, a.g.e., s. 199-205.

³⁷ Bu dönemde ilk siyer müellifleri sayılan Mûsâ b. 'Ukbe (ö.141/758) *Meğâzî*, İbn İshâk (ö.151/768) ise *es-Sîre* adında eserler telif etmiştir (bkz. Sehâvî, a.g.e., s. 147). Mûsâ b. 'Ukbe ve İbn İshâk'ın eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, a.g.e., s. 203-212; 244-255.

³⁸ Çalışmamızın birinci bölümünde ele alınacaktır.

³⁹ İbn Sa'd, a.g.e., I, 497-498.

⁴⁰ Etbâ-ı tâbiînin, tâbiûndan aldıkları bilgileri yazdıklarına dair birçok rivayet vardır. Bkz. İbn 'Adiy, a.g.e., I, 167, 182, 183, 199; İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb (ö.279/892), *Târîhu İbn Ebî Hayseme*, thk., Salah b. Fethî Helel, 1. Basım, I-IV, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2004, I, 330.

el-Cerrâh (ö.197/812), Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/813), Süfyân b. 'Uyeyne (ö.198/813), Abdullah b. Numeyr (ö.199/814), Ebû Kâmil (ö.207/822) ve Vâkîdî (ö.207/822) gibi etbâ-ı tâbiînün küçüklerine aktardıkları görülmektedir.⁴¹

Rical bilgisinin yazıyla kayıt altına alınmaya başlandığı etbâ-ı tâbiîn döneminin, tâbiûn dönemiyle iç içe olmasının, tâbiûn neslinin güvenilir bir şekilde tespitine yardımcı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla etbâ-ı tâbiîn, bizzat tanıdıkları kimselerle ilgili ya da güvenip itimat ettikleri hocalarından aldıkları bilgileri, kendilerinden sonra gelen ve bugün elimizde mevcut olan eserlerin müelliflerine aktarmış olmalıdırlar.

Sonuç olarak rical bilgisinin, Kur'an ve Hz. Peygamber'in oluşturduğu kültürle, sahâbeden itibaren bir önceki dönemde yaşayanlardan tevarüs edilerek sözlü ve yazılı olarak sonraki nesillere aktarıldığı söylenebilir. Çalışmamızın birinci bölümünde ilk dönemde sahâbe bilgisinin nasıl tespit edildiği ele alınacağı için burada sahâbeden sonra gelen ricâle ilişkin bilgilerin nasıl tespit edildiği, ilgili örnekler ışığında maddeler halinde zikredilecektir.

Ricâl bilgilerinin şu yollarla tespit edildiği söylenebilir:

- 1) Ravinin bizzat kendisinden alınan bilgiyle. Örneğin Mûsâ b. 'Ukbe'ye (ö.141/758) Hz. Peygamber'in ashâbından birisini görüp görmediği sorulmuş, o da; "İbn Ömer (ö.74/693) ile birlikte Necde yılında Mekke'de hac yaptım Ayrıca Sehl b. Sa'd'ı (ö.88/706) da gördüm." demiştir.⁴² Musâ b. 'Ukbe'nin verdiği bu bilgilerle kendisinin tâbiûndan olduğu anlaşılmaktadır.
- 2) Ravinin aile, akraba ve kabilesinden olanların verdiği bilgilerle. Ebû Nu'aym en-Neha'î'nin, İbrahim en-Neha'î (ö.96/714) hakkında verdiği bilgiler örnek olarak verilebilir. O, şöyle anlatıyor: "İbrahim en-Neha'î dayımın oğluydu. İbrahim 33

⁴¹ Bkz. Ali b. el-Medîni, a.g.e., s. 36-40; İbn 'Adiy, a.g.e., I, 125-242.

⁴² Bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 313. Başka bir örnek için bkz. İbn Ma'în, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn el-Bağdâdî (ö.233/847), *et-Târîh*, dirâse, tertîb ve thk., Ahmed Muhammed Nurseyf, I-IV, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-'İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1979, III, 245.

yaşında fetva verdi. 56 yaşında da vefat etti... Mushafı ve kılıcı bendedir. Doğum tarihi de bilinmektedir.”⁴³

- 3) Aynı dönemde yaşayan kimselerin verdikleri bilgilerle. Şu örnek zikredilebilir: ‘Abbâs ed-Dûrî anlatıyor: Yahyâ b. Ma‘în’e (ö.233/847), Süfyân b. ‘Uyeyne (ö.198/813) ile birlikte olan ve İbn Mu/e/nâzır/مناذر بن محمد (ö.198/813) denen bir kişiyi sordum. Şöyle dedi: “Onu tanıyorum. Şairdi. Ehl-i hadisten değildi.”⁴⁴
- 4) Ravinin yaşadığı bölgedeki güvenilir kimselerden alınan bilgilerle. Süfyân b. ‘Uyeyne’nin (ö.198/813); “Bize, Yûsuf b. Ya‘kûb adında Yemen’lilerin kadısı geldi. Ona, Hakem b. Ebân’ı (ö.154/770) sordum, o da şöyle dedi....” diyerek Yemen’li bir kimse hakkında Yemen’li bir kişiden bilgi alması örnek olarak verilebilir.⁴⁵
- 5) Güvenilir kimselerin verdikleri bilgiyle. Şu örnek zikredilebilir: Şu‘be (ö.160/776) anlatıyor: “Bize Müzâhim b. Züfer tahdis etti –o, ricâlin en hayırlısıydı- onun şöyle dediğini işittim: Bize Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân (ö.131/748) haber verdi ki o, raffâ‘ (hadisi Hz. Peygamber’e ait göstermede acele edip titiz davranmayan) idi.”⁴⁶ İlgili örnekte Şu‘be, Müzâhim b. Züfer’i, ricâlin en hayırlısı olarak niteleyerek Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân hakkındaki sözün, güvenilir bir kişiden alındığına işaret ediyor olmalıdır.
- 6) Raviler konusunda uzman olanlardan alınan bilgilerle. Şu örnek verilebilir: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/902) anlatıyor: “Babam bana tahdîs etti. Dedi ki, bize Vekî‘ tahdîs etti ve şöyle dedi: Ebû Bahr el-Hilâlî’nin ismi Ahnef’tir.”⁴⁷

⁴³ Bkz. İbn Ma‘în, a.g.e., III, 266. Diğer örnekler için bkz. İbn Ma‘în, a.g.e., III, 112, 332; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-esâmî ve’l-künâ*, thk., Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey‘, 1. Basım, Kuveyt: Dâru’l-Aksâ, 1985, s. 91; a.mlf, *Kitâbu’l-‘ilel ve ma‘rifetu’r-ricâl*, thk. ve thr., Vasıyyullah b. Muhammed ‘Abbâs, 2. Basım, I-IV, Riyad: Dâru’l-Hânî, 2001, III, 162.

⁴⁴ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 77, Diğer örnekler için bkz. İbn Ma‘în, a.g.e., III, 327, 442, 509; Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmî ve’l-künâ*, s. 80; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, I-VIII, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y., II, 95; İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 213, 244, 262.

⁴⁵ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 77; Başka bir örnek için bkz. İbn ‘Adiy, a.g.e., I, 137;

⁴⁶ İbn ‘Adiy, a.g.e., I, 161. Diğer örnekler için bkz. İbn Ma‘în, a.g.e., III, 177, 274; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 32, 91; İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 258; İbn ‘Adiy, a.g.e., I, 131, 132.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 59; Diğer örnekler için bkz. İbn Ma‘în, a.g.e., III, 62, 211, 238; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 43; İbn ‘Adiy, a.g.e., I, 150, 154, 179.

Ebû Bahr el-Hilâlî'nin adının Ahnef olduğu, rical bilgisinde uzman olan Vekî'in naklettiği bilgiyle bilinmektedir.

- 7) Ravilerle ilgili bilgi verenlerin, kendi hocalarına, ilgili raviler hakkında sorular sormalarıyla. Şu örnek zikredilebilir: Muhammed b. Bişr (ö.203/818) anlatıyor: "Bir adam bana Eşec el-Münzir'in (ö.?) kimin oğlu olduğunu sordu. Ben de bunu bilemedim. Sonra hocamız el-Bahterî'ye (ö.148/765) sordum, o da el-Münzir b. 'Âiz dedi."⁴⁸

Konuyla ilgili rical bilgisi uzmanlarından; Ali b. el-Medîni, İbn Ma'în, Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde ve suâlât kitaplarında birçok örnek bulunmaktadır.

- 8) Nesep bilgisi uzmanlarından edinilen bilgilerle. Şu örnek verilebilir: Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö.146/763) anlatıyor: "Kureyş'in nesebini Ebû Sâlih'ten aldım. O da 'Akîl b. Ebî Tâlip'ten almıştı. Kinde'nin nesebini Ebu'l-Kennâs'tan aldım. O, Kinde'nin nesebini en iyi bilendi. İyâd'ın nesebini ise 'Adiy b. Ziyâd el-İyâdî'den aldım. O da İyâd kabilesini en iyi bilendi..."⁴⁹
- 9) Sened bilgisi sorgulanarak. Şu örnek zikredilebilir: Süfyân es-Sevrî'den nakledildiğine göre o şöyle derdi: "Süddî bana bir hadis naklettiğinde ona, bunu kimden naklettiğini sorardım. O da, şunlardan ve şunlardan derdi."⁵⁰
- 10) Ravinin tanınmış birisi olmasıyla. Şu örnek zikredilebilir: Ali b. el-Medîni (ö.234) anlatıyor: "Ya'kûb b. Zeyd b. Talha b. 'Abdillah b. Cüd'ân; tanınmış bir ravidir. Ondan Süfyân b. 'Uyeyne ve Mâlik b. Enes rivayet etmiştir."⁵¹
- 11) Hadis rivayetlerine bakılarak. Şu örnek verilebilir: Bezra'î anlatıyor: "Ebû Zür'a'ya, el-'Alâ b. Bişr eş-Şâmî nasıldır? dedim. O da şöyle dedi: Hadisi zayıftır. Mekhûl>Vâsile (عن مكحول عن وائله) tarihiyle münker hadisler nakletmektedir."⁵²

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 81; Diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 214; İbn 'Adiy, a.g.e., I, 173.

⁴⁹ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb (ö.380/990), *Kitâbu'l-Fihrist*, Şerh, tdk. ve tkd., Yûsuf Ali Tavîl, 2. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, s. 152. Başka bir örnek için bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 249.

⁵⁰ İbn 'Adiy, a.g.e., I, 259; Diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 248; İbn 'Adiy, a.g.e., I, 259.

⁵¹ Ali b. el-Medîni, a.g.e., s. 71. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 85

⁵² Ebû Zür'a er-Râzî, 'Ubeydullah b. 'Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö.264/877), *Ebû Zür'a ve Cuhûduhu fi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, dirase ve thk., Sa'dî el-Hâşimî, 2. Basım, I-III, Kahire: Dâru'l-Vefâ li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1989, II, 331. Başka bir örnek için bkz. İbn Ma'în, a.g.e., III, 240.

İlgili örnekten anlaşıldığına göre Ebû Zür'a er-Râzî, el-'Alâ b. Bişr'i, naklettiği münker hadislere bakarak zayıf bir ravi olarak nitelemektedir.

- 12) Yazılı hadis belgesindeki sened bilgisine bakılarak. Şu örnek verilebilir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel anlatıyor: Babam şöyle dedi: Bana tahdis olundu ki, Hemmâm'ın (ö.132/749) kitabında Katâde'den (ö.117/735) gelen bir rivayette Katâde; "Bana 'Amr b. Mu'âviye Ebu'l-Muhelleb tahdis etti." demektedir.⁵³ Ahmed b. Hanbel, Hemmâm'ın kitabında yazılan bilgiden hareketle 'Amr b. Mu'âviye'nin künyesinin Ebu'l-Muhelleb olduğunu söylemektedir.
- 13) Dîvân'daki kayıtlara bakılarak. Şu örnek zikredilebilir; Mesrûk'un (ö.62/681) ismi Mesrûk b. el-Ecda' iken Hz. Ömer onun ismini Mesrûk b. 'Abdirrahmân olarak değiştirmişti. Muhtemelen bundan haberi olmayan 'Âmir eş-Şa'bî (ö.104/722) şöyle demektedir: "Onun adının Dîvân'da Mesrûk b. 'Abdirrahmân olduğunu gördüm. Ona; nedir bu? dedim. O da; 'Beni bu şekilde Hz. Ömer adlandırdı.' dedi."⁵⁴ İlgili örnekte anlaşıldığına göre asker ve ailelerinin isim ve atıyye miktarlarının yazılı olduğu Dîvân kayıtları da rical bilgisinin tespitinde kullanılmıştır.
- 14) Rical bilgisiyle ilgili eserlere bakılarak. İbn Ebî Hayseme (ö.279/892) anlatıyor: "Babamın (Ebû Hayseme Züheyr b. Harb) kitabında şunu okudum... Ebu'l-'Abbâs şairdi. Hadis konusunda da itham edilmezdi."⁵⁵ Meşhur rical bilginlerinden İbn Ebî Hayseme kendisi gibi rical bilgisi müellifi olan babasının kitabından Ebu'l-'Abbâs hakkında bilgi nakletmektedir. Bu da, daha önce rical bilgisiyle alakalı yazılmış eserlerden yararlandığını göstermektedir.

Bütün bunlara göre rical bilgisinin; güvenilir kişilerden ve ilgili ravinin aile, kabile ve bölgelerindeki kimselerden alınan bilgilerle, isnatlarda adının geçmesi ve rivayetlerinin değerlendirilmesiyle, hadis, siyer, tarih gibi eserler ve dîvân gibi resmi kayıtlarda zikredilmesiyle tespit edildiği söylenebilir.

⁵³ Bkz. Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 96. Diğer örnekler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 70; İbn Ma'în, a.g.e., III, 113.

⁵⁴ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 31; İbn 'Adiy, a.g.e., VI, 422.

⁵⁵ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 228. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 202.

Rical bilgisiyle ilgili ilk müstakil eserlerin tasnifinin başlangıcını tam olarak tespit etmek ise zordur. Fakat İbnu'n-Nedîm'in (ö.380/990) *el-Fihrist*'inde bulunan⁵⁶ ve muhtemelen rical bilgisini ihtiva eden el-Leys b. Sa'd (ö.175/791) ve İbnu'l-Mübârek'in (ö.181/797) *Kitâbu't-Târîh*'leri,⁵⁷ konuyla ilgili en eski eserler olarak sayılabilir. Dolayısıyla rical bilgisiyle ilgili ilk müstakil eserlerin, ikinci asrın yarısından itibaren yazılmaya başlandığı söylenebilir. Bununla birlikte üçüncü asrın başlarında vefat eden Vâkîdî (ö.207/822) ve Heysem b. 'Adiy'in (ö.207/822) elimizde mevcut olmayan fakat Zehebî'nin, mütâlaa ettiğini söylediği rical tarihi ile ilgili eserleri⁵⁸ de bu dönemin yazılı eserleri arasında gösterilebilir.

Öte yandan yine muhtemelen şifâhî olarak nakledilen nesep bilgilerinin de hicri ikinci asrın son çeyreğinde Ebu'l-Yakazân (ö.190/805),⁵⁹ Müerric b. 'Amr es-Sedûsî (ö.195/810)⁶⁰ ve İbnu'l-Kelbî (ö.204/819)⁶¹ gibi nesep âlimleri tarafından tasnif edilen eserlerde kayıt altına alındığı söylenebilir.

Bütün bu bilgilere göre birinci asrın ikinci çeyreğinden, ikinci asrın ikinci çeyreğine kadar ki, bir asırlık dönemde kesintisiz bir şekilde, genelde şifâhî olarak aktarılan rical bilgisinin, hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden sonra yazıyla kayıt altına alınmaya başlandığı muhtemeldir.

⁵⁶ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 253, 284.

⁵⁷ Rical ilmi, tarih ilminin alt koludur. Daha sonraları tarih ilmi, tarihi hâdiselere özgü olmuş, rical ilmi ise çeşitli alt dallara ayrılmıştır. Bu nedenle tasnif dönemindeki rical ile ilgili eserler "Kitâbu't-târîh" diye adlandırılmıştır. Nitekim sonraki müelliflerden Yahyâ b. Ma'in (ö.233/847), Dârimî (ö.255/868), Buhârî (ö.256/869) ve İbn Ebî Hayseme'nin (ö.279/892) *Tarih*'leri de rical tarihi ile ilgilidir. Tarih ilminin tarifi için bkz. Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. 'Abdillah (ö.1067/1656), *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh., M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y., I, 271.

⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nubelâ*, i'tinâ ve tertîb, Hassân 'Abdülmennân, I-III, Beyrut: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2004, I, 13. Ayrıca Vâkîdî'nin, *Kitâbu't-târîh*'i için bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 111. Heysem b. 'Adiy'in *Târîhu'l-eşrâfi'l-kebîr* adlı eseri için bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 112.

⁵⁹ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Yakazân'ın *Kitâbu'n-nesebi'l-kebîr* adlı eserinin olduğunu söylemektedir. Bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 107.

⁶⁰ Kureyş kabilesinin nesebine dair elimize ulaşan en eski eser olan *Kitâbu hazf min nesebi Kureyş* adlı eseri, Salâhuddîn el-Müneccid'in neşriyle matbu olarak mevcuttur. Bkz. Sedûsî, Müerric b. 'Amr (ö.195/810), *Kitâbu Hazf min nesebi Kureyş*, Kahire: Mektebetu Dâri'l-'Arûbe, t.y.

⁶¹ İbnu'l-Kelbî'nin, *Cemheretü'n-neseb* adlı eseri matbu olarak günümüzde mevcuttur. Bkz. İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir İbnu's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö.204/819), *Cemheretu'n-neseb*, thk. Mahmûd Firdevs el-'Azm, 2. Basım, I-III, Dimaşk: Dâru'l-Yakazati'l-'Arabiyye, t.y.

Rical bilgisiyle ilgili elimizde bulunan en eski yazılı kaynaklar ise İbn Sa‘d’ın (ö.230/844) *et-Tabakât*’ı,⁶² Yahyâ b. Ma‘în’in (ö.233/847) *et-Târîh*’i ve Ali b. el-Medînî’nin (ö.234/848) *Kitâbu’l-‘ilel ve ma‘rifetü’r-ricâl*’idir. Onlar da eserlerini hocaları olan etbâ-ı tâbiînün küçüklerinin verdikleri haberler ve elde ettikleri yazılı kayıtlarla kendi dönemlerinde yaşayanlar hakkında kendi kanaatlerinden oluşan bilgilerden meydana getirmişlerdir. Özellikle Yahyâ b. Ma‘în ve Ali b. el-Medînî, rical hakkında, talebeleri tarafından yöneltilen suallere de cevaplar vermişlerdir. *Suâlât* kitapları⁶³ olarak adlandırılan bu eserler de rical bilgisinin tespitinin bu şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.

Üçüncü asrın ilk çeyreğinden itibaren gelişen rical bilgisini yazıyla tespit, ikinci çeyrekte Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Buhârî (ö.256/869) ve Müslim (ö.261/874) gibi hem hadis hem de rical bilgisi alimlerinin elinde konuyla ilgili oldukça kapsamlı eserleri ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde ve bu dönemi takip eden asırlarda da rical bilgisini yazma işi çok çeşitli alt dallarıyla ve müstakil eserlerle birlikte yaygınlaşmış ve bütün İslam âlemine yayılmıştır.⁶⁴

Sahâbe Kavramının Tanımı

“Sahâbe/صحابة” ve “suhbet/سُحْبَة” kavramları, dördüncü babtan *صَحِبَ-يُصْحَبُ* kök fiilinin mastarıdır.⁶⁵ Bununla birlikte “sahâbe” kelimesi, “ashâb/أصحاب” anlamında da

⁶² İbnu’n-Nedîm, İbn Sa‘d’ın, eserini; Vâkıdî, İbnu’l-Kelbî, Heysem b. ‘Adiy ve Medâinî’nin kitaplarından telif ettiğini söylemektedir. Bkz. İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 112.

⁶³ Basılı bazı suâlât kitapları şunlardır: İbn Ma‘în (ö.233/847) *Târîhu Yahya b. Maîn*, thk., Abdullah Ahmed Hasan, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kalem, t.y.; Osman b. Tâlût (ö.234/848) *Süâlâtu Osman b. Tâlût li’l-İmâm Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Ma‘în*, cem’ ve thk., Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, 1. Basım, Kahire: el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 2007; Ebû Bekr el-Esrem (ö.273/886) *Süâlâtu Ebî Bekr el-Esrem Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, thk., Hayrullah eş-Şerîf, 1. Basım, Riyad: Dâru’l-‘Âsime, 2001; Ebû ‘Abdirrahmân es-Sülemî (ö.412/1021), *Süâlâtu Ebî ‘Abdirrahmân es-Sülemî li’l-İmâm ed-Dârekutnî*, thk., Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, 1. Basım, Kahire: el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 2006. Diğer Suâlât kitapları için bkz. Ebû Zür‘a er-Râzî, a.g.e., III, 274-279.

⁶⁴ Rical bilgisi ve kaynakları için bkz. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*.

⁶⁵ Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh tâcu’l-luğa ve shâhi’l-‘Arabîyye*, “S-h-b”, thk., Ahmed Abdülğafûr ‘Attâr, 4. Basım, I-VII, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1990, I, 161; Feyrûzâbâdî, a.g.e., “S-h-b”, s. 104.

kullanılmaktadır.⁶⁶ “Ashâb” ise s-h-b kök fiilinin ism-i fâili olan “sâhib/صاحب” kelimesinin cem‘u’l-cem‘idir.⁶⁷ “Sâhib/صاحب” kelimesinin çoğulu olarak ise “sahb/صحب” kelimesi kullanılmaktadır.⁶⁸ Tekil olarak kullanılan “sahâbi/صحابي” kelimesi ise s-h-b kök fiilinin ism-i mensûbudur ve çoğulu “sahâbe/صحابية” şeklindedir.⁶⁹

S-h-b maddesi lügat bakımından bir kişiyle birlikte bulunmak, dost ve arkadaş olmak,⁷⁰ yoldaş olmak,⁷¹ bir kimseye boyun eğerek tâbi olmak⁷² anlamlarına gelmektedir.⁷³ Buna göre “sahâbe”; bir kimseye arkadaşlık eden topluluk demektir.⁷⁴ “Sâhib” kelimesi de bir şeyle birlikte bulunan ve ona yakın olan anlamındadır.⁷⁵

Sahâbe kelimesi çoğunlukla Hz. Peygamber’in arkadaşları/ashâbı⁷⁶ için kullanılması nedeniyle onlar için özel isim haline gelmiştir.⁷⁷ Başka bir ifadeyle yaygın kullanımdan dolayı sahâbe denilince, Hz. Peygamber’in ashâbı anlaşılmaktadır.

⁶⁶ Cevherî, a.g.e., “S-h-b”, I, 161.

⁶⁷ Halil b. Ahmed, Ebû ‘Abdirrahmân Halil b. Ahmed b. ‘Amr el-Ferâhîdî (ö.170/786), *Kitâbu’l-‘ayn muratteben ‘alâ hurûfi’l-mu‘cem*, “S-h-b”, tertîb ve thk., ‘Abdülhamîd Hindâvî, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003, II, 379; Cevherî, a.g.e., “S-h-b”, I, 161. Ashâb kelimesi Rasûlullah’ın (s.a.s.) arkadaşları anlamında kullanıldığı gibi imamlardan birinin mezhebini kabul edip onun yolundan giden âlimler; aynı veya benzer görüşleri paylaşan kimseler, taraftarlar, fırka; kitap yazarları anlamlarında da kullanılır. Bkz. Aydınlı, a.g.e., s. 45.

⁶⁸ İbn Manzûr, a.g.e., “S-h-b”, s. 2400.

⁶⁹ Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV. Yay., 1992, s. 334.

⁷⁰ İbn Fâris, a.g.e., “S-h-b”, III, 335.

⁷¹ Dayf, Şevkî, vd., *el-Mu‘cemu’l-vasît*, “S-h-b”, 4. Basım, Mısır: Mektebetu’ş-Şurûki’d-Devliyye, 2004, s. 507.

⁷² İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdzî el-Basrî (ö.321/933), *Kitâbu cemhereti’l-luğa*, “S-h-b”, thk., Remzî Munîr Ba’lbekî, 1. Basım, I-III, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987, I, 280.

⁷³ S-h-b fiilinin diğer anlamları için bkz. İbn Manzûr, a.g.e., “S-h-b”, IV, 2400.

⁷⁴ İbn Düreyd, a.g.e., “S-h-b”, I, 280.

⁷⁵ İbn Fâris, a.g.e., “S-h-b”, III, 335.

⁷⁶ Bu anlamda daha çok “sahâbe” denilmekle birlikte ashâbu’r-Rasûl, ashâb-ı Rasûlillah, ashâb-ı kirâm şekillerinde de kullanılmıştır. Uğur, a.g.e., s. 28.

⁷⁷ Kefevî, Ebu’l-Bakâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî (ö.1095/1683), *el-Külliyât*, “S-h-b”, İ‘dâd, Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî, 2. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1998, s. 557-558.

Her ne kadar “sahâbe” kelimesi sözlükte bir kimse ile az ya da çok arkadaşlık etmek anlamına gelse de⁷⁸ örfte, “bir şey ile birlikteliği çok olan kimseler” için kullanılmaktadır.⁷⁹

S-h-b maddesinin terim anlamına geçmeden önce birkaç örnekle Arap şiiri, Kur’an-ı Kerîm ve hadislerdeki kullanımları ele alınacaktır.

Şiirde s-h-b maddesi

Şiir, öteden beri Arapların yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Kelimelerin anlamlarını belirlerken lügat bilginlerinin de şiirlerden istifade ettikleri hemen her lügat kitabında rastlanılan bir durumdur. Biz de bu nedenle s-h-b maddesinin şiirlerde hangi anlamda kullanıldığına değinmek istiyoruz.

Câhiliyye şiirinin ünlü şairlerinden İmruu’l-Kays (ö.mîlâdî 545) şöyle demektedir:

إذا قلت: هذا صاحب قد رضيته وقرت به العينان بدلت آخر
/ Bu, hoşlandığım ve gözlerimin nuru olan arkadaşımıdır dediğim zaman başkasıyla değiştirildim.

كذلك حظي لا أصحاب واحدا من الناس إلا خانني وتغيرا
/ Benim nasibim böyleymiş. İnsanlardan arkadaşlık yaptığım herkes yalnızca bana hainlik etti ve değişti.⁸⁰

A‘şâ ‘Avf (ö.?) da şöyle demektedir:

إن كنت تبغي العلم أو أهله أو شاهدا يخبر عن غائب
/ İlimi veya ilim ehlini ya da gaipten haber verecek bir tanığı arıyorsan,

فاعتبر الأرض بأسمائها واختبر الصحاب بالصاحب
/ Yeryüzünü isimleriyle beraber değerlendir ve arkadaşını, arkadaşla test et.⁸¹

⁷⁸ Hatîbu’l-Bağdâdî’nin Ebû Bekr el-Bakillânî’den naklettiği bilgi için bkz. Hatîbu’l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 193. Ayrıca bkz. ‘Alâî, *Tahkîku Munîfi’r-rutbe li men sebete lehu şerafu’s-suhbe*, thk., Muhammed Süleyman el-Eşkar, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1991, s. 42.

⁷⁹ Hatîbu’l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 193; Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali (ö.816/1413), *Kitâbu’t-Ta’rifât*, thk., İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 2002, s. 110; Sehâvî, *Fethu’l-muğis bi şerhi Elfiyeti’l-Hadîs li’l-‘İrâkî*, thk. ve tlk., Ali Hüseyin Ali, 1. Basım, Kahire: Mektebetu’s-Sünne, 2003, IV, 78; Kefevî, a.g.e., “S-h-b”, s. 557-558.

⁸⁰ Kâsimî, Ali, *Mu‘cemu’l-istişhâdât*, “S-h-b”, 1. Basım, Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2001, s. 320.

Şâir Sâlim b. Vâbisa⁸² (ö.125/742) ise şöyle demektedir:

إذا ما بدت من صاحب لك زلة فكن أنت محتالا لزلته عذرا / Bir arkadaşından sana karşı bir yanlışlık sadır olduğu zaman, sen de yanlışlığını mazur görerek hileli davran.⁸³

Görüldüğü üzere “sâhib/arkadaş” kelimesinin geçtiği şiirlerde s-h-b maddesi daha çok uzun süreli birlikteliği çağrıştırmaktadır.

Kur’an-ı Kerîm’de s-h-b maddesi

Kur’ân-ı Kerîm’de daha çok ashâb ve sâhib kelimeleri kullanılmakla birlikte s-h-b maddesinin diğer türevleri de geçmektedir.⁸⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok yerde geçen ve hemen hepsinde muzâf olarak kullanılan “ashâb” kelimesi,⁸⁵ birisinin peşinden giden, aynı veya benzer görüşleri paylaşan kimseler ve taraftarlar anlamlarında daha çok uzun süreli birlikteliği çağrıştırmaktadır. Ashâbu’s-sebt,⁸⁶ ashâbu’l-Eyke,⁸⁷ ashâbu’l-Kehf,⁸⁸ ashâbu Mûsâ,⁸⁹ ashâbu’l-uhdûd⁹⁰ ve ashâbu’l-fîl⁹¹ kullanımları örnek olarak verilebilir.⁹² Bunlardan başka cennet ve

⁸¹ Kâsimî, a.g.e., “S-h-b”, s. 320.

⁸² Hayatı hakkında bkz. İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö.852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, i’tinâ, Hassân ‘Abdülmennân, Beyrut: Beytu’l-Efkâri’d-Devliyye, 2004, s. 468/3057.

⁸³ Kâsimî, a.g.e., “S-h-b”, s. 320.

⁸⁴ el-Kehf (18) 76; el-Enbiyâ (21) 43.

⁸⁵ Sadece bir yerde nekre olarak “ashâbun” şeklinde geçmektedir. Bkz. el-En’âm (6) 71.

⁸⁶ en-Nisâ (4) 47.

⁸⁷ el-Hicr (15) 78; eş-Şu‘arâ (26) 172; Sâd (38) 13; Kâf (50) 14.

⁸⁸ el-Kehf, (18) 9.

⁸⁹ eş-Şu‘arâ (26) 61.

⁹⁰ el-Burûc (85) 4.

⁹¹ el-Fîl (105) 1.

⁹² Diğer örnekler için bkz. ashâbu Medyen, (et-Tevbe (9) 70; Hacc (22) 44); ashâbu’l-Hicr, (el-Hicr (15) 80); ashâbu’r-Rass, (el-Furkân (25) 38; Kâf (50) 12); ashâbu’s-seffine, (el-Ankebût (29) 15); ashâbu’l-karye, (Yâsîn (36) 13).

cehennem yârânı anlamında ashâbu'n-nâr,⁹³ ashâbu'l-cahîm,⁹⁴ ashâbu's-sa'îr,⁹⁵ ashâbu'l-cennet⁹⁶ şeklinde de kullanılmaktadır.⁹⁷

“Sâhib” kelimesi de genelde zamire muzâf olarak⁹⁸ bazen de nekre olarak⁹⁹ kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de hem Hz. Peygamber için¹⁰⁰ hem de Hz. Peygamber'in arkadaşı (Hz. Ebû Bekr)¹⁰¹ için “sâhib” kelimesi kullanılmaktadır. “Ashâb” kelimesinde olduğu gibi “sâhib” sözcüğü de uzun süreli birlikteliği çağrıştırmaktadır.

Ayrıca her ne kadar “s-h-b” maddesiyle ifade edilmese de çeşitli sahâbe gruplarının geçtiği ayetlerde de uzun süreli birlikteliği gösteren sahâbe grupları tanımlanmaktadır.¹⁰²

Hadislerde s-h-b maddesi

S-h-b maddesi çeşitli türevleriyle arkadaş olmak, yoldaş olmak, dost olmak anlamlarında hadislerde de kullanılmaktadır.¹⁰³ Burada Hz. Peygamber'in hadislerinde,

⁹³ el-Bakara (2) 39, 81, 217, 257, 275; Âl-i 'İmrân (3) 116; el-Mâide (5) 29; el-A'râf (7) 36, 44, 47, 50; Yûnus (10) 27; el-Haşr (59) 20; et-Teğâbun (64) 10; el-Muddessir (74) 31.

⁹⁴ el-Bakara (2) 119; el-Mâide (5) 10, 86; et-Tevbe (9) 113; Hacc (22) 51; el-Hadîd (57) 19.

⁹⁵ el-Fâtır (35) 6; el-Mülk (67) 10, 11.

⁹⁶ el-Bakara (2) 82; el-A'râf (7) 42, 44, 46, 50; Yûnus (10) 26; Hûd (11) 23; el-Furkân (25) 24; Yâsîn (36) 55; el-Haşr (59) 20; el-Kalem (68) 17.

⁹⁷ Diğer kullanımlar için bkz. ashâbu'l-meymene (el-Vâkı'a (56) 8; el-Beled (90) 18.); ashâbu'l-meş'eme, (el-Vâkıa (56) 9; el-Beled (90) 19); ashâbu'l-yemîn, (el-Vâkı'a (56) 27, 38, 90, 91; el-Muddessir (74) 39); ashâbu's-şimâl, (el-Vâkıa (56) 41); ashâbu'l-kubûr, (Mümtehine (60) 13); ashâbu's-sırâti's-seviy, (Tâ-Hâ (20) 135); ashâbu'l-a'râf, (el-A'râf (7) 48).

⁹⁸ Yûsuf (12) 39, 41; el-Kehf (18) 34, 37; Lukmân (31) 15; el-Kamer (54) 29. Birkaç yerde kelimenin müennesi de kullanılmaktadır. Bkz. el-Me'âric (70) 12; el-'Abese (80) 36;

⁹⁹ el-Cin (72) 3.

¹⁰⁰ el-A'râf (7) 184; Sebe' (34) 46; en-Necm (53) 2; et-Tekvîr (81) 22.

¹⁰¹ et-Tevbe (9) 40.

¹⁰² Kur'an'da geçen sahâbe grupları, çalışmamızın birinci bölümünde “Yazılı Kaynaklar” konusunda ele alınacaktır.

¹⁰³ S-h-b maddesinin hadislerde kullanımı için bkz. Solak, Mustafa, Hadislerde Sahâbe Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2001.

arkadaşları hakkında kullandığı “ashâb” ve “sâhib” kelimelerinin geçtiği birkaç örnek verilerek sahâbenin terim anlamına geçilecektir.

Ümmü Eyyûb’un rivayet ettiği hadis şöyledir: Resulullah (s.a.s.) bize konuk olmuştu. Biz de, içinde şu sebzelerin bazısından bir yemek yapmaya çalışmıştık. Sonra bu (yemeği Hz. Peygamber’e) getirdiğimizde o, hoşlanmamış ve ashâbına/لأصحابه şöyle buyurmuştu: “Siz yiyin. Çünkü ben sizden biri değilim. Doğrusu ben arkadaşımı/صاحبي (yani Cebraîl’i) incitmekten endişe ediyorum.”¹⁰⁴ Başka bir hadiste Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir için: “...O benim din kardeşim ve arkadaşımıdır/صاحبي” buyururken,¹⁰⁵ başka bir hadiste ise arkadaşları için “ashabım/أصحابي” ifadesini zikkkretmektedir.¹⁰⁶

Bunların dışında Rasûlullah (s.a.s.), hadislerinde arkadaşlarını kastetmeksizin sâhib, ashâb ve sahâbe kelimelerini de kullanmaktadır.¹⁰⁷

Sahâbe de Hz. Peygamber’e arkadaşlık edenler için s-h-b kök fiilini ve türevlerini zikretmektedir. Enes’ten (r.a.) gelen rivayet şöyledir: “Selmân hastalandı. Bunun üzerine Sa’d b. Ebî Vakkâs onu ziyaret etti. Ağladığını görünce Sa’d ona şöyle dedi: Seni ağlatan nedir kardeşim! Sen Rasûlullah (s.a.s) ile arkadaşlık yapmadın mı?.../أليس ؟...”¹⁰⁸ قد صحبتت

Sahâbeden sonra gelenler de Hz. Peygamber’in arkadaşı anlamında s-h-b kelimesini kullanmaktadırlar. ‘Abbâd b. Nüseyb’den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir:

¹⁰⁴ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. ‘Abdirrahmân (ö.255/868), *Sünen-i Dârimî*, (çev. ve thk., Abdullah Aydınlı), 1. Basım, I-VI, İstanbul: Madve Yay., 1994, “Et’ime”, 21, IV, 347.

¹⁰⁵ Buhârî, “Fedâilu ashâbi’n-Nebî”, 5 (hadis no: 3656).

¹⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 10 (hadis no: 4658).

¹⁰⁷ “Sâhib” ve “ashâb” kelimeleri için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 167; “Sahâbe” kelimesi için bkz. Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I, 294.

¹⁰⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (hadis no: 4104).

“...Müşteri ise atı vermek istemedi. Bunun üzerine satıcı: Hz. Peygamber’in arkadaşı/صاحب النبي Ebû Berze¹⁰⁹ aramızda hakem olsun dedi...”¹¹⁰

Görüldüğü üzere erken dönemden itibaren Rasûlüllah’a (s.a.s.) arkadaşlık yapanlar için “sâhib”, “sahâbî” ve “ashâb” gibi kavramlar kullanılmaktadır. “Arkadaşlık” süresinin ne kadar olduğu kesin olarak saptanamasa da s-h-b maddesinin hadislerdeki kullanımlarının uzun süreli birlikteliğe işaret ettiği söylenebilir.

Terim Olarak Sahâbe

“Sahâbe”, “sâhib” ve “ashâb” kelimeleri sözlükte bir kişiyle uzun ya da kısa süreli arkadaşlığı ifade etse de örfteki kullanımda uzun süreli birlikteliği ifade etmektedir. Bu farklılık, hadisçi ve usulcülerin sahâbeyi tanımlamalarında esas aldıkları nokta itibariyle önemli bir ayrıntıdır. Nitekim hadisçiler, sahâbe kavramının sözlük anlamını, fıkıh ve usulcüler ise örfteki anlamını dikkate almaktadırlar.¹¹¹ Bu farklılık nedeniyle ıstılâhi tanım yaparken bir kısmı kavramsal çerçeveyi oldukça daraltmakta bir kısmı ise olabildiğince geniş davranmaktadırlar.

Hadisçilere Göre

Yaptıkları tariflerden de anlaşılacağı üzere ilk muhaddislerin, sahâbeyi örfi anlama göre tarif ettikleri söylenebilir.¹¹² Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir.

Mûsâ es-Sebelânî/Seylânî (ö.?) anlatıyor: Enes b. Mâlik’e (ö.93/711) gidip, Rasûlüllah’ın (s.a.s.) ashâbından senden başka kimse kaldı mı? dedim. O da;

¹⁰⁹ İsmi Nadle b. ‘Ubeyd Ebû Berze el-Eslemî’dir. Künyesiyle meşhurdur. Mekke’nin fethine katılmıştır. 65/684 yılından sonra Horasan’da vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1325-1326/8735.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “İcâre”, 51 (hadis no: 3457).

¹¹¹ Kubeyîsî, ‘İyâde b. Eyyûb, *Sahâbetu Rasûlüllah fi’l-Kitâbi ve’s-Sünne*, 2. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009, s. 34.

¹¹² Goldziher de İslam Ansiklopedisi’nin “Eshâb” maddesinde: “Evvelce bu tabir Peygamber ile oldukça uzun bir müddet beraber bulunmuş ve seferlerinde ona refakat etmiş olan kimselere münhasır idi. Daha sonraları Peygamber ile bu kadar sıkı bir münasebet kaydı aranmadığından, Peygamber sağ iken onunla karşılaşmış veya sadece kendisini görmüş olan mü’minler de yaşlarına bakılmadan eshabdan sayıldı.”¹¹² diyerek her iki yaklaşımın tarihi seyrine işaret etmektedir. Goldziher, Ignaz (ö.1921), “Eshâb”, *İA: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945, IV, 370.

“Bedevilerden onu gören birkaç kişi kaldı. Ama onunla arkadaşlık eden kalmadı.” dedi.¹¹³

Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin (ö.207/822) naklettiğine göre Sa'îd b. Müseyyeb (ö.94/713) şöyle demiştir: “Biz yalnızca Rasûlüllah ile birlikte bir veya iki sene kalanı ve onunla bir veya iki gazve yapanı sahâbî sayarız.”¹¹⁴

Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) naklettiğine göre 'Âsım el-Ahvel (ö.140/757) şöyle demiştir: “Abdullah b. Sercis Rasûlüllah'ı görmüştür. Şu kadar var ki onun suhbeti yoktur (لم يكن له صحبة)”.¹¹⁵

Ancak hicri üçüncü asrın ikinci çeyreğinden itibaren Hadisçiler, Hz. Peygamber'in konumunun üstünlüğü nedeniyle O'nu gören herkese sahâbe hükmü vererek,¹¹⁶ sahâbeyi sözlük anlamına göre tanımlamaktadırlar.

Sahâbe tercemelerine dair elimizde mevcut olan en eski eserin yazarı İbn Sa'd (ö.230/844), sahâbe ile ilgili terceme-i halleri vermeden önce şöyle demektedir: “Bize Megâzî konusunda ismi ulaşanları, Araplardan Rasûlüllah'a (s.a.s.) gelenleri ve onlardan Hz. Peygamber'den hadis rivayet edenleri yazdık.”¹¹⁷ Buna göre İbn Sa'd'ın, suhbet için Hz. Peygamber'le kısa süren birlikteliği esas aldığı söylenebilir.

Ali b. el-Medîni'ye (ö.234/848) göre “Hz. Peygamber'le arkadaşlık eden veya gündüzün bir kısmında bile olsa onu gören Hz. Peygamber'in ashâbındandır.”¹¹⁸

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Bedir ashâbını zikrettikten sonra şöyle demektedir: “...Bunlardan sonra insanların en faziletliileri, Hz. Peygamber'in kendilerine

¹¹³ İbnu's-Salâh, Ebû 'Amr Osman b. 'Abdirrahmân eş-Şehrezûrî (ö.643/1245), *Mukaddimetu İbni's-Salâh fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ebû 'Abdirrahmân Salah b. Muhammed, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 302.

¹¹⁴ Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 190. Rivayetle ilgili değerlendirmeler için Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 87-88.

¹¹⁵ Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., I, 189.

¹¹⁶ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 301.

¹¹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., II, 377-378.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thr. ve tsh., Muhibbuddîn el-Hadîb, thk., 'Abdülazîz b. 'Abdillah b. Bâz, I-XIII, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959, VII, 5.

gönderildiği çağdakilerdir. Onunla bir yıl, bir ay, bir gün veya bir saat arkadaşlık eden ya da onu gören onun ashâbındandır.”¹¹⁹

Buhârî’ye (ö.256/869) göre ise “Müslümanlardan Hz. Peygamber’le arkadaşlık eden veya O’nu gören, O’nun ashâbındandır.”¹²⁰

‘Îrâkî’ye (ö.806/1403) kadar gelen hadisçiler sahâbîyi; “Rasûlüllah’ı gören her Müslüman sahâbîdir.” şeklindeki Ahmed b. Hanbel ve Buhârî’nin tanımına uygun olarak tarif etmektedir. Bunların arasında İbnu’s-Salâh (ö.643/1245),¹²¹ Nevevî (ö.676/1277),¹²² ve İbn Cemâ’a (ö.733/1332)¹²³ gibi hadis alimleri bulunmaktadır. İbn Kesir (ö.774/1343) de “Sahâbî; suhbeti uzun olmasa ve hiçbir şey rivayet etmese dahi Müslüman olarak Rasûlüllah’ı görendir.”¹²⁴ şeklindeki tanımıyla görmeyi esas alan benzer bir tanım yapmaktadır.

Daha sonraki hadisçiler ise önceden yapılan tariflerin benzerini ya da bazı eksik noktalarını tamamlayarak sahâbe tarifi yapmaktadırlar.¹²⁵ Nitekim ‘Îrâkî (ö.806/1403) ile birlikte Buhârî’nin tanımındaki, “Rasûlüllah’ı gören” ifadesi yerine, “Rasûlüllah ile karşılaşan” ifadesi kullanılmakta, bunun yanında “Müslüman olarak ölen” kaydı da eklenmektedir. Buna göre ‘Îrâkî, sahâbîyi; “Rasûlüllah ile Müslüman olarak karşılaşan ve Müslüman olarak ölen kimse”, şeklinde tanımlamaktadır.¹²⁶ İbn Hacer

¹¹⁹ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., I, 192.

¹²⁰ Buhârî, “Fedâilü ashâbi’n-Nebî”, 1.

¹²¹ İbnu’s-Salâh, a.g.e., s. 301.

¹²² Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), *et-Takrîb ve’t-teysîr li ma’rifeti Süneni’l-Beşîri’n-Nezîr*, tkd., tlk. ve thk., Muhammed Osman el-Haşeb, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1985, s. 92.

¹²³ İbn Cemâ’a, Bedruddîn Muhammed b. İbrahim b. Cemâ’a (ö.733/1332), *el-Menhelü’r-revî fî muhtasari ‘ulûmi’l-hadîsi’n-Nebevî*, thk., Muhyiddîn ‘Abdurrahmân Ramazan, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1986, s. 111.

¹²⁴ Bkz. Şakir, Ahmed Muhammed (ö.1957), *el-Bâ’isu’l-hasîs Şerhu İhtisâri ‘Ulûmi’l-hadîs*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y., s. 174.

¹²⁵ ‘Îrâkî; kendisinden önce yapılan sahâbe tanımlarını verdikten sonra “itirazdan salim olan ifade şöyledir”, diyerek tanımlardaki bazı eksik noktalara dikkat çekmektedir. Bkz. ‘Îrâkî, *Şerhu et-Tefsîr ve’t-tezkira*, thk., ‘Abdüllatif el-Humeym ve Mâhir Yasin, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2002, II, 120; a.mlf., *et-Takyîd ve’l-izâh Şerhu Mukaddîmeti İbn Salâh*, 2. Basım, Beyrut: Dâru’l-Hadîs li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1984, s. 251; a.mlf., *Elfiyetu’l-hadîs ve yelîhâ şerhuhu Fethu’l-muğîs bi Şerhi Elfiyeti’l-hadîs*, thk., Mahmûd Rebî’, Kahire: Mektebetu’s-Sünne, 1998, s. 343.

¹²⁶ ‘Îrâkî, *Şerhu et-Tefsîr*, II, 120; a.mlf., *et-Takyîd ve’l-izâh*, s. 251; a.mlf., *Elfiyetu’l-hadîs*, s. 343.

(ö.852/1448),¹²⁷ Suyûtî (ö.911/1505),¹²⁸ ve San‘ânî (ö.1182/1768)¹²⁹ de sahâbîyi buna göre tarif etmektedir.

Usulcülere Göre

Usulcüler sahâbe kavramını, edille-i şeri‘iyyenin ikincisi olan Sünnet konusunda ele almaktadırlar. Sahâbenin tarifi hususunda ise aralarında görüş ayrılıkları vardır. Bu görüşler, dört ana gruba ayrılabilir. Birincisi; sahâbe kavramının lügat anlamını esas alanlar, ikincisi; sahâbe kavramının örfteki anlamını esas alanlar, üçüncüsü; örfteki anlamın yanında sahâbeden olabilmek için Hz. Peygamber’den ilim almayı şart koşanlar, dördüncüsü de hadis rivayet etmiş olmayı şart koşanlardır.

1. Sahâbe kavramını lügat anlamına göre tanımlayanlar:

Usulcülerin çoğu, hadisçilerin s-h-b kavramının lügat anlamını temel alan görüşlerini esas alarak¹³⁰ sahâbeyi tanımlamaktadırlar.¹³¹ Onlara göre sahâbe; hadis rivayet etmese ve suhbeti uzun olmasa da Hz. Peygamber’i gören,¹³² bir saat bile olsa ona arkadaşlık eden,¹³³ onunla karşılaşan,¹³⁴ mü’min olarak onunla beraber olan¹³⁵ kimsedir.

¹²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, thk., Nureddîn ‘Itr, 3. Basım, Dımaşk, Matba‘atu Sabâh, 2000., s. 111; a.mlf., *el-İsâbe*, s. 9; a.mlf., *Fethu’l-bârî*, VII, 4.

¹²⁸ Suyûtî, Ebu’l-Fadl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, (ö.911/1505), *Tedribu’r-râvî fî Şerhi Takrîbi’n-Nevâvî*, tlk., Muhammed b. Riyâd el-Ahmed, 1. Basım, Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2011, s. 410.

¹²⁹ San‘ânî, Muhammed b. İsmail el-Emîr el-Hasenî es-San‘ânî (ö.1182/1768), *Tavdîhu’l-efkâr li mâ‘ânî Tenkîhi’l-Enzâr*, thk., Muhammed Muhyiddîn ‘Abdülhamîd, I-II, Medine: Mektebetu’s-Selefiyye, t.y., II, 427.

¹³⁰ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, Ebû Ya‘lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ (ö.458/1065), *el-Udde fî usûli’l-fikh*, thk. ve tlk., Ahmed b. Ali Seyrmübârekî, 2. Basım, I-V, Riyad: y.y., 1990, III, 987-988; Âmidî, Ebu’l-Hasen Seyfuddîn Ali b. Muhammed (ö.631/1233), *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, tlk., ‘Abdürrezzâk ‘Afîfî, 1. Basım, I-IV, Riyad: Dâru’s-Sümeiyî, 2003, II, 112; Merdâvî, Ebu’l-Hasen ‘Alâuddîn Ali b. Süleyman b. Ahmed el-Merdâvî, (ö.885/1451), *et-Tahbîr Şerhu’t-Tahrîr fî usûli’l-fikh*, dirâse ve thk., ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillah el-Cibrîn vd., 1. Basım, I-VIII, Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 2000, IV, 1996.

¹³¹ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 988.

¹³² Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 987-988; Âmidî, a.g.e., II, 112.

¹³³ Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111), *el-Müstasfâ*, thk., Muhammed ‘Abdüsselâm ‘Abdüşşâfî, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1993, s. 131; Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Behâuddîn Abdullah ez-Zerkeşî (ö.794/1391), *el-Bahru’l-muhîr fî usûli’l-fikh*, tahrîr, Abdülkadir Abdullah el-‘Ânî, 2. Basım, I-VI, Kuveyt: Dâru’s-Safve li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr, 1992, IV, 301.

¹³⁴ Şevkânî, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ali el-Havlânî eş-Şevkânî (ö.1250/1834), *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hakkî min ‘ilmi’l-usûl*, thk., Ebû Hafz Sâmî el-Eşerî, 1. Basım, I-II, Riyad: Dâru’l-Fadîle, 2000, I, 341.

Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ (ö.458/1065), Ğazzâlî (ö.505/1111), Âmidî (ö.631/1233), İbnu'l-Hâcib (ö.646/1248), Sübkî (ö.771/1369), İsnevî (ö.772/1370), Zerkeşî (ö.794/1391) ve Şevkânî (ö.1250/1834) gibi usulcüler bu görüştedir.¹³⁶

2. Sahâbe kavramını, örfteki anlamına göre tanımlayanlar:

Bazı âlimler, sahâbeyi, s-h-b kavramının örfteki anlamını esas alarak tanımlamaktadır.¹³⁷ Onlara göre sahâbe; “Hz. Peygamber’le arkadaş yakınlığı gibi arkadaşlık ilişkisi kuran kimsedir. Hadis rivayet edip etmemek veya Hz. Peygamber’den ilim alıp almamak şart değildir.”¹³⁸ Hanefîlerden Saymerî (ö.436/1044) bu görüştedir.¹³⁹ İlkiyâ et-Taberî (ö.504/1110) de benzer bir görüş ifade etmiştir.¹⁴⁰

3. Örfteki anlamının yanında sahâbî olabilmek için Hz. Peygamber’den ilim almayı şart koşanlar:

Buna göre ise bazı usulcüler sahâbeyi; “Hz. Peygamber’le suhbeti uzun olan, O’na tabi olmak suretiyle yanında uzun süre kalan ve O’ndan ilim alan kimse”, olarak tanımlamaktadır.¹⁴¹ İbnu’s-Sabbâğ ve Mu‘tezile âlimlerinden Ebu’l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1044) bu görüştedir.¹⁴² Hanefî usulcülerinden ‘Abdülazîz el-Buhârî (ö.730/1329), Emîr Pâdişâh (ö.987/1579) ve ‘Abdül‘alî el-Leknevî (ö.1225/1839),

¹³⁵ Sübkî, Tâcuddîn ‘Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî (ö.771/1369), *Cem‘u’l-cevâmi‘ fî usûli’l-fikh*, t.lk., ‘Abdümün‘im Halil İbrahim, 2. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2003, s. 73; İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn ‘Abdurrahîm b. el-Hasen el-İsnevî (ö.772/1370), *Nihâyetu’s-sûl fî Şerhi Minhâci’l-Usûl*, I-IV, Beyrut: ‘Âlemu’l-Kütüb, t.y., III, 179; Zerkeşî, a.g.e., IV, 301.

¹³⁶ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 987-988; Ğazzâlî, a.g.e., s. 131; Âmidî, a.g.e., II, 112; İbnu'l-Hâcib, Ebû ‘Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr (ö.646/1248), *Muhtasarü Münthehe’s-sûl ve’l-emel fî ilmeyi’l-usûl ve’l-cedel*, dirâse, thk. ve t.lk., Nezir Hamâdû I. Basım, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006, I, 599; Sübkî, a.g.e., s. 73; İsnevî, a.g.e., III, 179; Zerkeşî, a.g.e., IV, 301; Şevkânî, a.g.e., I, 341.

¹³⁷ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 988.

¹³⁸ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 988.

¹³⁹ Zerkeşî, a.g.e., IV, 302.

¹⁴⁰ Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 85.

¹⁴¹ Ebu’l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib Ebu’l-Hüseyn el-Basrî el-Mu‘tezilî (ö.436/1044), *Kitâbu’l-Mu‘temed fî usûli’l-fikh*, i‘tinâ ve thk., Muhammed Hamîdullah vd., I-II, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1964, II, 666; Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 988; Âmidî, a.g.e., II, 112; İsnevî, a.g.e., III, 179; Zerkeşî, a.g.e., IV, 301.

¹⁴² Ebu’l-Hüseyn el-Basrî, a.g.e., II, 666; İbnu’s-Sabbâğ’ın görüşü için bkz. Sehâvî, a.g.e., IV, 85.

usulcülerin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu söylemektedir.¹⁴³ Bu tanıma göre Hz. Peygamber'e heyet olarak giden ve yanında uzun süre kalmayan kimseler sahâbî sayılmamaktadır.¹⁴⁴ Hatta *Fevâtihu'r-rahamût* yazarı 'Abdül'alî el-Leknevî, bunun ittifakla sahih olduğu görüşündedir.¹⁴⁵

4. Örfteki anlamının yanında sahâbî olabilmek için Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmeyi de şart koşanlar:

Buna göre bazı usulcüler de sahâbeyi; "Hz. Peygamber'le suhbeti uzun olan ve hadis rivayet eden kimse", olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁶ Mu'tezile âlimlerinden Câhiz (ö.255/868) bu görüştedir.¹⁴⁷ Bu görüşe göre Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmeyenler sahâbî sayılmamaktadır.¹⁴⁸ Çünkü onlara göre suhbet, büyük bir şereftir ve böyle bir şerefe ancak uzun suhbet ve rivayet ile erişilir.¹⁴⁹ Nitekim birlikteliğin uzun olması örfi tarife de uygundur. Rivayet şartı ise hükümleri tebliğ etme açısından Hz. Peygamber'le suhbetteki en büyük amaçtır.¹⁵⁰ Ancak bu görüş, s-h-b kelimesinin hem lügatte hem de örfte "hadis rivayet etmek" ile bir ilgisinin bulunmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁵¹

¹⁴³ 'Abdülazîz el-Buhârî, 'Alâuddîn 'Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö.730/1329), *Keşfu Pezdevî (Keşfu'l-esrâr)*, I-II, Dersâadet: Şirket-i Sahâfiye-i 'Usmaniye Matbaası, 1308/1890, II, 384; Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî (ö.987/1579), *Teysîru't-tahrîr*, I-IV, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1932, III, 66; 'Abdül'alî el-Leknevî, Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî 'Abdül'alî el-Leknevî (ö.1225/1839), *Fevâtihu'r-rahamût bi Şerhi Müsellemu's-Sübût*, tsh., Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2002, II, 196.

¹⁴⁴ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, a.g.e., II, 666; İsnevî, a.g.e., III, 179.

¹⁴⁵ Bkz. 'Abdül'alî el-Leknevî, a.g.e., II, 196.

¹⁴⁶ İbnu'l-Hâcib, a.g.e., I, 599; Sübkî, a.g.e., s. 73; Zerkeşî, a.g.e., IV, 301; 'Abdül'alî el-Leknevî, a.g.e., II, 196; Şevkânî, a.g.e., I, 342.

¹⁴⁷ İsnevî, a.g.e., III, 179.

¹⁴⁸ Zerkeşî, a.g.e., IV, 301.

¹⁴⁹ Şevkânî, a.g.e., I, 342; Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynuddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.926/1519), *Kitâbu Ğâyeti'l-vusûl Şerhu Lübbi'l-Usûl*, Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye el-Kübrâ Matbaası, t.y., s. 109.

¹⁵⁰ Zekeriyâ el-Ensârî, a.g.e., s. 109.

¹⁵¹ Bkz. 'Abdül'alî el-Leknevî, a.g.e., II, 196. Ayrıca bu görüş, sahâbîliğin gerçekleşmesi için rivayeti şart koşmanın, alimlerin sahâbe tercümelerinde zikretmekte ittifak ettikleri halde Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivayeti bulunmayan birçok sahâbînin sahâbilikten çıkarılmasına götüreceği, halbuki bazı sahâbîlerin ya yanlışlıktan korktukları ya tam hıfz edemedikleri ya da cihadı rivayete tercih ettikleri için hadis rivayet etmedikleri

Suhbetin uzun olmasından maksat, sahâbînin Hz. Peygamber’le oturup kalkması ve çokça karşılaşmasıdır.¹⁵² Suhbetin uzun olmasını şart koşan usulcüler, uzunluktaki sürenin ne kadar olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunu altı ay ile¹⁵³ bazıları ise bir-iki yıl veya bir-iki gazveye katılmayla sınırlandırmıştır. Sa’îd b. Müseyyeb’in (ö.94/713) de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.¹⁵⁴ Bazıları ise suhbet süresinin uzunluğu için bir sınır koymamanın daha doğru olacağı görüşündedir.¹⁵⁵

Diğer Sahâbe Tanımları

Sahâbe tanımıyla ilgili bütün bu tariflerin dışında pek kabul görmeyen başka görüşler de vardır: Vâkıdî (ö.207/822), ergenliğe erişmeyi,¹⁵⁶ Yahyâ b. Osman b. Sâlih el-Mısrî (ö.282/895), Hz. Peygamber’i görmese bile O’nun zamanına yetişmiş olmayı yeterli görmekte;¹⁵⁷ Ebu’l-Hasen İbnu’l-Kattân (ö.628/1230) ise âdil olmayı şart koşturmaktadır.¹⁵⁸

gerekçeleriyle bazı usulcüler tarafından reddedilmiştir. Bkz. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, a.g.e., III, 989; Kubeyî, a.g.e., s. 66.

¹⁵² Kubeyî, a.g.e., s. 62.

¹⁵³ ‘Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., II, 384.

¹⁵⁴ Sübkî, a.g.e., s. 73; İsnevî, a.g.e., II, 384; Zerkeşî, a.g.e., IV, 302; Şevkânî, a.g.e., I, 342. Bu iki görüş, Hz. Peygamber’den rivayette bulunup az bir süre yanında kalan birçok sahâbînin sahâbilikten çıkmasını gerektireceğinin yanı sıra ne dil ne de din bakımından herhangi bir dayanağı olduğu gerekçesiyle bazı usulcüler tarafından kabul görmemiştir. Bkz. Şevkânî, a.g.e., I, 342.

¹⁵⁵ ‘Abdül’alî el-Leknevî, a.g.e., II, 196.

¹⁵⁶ Hatîbu’l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 191. İlgili rivayette Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî şöyle demektedir: “İlim ehli olanların şöyle dediğini gördüm: Bülûğa ulaşıp Müslüman olan, dinin emirlerini akledip onlara razı olan ve günün bir saatinde bile olsa Rasûlullah’ı (s.a.s.) gören herkes, bize göre sahâbedendir. Fakat Hz. Peygamber’in ashâbı, tabakalarına ve İslam’a girmedeki önceliklerine göredir.” Vâkıdî’nin görüşünün eleştirisi için bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 84.

¹⁵⁷ Bkz. ‘İrâkî, *Elfiyetu’l-hadîs*, s. 347; Sehâvî, a.g.e., IV, 89. Kâdî İyâd (ö.544/1149) da, İbn ‘Abdilber’in Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olanların ve Hz. Peygamber’i görmese de onun zamanında doğan kimselerin Hz. Peygamber’le aynı devirde yaşamaları nedeniyle sahâbe sayılacakları görüşünde olduğunu nakletmektedir. Ancak ‘Alâî (ö.761/1359), Kâdî İyâd’ın bu görüşünü, “İbn ‘Abdilber, onları sahâbeden saydığı için değil, Rasûlullah’ın (s.a.s.) işaret ettiği en hayırlı çağdakilerden olmaları nedeniyle eserine almıştır. Nitekim böyle kimselerin rivayetlerine Mürsel hükmünü vermiştir.” diyerek eleştirmektedir. ‘Alâî, *Tahkîk*, s. 40-41.

¹⁵⁸ Sehâvî, a.g.e., IV, 89. İlgili rivayette İbnu’l-Kattân şöyle demektedir: “Vahşî, Hamza’yı öldürmüştür. Suhbeti vardır. Velîd ise içki içmektedir. Biz deriz ki, adalet vasfının aksi belirgin olanlar için “suhbet” kelimesi kullanılmaz. Velîd, sahâbî değildir. Çünkü sahâbe, dosdoğru yol üzere olan kimselerdir.” Bkz. Zerkeşî, a.g.e., IV, 299.

Görüldüğü üzere sahâbe kavramını tanımlamada sözlük ve örfteki kullanıma göre iki ana yaklaşım bulunmaktadır.¹⁵⁹

Birincisi; vakıya uygun olarak sahâbe kavramının örfteki anlamını esas alan usulcülerin yaklaşımıdır. Onlar; dinin emirlerini sonraki nesillere nakleden ilk tabaka olmaları, Kur'an ve sünnette övülmeleri, adil kabul edilmeleri, sözlerinin hüccet olmaları nedeniyle muhtemelen daha titiz davranarak sahâbe kavramının çerçevesini daraltmaktadırlar. Bu nedenle Hz. Peygamber'le uzun süren birlikteliği veya Hz. Peygamber'den ilim almak, hadis nakletmek gibi uzun süren birlikteliğe eşdeğer sayılabilecek çeşitli şartları ileri sürmektedirler. Onların bu derece sıkı olmalarının, Hz. Peygamber'in sözlerini nakledenlerin ve sözleri hüccet kabul edilecek kimselerin uzun süre birlikte kalarak Hz. Peygamber'in maksadını kavrayan kimselerden olması gerektiği kaygısından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁶⁰

İkincisi; sahâbe kavramının sözlükteki anlamını esas alan hadisçilerin yaklaşımıdır. Buna göre onlar, Hz. Peygamber'le birlikteliği uzun olanı, kısa olanı, sırf göreni, Hz. Peygamber'in gördüğünü,¹⁶¹ hadis rivayet edeni, etmeyeni, Hz. Peygamber'le en az bir savaşa katılan ile hiç savaşa katılmayanı, ergenliğe ulaşanı, ulaşmayanı,¹⁶² erkeği, kadını, köleyi,¹⁶³ irtidat edip tekrar Müslüman olanı,¹⁶⁴ Hz. Peygamber vefat edip henüz

¹⁵⁹ 'Alâî, her iki yaklaşıma göre sahâbeyi dört kısma ayırmaktadır. 1. Örfi kullanıma göre kesin olarak sahâbî sayılanlar. Muhâcir ve Ensâr'dan olanlar ve Medine'ye hicret edip Hz. Peygamber'le birlikte savaşan kimseler bunlardandır. 2. Abdülkays ve Sakîf heyetleri, Vâil b. Hucr ve Cerîr b. 'Abdillah el-Becelî gibi Hz. Peygamber'e gelip yanında sayılı günler kalanlar. Bu ve benzerleri için örfi olarak gerçekten "sâhib" kelimesi kullanılabilir. 3. Ergen veya mümeyyiz olsun kısa süreli oturmak veya biatleşmek ya da yürümek suretiyle Hz. Peygamber'le karşılaşan kimseler. Şüphesiz böyle kimseler için örfî suhbet yoktur. Bunlar lügavî kullanıma daha yakındır. Fakat böyle kimselerin sahâbeden sayılmaları hususunda her asırdaki hadis alimlerinin ittifakı vardır. 4. Aslen Hz. Peygamber'le birlikte olmayan fakat O'nu uzaktan gören ve Hz. Peygamber'in fiilleriyle ilgili herhangi bir şey nakledenler. Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile vd. gibi Veda Haccı'nda veya Fetih gününde ya da Huneyn savaşında yahut başka bir yerde sadece "görme"si olanlar. Şüphesiz böyle kimselerin lügavî anlamda suhbetleri asla yoktur. Şu kadar var ki onlara, Hz. Peygamber'i görme şerefine nail oldukları ve en hayırlı çağdakilerden oldukları için suhbet hükmü verilmiştir. Bkz. 'Alâî, *Tahkîk*, s. 48.

¹⁶⁰ Bkz. Usulcülere Göre Sahâbe konusu 4. Madde. Ayrıca bkz. Şeserî, Sa'd b. Nâsır b. 'Abdilazîz eş-Şeserî, *Şerhu Risâle fi usûli'l-fikh li'l-'Ukberî*, i'tinâ, 'Abdünnâsır b. 'Abdilkâdir el-Beşbîşî, 1. Basım, Riyad: Künûzu İşbilyâ li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2007, s. 145.

¹⁶¹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 78.

¹⁶² Hadisçiler arasında temyiz çağına ulaşanların sahâbîlikleri konusunda ihtilaf yoktur. Ancak temyiz çağından önce Hz. Peygamber'i görenlerin sahâbî olup olmadıkları konusu tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sehâvî, a.g.e., IV, 79-80.

¹⁶³ Sehâvî, a.g.e., IV, 79.

defnedilmeden önce görenleri,¹⁶⁵ hâsılı Hz. Peygamber'in –sallellahu aleyhi ve sellem- derecesinin yüceliğinden dolayı sadece bir anlık dahi olsa onu göreni¹⁶⁶ ve onunla karşılaşanı sahâbî saymaktadırlar.¹⁶⁷ Bununla birlikte onlar, Hz. Peygamber'le devamlı birlikte olan ve onunla savaflara katılanlar ile Hz. Peygamber'le devamlı birlikte olmayan, hiçbir savafla katılmayan, onunla biraz konuşan veya azıcık yürüyen veya onu uzaktan ya da çocukluğunda gören kimseler arasında derece bakımından farklılık gözetmektedirler. Hadisçiler bu kimselerin her biri için suhbet şerefine gerçekleştiğini kabul etseler de bazılarının hadislerini, rivayet bakımından Mürsel kabul etmektedirler.¹⁶⁸

Sahâbe konusunda eser yazanların da bu esaslara göre eserlerini kaleme aldıkları görülmektedir.¹⁶⁹ Nitekim onlar, hadis, siyer, ensâb ve tarih kitaplarındaki rivayetlere bakarak¹⁷⁰ Hz. Peygamber'le karşılaşan veya rivayetlerde Hz. Peygamber'le ilgili bir konuda adı geçen hemen herkesi tespit etmeye çalışmaktadırlar.

Ancak kendilerine ulaşan bilgiler ve sahâbe tercemelerini oluşturmadaki metod farklılıkları nedeniyle bu eserlerdeki sahâbe sayıları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu sayılar ilk dönem eserlerinde, sonraki dönem eserlerine göre daha az sayıda ve inişli çıkışlı olmasına¹⁷¹ rağmen sonraki dönem eserlerinde sayılar gittikçe artmaktadır.¹⁷²

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 112; Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, IV, 84.

¹⁶⁵ Ancak konu tartışmalıdır. Bazı âlimler böyle bir kimseyi sahâbî sayarken bazıları saymamıştır. Tartışmalar için bkz. Sehâvî, a.g.e., IV, 81-82.

¹⁶⁶ Sehâvî, a.g.e., IV, 78.

¹⁶⁷ Bkz. Bâtîlî, Ahmed b. 'Abdillah, *Ma'rifetu's-sahâbe 'inde'l-muhaddisîn*, 1. Basım, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2005, s. 14-15.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 112.

¹⁶⁹ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 377-378; İbn 'Abdilber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yusuf b. 'Abdillah b. Muhammed el-Kurtubî İbn 'Abdilber en-Nemerî (ö.463/1070), *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. ve tertîb, Halil Me'mûn Şeyhû, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2006, s. 944; İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 120; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 9.

¹⁷⁰ Bkz. İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 46, 49.

¹⁷¹ Nitekim İbn Sa'd (ö.230/844) *et-Tabakât*'ta, "İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sında Sahâbe Bilgisi" adlı yüksek lisans tezinde yazarın tespitine göre **1956** (Bkz. Bakırcıoğlu, Mehmet Zeki, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sında Sahâbe Bilgisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2007, s. 37-109); İbn Ma'in (ö.233/847) *et-Târih*'te, eseri tahkik edenin numaralandırmasına göre **226** (İbn Ma'in, *Yahyâ b. Ma'in ve Kitâbuhu et-Târih*, dirâse tertîb ve thk., Ahmed Muhammed Nûr Seyf, 1. Basım, I-IV, Mekke: Câmi'atü'l-Melik 'Abdilâzîz Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1979); Buhârî (ö.256/869) *et-*

Şüphesiz sahâbe tercemesi yazarların hiçbirinin maksadı hiç eksik bırakmadan bütün sahâbeyi tanıtmak değildir.¹⁷³ Fakat sonraki müellifler önceki müelliflere oranla daha fazla esere ve rivayete dolayısıyla daha fazla isme ulaşma olanağı buldukları için ve bu eserlerde mevcut olan bütün sahâbî isimlerini toplama çabalarından dolayı sahâbenin isim ve tercemelerinde tekâmüle doğru gidişin olması doğal karşılanabilir.

Biz bu çalışmada uygulanabilirlik bakımından daha elverişli ve kapsamlı olması¹⁷⁴ açısından hadisçilerin ve usulcülerin çoğunluğunun tanımını esas alacağız.

Târîhu'l-kebîr'de tespit edebildiğimiz kadarıyla **850** civarında (Buhârî, *Kitâbu Târîhi'l-Kebîr*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.); Müslim (ö.261/874), *et-Tabakât*'ta, eseri tahkik edenin numaralandırmasına göre **613** (Müslim, *et-Tabakât*, thk., Ebû 'Ubeyde Meşhur b. Hasen, 1. Basım, I-II, Suudi Arabistan: Dâru'l-Hicretî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1991); İbn Kuteybe (ö.276/889) *el-Ma'ârif*'te tespit edebildiğimiz kadarıyla **138** (İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe, 4. Basım, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.); Fesevî (ö.277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*'te tespit edebildiğimiz kadarıyla **197** (Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî, 1. Basım, I-III, Medînetü'l-Münevvera: Mektebetü'd-Dâr, 1989); Tirmizî (ö.279/892) *Tesmiyetu Ashâbi'n-Nebi*'de neşr edenin tespitine göre **735** (Yardım, Ali, "Ashab Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin Tesmiyetu Ashâbi'n-Nebi'si", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sy. 2, s. 272); İbn Ebî Hayseme (ö.279/892) *et-Târîh*'te, "İbn Ebî Hayseme'de Sahâbe Bilgisi" adlı yüksek lisans tezinde yazarın tespitine göre **268** (Gökçe, Aziz, İbn Ebî Hayseme'de Sahâbe Bilgisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2011, s. 69) İbn Ebî 'Âsım (ö.287/900) *el-Âhâd ve'l-mesânî*'de eseri tahkik edenin numaralandırmasına göre **1250** (İbn Ebî 'Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, thk., Bâsım Faysal Ahmed, 1. Basım, I-VI, Riyad: Dâru'r-Râye, 1991); Taberî (ö.310/922) *el-Müntehab*'da, tespit edebildiğimiz kadarıyla **289** (Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-mulûk*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Basım, I-XI, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.) sahâbînin tercemesine yer vermektedir.

Kimlerin sahâbî sayılıp sayılmadıklarını tespitinde ipucu verebilecekleri göz önünde bulundurulduğunda söz konusu eserlerde müelliflerin ele aldıkları sahâbe tercemelerinden yola çıkarak ayrı bir araştırma yapmada yarar vardır.

¹⁷² İbn 'Abdilber'in *el-İstî'âb* adlı eserindeki tercemelerin sayısı için bkz. s. 290; İbnu'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe* adlı eserindeki tercemelerin sayısı için bkz. s. 303; Ru'aynî'nin eserindeki tercemelerin sayısı için bkz. s. 317; Zehebî'nin *Tecrîd* adlı eserindeki tercemelerin sayısı için bkz. s. 324; İbn Hacer'in *el-İsâbe* adlı eserindeki tercemelerin sayısı için bkz. s. 330-331.

¹⁷³ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 377-378; İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 46; İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 120.

¹⁷⁴ Aydınlı, *Hadis Tespit Yöntemi (Hadis Usûlü)*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 46.

BÖLÜM 1: İLK DÖNEMDE SAHÂBE BİLGİSİNİN TESPİTİ

1.1. İlk Dönemde Sahâbe Bilgisinin Kaynakları

İlk dönemden kastımız rivayet asrı da denen hicrî dördüncü asrın sonlarına kadar olan dönemdir. Bu şekilde sınırlandırmamız, ileride de değineceğimiz üzere daha sonra yazılan eserlerin daha çok bu dönemde yazılan eserlere ve rivayetlere dayanıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırmalarımız esnasında tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk üç asırda sahâbe bilgisi hakkında bilgi veren ravi ve müelliflerin, hakkında bilgi verdikleri sahâbîyi ya bizzat gördükleri veya onları göreni gördükleri ya da sahâbe neslinden uzaklaştıkça onların aile, kabile, akraba ve neslinden gelenlere yahut sahâbe bilgisi konusunda uzmanlaşmış kimselere, ilgili sahâbîler hakkında sorular sorup bilgi topladıkları, bu bilgileri sözlü ve yazılı olarak aktardıkları görülmektedir.

Bu dönemden sonraki kaynaklarda ise ya o döneme kadar yazılmış siyer, meğâzî ve rical bilgisini içeren eserlerdeki bilgilere ya da hadis rivayetlerinde suhbete işaret eden lafızlara dayanılarak sahâbe bilgisinin tespit edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Bu dönem, sözlü rivayet ve yazılı kaynaklar olarak iki kısımda ele alınacaktır.

1.1.1. Sözlü Rivayetler

Teorik olarak düşünüldüğünde yazılı rivayete geçmeden önce sözlü rivayet döneminin bulunması tabiidir. Sahâbenin Hz. Peygamber devri olaylarını tâbiûna aktarması, tâbiûndan birisinin bir sahâbî hakkında sahâbe veya tâbiûndan birisine soru sorması, bilgi edinmesi veya sonraki nesil müelliflerinden birisinin sahâbe neslinden gelen ya da kabilesinden olan kimselerden ilgili sahâbî hakkında bilgi alması, sözlü rivayetlere örnek olarak verilebilir.

Sahâbe bilgisinin kaynaklarından birisi olan nesep bilgisinin başlangıçta şifâhî olarak nakledilmesi bunu göstermektedir. Nitekim bazı rivayetlerden, Hz. Ömer döneminde

Dîvân'ın yazımında görevlendirilen üç kişinin, nesep bilgilerini şifâhî olarak aldıkları ve şifâhî olarak aktardıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁵

Sahâbe bilgisinin en önemli kaynaklarından biri olan siyer ve meğâzî anlatılarının başlangıçta sözlü olarak nakledilmesi de bunu göstermektedir. Nitekim bazı sahâbîlerin, Hz. Peygamber'in gazveleri ve seriyyeleri hakkında soru sorulmasını istedikleri,¹⁷⁶ meğâzî bilgilerini öğrettikleri¹⁷⁷ ve ilim halkaları oluşturdukları¹⁷⁸ rivayet edilmekte, tâbiûnun da bu anlatılara büyük önem verdiği nakledilmektedir.¹⁷⁹ Şüphesiz Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerini anlatırken o gazvelere iştirak eden sahâbîlerden de bahsetmekteydiler.

Ayrıca hicrî ikinci ve üçüncü asır müelliflerinin sahâbe tercemelerini verirken, sahâbîlerin yerleştikleri şehirlerdeki evlerinin bulunduğu yerler¹⁸⁰ ve nesillerinin devam

¹⁷⁵ Kaynaklarda ifade edildiğine göre Hz. Ömer dîvânı, Mahreme b. Nevfel, 'Akîl b. Ebî Tâlib ve Cübeyr b. Mut'im'den (r.a.) oluşan üç kişilik bir ekibe yazdırmıştı (İbn Sa'd, a.g.e., III, 295). Bunlardan Cübeyr b. Mut'im, nesep bilgisini Hz. Ebû Bekr'den aldığını söylemektedir (bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdülmelik b. Hişâm (ö.218/813), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sekâ vd., 3. Basım, Beyrut: Dâr-u İbn Kesîr, 2005, s. 32, İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 178/1094). 'Akîl b. Ebî Tâlib'in ise Mescid-i Nebevi'de insanlara Kureyş'in nesep bilgisini anlattığı rivayet edilmektedir (bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 925 /5632). Aynı şekilde Mahreme b. Nevfel'den de nesep bilgisi alındığı nakledilmektedir (bkz. Zübeyrî, Ebû 'Abdillah el-Mus'ab b. 'Abdillah b. el-Mus'ab ez-Zübeyrî (ö.236/850), *Kitâbu nesebi Kureyş*, tsh. ve tlk, E. Levi Provençal, 3. Basım, Kahire: Dârul-Ma'ârif, 1982, s. 262).

¹⁷⁶ "...Muhammed b. Mesleme şöyle diyordu: Bana, Hz. Peygamber'in savaşlarından ve yaşadığı yerlerden sorun. (...) Onun seriyyelerinden de sorun..." İbn Sa'd, a.g.e., III, 444.

¹⁷⁷ İsmail b. Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.134/751) anlatıyor: "Babam bize, Rasûlullah'ın (s.a.s.) meğâzisini öğretirdi. Onları tekrar tekrar anlatır ve şöyle derdi: Evlatlarım! Bunlar sizin atalarınızın haberleridir. Onları zayi etmeyin." Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 195.

¹⁷⁸ 'Ubeydullah b. 'Abdillah anlatıyor: "İbn 'Abbâs, bir gün sadece fıkıh, bir gün te'vîl bir gün meğâzî, bir gün eyyâmü'l-'Arab bir gün de şiir meclisi oluşturuyordu..." İbn Sa'd, a.g.e., II, 368.

Tâbiûnun da özel meclisler oluşturduğu nakledilmektedir. Nitekim siyer ve meğâzî uzmanlarından olan Kabîsa b. Züeyb, Mu'âviye döneminin sonlarında geceleyin bir mescitte Mus'ab b. ez-Zübeyr, 'Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Bekr b. 'Abdirrahmân b. el-Hâris, 'Abdülmelik b. Mervân, 'Abdurrahmân b. el-Misver b. Mahreme, İbrahim b. 'Abdirrahman b. 'Avf ve 'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe gibi siyer ve meğâzî uzmanlarından oluşan bir halkada toplandıklarını söylemektedir. Bkz. Belâzürî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî (ö.279/892), *Kitâbu'l-cumel min ensâbi'l-eshrâf*, thk., Muhammed Hamîdullah (I. Cilt), Mısır: Dârul-Ma'ârif, t.y., Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî (II-XIII), Beyrut: Dârul-Fikr, 1996, VII, 264. Adı geçen bu zatların birbiriyle fikir alışverişinde buldukları, olayları ve şahısları mütâlaa ettikleri muhakkaktır.

¹⁷⁹ Ali b. el-Hüseyn anlatıyor: "Hz. Peygamber'in meğâzisini ve seriyyelerini, Kur'an'dan bir sûre öğrenir gibi öğreniyorduk." Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., II, 195.

¹⁸⁰ Sedûsî, a.g.e., s. 49; İbn Sa'd, a.g.e., III, 446, 459, 460, 471, 503, 507, 509, 516, 536, 545, 552, 556, 558; IV, 43, 323, 445, İbn Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât Şebâb el-'Usfurî (ö.240/854), *Kitâbu't-tabakât*, thk. ve

edip etmediği hususunda bilgiler vermeleri,¹⁸¹ muhtemelen ilgili sahâbîler hakkında sahâbe neslinden olanlardan şifâhî yolla bilgi aldıklarını göstermektedir.

Şu halde içeriği hakkında çok fazla bir bilginin olmadığı Hz. Peygamber zamanında yapılan nüfus sayımı ve Hz Ömer döneminde oluşturulan dîvân kayıtları gibi yazılı vesikalar olsa da sahâbe hakkındaki bilgilerin, hem sahâbe hem de tâbiûn tarafından genelde sözlü olarak sonraki nesillere aktarıldığı söylenebilir.

Bu dönemde sözlü rivayetlerle ilgili şu hususlar zikredilebilir.

1.1.1.1. Bizzat Sahâbî'nin Kendisinin Bilgi Vermesi

Sahâbe tercemelerini ele alan eserlerde sahâbî olduğunu söyleyen kimselerin bizzat kendilerinin vermiş olduğu bilgilere dayanılarak, o kişinin sahâbîliğinin veya Hz. Peygamber dönemi olaylarına katılımının tespit edildiği görülmektedir. Bu konu, ilgili eserlerde; “Adaleti ve Hz. Peygamber’le muâsarâtı/çağdaşlığı bilinen bir kimsenin kendisinin sahâbî olduğunu haber vermesi” şeklinde formüle edilmektedir.¹⁸²

Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

Zirr b. Hubeyş¹⁸³ anlatıyor: “Safvân b. ‘Assâl el-Murâdî (ö.?)¹⁸⁴ ile karşılaştım ve ona; Rasûlüllah’ı (s.a.s.) gördün mü? diye sordum. O da; ‘Evet gördüm ve onunla birlikte on iki savaşa katıldım.’ dedi.”¹⁸⁵

tkd., Ekrem Ziyâ el-‘Umerî, 1. Basım, Bağdat: Matba‘atu’l-‘Ânî, 1967, s. 27, 31, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 51, 109, 182, 183, 189.

¹⁸¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 420, 439, 451, 457; 459, 465, 468, 474, 477, 480, 491, 521, 531; İbn Hayyât, a.g.e., s. 135, 263; İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, s. 293, 327.

¹⁸² Bkz. Hatîbu’l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 193; İbnu’s-Salâh, a.g.e., s. 302; Nevevî, *İrşâdü tullâbi’l-hakâik ilâ ma‘rifeti süneni Hayri’l-Halâik*, thk., Nureddîn İtr, 4. Basım, Dımaşk: Dâru’l-Yemâme, 2002, s. 195; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 113; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 90.

¹⁸³ Muhadramdır. 81/700, 82/701 veya 83/702 yıllarında 127 yaşında vefat etmiştir. İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzîb*, thk., Halil Me‘mûn Şeyhû, 3. Basım, I-II, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2001, I, 254.

¹⁸⁴ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 612/4100.

¹⁸⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 27. Ayrıca bkz. a.mlf., a.g.e., I, 417, 418.

Muhammed b. İsmail b. Mucemmi',¹⁸⁶ aile büyüklerinden birisinden naklettiğine göre o, Abdullah b. Ebî Habîbe'ye;¹⁸⁷ 'Rasûlullah'tan neye yetiştin?' diye sormuş. O da şöyle demiş: "Ben genç yaşlardayken Hz. Peygamber bir gün bizim Kuba'daki mescidimize geldi ve ayakkabısıyla namaz kıldı..."¹⁸⁸

Muğîre b. Hakîm anlatıyor: "Abdullah b. Sa'd b. Hayseme'ye¹⁸⁹ Bedr'e katıldım mı? diye sordum. 'Evet, katıldım.' dedi."¹⁹⁰

1.1.1.2. Bir Sahâbînin Başka Bir Sahâbînin Suhbeti Hakkında Bilgi Vermesi

Bir kimsenin sahâbî olup olmadığını en iyi bilenlerden birisi, kendisi de sahâbî olan kimselerdir. Bu nedenle sahâbe bilgisini tespit edenlerin, sahâbîlerin tanıklıklarına başvurdukları görülmektedir. Bu husus da ilgili eserlerde; "Bir sahâbînin bir kimsenin sahâbîliğini haber vermesi" şeklinde formüle edilmektedir.¹⁹¹

Konuyla ilgili şunlar örnek olarak zikredilebilir:

Ebû't-Tufeyl (ö.110/728) anlatıyor: "Ben ve 'Amr b. Suley' b. Muhârib¹⁹² (ö.?) -ki onun suhbeti vardır. O zaman benim yaşlarımdaydı.- Huzeyfe'nin yanına vardık..."¹⁹³

Ebû Hureyre'den (ö.58/678) nakledildiğine göre o; "Bana, hiç namaz kılmadığı halde cennete giren adamı anlatacak olan var mıdır?" diye sormuş. Etrafindakiler cevap

¹⁸⁶ Anne tarafından dedesi olan Abdullah b. Ebî Habîbe'den ayrıca Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf ve Ömer b. 'Abdilaziz'den rivayette bulunmuştur. İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a*, thk., İkrâmullah İmdâdülhak, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y., s. 358.

¹⁸⁷ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 758/4639.

¹⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 18. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (IV, 221) şu ziyadeler vardır. "Yanına oturdum. Bir içecek sunuldu ve onu içti. Sonra da sağ tarafında olduğum halde onu bana verdi."

¹⁸⁹ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 780/4767.

¹⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV, 49. Diğer örnekler için bkz. a.mlf. a.g.e., III, 385; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, 'Abdurrahmân b. 'Amr b. 'Abdillah (ö.281/894), *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, Hâşiye, Halil el-Mansûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996, s. 190.

¹⁹¹ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 302; Nevevî, *İrşâd*, s. 195; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 90.

¹⁹² Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 980/5891.

¹⁹³ Buhârî, a.g.e., VI, 344. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 980/5891.

veremeyip; “o kimdir?” diye sormuşlar. O da demiş ki; “Abdüleşheloğullarından Usayrim ‘Amr b. Sâbit b. Vakş’tır...”¹⁹⁴

Enes b. Mâlik anlatıyor (ö.93/711): “Çöl ahalisinden biri -ismi Zâhir veya Haram b. Hicâl idi-.¹⁹⁵ Hz. Peygamber’e bâdiyeden hediye getirirdi. Rasûlullah da (s.a.s.) giderken onu donatırdı. Hz. Peygamber: ‘Zâhir bizim bâdiyelimiz, biz ise onun şehirlisiyiz.’ derdi ve onu severdi.”¹⁹⁶

Bazen de sahâbeden birisi, yakınlarından veya kavminden sahâbî olan kimselerle ilgili bilgiler vermektedir:

Kâsım b. Muhammed (ö.106/724) anlatıyor: “Aişe’ye (r.a.), Ebû Bekr’in (r.a.) ismini sordum. O da Abdullah olduğunu söyledi.”¹⁹⁷

‘Abdülmelik b. ‘Umeyr (ö.136/753) anlatıyor: “Amr b. Hureys’in (ö.85/704)¹⁹⁸ şöyle dediğini işittim: ‘Sa’îd b. Hureys¹⁹⁹ adında benden daha büyük bir kardeşim vardı. Onun Hz. Peygamber’e suhbeti vardı’...”²⁰⁰

¹⁹⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 673. Usayrim’in kıssası şöyledir: Usayrim, kavminin Müslüman olmasını engelleyen bir kimseydi. Rasûlullah (s.a.s.), savaşmak için Uhud’a çıkınca Müslüman olmak istedi ve oldu. Sonra kılıcını alıp o da Uhud’a gitti. Savaşta yakınları onu yaralı olarak buldular ve şaşırarak; ‘buraya neden geldin? Biz seni İslam’ı inkar eder halde bıraktık. Seni buraya kavmine bağlılığın mı yoksa İslam’a olan arzun mu getirdi.’ dediler. O da; ‘İslam’a olan arzum ve isteğim getirdi. Ben Allah’a ve Rasûlüne iman ettim. (...)’ dedi ve çok geçmeden yakınlarının kollarında vefat etti. Bu olayı Rasûlullah’a (s.a.s.) anlattılar o da buyurdu ki; “Muhakkak ki o, cennet ehliendir.” İbn Hişâm, a.g.e., s. 673.

¹⁹⁵ *el-İsâbe*’de ismi Zâhir b. Harâm şeklinde geçmektedir. Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 423/2785.

¹⁹⁶ ‘Abdürrezzâk, Ebû Bekr ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyerî (ö.211/826) *el-Musannef*, thk., Habîburrahmân el-A’zamî, 2. Basım, I-XI, Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1982, X, 454; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 161.

¹⁹⁷ Ebû Nu’aym, Ahmed b. ‘Abdillah b. Ahmed el-İsfehânî (ö.430/1038), *Ma’rifetü’s-sahâbe*, thk., Adil b. Yusuf el-‘Azâzî, 1. Basım, I-VII, Riyad: Dâru’l-Vatan li’n-Neşr, 1998, I, 23.

¹⁹⁸ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 966/5824.

¹⁹⁹ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 502/3262.

²⁰⁰ Fesevî, *Kitâbu’l-ma’rife ve’t-târîh*, thk. ve tkl., Ekrem Ziyâ el-‘Umerî, 1. Basım, I-IV, Medine: Mektebetü’d-Dâr, 1989, I, 294.

Muğîre b. Hakîm anlatıyor: “Abdullah b. Sa’d b. Hayseme’ye²⁰¹ Bedr’e katıldın mı? diye sordum. O da; ‘Evet katıldım. Akabe’ye de babamla (Sa’d b. Hayseme)²⁰² birlikte binek arkadaşı olarak katıldım. O, nakîb²⁰³ idi.’ dedi.”²⁰⁴

1.1.1.3. Sahâbînin Neslinden veya Yakın Çevresinden Olanların Bilgi Vermesi

Bir kimse hakkında bilgi edinilecekse bunun en sağlıklı yolu, o kişinin ailesinden ve yakın çevresinden bilgi edinmektir. Bu nedenle sahâbe hakkında bilgi toplayan kimselerin onların neslinden ve yakın çevresinden bilgiler aldıkları görülmektedir.

Sahâbe tercemelerini ele alan eserler incelendiğinde gerek sahâbînin suhbetini gösteren hadis rivayetlerinde gerekse sahâbîlerle ilgili çeşitli rivayetlerde aile isnâdları sık sık geçmektedir. Bununla birlikte bir sahâbînin suhbetini tespit etmede veya o sahâbînin Hz. Peygamber zamanında katıldığı hâdiselerle alakalı rivayetlerde yegâne kaynağın aile isnatları olduğu da söylenemez. Nitekim sahâbîlerle ilgili uzmanlığı bilinen bir şahıstan bir sahâbîye ilişkin alınan bir bilginin, o sahâbînin ailesinden olan birisine sorularak desteklendiği de görülmektedir. Örneğin Zührî, Seleme b. el-Ekva‘ın kardeşi, ‘Âmir b. el-Ekva‘ın Hayber’de şehit oluşunu önce ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillah b. Ka‘b>Seleme b. el-Ekva‘ tarikiyle anlatmakta sonra da şöyle demektedir: ‘Sonra Seleme b. el-Ekva‘ın bir oğluna sordum. O da babasından, aynısını nakletti.’²⁰⁵

Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

²⁰¹ Bedir, Uhud, Hudeybiye ve Hayber’e katıldığı rivayet edilmiştir. Yemâme’de şehit olduğu nakledilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 780/4727.

²⁰² Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 483/3155.

²⁰³ Nakîb (ç. Nukabâ) sözlükte bir topluluğun saygın, sözü dinlenen ve tasdik edilen kişisi, başkanı ve kefilî anlamlarına gelmektedir (Bkz. Halil b. Ahmed, a.g.e., “N-k-b”, V, 179; İbn Manzûr, a.g.e., “N-k-b”, I, 765). Terim olarak siyasi, ictimai, askeri, dini alanlarda hükümdar veya şeyhlerin maiyyetinde görevli üst düzey sorumluları ifade eder... İlk defa hicretten önce ikinci Akabe Biati sırasında kullanılmıştır. Bkz. Uyar, Gülgün, “Nakib” *DİA*, XXXII, İstanbul: TDV. Yay., 2006, s. 321.

²⁰⁴ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebir*, IV, 49. Başka örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî (ö.235/849), *el-Musannef fi ‘l-ahâdis ve ‘l-âsâr*, thk., Kemal Yûsuf el-Hût, I-VII, Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1988, II, 9; Buhârî, a.g.e., III, 1; İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 24, 52; İbn Ebî ‘Âsım, Ebû Bekr İbnü’n-Nebîl Ahmed b. ‘Amr b. Dahhâk, (ö.287/900), *el-Âhâd ve ‘l-mesânî*, thk., Bâsım Faysal Ahmed, I. Basım, I-VI, Riyad: Dâru’r-Râye, 1991, II, 456.

²⁰⁵ ‘Avâcî, Muhammed b. Muhammed, *Merviyâtü ‘l-İmâm ez-Zührî fi ‘l-meğâzi*, 2. Basım, I-II, Medine: Câmi‘atu’l-İslâmiyye, 2009, II, 628-629.

Zeyd b. Eslem babasından naklen anlatıyor: “Ömer b. el-Hattâb ile birlikte çıktım. Bir kadın (Hamrâ bint Hufâf); ‘Ben, Hufâf b. İmâ el-Ğıfârî’nin kızıyım. Babam Hz. Peygamber’le Hudeybiye’ye katılmıştı...’ dedi.”²⁰⁶

Beşîr b. el-Hasâsiyye’nin karısı Leylâ’nın naklettiğine göre kocasının ismi önceden Zahm iken Rasûlüllah onu Beşîr²⁰⁷ olarak değiştirdi.²⁰⁸

Sa‘îd b. Evs b. Sâbit anlatıyor: “Sâbit b. Zeyd b. Kays,²⁰⁹ dedemdir. O, Uhud’a katılmıştır...”²¹⁰

Sahâbîlerle ilgili birçok rivayet nakleden Vâkıdî ise şöyle demektedir: “Sahâbenin, şehitlerin ve onların mevâlîsinin çocuklarından biriyle karşılaştığımda ona, ailesinden kimin hangi savaşa katıldığını ve nerede şehit olduğunu sordum.”²¹¹

Sahâbe neslinden bilgi alma usulünün hicri üçüncü yüz yıl boyunca da devam ettiği görülmektedir:

İbn Sa‘d (ö.230/844) anlatıyor: “Ebû Berze el-Eslemî’nin ismi, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Ebû Berze’nin neslinden birisinin bildirdiğine göre Abdullah b. Nadle’dir.”²¹²

Halîfe b. Hayyât (ö.240/854) anlatıyor: “Bana, Abdullah b. eş-Şihhîr’in²¹³ nesebini, neslinden bir adam söyledi.”²¹⁴

²⁰⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*, dirâse ve thk., Muhammed b. İbrahim el-Leheyârân, 1. Basım, I-II, Riyad: Dâru’s-Sümeiyât, 1998, I, 141.

²⁰⁷ İsmi Beşîr b. Ma‘bed’dir. İbnu’l-Hasâsiyye diye meşhurdur. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 132-133/704.

²⁰⁸ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 326.

²⁰⁹ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 149/887.

²¹⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 27. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., VII, 12; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 440, III, 138; İbn Hişâm, a.g.e., s. 442; Taberî, *el-Muntehab min Kitâbi Zeyli’l-Müzeyyel min târihi’s-sahâbe ve’t-tâbiîn*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, 2. Basım, I-XI, Mısır: Dâru’l-Ma‘ârif, 1967, XI, 552.

²¹¹ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., III, 6.

²¹² İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 298.

²¹³ Terceme-i hâli için bkz. Mizzî, Ebu’l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. ‘Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö.742/1341), *Tehzîbu’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk., Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, 1. Basım, I-XXXV, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1980, XV, 81; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 787-788/4761.

²¹⁴ İbn Hayyât, a.g.e., s. 58.

Belâzürî (ö.279/892) anlatıyor: “Bana, Suheyb’in²¹⁵ neslinden bir adam, dedelerinden tahdîs etti; Suheyb, Habbâb ve ‘Ammâr ile birlikte Kureyş’e uğramış. Onlar; ‘Bunlar Muhammed ile oturup kalkanlardır.’ deyip alay etmişler. Suheyb de demiş ki; ‘Biz Allah’ın Peygamberiyle oturanlarız...’²¹⁶

Sahâbe neslinden olanlar, sahâbî olduğu bilinen kimselerle ilgili isim, künye, lakap ve vefat tarihi gibi çeşitli bilgiler de vermektedirler. Şunlar örnek olarak zikredilebilir:

‘Amr b. Ali anlatıyor: “Ebu’d-Derdâ’nın neslinden bir adama, Ebu’d-Derdâ’nın ismini sordum. O da; ‘İsmi ‘Âmir b. Mâlik’tir. ‘Uveymir ise lakabıdır.’ dedi.”²¹⁷

Vâkıdî anlatıyor: “Abdullah b. Ebî ‘Ubeyde’yi, Abdullah b. Mahreme’nin neslinden bir adama soru sorarken işittim. Adam dedi ki; Abdullah’ın künyesi Ebû Muhammed idi...”²¹⁸

İbn Ebî Uveys anlatıyor: “Sa’d el-Karaz’ın neslinden birisine; Sa’d’ın neden Karaz diye adlandırıldığını sordum. O da; ‘Sa’d ticaretle uğraşıyordu. Hangi işin ticaretini yaptıysa kaybetti. Karaz/Akasya ağacı ticaretiyle uğraşınca kazandı ve o işe devam etti. Bu nedenle Karaz diye adlandırıldı.’ dedi.”²¹⁹

Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel anlatıyor: “Abdullah b. Habbâb’a, babasının ne zaman öldüğünü sordum. ‘37/657 yılında, 73 yaşındayken öldü.’ dedi.”²²⁰

1.1.1.4. Sahâbînin Mensubu Olduğu Kabile Fertlerinin Bilgi Vermesi

Sahâbe bilgisinin şifâhî tespit yöntemlerinden birisi de sahâbîlerin mensubu oldukları kabile fertlerinden bilgi edinilmesidir. Sahâbe tercemelerini içeren eserlerde bu tür rivayetlere de oldukça sık rastlanmaktadır.

²¹⁵ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 618-619/4124.

²¹⁶ Belâzürî, a.g.e., I, 184. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 176, 179, IV, 401

²¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu l-kebir*, VII, 76.

²¹⁸ İbn Sa’d, a.g.e., III, 404.

²¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV, 46.

²²⁰ İbn Sa’d, a.g.e., III, 167. Diğer örnekler için bkz. İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî (ö.151/768), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk., Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, s. 229; İbn Sa’d, a.g.e., III, 48, 95, 229, 382, 401, IV, 355.

Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

Mekhûl (ö.112/730) anlatıyor: “Fukahâya, Habîb b. Mesleme’nin²²¹ suhbeti var mıdır? diye sordum. Fakat bir tespitte bulunamadılar. Sonra kavmine sordum. Onlar da bana, onun suhbeti olduğunu haber verdiler.”²²²

‘Abdurrahmân el-‘Âmirî, kavminin yaşlılarından naklediyor: Kavminin yaşlıları demiş ki; “Biz ‘Ukaz’dayken Rasûlüllah geldi... O zaman bizde Rasulüllah’a inanan kadınlardan Dubâ’a bint ‘Âmir b. Kurt²²³ adında bir kadın vardı...”²²⁴

İbnu’l-Kelbî (ö.204/819) anlatıyor: “Akîloğullarından bir adam bize, kavminin yaşlılarından naklettiğine göre, onlar şöyle demişler: Bizden, Rebî‘ b. Mu‘âviye ve Enes b. Kays Rasûlüllah’a heyet olarak gitti ve Hz. Peygamber’e biat edip Müslüman oldular.”²²⁵

Asma‘î (ö.216/831)²²⁶ anlatıyor: “Ebu’l-Heysem’i,²²⁷ kavmine sordum. Rasûlüllah hayattayken vefat ettiğini söylediler.”²²⁸

1.1.1.5. Sahâbenin Çağdaşları Olan Tâbiûnun Bilgi Vermesi

Sahâbeden birisiyle karşılaşan ve Müslüman olarak ölen kimselere tâbiî denmektedir.²²⁹

Bazı rivayetlerde tâbiûndan biri, suhbeti olan kimse hakkında; ‘سُحِبَتْ لَهُ/Suhbeti vardır.’,

‘من أصحاب رسول الله/Rasûlüllah’ın arkadaşlarındandır.’ ve ‘صحاب النبي/Hz. Peygamber’e

²²¹ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 251/1605.

²²² Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 861.

²²³ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1724-25/11430.

²²⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3388.

²²⁵ İbn Sa‘d a.g.e., I, 301.

²²⁶ İsmi ‘Abdûlmelik b. Kureyb’dir. Basra’nın önde gelen âlimlerindedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, I, Basım, I-XIV, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1984, VI, 368.

²²⁷ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1577-1578/10689.

²²⁸ İbn Hayyât, a.g.e., s. 78. Diğer örnekler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., I, 228; II, 343; III, 42, 96, 159, 167, 201, 203; Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, VI, 93; VII, 97; a.mlf., *et-Târihu’l-evsat*, I, 236.

²²⁹ Hatîbu’l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 98; Nevevî, *İrşâd*, s. 199; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 113; Sehâvî, *Fethu’l-muğis*, IV, 145; Suyûtî, *Tedrib*, s. 428.

arkadaşlık etmiştir.’ gibi ifadeler kullanarak söz konusu sahâbînin suhbetini haber vermektedir. Bu husus ise ilgili eserlerde “Tâbiûndan birinin, bir kimse hakkında sahâbî olduğuna dair bilgi vermesi” şeklinde formüle edilmektedir.²³⁰

Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

Ebu’l-Hayr anlatıyor: “Rasûlüllah’ın (s.a.s.) arkadaşı Ebû Müslim el-Ğâfikî, ‘Amr b. el-‘Âs için müezzinlik yapıyordu. Onu, mescidi buhurlarken gördüm.”²³¹

Ebû Yûsuf el-Edred²³² anlatıyor: “İstahr’da²³³ iken Hz. Peygamber’in ashâbından Hassân b. Ebî²³⁴ Câbir es-Sülemi²³⁵ adında biri bize geldi. Onu şöyle derken işittim: Hz. Peygamber ile Kabe’yi tavaf²³⁶ ediyorduk...”²³⁷

‘Abdurrahmân el-Cundî anlatıyor: “Hz. Peygamber’in arkadaşı Abdullah b. Büsr, bana;²³⁸ ‘Ey İbnu’l-Cundî!’ dedi. Ben de; ‘Buyur ey Ebû Safvân! dedim.’ O da: ‘Vallahi bir kavim değişikliğe uğrayacak...’ dedi.”²³⁹

²³⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 113; Sehâvî, a.g.e., IV, 90; Suyûtî, *Tedrîb*, s. 413.

²³¹ İbn ‘Abdilhakem, Ebu’l-Kâsım ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillah b. ‘Abdilhakem (ö.257/870), *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, tkd. ve thk., Muhammed Subeyh, y.y., t.y. s. 69.

²³² Bakıyye b. el-Velîd’in (ö.197/812) meçhul hocalarındandır. Bkz. İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1952, III, 233.

²³³ “İstahr, Fars’taki bir şehrin adıdır.” Hamevî, Ebû ‘Abdillah Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillah el-Hamevî (ö.626/1228), *Mu’cemu’l-buldân*, tkd., Muhammed ‘Abdurrahmân el-Mar’aşlî, 1. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2008, I, 171. İstahr, bugünkü İran’ın Güneybatısındaki Fars Eyaleti sınırları içerisinde Şiraz-İsfahan yolu üzerinde yer alan tarihi bir şehirdir.

²³⁴ Ebû Hâtım’in rivayetinde “Ebû” kelimesi bulunmamaktadır. Bkz. İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 233. İbn Hacer de bu görüşü tercih etmiştir. Fakat İbn Hacer, Buhârî’nin adlandırmasına da “İstahr/denilmektedir” şeklinde telmihte bulunmuştur. İbn Hacer, a.g.e., s. 272/1710.

²³⁵ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 272/1710.

²³⁶ İbn ‘Abdilber ve İbnu’l-Esîr, eserlerinde Hassân b. Câbir hakkında bilgi verirken; “شهد مع النبي صل الله عليه وسلم” İfadelerine yer vermektedirler. Muhtemelen kelime benzerliğinden dolayı İbn ‘Abdilber ve İbnu’l-Esîr’in eserlerinde tashîf bulunmaktadır. Çünkü Hassân b. Câbir’in suhbeti sadece Buhârî ve İbn Ebî Hâtım’in, Ebû Yûsuf el-Edred’e dayanan rivayetleriyle bilinmektedir. Her iki rivayette de “tavaf” kelimesi yer almaktadır.

²³⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, III, 29; İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (ö.354/965), *Kitâbu’s-Sikât*, thk., es-Seyyid Şerafuddîn Ahmed, 1. Basım, IX, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1975, III, 72.

²³⁸ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 745/4582.

Tâbiûnûn verdiği bilgiler arasında sahâbenin fiziki görünümleri²⁴⁰ giyim kuşamları,²⁴¹ evlerinin bulunduğu yerler²⁴² ve vefat tarihleri²⁴³ gibi bilgiler de bulunmaktadır.

1.1.1.6. Rical Bilgisi Uzmanlarının Bilgi Vermesi

Sahâbe hakkında şifâhî yolla bilgi edinme yollarından birisi de ileride ele alınacağı üzere sahâbe bilgilerinde uzman olan kimselere, ilgili kişinin suhbeti veya suhbeti biliniyorsa ismi, künyesi, nesebi vb. hususlar hakkında sorular sorulmasıdır. Konuyla ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Şunlar örnek olarak verilebilir:

Abdullah b. Ca'fer anlatıyor: “Zührî'ye, Bedir'de Müslümanlardan kaç kişinin şehit olduğunu sordum. 14 kişinin şehit olduğunu söyledi. Sonra da onları bana saydı. İşte onlar isimlerini verdiğim kimselerdir...”²⁴⁴

İbn Ebî Zi'b anlatıyor: “Zührî'ye, Reyhâne'yi sordum. Rasûlüllah'ın (s.a.s.) cariyesi olduğunu ve azat edip onunla evlendiğini söyledi.”²⁴⁵

Vâkıdî anlatıyor: “İbn Ebî Habîbe'ye, 'Ubeyd b. Süleym'in neden es-Sihâm diye adlandırıldığını sordum. Dedi ki, Dâvûd b. el-Husayn'ın bana söylediğine göre İsmi 'Ubeyd'dir. Hayber'deki paylardan çok satın aldığı için 'Ubeyd es-Sihâm diye adlandırıldı.”²⁴⁶

'Abbâs ed-Dûrî anlatıyor: “Yahyâ b. Ma'în'e; 'Abdurrahman b. Kurt, Ashâb-ı Suffe'den midir? diye sordum. O da; 'Evet, öyledir.' dedi.”²⁴⁷

²³⁹ Fesevî, a.g.e, I, 258.

²⁴⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 25, 27, 56, IV, 291.

²⁴¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 56, 189, 190.

²⁴² İbn Sa'd, a.g.e., III, 266.

²⁴³ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 41-42.

²⁴⁴ Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö.207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk., Marsden Jones, 1. Basım, Beyrut: 'Alemlü'l-Kütüb, 2006, s. 132.

²⁴⁵ Vâkıdî, a.g.e., s. 373. Reyhâne hakkında detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, Hayâti, “Reyhâne bint Şem'un”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., XXXV, 41-42.

²⁴⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 491.

²⁴⁷ İbn Ma'în, a.g.e., III, 20. Diğer örnekler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 170; İbn Hayyât, a.g.e, s. 41; Âcurrî, Ebû 'Ubeyd Muhammed b. Ali b. Osman el-Âcurrî (ö.300/912'den sonra), *Süâlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurri Ebâ Dâvûd*

1.1.2. Yazılı Kaynaklar

İlk dönemdeki yazılı kaynaklara geçmeden önce konumuzla alakalı olması bakımından Hz. Peygamber zamanından elimizdeki en eski yazılı kaynaklara kadar geçen sürede yazılı belgelerle ilgili özet bilgi vermekte yarar vardır.

Hz. Peygamber'e vahyedilen ilk âyetlerin "oku" emriyle başlaması ve yazma aracı kalemden bahsedilmesi, İslam'ın okuma ve yazmaya ne denli önem verdiğinin göstergesidir. Bunun yanında Mekke'de nazil olan birçok âyet-i kerime'de de yazıya ve yazılmış kayıtlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu âyetlerden bazılarında şöyle buyrulmaktadır: "*Dediler: '(Bu âyetler) onun başkasına yazdırıp da kendisine sabah akşam okunmakta olan, evvelkilere ait masallardır!'*";²⁴⁸ "*Andolsun Tûr'a, Neşredilmiş kâğıt (lar) içinde yazılı kitaba*";²⁴⁹ "*Allah'tan bir Resul, peyderpey mutahhar sahifeler okur*".²⁵⁰ Vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber'in Mekke döneminden itibaren kendisine vahyedilen âyetleri yazdırdığı, bazı rivayetlerden de anlaşılmaktadır.²⁵¹

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştığı, özellikle de okuma-yazma seferberliğinin başladığı görülmektedir. Suffa ashâbının ve kurrâların oluşturulması,²⁵² ayrıca Bedir savaşı esirlerinden okuma yazma bilenlerin fide olarak 10 müslümana okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakılması²⁵³ bunun bir göstergesidir.

es-Sicistânî fi ma'rifeti'r-ricâl, dirâse ve thk., 'Abdül'alîm 'Abdülazîm el-Bestevî, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Reyyân, 1997, I, 281, 283.

²⁴⁸ el-Furkan (25) 5.

²⁴⁹ et-Tûr (52) 1-3.

²⁵⁰ el-Beyyine (98) 2.

²⁵¹ Hz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili rivayette Hz. Ömer'in Kur'an'ın yazılı olduğu belgeyi istemesi (bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 304; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 65), bunun yanında Hz. Peygamber'in Akabe'de Râfi' b. Mâlik ez-Zürakî'ye, 10 yılda kendisine indirilenleri vermesi (bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 390/2550), Kur'an'ın, Mekke döneminde başlanarak yazıldığına işaret etmektedir.

²⁵² Nitekim İbn Sa'd, Abdullah b. Ümmi Mektûm'un tercemesini verirken, hicret ettiğinde onun Mahreme b. Nevfel'e ait olan "Dâru'l-Kurrâ"ya yerleştiğini söylemektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., IV, 205.

²⁵³ İbn Sa'd, a.g.e., II, 22

Hz. Peygamber'in, vahiy kâtipleri aracılığıyla²⁵⁴ Kur'ân-ı Kerîm'in yazımını âyetler nazil oldukça sürdürmesinin yanısıra çeşitli vesilelerle dini, siyasi, sosyal, iktisadi ve askeri alanlarla ilgili talimatnâmeler, mektuplar, emanlar, iktânemeler, sadakatlar, anlaşmalar ve sözleşmeler²⁵⁵ yazdırdığı da bilinmektedir.²⁵⁶ Bu vesikalardan birkaçı da günümüze kadar ulaşmıştır.²⁵⁷

Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin yazdırdığı bu vesikaların dışında, "hadisler en az bir asır boyunca şifâhî olarak nakledilmiştir" kanaatinin aksine Hz. Peygamber hayattayken bazı sahâbîlerin bazı hadisleri yazdığı,²⁵⁸ bir kısmının hadis yazımı için Hz.

²⁵⁴ Vahiy katipleri için bkz. Kettânî, Muhammed 'Abdülhay b. 'Abdilkebir el-Kettânî (ö.1962), *Hz. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâtibu'l-idâriyye*, (çev. Ahmet Özel), I-II, İstanbul: İz Yay., 2003, I, s. 265; Akgül, Muhittin "Kur'an'ın İlk Muhafızları: Vahiy Kâtipleri" *Diyanet İlmî Dergi*, c. 46, sy., 4, s. 33-48. Hz. Peygamber'in kâtipleri için bkz. Kettânî, a.g.e., I, 266-272; A'zamî, Muhammed Mustafa, *Küttâbu'n-Nebî*, 2. Basım, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1978.

²⁵⁵ İbrahim Canan, vesikalar incelendiğinde onların 18 konuya mütallik olduklarını söyleyerek bu konuları şöyle sıralamaktadır: 1) Sulh anlaşmaları, 2) İttifak anlaşmaları, 3) Emânlar, 4) Krallara mektuplar, 5) Vasiyetname, 6) Alım-satım vesikası, 7) Nüfus sayımı, 8) Askere katılanların kaydı, 9) İmtiyaz vesikası, 10) İktâ vesikası, 11) Emirnâme, 12) Talimatnâme, 13) Gizli talimatnâme, 14) İstihbarat mektubu, 15) Valiler ve komutanlarla yazışma, 16) Zekatla ilgili açıklamalar, 17) İstek üzerine verilen vesikalar, 18) Tâziye mektubu. Bkz. Canan, İbrahim, *Hadîs Usûlü ve Târîhi*, 1. Basım, Ankara: Akçağ Yay., 1998, s. 353. Canan'ın, konuyla ilgili, *Peygamberimiz'in Okuma Yazma ve Öğretim Seferberliği*, Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006, adlı müstakil bir kitabı da bulunmaktadır.

²⁵⁶ Muhammed Hamidullah, birçok kaynaktan yararlanarak Hz. Peygamber ve dört halife döneminde yazılmış vesikalar ve içeriklerini *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye*, adlı eserinde toplamıştır. Bkz. Hamidullah, Muhammed (ö.2002), *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, 6. Basım, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987.

²⁵⁷ Mektuplar ve içerikleri için Bkz. Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (çev. Mehmet Yazgan), İstanbul: Beyan Yay., 1998. Ayrıca bkz. a.mlf., *İslam Peygamberi*, (çev. Sâlih Tuğ), 5. Basım, İstanbul: İrfan Yay., 1993, s. 296, 317, 339, 361, 379, 419; a.mlf., *el-Vesâik*, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162.

²⁵⁸ On yıl boyunca Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunan Enes b. Mâlik'in (r.a.) Rasûlullah'tan (s.a.s.) duyduklarını yazdığı, sonra da onları huzurunda okuduğu nakledilmektedir. Bkz. Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîdu'l-'ilm*, thk. ve tlk., Yûsuf el-İşş, 2. Basım, y.y., Dâru lhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1974, s. 95.

Peygamber'den izin aldığı²⁵⁹ hatta Hz. Peygamber'in, söylediği sözlerinin bazı kimseler için yazılmasını emrettiği de bilinmektedir.²⁶⁰

Hz. Peygamber'den sonra gelen ve sahâbîlerin birçoğunun hayatta olduğu Râşid Halîfeler döneminde de hem devlet nizamı için yazılı belgelerin oluşturulduğu hem de birçok sahâbî²⁶¹ ve tâbî²⁶² tarafından çeşitli hadislerin yazıldığı nakledilmektedir. Hz. Peygamber zamanından başlayarak hicri birinci asrın sonlarına kadar devam eden bu döneme kitâbet/takyîd/tesbît dönemi denilmektedir.

Sonraki dönemlerde ise yazma işi artarak devam etmiştir. Kitâbet/takyîd döneminden sonra gelen bu dönemler tedvîn ve tasnîf dönemi olarak adlandırılmaktadır.²⁶³

Hicri birinci asrın sonlarından ikinci asrın birinci veya ikinci çeyreğine kadar devam eden ve tedvîn dönemi olarak adlandırılan dönemde Emevî Halifesi Ömer b. 'Abdilazîz'in (ö.101/719) emriyle, devlet eliyle, Hz. Peygamber'in sözlü ve yazılı mirasının kitap/dîvânlarda toplanması faaliyetinin geniş çaplı bir şekilde resmi olarak başlatıldığı bilinmektedir.²⁶⁴

²⁵⁹ Abdullah b. 'Amr b. Âs'ın (r.a.) Hz. Peygamber'den izin alarak hadislerini yazdığı ve bunu *es-Sahîfetü's-sâdika* diye adlandırdığı meşhurdur (Bkz. Râmeürmüzî, el-Hüseyin b. 'Abdirrahmân er-Râmeürmüzî (ö.360/970), *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, tkd., thk., tlk. ve thr., Muhammed 'Accâc el-Hatîb, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971, s. 364-367; Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., s. 74, 84.). Ayrıca Râfi' b. Hadîc'in yazmak için Hz. Peygamber'den izin istediği ve Hz. Peygamber'in kendisine izin verdiği de nakledilmektedir. Bkz. Râmeürmüzî, a.g.e., s. 369; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîd*, s. 72.

²⁶⁰ Hz. Peygamber'in Mekke fethinde îrâd ettiği konuşmasını Yemen'li Ebû Şah için yazılmasını istemesi örnek olarak verilebilir. Bkz. Buhârî, "Lukata", 7 (hadis no: 2434); Müslim, "Hacc", 447.

²⁶¹ Hz. Ebû Bekr, Hz. Ali, İbn 'Abbâs, Enes b. Mâlik (bkz. Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., s. 87-98), Semure b. Cündeb, Ebû Hureyre, Câbir b. 'Abdillâh ve Abdullah b. Ömer'in yazılı hadis nüshaları olduğu nakledilmektedir (bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58). Fakat Ebû Hureyre ve ondan sonra ismi geçen sahâbîlerin, ellerinde bulunan yazılı nüshaları kendilerinin mi yazdığı yoksa başkaları tarafından mı yazıldığı tam olarak bilinmemektedir.

²⁶² Bkz. Râmeürmüzî, a.g.e., 370-378; Ayrıntılı bilgi için bkz. A'zamî, a.g.e., s. 58-97.

²⁶³ Bazı araştırmacılar ise tedvîn ve tasnîf devri arasına cem' dönemini de ilave etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde yazılan her türlü bilgi takyîd, bu rivayetlerin hadis, siyer, tefsir, fıkah, gibi kısımlara ayrılmasına tedvîn, tedvîn edilen malzemenin biraraya getirilmesine cem', cem' edilen malzemenin kendi içinde bablara ayrılarak müstakil eserlerin neşrine de tasnîf/telif denildiği söylenmektedir. Bkz. Öz, a.g.e., s. 20.

²⁶⁴ İbn Sa'd, a.g.e., II, 387, 497; Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 216.

Bununla birlikte daha önce Ömer b. ‘Abdilazîz’in babası, Mısır valisi ‘Abdülazîz b. Mervân’ın (ö.86/705) da bu tür bir faaliyete giriştiği nakledilmekte²⁶⁵ fakat bu girişimin kapsamı ve neticesi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca ‘Abdülazîz b. Mervân ile ilgili bu rivayetten anlaşıldığına göre onun, Kesîr b. Mürre’den talep ettiği bu kısmî tedvîn faaliyetinden önce Ebû Hureyre’nin hadislerini topladığı da anlaşılmaktadır. Böyle bir çalışmanın yapıldığı varsayıldığında ilk tedvîn faaliyetinin dar kapsamda da olsa ‘Abdülazîz’in Mısır valiliği yaptığı 65-85/684-718 tarihlerine kadar götürülmesi mümkündür.

Bu dönemde belirli konularla ilgili rivayetlerin biraraya getirildiği münferit çalışmaların olduğu da görülmektedir. ‘Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712) ve Zührî’nin (ö.124/741) meğâzî²⁶⁶ ve Mücâhid b. Cebr’in (ö.102/720) Kur’an tefsiri²⁶⁷ ile alakalı kayıtlarının olduğunun rivayet edilmesi buna işaret etmektedir. Ne yazık ki bu dönemde yazılmış kayıtlardan hiç birisi tedvîn faaliyetinde bulunanların adı altında günümüze kadar ulaşmış değildir. Ancak son zamanlarda ‘Urve, Mücâhid ve Zührî’nin rivayetlerinden yola çıkılarak eserlerinin yeniden inşa edilmesiyle ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır.²⁶⁸

Tedvîn döneminde biraraya getirilen yazılı malzemeler, hicri ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuşlar ve kendi içlerinde bâb/konulara ayrılmışlardır. Bugün elimizde mevcut olan en eski eserlerin yazıldığı ve Tasnîf dönemi diye adlandırılan bu dönem, hicri beşinci asrın ortalarına kadar devam etmiş ve yüzlerce konuda binlerce eserin yazıldığı bir dönem olmuştur.

²⁶⁵ İbn Sa’d, a.g.e., V, 448.

²⁶⁶ ‘Urve’nin meğâzîye dair eseri olduğu hakkındaki rivayet için bkz. İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ ‘İmadüddîn İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî (ö.774/1342), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetu’l-Ma’ârif, t.y., IX, 101. Zührî’nin eseri için bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1460.

²⁶⁷ Bkz. İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî (ö.1339/1920), *Hediyetü’l-‘arîfîn esmau’l-müellifîn ve âsâru’l-musannifîn*, tsh., Rifat Bilge ve İbnülemîn Mahmud Kemal İnal, I-II, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, t.y., II, 4.

²⁶⁸ ‘Urve b. ez-Zübeyr, Ebû ‘Abdillâh ‘Urve b. Zübeyr b. ‘Avvâm el-Esedî el-Kureşî, (ö.94/712), *Meğâzî Rasûlillâh li ‘Urve b. ez-Zübeyr bi rivâyeti Ebi’l-Esved*, thk. Mustafa el-A’zamî, Riyad: Mektebetu’t-Terbiyeti’l-‘Arabî li Duveli’l-Halîc, 1981; Mücâhid b. Cebr, Ebu’l-Haccâc el-Mekkî (ö.102/720), *Tefsîru’l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk., Muhammed Abdüsselam Ebu’n-Nîl, 1. Basım, Kahire: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1989; Zührî, Ebû Bekr İbn Şihâb Muhammed b. Müslim b. ‘Ubeydillâh ez-Zührî (ö.124/741), *el-Meğâzî’n-Nebeviyye*, thk., Süheyl Zekkâr, Dımaşk: Dâru’l-fikr, 1981; ‘Avâcî, Muhammed b. Muhammed, *Merviyyâtu’z-Zührî fi’l-Meğâzî*, Medine: el-Câmi’atu’l-İslâmiyye, 2009.

1.1.2.1. Kur'ân-ı Kerîm

İlk yazılı kaynak olması açısından Kur'an'daki sahâbe bilgisinin, yazılı kaynaklar bölümünde ele alınması uygun görüldü.

İlâhî vahyin ilk muhataplarının sahâbe olması, onların davranış ve eylemlerine göre nuzûlünün 23 yılda tamamlanması açısından bakıldığında Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının genel anlamda sahâbe bilgisini içerdiği söylenebilir. Fakat yalnız Kur'an'ı Kerim metnine bakarak sahâbe bilgisini şahıslar bazında tespit etmek imkânsızdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir sahâbînin ve bazı sahâbî gruplarının adı açıkça zikredilmekte, diğer sahâbîler ise ya zımnî olarak münferiden veya belirli gruplar altında topluca anılmaktadırlar.

Kur'ân-ı Kerîm'de ashâb, birçok âyette topluca ele alınıp övülmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, Peygamberi ile beraber olan, onun tebliğ ettiği din uğruna mallarını ve canlarını bezleden sahâbîlere vereceği mükâfatı bildirerek şöyle buyurmaktadır: *“Fakat o Peygamber ve onun maiyyetinde bulunan mü'minler mallarıyla, canlarıyla savaştılar. İşte onlar! Bütün hayırlar onlarındır. Onlar umduklarına kavuşanların da ta kendileridir. Allah onlar için kendileri içinde ebedî kalıcı olmak üzere- altından ırmaklar akan cennetler hazırladı. İşte bu, en büyük saâdetir.”*²⁶⁹

Bir başka ayet-i kerîme'de ise Allah Teâlâ, onların kafirlere karşı sert, mü'minlere karşı merhametli, rukû ve secde edenler olduklarını ve secde izinin yüzlerinde belirlediği gibi bazı özelliklerini anarak onları bağışlamayı ve büyük mükafat vermeyi vaat etmektedir. *“Muhammed Allah'ın Rasûlüdür. Onun maiyyetinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin (ve metîn), kendi aralarında merhametlidirler. Onları rükû ediciler, secde ediciler olarak görürsün. Onlar Allah'tan (dâima) fazl (-u kerem) ve rızâ isterler. Secde izinden (meydana gelen) nişanları yüzlerindedir. (...) İçlerinden iman edip de iyi iyi amel (ve hareket) de bulunanlara Allah hem mağfiret, hem büyük mükâfat va'd etmiştir.”*²⁷⁰

Başka bir âyet-i kerîme'de ise Cenâb-ı Hak, onlara imanı sevdirdiğini küfrü ve isyanı çirkin gösterdiğini ve onların hak yol üzere olduklarını bildirmektedir: *“Hem bilin ki*

²⁶⁹ et-Tevbe (8) 88-89.

²⁷⁰ el-Feth (48) 29.

içinizde Allah'ın Peygamberi vardır. Eğer o, birçok iş (ler) de size uysaydı muhakkak ki sıkıntıya uğrardınız. Fakat Allah, size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi. Küfrii, fasıklığı, isyanı size çirkin gösterdi. İşte rüşdünü bulanlar da onların ta kendileridir."²⁷¹

Bahsedilen kimselerin Hz. Peygamber'in ashâbı olduğu açık olan bu âyetlerin dışında hem sahâbenin hem de ümmet-i Muhammed'in özelliklerine işaret eden ancak daha çok sahâbenin kastedildiği şekilde yorumlanan²⁷² âyet-i kerîmeler de bulunmaktadır. Bunlardan birisinde şöyle buyrulmaktadır: "*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten vaz geçirmeye çalışırsınız.*"²⁷³

Kur'ân-ı Kerîm incelendiğinde sahâbîler, örnekleri verildiği üzere topluca ele alınıp övüldüğü gibi münferiden veya belirli gruplar altında açıkça ya da zımnen de zikredilmektedirler. Fazla detaya girilmeden bu şahıs ve gruplar ve onlarla ilgili âyetler zikredilecektir.

1.1.2.1.1. Açıkça Anılanlar

Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir yerde bir sahâbînin adı açıkça zikredilmektedir. Bazı âyetlerde ise sahâbîler; muhâcir, ansâr, es-sâbikûne'l-evvelûn, ehl-i beyt, ummehâtu'l-mu'minîn, Bedir savaşına, Bey'atü'r-Rıdvân'a ve Huneyn savaşına katılanlar gibi umumi gruplarla anılmaktadır.

1.1.2.1.1.1. Şahıslar

Kur'ân-ı Kerîm'de adı açıkça zikredilen tek sahâbî, Zeyd b. Hârise'dir (ö.8/629). Aynı zamanda o, Kur'ân-ı Kerîm'de kendisi üzerinden çeşitli hükümlerin indirildiği sahâbîlerden birisidir. Rasûlüllah (s.a.s.), köle olan Zeyd'i, Hz. Hatice'nin hediyesi olarak almış sonra onu azat etmiş, ardından da evlatlığı olduğunu ilan etmişti.²⁷⁴ Bu nedenle insanlar ona, Zeyd b. Muhammed (Muhammed'in oğlu Zeyd) derlerdi.²⁷⁵ Allah

²⁷¹ el-Hucurât (49) 7.

²⁷² Âyet-i kerîmelerin yorumları için bkz. Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler: Tartışmalar Gerçekler*, 1. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011, s. 41-46.

²⁷³ Âl-i 'İmrân (3) 110. Başka bir âyet için bkz. el-Bakara (2) 143.

²⁷⁴ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 447/2897.

²⁷⁵ Buhârî, "Tefsîr/Sûretü'l-ahzâb 33" 2 (hadis no: 4782); Müslim, "Fedâilu's-sahâbe", 62.

Teâlâ: “Onları babalarına nispetle çağırın”²⁷⁶ ve “Muhammed, adamlarınızdan hiç birinin babası değildir.”²⁷⁷ âyetlerini inzal buyurarak cahiliye döneminden kalan bu uygulamayı kaldırmıştı.

Cahiliye dönemindeki inançlardan birisi de bir kimsenin, evlatlık edindiği kişinin karısıyla evlenemeyeceği inancıydı. Çünkü evlatlık, öz evlat gibi görülür ve evlatlık edenin mirasından yararlanırdı.²⁷⁸ Dolayısıyla evlatlık edinenin, evlatlığın boşadığı kadınla evlenmesi yasak kabul edilirdi. Allah Teâlâ, içerisinde Hz. Peygamber’in evlatlığı olan Zeyd’in adının açıkça geçtiği âyetle, bu batıl inancı kaldırarak şöyle buyurmaktadır: “...Şimdi mademki Zeyd o kadından ilişkisini kesti, (فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا) biz onu sana zevce yaptık. Tâ ki oğullarının kendilerinden ilişkilerini kestikleri zevceler (ini almakta) mü’minler üzerine günah olmasın.”²⁷⁹

1.1.2.1.1.2. Gruplar

Sahâbenin hepsi Kur’ân’ın ilk muhatabı olmakla birlikte, Muhâcirûn, Ensâr, Ehl-i beyt, Bedir ve Bey’atu’r-Rıdvân ashâbı gibi belli nitelikleri olan sahâbîlere özel yer verilerek²⁸⁰ açıkça anılmaktadırlar.

Muhâcir denildiğinde akla ilk gelen Mekke’den Medine’ye hicret eden kimseler olsa da daha önce Habeşistan’a hicret edenler ve çeşitli sebeplerle yurtlarını terk etmeye zorlanan kimseler de muhâcir sınıfına girmektedir.

“Muhâcir” kelimesi et-Tevbe (9) 100, 117; en-Nûr (24) 22 ve el-Ahzâb (33) 6 âyetlerinde ismen açıkça geçmektedir. Bazı âyetlerde ise h-c-r kök fiiliyle²⁸¹ muhâcirlere işaret edilmektedir.²⁸²

²⁷⁶ el-Ahzâb (33) 5.

²⁷⁷ el-Ahzâb (33) 40.

²⁷⁸ Nitekim Hz. Peygamber de Zeyd b. Hârise’nin evlatlığı olduğunu ilan ettiğinde şöyle demişti: “Şahit olunuz ki, Zeyd benim oğlumdur. O benim, ben de onun mirasçısıyım.” Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 447/2897.

²⁷⁹ el-Ahzâb (33) 37.

²⁸⁰ Çapan, Ergün, *Kur’ân-ı Kerim’de Sahâbe*, İstanbul: Işık Yay., 2004, s. 177.

²⁸¹ Bkz. el-Bakara (2) 218; Âl-i ‘İmrân (3) 195; el-Enfâl (8) 72, 74, 75; et-Tevbe (9) 20; en-Nahl (16) 41, 110.

²⁸² Bkz. Çapan, a.g.e., s. 180.

Muhâcirler, Kur’ân-ı Kerîm’de mallarını terkedip yurtlarından çıkarılanlar, Allah’ın hoşnutluğuna ve rızasına iştiyak duyanlar, Allah ve Resûlüne yardım edenler, özü sözü doğru, sâdıklar²⁸³ ve Allah’ın rahmetini umanlar²⁸⁴ olarak nitelenmektedirler. Fedakârlıklarından dolayı Allah Teâlâ onlara mağfireti, cenneti, dünya ve ahiret saâdetini müjdelemektedir.²⁸⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de açıkça anılan gruplardan biri de Ensâr’dır. Ensâr, Mekke’den hicret edenlere kucak açan, onları bağırllarına basan ve onlara yardım eden Medinelî Müslümanlardır.

Kur’an’da iki yerde açıkça “Ensâr” şeklinde geçmekte (bkz. et-Tevbe (9) 100, 117), bazı âyetlerde ise n-s-r kök fiiliyle (bkz. el-Enfâl (8) 72, 74) ve Muhâcirlerden önce Medine’yi yurt edinenler (el-Haşr, (59) 9) şeklinde hususi olarak onlara işaret edilmektedir.²⁸⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de ensâr, gönüllerine imanı yerleştirmiş olanlar, Muhâcirleri sevip bağırllarına basanlar, Muhâcirlere verilen fazilet, öncelik ve ganimetten dolayı içlerinde kötülük hissetmeyenler, kendi ihtiyaçları olsa dahi başkalarını nefislerine tercih eden cömert kimseler, kurtuluşa erenler²⁸⁷ ve hakiki mü’minler²⁸⁸ olarak nitelendirilmektedirler. Allah Teâlâ onlara da bu vasıflarından dolayı mükafaat olarakengin bir rızkı, mağfireti²⁸⁹ ve cenneti müjdelemektedir.²⁹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de muhâcir ve Ensâr’dan ilk Müslüman olanlar ise “es-sâbikûne’l-evvelûn” tabiriyle anılmaktadır. “es-Sâbikûn” kelimesi sözlükte, “öne geçmek”

²⁸³ el-Haşr (59) 8. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çapan, a.g.e., s. 181-182.

²⁸⁴ el-Bakara (2) 218.

²⁸⁵ Bkz. Âl-i ‘İmrân (3) 195; et-Tevbe (9) 117; el-Hacc (22) 58-59; en-Nahl (16) 41.

²⁸⁶ Bkz. Çapan, a.g.e., s. 189.

²⁸⁷ el-Haşr (59) 9. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çapan, a.g.e., s. 189-196.

²⁸⁸ el-Enfâl (8) 74.

²⁸⁹ el-Enfâl (8) 74.

²⁹⁰ et-Tevbe (9) 100.

anlamındaki²⁹¹ “s-b-k” kök filinin ism-i fâilinin çoğuludur. Allah Teâlâ, onlardan razı olduğunu, onların da kendisinden hoşnut olduklarını bildirerek, onlar için ebedi kalacakları cenneti müjdelemektedir.²⁹²

es-Sâbikûne'l-evvelûn ile kastedilenlerin kimler olduğu hususunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu konuda üç görüş öne çıkmaktadır. Birinci görüşe göre onlardan maksat, Bedir ashâbıdır.²⁹³ İkinci görüşe göre onlar, Hz. Peygamber'le birlikte her iki kıble (Beytü'l-Makdis ve Kâbe)ye doğru namaz kılmış olanlardır.²⁹⁴ Üçüncü görüşe göre ise onlar, Hz. Peygamber'e Rıdvan ağacı altında biat edenlerdir.²⁹⁵

Muhâcir ve Ensâr'dan Bedr'e katılanlar da Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça zikredilenler arasındadır. Hicretin ikinci yılında gerçekleşen ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Bedir savaşı, hak ve batılın ayrıldığı,²⁹⁶ İslam'ın azîz, küfrün zelil kılındığı gün olması açısından İslam tarihi ve Müslümanlar nezdinde çok önemli bir yeri olan büyük bir savaştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Bedir savaşının hem öncesi hem de savaş anyla ilgili âyet-i kerîmeler bulunmaktadır. Sadece bir âyet-i kerîme'de “Bedr” kelimesi açıkça zikredilmekte²⁹⁷ diğer âyetlerde Bedir savaşına işaret edilmektedir.

Allah Teâlâ, Bedir savaşı öncesiyle ilgili olarak Müslümanların, Müşriklerin ve Müşriklerin kervanının konumundan,²⁹⁸ Müslümanlardan bir kısmının arzularının

²⁹¹ Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö.506/1112), *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, “S-b-k”, thk., Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y., s. 222.

²⁹² et-Tevbe (9) 100.

²⁹³ Beğavî, Muhyissünne Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî (ö.510/1116), *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. ve thr., Muhammed Abdullah en-Nemir vd., 4. Basım, I-VIII, Riyad: Dâru Taybe, 1997, IV, 87.

²⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Basım, I-XXIV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000, XIV, 436-437. Kiblenin tahvili hicretin 2. yılında gerçekleştiğine göre âyette kastedilenler bu tarihten önce Müslüman olanlardır. Bkz. Efendioğlu, a.g.e., s. 56.

²⁹⁵ Taberî, a.g.e., XIV, 435-436. Bunlar, hicretin 6. Senesinde Hudeybiye musâlahası esnasında yapılan biata katılan ve ehl-i bey'ati'r-ıdvân diye anılan sahâbîlerdir. “es-Sâbikûne'l-evvelûn” tabirinden kimlerin kastedildiğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Efendioğlu, a.g.e., s. 55-58.

²⁹⁶ el-Enfâl (8) 8.

²⁹⁷ Âl-i 'İmrân (3) 123.

²⁹⁸ el-Enfâl (8) 42.

kervanı ele geçirmekten ibaret olup, Müşriklerle savaşa girmeye gönülsüz olduklarından²⁹⁹ ve iki ordu arasındaki kuvvet dengesinden³⁰⁰ bahsetmektedir.

Savaş esnasındaki durumu haber veren âyetlerde ise Müslümanlar'ın kalplerinin birbirine ısındırıldığı³⁰¹ ve Allah yolunda savaşmaları belirtilerek Bedir ashâbı övülmektedir.³⁰² Ayrıca Hz. Peygamber ve ashâbının duasına icabet edilerek mü'minlere; meleklerle,³⁰³ hafif bir uyku ve yağmurla³⁰⁴ yardımda bulunduğu³⁰⁵ zikredilmektedir.³⁰⁶

Kur'ân'da adları açıkça anılan diğer bir grup da hicretin altıncı yılında gerçekleşen Hudeybiye musâlahası esnasında Hz. Peygamber'in etrafında kenetlenip ant içen, ne pahasına olursa olsun ondan ayrılmayacaklarına dair Hz. Peygamber'e biat eden ve Ehli Bey'ati'r-Rıdvân diye meşhur olan sahâbîlerdir.

Bey'atü'r-Rıdvân'a katılan sahâbiler hakkında Allah Teâlâ, onlardan razı olduğunu bildirerek onları övmekte,³⁰⁷ günahlarının bağışlanacağını ve cennete gireceklerini müjdelemektedir.³⁰⁸

²⁹⁹ el-Enfâl (8) 5-8.

³⁰⁰ Âl-i 'İmrân (3) 123.

³⁰¹ el-Enfâl (8) 63. Âyetin yorumu için bkz. Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1272), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Abdülhamîd Hindâvî, 1. Basım, IX, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005, IV, 289.

³⁰² Âl-i 'İmrân (3) 13. Âyetin yorumu için bkz. Taberî, a.g.e., VI, 230; Kurtubî, a.g.e., II, 301.

³⁰³ Âl-i 'İmrân (3) 124-125; el-Enfâl (8) 9-10.

³⁰⁴ el-Enfâl (8) 11.

³⁰⁵ el-Enfâl (8) 62. Âyetin yorumu için bkz. Kurtubî, a.g.e., IV, 289.

³⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Efendioğlu, a.g.e., s. 64-68.

³⁰⁷ el-Feth (48) 18-19.

³⁰⁸ Enes'in (r.a.) naklettiği bir hadisten, Fetih sûresindeki; *“(Bütün bu lütuflar) erkek mü'minlerle kadın mü'minleri, altlarından ırmaklar akan cennetlere -içlerinde ebedî ve sermedî olarak- sokmak, onların günâhlarını yarlıgamak içindir. İşte bu, Allah indinde (sizin) en büyük kurtuluş (unuz) ve saâdet (iniz) dir.”* (el-Feth, (48) 5) şeklindeki âyetin, Hudeybiye musâlahasına katılan sahâbîlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 197; Buhârî, “Meğâzî”, 36 (hadis no: 4172); Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân (Sûretü'l-Feth)”, 48 (hadis no: 3263); İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, tertîb, Emir 'Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî, thk. ve thr., Şu'ayb el-'Arnavut, 1. Basım, I-XVIII, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1988, II, 93.

Kur'ân'da adı açıkça zikredilen sahâbe gruplarından birisi de hicretin sekizinci yılında gerçekleşen Huneyn savaşına katılanlardır. İlgili âyette Allah Teâlâ, bu savaşta, çokluklarından dolayı övünüp şımaran Müslümanlara, önce hezimetini tattırdığını sonra da rahmeti, yardımını ve nusretiyle onları zafere ulaştırdığını buyurmaktadır.³⁰⁹

Ehl-i beyt de Kur'an'da açıkça anılan gruplardandır. Ehl-i beyt kavramı, "Hz. Peygamber'in ehl-i beyt'i" anlamında sadece bir yerde geçmektedir. O da Allah Teâlâ'nın onlara hitap ettiği şu âyettir: "*Ey Ehl-i Beyt (أَهْلَ الْبَيْتِ), Allah sizden ancak kibri gidermek ve sizi tertemiz yapmak diler.*"³¹⁰

Kur'ân-ı kerîm'de sarâhaten zikredilen ehl-i beyt kavramına kimlerin dâhil olduğu hususunda derin ihtilaflar bulunmaktadır.³¹¹ Âyet-i kerîme'de kastedilen ehl-i beyt'in, Hz. Peygamber'in eşleri olduğu görüşü ağır basmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in çocuklarını, Hz. Ali'yi, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i ehl-i beyt'ten sayan görüşler de bulunmaktadır.³¹²

Kur'ân'da tasrih edilen gruplardan birisi de mü'minlerin anneleri olan Hz. Peygamber'in hanımlarıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de; "*يا نساء النبي/Ey Peygamber hanımları!*" şeklinde³¹³ Allah'ın hitabına mazhar olarak, ayrıca ezvâc(u'n-Nebiy)³¹⁴ ve ummehât(u'l-mu'minîn)³¹⁵ kelimeleriyle geçmektedirler.

³⁰⁹ et-Tevbe (9) 25-26.

³¹⁰ el-Ahzâb (33) 33.

³¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Varol, M. Bahaddin, "Hicri I. Asırda Ehl-i Beyt İmajı" Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya: 2003, sy. 16, ss. 97-119. Ayrıca Bkz. Yavuz, Adil, "Kisâ Hadisi Rivayetleri ve Ehl-i Beyt Kimliği", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya: 2005, sy. 19, ss. 153-177; Mahmut Demir, "Sahâbe-Ehl-i Beyt Ekseninde Şii-Sünnî İhtilafının Hadis Rivayetlerine Yansımaları", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2011, c. 3, sy. 6, ss. 90-111.

³¹² Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Duman, M. Zeki, "Kur'an-ı Kerîm'de 'Ehl-i Beyt' ", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri: 2001, sy. 11, ss. 37-58. Ayrıca Bkz. Fevzi, Faruk Ömer, "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine..." (çev. M. Bahaüddin Varol), Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya: 2000, sy. 9, ss. 397-404; Öz, Mustafa, "Ehl-i Beyt", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1994, ss. 498-501.

³¹³ el-Ahzâb (33) 30, 32.

³¹⁴ el-Ahzâb (33) 59.

³¹⁵ el-Ahzâb (33) 6.

İlgili âyetlerde onların; mü'minlerin anneleri olduğu,³¹⁶ mü'minlerin onlara karşı nasıl davranmaları gerektiği,³¹⁷ onların konuları gereği nasıl davranmaları gerektiği, herhangi bir kadın gibi olmadıkları³¹⁸ ve dini öğretim görevleri olduğu hususlarından bahsedilmektedir.³¹⁹ Bunun yanında bazı âyetlerde de Allah Teâlâ, hem Hz. Peygamber'e karşı takınmaları gereken davranışları hem de Hz. Peygamber'in hanımları olma gibi bir konumda bulduklarından dolayı topluma karşı sorumlulukları hususlarında onları uyarmaktadır.³²⁰

Son olarak Kur'an'da açıkça zikredilen gruplardan birisi de Hz. Peygamber'in kızlarıdır. Hz. Peygamber'in Zeynep (ö.8/629), Rukayye (ö.2/623), Ümmü Gülsüm (ö.9/630) ve Fâtıma (ö.11/632) adında dört kızı olduğu bilinmektedir. Örtünmeyle ilgili âyette Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e hitaben; “...وبناتك”³²¹ buyurarak onları da anmaktadır.

1.1.2.1.2. Açıkça Anılmayanlar

Sahâbeden bazı şahıslar ve gruplar ise açıkça anılmamaktadırlar. Fakat bu şahıs ya da gruplardan kimlerin kastedildiği tevâtürden veya tarihen sabit olan rivayetlerle anlaşılmaktadır.

1.1.2.1.2.1. Şahıslar

Yirmi üç yılda olaylara ve gelişmelere göre nazil olan Kur'an-ı Kerim'de bazı âyet-i kerîmeler çeşitli şahısların söz ve davranışlarıyla ilgili olarak indirilmiştir. Ancak yukarıda geçtiği üzere bunlardan sadece Zeyd b. Hârise'nin adı açıkça zikredilmektedir. Diğer sahâbîlerle ilgili indirilen âyetler ise Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla ve hem hakkında âyet indirilen sahâbîlerin hem de diğer sahâbîlerin tanıklıklarıyla anlaşılmaktadır.

³¹⁶ el-Ahzâb (33) 6.

³¹⁷ el-Ahzâb (33) 53.

³¹⁸ el-Ahzâb (33) 30-33, 59.

³¹⁹ el-Ahzâb (33) 32. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çapan, a.g.e., s. 209-219.

³²⁰ Bkz. el-Ahzâb (33) 29-30; et-Tahrîm (66) 5.

³²¹ el-Ahzâb (33) 59.

Kur'ân-ı Kerîm'de kendisine işaret edilen sahâbîlerden birisi Hz. Ebû Bekr'dir. İlk Müslümanlardan olan ve Hz. Peygamber'in bir gece Mekke'den Kudüs'e oradan Sidretü'l Müntehâ'ya gittiği İsrâ ve Mîrâc hadisesini duyan Mekkeli müşriklerin bunu kendisine yetiştirdiklerinde “o dediye doğrudur” sözüyle “es-sıddîk” lakabını alan³²² Hz. Ebû Bekr, Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşıydı.

Mekkeli Müşriklerin zulüm ve işkenceleri artınca Hz. Peygamber; Hz. Ebû Bekr, Hz. Ali ve hapsedilen bazı sahâbîler dışında herkesi Medîne'ye göndermiş³²³ sonra en yakın arkadaşı ve kadim dostu Hz. Ebû Bekr ile beraber hicret yolculuğuna başlamıştı.³²⁴ Hz. Peygamber, Mekkeli Müşriklerin kendilerini takip etmeleri üzerine Sevr dağındaki küçük bir mağaraya sığınmıştı. Hz. Ebû Bekr, Mekkeli müşriklerin izlerini bulmaları nedeniyle endişeye kapılmış, Hz. Peygamber de onu; “Üzülme! Allah, hiç şüphe yok ki bizimle beraberdir!” diyerek teskin etmişti. Bu hadiseyi anlatan âyet-i kerîme'de Allah Teâlâ, Hz. Ebû Bekr'i, ismini vermeden “ikinin ikincisi” ve “onun arkadaşı” olarak nitelemekte ve şöyle buyurmaktadır:

“Eğer siz ona (Rasûlüm'e) yardım etmezseniz (hatırlayın o demleri ki) kâfirler onu (Mekke'den) çıkardıkları (hicretine sebep oldukları) zaman bizzat Allah ona yardım etmişti. (Yine de O, nusretini esirgemez. O demler öyle demlerdi ki Rasûlüllah ancak) ikinin ikincisinden (ثَانِيِ الْاٰثِنِيْنَ) ibaretti (Hak'tan başka mededkârı yoktu). O zaman onlar («Sevr» dağının tepesindeki) mağaradaydılar. Peygamber, o vakit arkadaşına (لِصَاحِبِهِ) (Ebû Bekir es-Sıddîk'a): «Tasalanma. Allah, hiç şüphe yok, bizimle beraberdir» diyordu. Allah o (arkadaşı) nın üzerine (kalbine) sekînetini (kuvve-i maneviyyesini) indirmiş, onu (Habîbini) görmediğiniz (manevî) ordularla te'yîd etmiş, kâfirlerin kelimesini (küfürlerini) alçaltmıştı.”³²⁵

³²² İbn Hişâm, a.g.e., s. 348.

³²³ İbn Hişâm, a.g.e., s. 413.

³²⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 417.

³²⁵ et-Tevbe (9) 40.

Âyet-i kerîme’de geçen “*ikinî ikincisi / ثَانِي اثْنَيْن*” ve “*arkadaşına / لِصَاحِبِهِ*” ifadelerinden kastedilenin Hz. Ebû Bekr olduğuna dair icmâ’ın bulunduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle Hz. Ebû Bekr’in suhbetini inkâr edenin kâfir olacağı da söylenmektedir.³²⁶

İsmi açıkça anılmayan bir diğer sahâbî de Hz. Ebû Bekr’in kızı ve Hz. Peygamber’in hanımını Hz. Aişe’dir. Hz. Aişe’ye, İfk hâdisesiyle³²⁷ ilgili âyetlerde işaret edilmektedir.

İfk hâdisesinden dolayı dolayı Hz. Peygamber, pâk ve muhterem eşi Hz. Aişe ve Hz. Ebû Bekr büyük üzüntü duymuş, hâdisе, ashâb arasında da çeşitli tartışmalara yolaçmıştır.³²⁸

Sıkıntılı bir süreçten sonra Allah Teâlâ, Nisâ sûresi 11-20 arası âyetleri inzal buyurdu.³²⁹ Bu âyetlerde Cenâb-ı Hak, mezkûr ifk hâdisesine atıfta bulunarak isim zikretmeksizin Hz. Aişe’ye büyük bir iftira atıldığını söyleyerek onun tertemiz olduğunu bildirmekte, iftirayı atan münafık için büyük bir azabın olacağını zikretmekte, iftiraya karışan mü’minlere de sitem edip onları yeren ifadeler kullanmaktadır.

³²⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf (ö.745/1344), *Tefsîru el-Bahru’l-muhît*, dirâse, thk. ve tlk., ‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd vd., 1. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993, V, 45; Kurtubî, a.g.e., IV, 353; Râzî, Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö.604/1207), *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî el-Meşhûr bi Tefsîri’l-Kebîr ve Mefâtihi’l-ğayb*, 1. Basım, I-XXXII, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981, XVI, 67.

³²⁷ İfk hâdisesinin meydana gelişi özetle şöyledir: Hz. Peygamber, Mustalikoğullarının Müslümanlara karşı savaş hazırlığında olduklarını öğrenince, hicretin beşinci (İbn İshâk’ın *es-Sîre* adlı eserinde bu seferin, hicretin altıncı yılında düzenlendiği zikredilmektedir. Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 439) yılında içlerinde münafıkların da bulunduğu bir orduyla Müreysi’ denilen yerde Mustalikoğulları ile savaşmış ve onları hezimetе uğratmıştı (İbn İshâk, a.g.e., s. 440; Vâkîdî, a.g.e., s. 301). Rasûlullah (s.a.s.), sefere giderken âdeti üzere kura çekerek hanımlarından bazısını da beraberinde götürürdü. Bu seferde ise kura Hz. Aişe ile Ümmü Seleme’ye çıkmıştı (Vâkîdî, a.g.e., s. 312. İbn İshâk’ın *es-Sîre*’inde sadece Hz. Aişe zikredilmektedir. Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 445). Sefer dönüşü Medine yakınlarında konakladılar. Hz. Aişe, ihtiyacı için ordugâhın dışına gitti. Döndüğü zaman boynundaki gerdanlığın düştüğünü farkettiler. Gerdanlığı bulmak için tekrar geri gitti. Döndüğünde kafilе hareket etmiş ve gözden kaybolmuştu. Kendisini ararlar düşüncesiyle orada oturup bekledi. Bir süre sonra ordunun artçısı Safvân b. Mu’attal çıkageldi. Sonra da onunla birlikte diğerlerine yetişmek için yola koyuldu. Fakat onlara yetişemediler. Sabah olunca Hz. Aişe’nin geride kaldığını farkettiler. Bir müddet sonra Hz. Aişe, Safvân ile birlikte çıkagelince sefere katılan münafıklar Hz. Aişe ve Safvân hakkında dedikodu yaydılar (İbn İshâk, a.g.e., s. 445; Vâkîdî, a.g.e., s. 313. Ayrıca bkz. Buhârî, “Şehâdât”, 15, hadis no: 2661). Bazı Müslümanlar da bu dedikodu olayına karıştı. Böylece tarihe İfk hâdisesi diye geçen meşhur olay meydana geldi.

³²⁸ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 447-448; Vâkîdî, a.g.e., s. 314-315.

³²⁹ İbn İshâk, a.g.e., s. 450; Vâkîdî, a.g.e., s. 316; Buhârî, “Şehâdât”, 15 (hadis no: 2661). Hz. Peygamber’in diğer hanımlarına işaret eden âyetlerle ilgili bkz. Çapan, a.g.e, 242-244.

Hız. Peygamber'in diğer hanımlarından Hız. Zeynep bint Cahş ve Hız. Hafsa da Kur'ân'da adı açıkça zikredilmeyen kadın sahâbilerdendir.³³⁰

Mekke'de müşrikler, Rasûlüllah'a (s.a.s.) gelip yanındaki zayıf ve fakir mü'minleri kovmasını istemişlerdi. Rasûlüllah da bunu yapmak isteyince şu âyet-i kerîme nazil olmuştu:³³¹ *“Sabah, akşam Rablerine, sırf Onun cemâlini dileyerek, dua edenleri (huzurundan) kovma. Onların (kâfirlerin) hesabından hiç bir şey sana, senin hesabından hiç bir şey de onlara ait değildir. Onları (fakirleri) kovarsın (amma) zalimlerden olursun. Biz, onlardan (insanlardan) kimini kimi ile -(sırf) «Allah (buldu buldu da) aramızdan bunlara, bunların üzerine mi lütfunu reva gördü»? desinler diye işte böyle imtihan ettik. Allah şükredenleri daha iyi bilen değil mi?”*³³²

Sa'd b. Ebî Vakkâs, âyetin nuzûlüne, kendisinin de içinde bulunduğu altı kişinin sebep olduğunu söyleyerek bunlardan İbn Mes'ûd ve Bilâl'in ismini vermekte, birisinin Huzeyl kabilesinden bir adam olduğunu, diğer ikisinin ise ismini hatırlamadığını belirtmektedir.³³³ İbn Mes'ûd da herhangi bir sayı belirtmeksizin, o esnada Hız. Peygamber'in yanında Habbâb b. el-Eret, Suheyb b. Sinân, Bilal b. Rabâh ve 'Ammâr b. Yâsir'in olduğunu söylemektedir.³³⁴ Her iki haberdeki sahâbe adları karşılaştırıldığında bu altı kişinin Sa'd b. Ebî Vakkâs, İbn Mes'ûd, Habbâb, Suheyb, Bilâl ve 'Ammâr oldukları söylenebilir.

Bir âyet-i kerîme'de ise Allah ve Rasûlüne itaati, akrabalık bağlarına önceleyenlerden bahsedilerek şöyle buyrulmaktadır: *“Allah'a ve ahiret gününe imanda sebat eden hiçbir kavmin Allah'a ve Rasûlü'ne muhalefet eden kimselerle -velev ki onlar, bunların babaları, ya oğulları, ya biraderleri yahut soy soyları olsunlar- dostlaşacaklarını görmezsin. (...) Allah onlardan razı olmuştur. Onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır,*

³³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çapan, a.g.e., s. 242-245.

³³¹ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XI, 374; Kurtubî, a.g.e., III, 562.

³³² el-En'âm (7) 52-53.

³³³ Müslim, “Fedâilu's-sahâbe”, 46

³³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 420.

işte onlar Allah fırkasıdır. Gözünüzü açın ki Allah fırkası (mensupları) umduklarına erenlerin ta kendileridir."³³⁵

Âyette geçen; "...velev ki onlar, bunların babaları, ya oğulları, ya biraderleri yahut soy soplari olsunlar..." ifadesiyle, babası Abdullah b. el-Cerrâh'ı öldüren Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrâh, oğlu 'Abdurrahmân'ı öldürmeye çalışan Hz. Ebû Bekr, kardeşi 'Ubeyd b. 'Umeyr'i öldüren Mus'ab b. 'Umeyr, dayısı el-'Âs b. Hişâm b. el-Muğîre'yi öldüren Hz. Ömer, aşiretinden 'Utbe'yi öldüren Hz. Hamza, Şeybe'yi öldüren Hz. Ali ve Velid b. 'Utbe'yi öldüren 'Ubeyde b. el-Hâris'in kastedildiği söylenmektedir.³³⁶

Bunların dışında Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve daha birçok sahâbî hakkında âyetlerin nazil olduğu da nakledilmektedir.³³⁷

Örnek olarak verilen bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerîm'de sahâbîler birçok âyette sarâhaten veya zımnem övülmektedir.

Sahâbîleri öven bu âyetlerin yanında bazı âyetlerde de bir kısım sahâbe, adları açıkça anılmaksızın tenkit edilmektedir.

İlgili örneklere geçmeden önce birkaç hususa değinmekte yarar vardır. İlâhî vahyin ilk muhatabı olan toplum, medeniyetten yoksun, dini ve insani değerler açısından ibtidai bir hayat sürdüren ve "cahiliyye" toplumu olarak adlandırılan bir toplumdur. Dolayısıyla Kur'an'ın yüksek ve ideal değerlerini cahiliye dönemi insanının bir anda kabullenmesi ve kaldırmaması mümkün olmayacaktı. Bu nedenle Kur'an-ı Kerîm, olayların akışına ve ilk muhatapların davranışlarına göre 23 yılda peyderpey indirildi. Nihayetinde cahiliye dönemi insanları, örnek bir nesle inkılab ederek "asr-ı saâdet" toplumunu meydana getirdi.

Hz. Peygamber'in eğitiminden geçen bu neslin hepsi aynı insani özelliklere sahip değildi. Bu nedenle kimisi kısa sürede zirve noktaya erişirken kimisi de bazı beşeri zafiyetleri nedeniyle yavaş yavaş ilerleme kaydediyordu. Bazı sahâbîler ise beşeri

³³⁵ el-Mucâdile (58) 22.

³³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk., Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998, VIII, 84; Kurtubî, a.g.e., IX, 198.

³³⁷ Hakkında âyet nâzil olan sahâbîler ve ilgili âyetler için bkz. Çapan, a.g.e., s. 259-261.

zaafiyetlerinden kaynaklanan sebeplerle yanlış davranışlarda bulunabiliyorlardı. Kur'ân, sahâbîleri topluca veya münferiden övmekle birlikte sahâbîlerden bazısının yapmış olduğu yanlış davranışları da haber vererek ilâhî mesajı, sahâbe nesli üzerinden, gelecek tüm nesillere ulaştırmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'de yerilen bazı sahâbîler şunlardır:

Allah Teâlâ, daha önce geçen İfk hâdisesinde Hz. Aişe'ye atılan iftiraya iştirak eden bazı sahâbîler yermekte ve şöyle buyumaktadır: *“O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir gürühtür. Onu işittiğiniz vakit erkek mü'minlerle kadın mü'minlerin, kendi vicdanları (önünde), iyi bir zanda bulunup da «Bu, apaçık bir iftiradır» demeleri (lâzım) değil miydi? Buna karşı dört şâhit getirmeli değil miydiler? Madem ki onlar (bu) şâhitleri getiremediler, o halde onlar Allah indinde yalancıların ta kendileridir. Eğer dünyâda ve âhirette Allah'ın fazl-u rahmeti üstünüzde olmasaydı içine daldığınız (bu) yaygaradan dolayı sizi her halde büyük bir azâb çarpardı.”*³³⁸

Bu âyetlerle kastedilenlerin Hassan b. Sâbit, Mistah b. Üsâse ve Hamne bint Cahş gibi Müslümanlar oldukları söylenmektedir.³³⁹

Konuyla ilgili olarak şu örnek de verilebilir: Rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.), Velid b. 'Ukbe'yi zekât toplaması için Mustalikoğulları'na göndermişti. Mustalikoğulları onu yolda karşılamaya çıkınca Velîd b. 'Ukbe daha önce aralarındaki husumet nedeniyle kendisine zarar vereceklerini düşünüp Rasûlullah'a (s.a.s.) dönmüş ve onların dinden döndüklerini ve zekât vermek istemediklerini söylemişti. Bunun üzerine hakkında şu âyet inmişti:³⁴⁰ *“Ey îman edenler, eğer bir fâsık size bir haber getirirse onu tahkik edin. (Yoksa) bilmeyerek bir kavme sataşsınız da yaptığınıza pişman kimseler olursunuz.”*³⁴¹

³³⁸ en-Nûr (24) 11-14.

³³⁹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 849; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 197; Buhârî, “Meğâzî” 35 (hadis no: 4141); Ebû Dâvûd, “Hudûd” 34 (hadis no: 4475). Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, IX, 275; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 22.

³⁴⁰ Taberî, a.g.e., XI, 383; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö.360/970), *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk., Hamdî b. 'Abdilmecîd es-Silefî, 2. Basım, I-XX, Musul: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1983, XVIII, 6; Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekr el-Beyhakî (ö.458/1065), *Sünenü'l-Beyhakî el-kübrâ*, thk., Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ, I-X, Mekke: Mektebetu Dâri'l-Bâz, 1994, IX, 54; İbn Kesîr, a.g.e., IV, 266.

³⁴¹ el-Hucurât (49) 6.

1.1.2.1.2.2. Gruplar

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı sahâbe gruplarına da açıkça anılmakasının işaret edilmektedir. Bunlar Uhud, Hendek ve Tebuk savaşlarına katılan ve katıl/a/mayan kimselerdir.

Uhud savaşına katılanlarla ilgili âyetlerde savaş öncesinde Müslümanlar arasından iki grubun morallerinin bozulup sarsıldığına işaret edilmekte,³⁴² savaş sırasında Müslümanların yılgınlık gösterip emre karşı gelmeleri ve dünya malına meyletmelerine sitem edilmekte,³⁴³ bununla birlikte nihayetinde Allah'ın yardımına mazhar oldukları³⁴⁴ ve bağışlandıkları³⁴⁵ ifade edilmektedir. Uhud'da Müslümanların yenilip dağılmasından sonra Hz. Peygamber'in çağrısına uyanlar ayrıca zikredilerek onlara da büyük bir ecir vadedilmektedir.³⁴⁶

Hicretin beşinci yılında gerçekleşen ve Müslümanların Medine'nin etrafına Hendek kazmalarından dolayı Hendek, Mekkeli Müşriklerin birçok grubu birleştirerek Medine'ye geldikleri için de Ahzâb savaşı adını alan savaşa katılan sahâbîlere de Kur'an'da işaret edilmektedir. Bu savaşta Müslümanlar hem içerde Yahudi ve Münafiklarla hem de dışta Müşriklerle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Uzun süren muhasara ve mücadeleler sonucunda Allah'ın yardımıyla Müşrikler dağılıp gitmişlerdi.

Hendek savaşıyla ilgili olarak nazil olduğu söylenen³⁴⁷ âyet-i kerîmelerde Allah Teâlâ, mü'minlere lütfettiği yardımlardan, savaşın çetinliğinden, mü'minlerin hâlet-i ruhiyelerinden, karşı karşıya kaldıkları imtihandan ve şiddetli sarsıntıdan bahsetmekte³⁴⁸ ayrıca imanlarını artırdığını söyleyerek onları övmektedir.³⁴⁹

³⁴² Âl-i 'İmrân (3) 122. Müşrikler, Bedr'in hezimetinden sonra ertesi yıl (3/624) daha kalabalık ve güçlü bir orduyla Medine yakınlarındaki Uhud'a kadar gelmişlerdi. Gelen ordunun büyüklüğü ve Müslümanlar arasından Abdullah b. Übey b. Selûl'ün üçyüz adamıyla İslam ordusundan ayrılması, daha savaş başlamadan Müslümanlardan iki grubun moralini bozup sarsılmalarına neden olmuştu.

³⁴³ Âl-i 'İmrân (3) 152.

³⁴⁴ Âl-i 'İmrân (3) 152, 154.

³⁴⁵ Âl-i 'İmrân (3) 152. Âyetin Uhud savaşından sonra nazil olduğu söylenmektedir. Bkz. Kurtubî, a.g.e., II, 438.

³⁴⁶ Âl-i 'İmrân (3) 172.

³⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 262.

³⁴⁸ el-Ahzâb (33) 9-11.

Kur’ân-ı Kerîm’de işaret edilen gruplardan birisi de Ğazvetü’l-‘Usra diye de adlandırılan³⁵⁰ Tebuk seferiyle ilgili kimselerdir. Âyetlerde Tebuk seferiyle ilintili olanlar; sefere katılan, katılmayan ve katılmayan kimseler olmak üzere üç grupta ele alınmaktadır.

Hicretin dokuzuncu yılında meydana gelen Tebuk seferi, Müslümanların büyük bir imtihandan geçmelerine sebep olmuştu. Nitekim Rasûlüllah (s.a.s.) Tâif muhasarasından henüz dönmüş ve Müslümanlar yorgun düşmüştü. Ayrıca yaz mevsimi nedeniyle aşırı sıcakların olması, hurmaların hasat vaktine denk gelmesi ve gidilecek mesafenin uzunluğu dolayısıyla bu sefer, Müslümanların bir kısmına ağır ve zor gelmişti.³⁵¹ Bu nedenle Allah Teâlâ, Müslümanlardan bir kısmının dünyaya meylini yermekte³⁵² sonra da Hz. Peygamber’e tabi olan Muhâcir ve Ensârı affettiğini ve tevbelerini kabul ettiğini bildirmektedir.³⁵³

Tebuk seferiyle ilgili olarak Kur’an’da işaret edilen bir grup da bekkâûn/ağlayanlar denilen³⁵⁴ ve imkânsızlıkları nedeniyle Tebuk seferine katılmayan kimselerdir. Nitekim bu kişiler Tebuk seferine katılmak için Hz. Peygamber’den binek istemiş fakat Hz. Peygamber, elinde fazla binek bulunmadığı için onlara binek temin edememişti. Onlar da binekleri olmadığı için savaşa katılmamış ve bundan dolayı çok üzülüp ağlamışlardı. Allah Teâlâ bu duruma işaret ederek onlar hakkında; *“Bir de şunlara günâh (ve mes’ûliyyet) yoktur ki: Kendilerini bindir (ip sevk et) men için ne zaman sana geldilerse, «Size bir binek bulamıyorum» dedin ve (bu uğurda kendileri) harcayacak bir şey bulamadılar da kederlerinden gözleri yaş döke döke döndüler.”*³⁵⁵ buyurmaktadır.

³⁴⁹ el-Ahzâb (33) 22.

³⁵⁰ Tebuk seferi, yazın sıcağında, meşakkatli ve imkânsızlıklar içerisinde gerçekleştiğinden dolayı “Ğazvetü’l-‘Usra” diye de adlandırılmaktadır. Bkz. Buhârî, “Meğâzi”, 79; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 328.

³⁵¹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 1023.

³⁵² et-Tevbe (9) 38. Âyetin Tebuk gazvesiyle ilgili olduğu söylenmektedir. Bkz. Taberî, a.g.e., VI, 372.

³⁵³ et-Tevbe (9) 117.

³⁵⁴ Mücahid, onların Mukarrin oğullarından olduklarını söylemektedir, Bazıları ise onların yedi kişi olduğunu söyleyerek isimlerini sıralamaktadırlar. Bkz. Taberî, a.g.e., XIV, 422-423.

³⁵⁵ et-Tevbe (9) 92.

Tebuk seferine, meşru bir özrü nedeniyle katılamayan bazı mü'minlerin yanında geçerli bir özrü olmayan Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebî' el-Ensârî ve Hilâl b. Ümeyye b. 'Âmir de katılmamıştı. Rasûlüllah (s.a.s.) sefer dönüşü, sefere katılmayanların mazeretlerini dinlemiş ve onları mazur görmüştü. Fakat sözü edilen üç kişi bir mazeret beyan etmemişti. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.s.), Allah Teâlâ onlar hakkında hüküm bildirinceye kadar Müslümanların onlardan uzak durmalarını ve onlarla konuşmamalarını emretmiş ve elli günlük bir çilenin ardından Allah Teâlâ, onların tevbelerini kabul ettiğini bildirmişti.³⁵⁶

Söz konusu âyette onlar hakkında şöyle buyrulmaktadır: *“Ve geriye kalan o üç kişinin de, bütün genişliğiyle beraber (öylesine bunalmışlardı ki) yeryüzü onlara dar gelip, vicdanları için için onları sıkıp durduktan ve Allah'tan başka sığınacak bir (kapı) bulunmadığını kesinlikle anladıktan sonra eski hallerine dönmeleri için onları tevbeye muvaffak kıldı. Şüphesiz ki Allah tevbeleri çokça kabul edendir ve O çok merhametlidir.”*³⁵⁷

1.1.2.2. İlk Kayıtlar

1.1.2.2.1. Hz. Peygamber Zamanında Sahâbenin Tespiti

Hz. Peygamber Medine'ye hicretinden bir müddet sonra Muhâcirlerle Ensâr arasında muâhât/kardeşlik sözleşmesi akdetmişti. Böylece Mekkeli Müslümanlarla Medineli Müslümanların kaynaşmasını sağlamıştı. Medine'de sadece Müslümanlar değil Ehl-i Kitap'tan özellikle de Yahudilerden birçok kimse yaşamaktaydı. Hz. Peygamber muhtemelen onlarla yapacağı ve Medine Vesikası olarak adlandırılacak sözleşmeye ön hazırlık olması açısından Müslümanların tam olarak sayısını öğrenmek istemiş ve *اكتبوا لي من تلفظ بالإسلام من الناس* *“İnsanlardan Müslümanlığını sözüyle açıklayanları”*³⁵⁸ bana

³⁵⁶ Ka'b b. Mâlik'in kendisinin anlatmış olduğu haber için Bkz. Buhârî, “Meğâzî”, 80 (hadis no: 4418); Müslim, “Tevbe”, 53.

³⁵⁷ et-Tevbe (9) 118.

³⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Müslim'de *يا يظنم/kaç kişi söylüyor*, şeklindedir (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 384; Müslim, “İmân”, 235). İbn Mâce'de ise *من تلفظ بكل/özle söyleyen herkesi*, şeklinde yer almaktadır (İbn Mâce, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö.273/886), *Sünenu İbn Mâce*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000, “Fiten”, 23, hadis no: 4030). Nesâî'nin *es-Sünenu'l-kübrâ* adlı eserinde ise *من كان يظنم/özle söyleyen kimseleri*, şeklinde geçmektedir (bkz. Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân

yazınız³⁵⁹/sayınız(احصوا).³⁶⁰” buyurarak nüfus sayımını istemiş³⁶¹ ve bu isteği yerine getirilmiştir.³⁶²

Her ne kadar sayımın tarihiyle ilgili çeşitli görüşler olsa da³⁶³ Muhammed Hamidullah’ın söylediği gibi³⁶⁴ rivayetlerdeki rakamlar,³⁶⁵ sayım hâdisesinin hicretin birinci yılında meydana geldiğine işaret ediyor olmalıdır.

Hız. Peygamber zamanında özellikle gazvelere katılan sahâbîlerin yazıyla kayıt altına alındığını gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Bir gazveye yazıldığı halde karısı hacca gitme niyetinde olan bir kimsenin Hız. Peygamber’den izin istemesi örnek olarak verilebilir.³⁶⁶ Ayrıca Ka’b b. Mâlik’in, Tebuk gazvesine katılanların çokluğunu³⁶⁷ anlatmak için söylediği: “Onların sayısını, korunan hiçbir kitap cem’ edemez.”³⁶⁸ sözü de savaşlara katılanların kaydedildiğine işaret etmektedir.

Ahmed b. Şu’ayb en-Nesâî (ö.303/915), *Sünenü’n-Nesâî el-kübrâ*, thk., ‘Abdülğaffâr Süleyman el-Bundârî, 1. Basım, I-VI, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991, V, 276).

³⁵⁹ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 181 (hadis no: 3060).

³⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 468; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 384; Müslim, “İmân”, 235; İbn Mâce “Fiten”, 23 (hadis no: 4030).

³⁶¹ Hız. Peygamber zamanındaki nüfus sayımı ve ilgili rivayetlerin tahlili için bkz. Okiç, “İslam’da İlk Nüfus Sayımı”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: 1958-59, c. 7, s. 11-20.

³⁶² “فكتبنا له ألفاً وخمسمائة رجل/Biz kendisine bin beşyüz kişiyi yazdık.” Bkz. Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 181, (hadis no: 3060).

³⁶³ Okiç, a.g.e., s. 15.

³⁶⁴ Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, (çev. Kemal Kuşçu, sadeleştiren, Mesut Kardeşhan), İstanbul: Beyan Yay., 2004, s. 38; Ayrıca bkz. a.mlf., *el-Vesâik*, s. 65.

³⁶⁵ Rivayetlerdeki rakamlar da birbirinden farklıdır. Buhârî’deki rivayetlerde Hızeyfe b. Yemân’a kadar varan isnatta 1500, A’meş’in rivayetinde 500, Ebû Mu’âviye’nin rivayetinde ise 600-700 arası olduğu nakledilmektedir. Bkz. Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 181 (hadis no: 3060). İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, İbn Mâce ve Nesâî’nin ilgili rivayetinde sadece 600-700 arası sayıdan bahsedilmektedir.

³⁶⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 222; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 138 (hadis no: 3006); Müslim, “Hacc” 424; İbn Mâce, “Menâsik”, 7 (hadis no: 2900).

³⁶⁷ Başka bir rivayette Ka’b b. Mâlik onların 10.000 kişiden fazla olduklarını söylemektedir. Bkz. Müslim, “Tevbe”, 55.

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 456; Buhârî, “Meğâzî”, 80 (hadis no: 4418); Müslim, “Tevbe”, 53.

Hız. Peygamber döneminde sahâbîlerin zaman zaman tespit edildiğini gösteren bu rivayetler sahih kaynaklarda yer alsa da, maalesef, kayıtlarla ilgili bu kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilerden başka hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu rivayetlerden yola çıkılarak Hız. Peygamber zamanında, sahâbîlerin çeşitli vesilelerle tespit edildiği ve bu çalışmaların sonraki dönemlere özellikle de Hız. Ömer dönemindeki sistemli çalışmalara kaynaklık ettiği söylenebilir.

1.1.2.2. Hız. Peygamber'in Yazdırdığı Mektuplarda Sahâbe Bilgisi

Hız. Peygamber'in mektuplarının birçoğunda mektubu eline verdiği veya gönderdiği şahsın veya kabilenin ismi, mektubu yazanın³⁶⁹ bazen de mektuba şahit olan kimselerin adları da yazılmaktaydı.³⁷⁰ Bu mektuplar sahâbe bilgisinin tespiti açısından değerlendirildiğinde, adıyla hitap edilen kimselerden bazısının suhbetini, ayrıca Hız. Peygamber'e kâtiplik yapan sahâbîleri ve hangi konularda kâtiplik yaptıklarını tespit etmek mümkündür.

Mektuplarda adı zikredilerek açıkça hitap edilen herkesin sahâbîliğine hükmetmek mümkün değildir. Mektup yazılanlar arasında Müslüman olmayanlar bulunduğu gibi Müslüman olduğu halde Hız. Peygamber'i görüp görmediği kesin olarak bilinmeyeler de bulunmaktadır. Bu nedenle bu mektupların arasından, Hız. Peygamber'le karşılaştığı anlaşılan ve sahâbe bilgisini içeren eserlerde bu mektuplardan yola çıkılarak Hız. Peygamber'le suhbetine hükmedilen kimselerle ilgili mektupların bir kısmı ele alınacaktır.

Mektupların muhtevasına bakıldığında mektupların daha çok Hız. Peygamber'e heyet olarak gelen, Hız. Peygamber'in de eman veya iktâ³⁷¹ verdiği ya da emir tayin ettiği kimselerle alakalı olduğu görülmektedir. İlgili mektuplara şunlar örnek olarak verilebilir.

³⁶⁹ Bkz. Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 98, 120, 124, 128, 131, 132.

³⁷⁰ Bkz. Hamîdullah, a.g.e., s. 95, 124, 130, 132, 135.

³⁷¹ İktâ: Devlet başkanının Allah'ın malından, ehil gördüğü kimseye bir şey vermesidir. Kâdî İyâd, Ebu'l-Fadl İyâd b. Musâ b. İyâd b. 'Amrûn el-Yahsûbî (ö.544/1149), *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I-II, y.y., Mektebetu'l-'Atîka, t.y., II, 183.

Sayfî b. ‘Âmir, Hz. Peygamber’in, kabilesine emir yaptığı kimselerdendi. İbn ‘Abdilber, Sayfî’nin tercemesinde: “Sa‘lebeoğullarının efendisidir. Rasûlüllah (s.a.s.) onun için bir mektup yazmış ve mektubunda onu, kavminin emiri tayin etmiştir.”³⁷² diyerek onu kısaca tanıtmaktadır. İbn Hacer ise ona dair şu hikâyeyi nakletmektedir: “Ubeydîlerden bir grup daha önce aralarında geçen bir tartışmaya binaen bir mektup getirerek Sümâme b. Halife’nin eline verdiler ve dediler ki; Bu mektubu bize dedemiz verdi. Ona da Sayfî b. ‘Âmir’in verdiği söyledi. Sayfî, bu mektubu Hz. Peygamber’in kendisi için yazdığını söylemişti. Açıp baktıklarında Mektupta şöyle yazıyordu: *“Bismillahirrahmânirrahîm. Bu, Allah’ın Resûlü Muhammed’den Sayfî b. ‘Âmir’i, Sa‘lebe b. ‘Âmiroğullarından Müslüman olanlara emir tayin ettiğine dair mektuptur...”*³⁷³

Rasûlüllah (s.a.s.) Mâlik b. Murâre er-Rahâvî’yi Yemen’e göndermiş, onun tebliği ile ‘Akk Zû Hayvân Müslüman olmuştu. Ona: “Rasûlüllah’a (s.a.s.) git de ondan köyün ve malın için emân iste!” denilince o da Rasûlüllah’a gelmiş ve “Ey Allah’ın Rasûlü! Benim toprağım, kölelerim ve mallarım var. Onlar için bana bir mektup yaz.” demişti. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.s.) onun için şöyle yazdırmış: *“Bismillahirrahmanirrahim. Allah’ın Rasûlü Muhammed’den, ‘Akk Zû Hayvân’a. Eğer toprağı, malı ve köleleri hususunda doğru söylüyorsa o, Allah’ın emânı ve Rasûlünün zimmetindedir.”*³⁷⁴

Abdullah b. Yahyâ b. Selmân anlatıyor: “Su‘ayr b. el-‘Addâ’nın bir oğlu, bana içerisinde; *“Rasûlüllah Muhammed’den, Su‘ayr b. el-‘Addâ’ya...”* yazan bir mektup gösterdi.”³⁷⁵ Sahâbe terâcimini ele alan eserlerde bu mektuptan hareketle Su‘ayr b. el-‘Addâ’nın suhbetine hükmedilmektedir.³⁷⁶

³⁷² İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 371; Ayrıca bkz. İbnu’l-Esîr, a.g.e., III, 43.

³⁷³ İbn Hacer, *el-isâbe*, s. 620/4131.

³⁷⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 28; Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî, Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsîlî (ö.307/919), *Müsned*, thk., Hüseyin Selim Esed, 1. Basım, I-XIII, Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1984, XII, 275; İbnu’l-Esîr, a.g.e., II, 216; İbn Hacer, a.g.e., s. 381/2459; Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 234.

³⁷⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 282.

³⁷⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 512/3311.

Bunların dışında Eceîlerden Habîb b. ‘Amr,³⁷⁷ Haşhâşoğullarından Mâlik ve iki amcası Kays ve ‘Ubeyd,³⁷⁸ el-Velîd b. Câbir b. Zâlim³⁷⁹ ve ‘Âmir b. Hilâl Ebû Seyyâre el-Muta‘î’nin³⁸⁰ sahâbîliğinin tespitinde de bu tür mektuplardan yararlanılmıştır.

Bütün bu mektuplar, sahâbe terâcimini ele alan eserlerde, mektupta kendisine hitap edilen şahsın sahâbîliğinin göstergesi olarak kullanılmaktadır.³⁸¹ Dolayısıyla Hz. Peygamber’in yazdırdığı mektupların sahâbe bilgisini tespitite dikkate alındığı söylenebilir.

1.1.2.2.3. Dîvânlar

Sahâbîlerle ilgili kapsamlı en eski yazılı kaydın Hz. Ömer’in oluşturduğu Dîvân kayıtları olduğu bir gerçektir. Ne var ki bu kayıtların sahâbe bilgisinin tespitine kaynaklığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak konuya ilişkin rivayetler ve dîvânlarda görev alan şahıslar incelendiğinde ilk dönemde dîvânlardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle sahâbe bilgisinin tespiti açısından Hz. Ömer’in oluşturduğu Dîvân’ı, geçirdiği evreleri, Dîvân’daki sahâbe bilgilerini ve bununla ilgili olarak sahâbenin aldığı atıyye miktarlarını, Dîvân’ın, Hz. Ömer’den sonraki durumunu, akıbetini ve sahâbe bilgisine kaynaklığını incelemekte yarar vardır.

1.1.2.2.3.1. Dîvânın Tanımı, Menşei ve Çeşitleri

Dîvân (ç. devâvîn) kelimesinin sözlük anlamı ve kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Birçok kimse bu kelimenin Sâsânî İmparatorluğunda devlet idaresine ait bir terim olarak³⁸² Farsça’dan Arapça’ya intikal etmiş (mu‘arreb) bir kelime olduğunu

³⁷⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 280; İbn Hacer, a.g.e., s. 249/1598; Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 301.

³⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., VII, 95; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, IX, 293; İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 614, 644; İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 532, IV, 400, V, 19; İbn Hacer, a.g.e., s. 860/5350; Hamîdullah, a.g.e., s. 260.

³⁷⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 280. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 743; İbnü’l-Esîr, a.g.e., V, 418; İbn Hacer, a.g.e., s. 1381/9163; Hamîdullah, a.g.e., s. 301.

³⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., VI, 328; İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 401; İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 143; Hamîdullah, a.g.e., s. 324.

³⁸¹ Diğer mektuplar için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., I, 303, 320, 325, 335, 355.

³⁸² Dûrî, Abdülaziz, “Dîvân”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1994, IX, 377-381.

belirtmektedir.³⁸³ Bazıları da kayıt altına alma, sabit kılma ve toplama anlamında Arapça d-v-n kök filinden türediğini söylemektedir.³⁸⁴ Halîl b. Ahmed'in dîvân kelimesinin "devvene" filinden türediğini söylemesi de buna işaret etmektedir.³⁸⁵

Dîvân kelimesi, Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte ise "hesap defteri" anlamında kullanılmaktadır.³⁸⁶ Bunun yanında bir şairin manzumelerini klasik nazım şekillerine göre bir tertip dâhilinde içine alan mecmuaya da dîvân denilmektedir.³⁸⁷

Terim olarak dîvân, devlet idaresindeki muhtelif idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere; bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir.³⁸⁸

İslam dünyasında ilk olarak, Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için tesis ettiği Dîvân Teşkilatı'yla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan "dîvân" tabiri, Emeviler

³⁸³ Bkz. Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. 'Abdillah eş-Şatrancî es-Sûlî (ö.335/946), *Edebu'l-küttâb*, i'tinâ ve tlk., Muhammed Behcet el-Eserî, Mısır: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1923, s. 187; İbn Manzûr, a.g.e., "D-v-n" XV, 1462; Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed el-Hafâcî (ö.1069/1658), *Şifâu'l-ğalîl fî mâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*, tsh., Mustafâ Vehbî, y.y., Matba'atü'l-Vehbiyye, 1864, s. 94. Mâverdî, dîvânın neden bu şekilde isimlendirildiğine dair iki rivayet nakletmektedir. Birinci rivayete göre bir gün Kisrâ, dîvân kâtiplerini bir yerde kendi kendilerine hesap yaparken görmüş ve onlara ديوانه/dîvâne yani deliler demiş, zamanla kâtiplerin çalıştıkları yerlere de dîvâne denilmeye başlanmış, çokça kullanımdan dolayı sonundaki "he" düşerek dîvân şeklini almıştır. İkinci rivayete göre ise dîvân kelimesi Farsça'da şeytanlara verilen isimdir. Kâtiplere de devlet işlerini çok iyi bildikleri, gizli-açık her şeye vakıf oldukları, dağınık ve karışık şeyleri toparladıkları için şeytanlar anlamında "dîvân" denilmiş, sonradan kâtiplerin oturduğu yere de bu ad verilmiştir. Bkz. Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî (ö.450/1058), *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, thk., Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Mektebetu Dâr-i İbn Kuteybe, 1989, s. 259.

³⁸⁴ Bkz. Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî (ö.820/1417), *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922, I, 89-90; Kefevî, a.g.e., s. 452; Hafâcî, a.g.e., s. 94. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merzûk, Zerîf, *Neş'etü'd-devâvîn ve tatavvuruhâ fî sadri'l-İslâm*, Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Zâyd li't-Turâsi ve't-Târîh, 2000, s. 38-39.

³⁸⁵ Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî (ö.180/796) *el-Kitâb/Kitâbu Sîbeveyh*, thk. ve şerh, 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. Basım, I-V, Kahire: Mektebetu Hancî, 1988, III, 218.

³⁸⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 240.

³⁸⁷ Dûrî, a.g.e., IX, 378. Dîvân kelimesinin diğer kullanımları için bkz. Mansuroğlu, Mecded, "Dîvân", *İA: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, III, 595.

³⁸⁸ Mâverdî, a.g.e., s. 259; İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî (ö.808/1405), *Târîhu İbn Haldûn el-müsemmâ Dîvânu'l-mubtede' ve'l-haber fî târihi'l-'Arab ve'l-Berber*, Hâşiye, Halil Şehâde, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001, I, 302; Feyrûzâbâdî, a.g.e., "D-v-n", s. 1197; Dûrî, a.g.e., IX, 378.

ve bilhassa Abbâsîler zamanında başta askeri ve özellikle mali sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.³⁸⁹

İlk asırda oluşturulan bazı önemli dîvânlar ve özellikleri şunlardır:

Dîvânu'r-rasâil/Dîvânu'l-inşâ: Devlet başkanının dâhili ve harici yazışmalarının idare edildiği dîvândır.³⁹⁰ Önceleri dîvânu'r-rasâil veya dîvânu'l-mukâtebât diye isimlendirilirken daha sonra dîvânu'l-inşâ olarak adlandırılmıştır.³⁹¹

Dîvân/Dîvânu'l-ceyş/Dîvânu'l-cund: İlk olarak Hz. Ömer'in oluşturduğu bu dîvân,³⁹² savaşçıların ve ailelerinin isimlerinin ve maaş miktarlarının yazıldığı defterlerdir.³⁹³ Her ne kadar bazı kimseler bu Dîvân'a, Dîvânu'l-cund demişlerse de merkezi dîvân olarak tesis edildiği için sadece "Dîvân" diye adlandıranlar çoğunluktadır.³⁹⁴

Hz. Ömer'in oluşturduğu bu Dîvân'a, askerlerin ve ailelerinin atıyye miktarları yazıldığı için Dîvânu'l-'atâ, haraç arazilerinin gelirlerinin sarf edildiği yerlerle ilgili olduğu için Dîvânu sarfi emvâli'l-harâc adları da verilmiştir.³⁹⁵

Dîvânu'l-harâc/Dîvânu'l-istîfâ: Toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işlerin yürütüldüğü dîvândır.³⁹⁶ Fethedilen topraklardaki devletlerden tevarüs edilen ve o bölgelerdeki arazilerin gelirlerinin kaydedildiği dîvânlara verilen addır. Nitekim

³⁸⁹ Bkz. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2006, s. 228.

³⁹⁰ el-Hâc Hasan, Hüseyin, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, 1. Basım, Beyrut: el-Muessetu'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât, 1987, s. 214.

³⁹¹ Kalkaşendî, a.g.e., I, 90.

³⁹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 282; Cahşiyârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs, el-Cahşiyârî (ö.331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 1. Basım, Bağdat: el-Mektebetu'l-'Arabiyye, 1938, I, 11; 'Askerî, Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.400/1009), *el-Evâil*, thk., Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, Kahire: Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1987, s. 164; Mâverdî, a.g.e., s. 259; İbn Haldûn, a.g.e., I, 303.

³⁹³ Mecduddîn İbnü'l-Esîr, Ebu's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (ö.606/1209) *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk., Halil Me'mûn Şeyhû, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2001, I, 596; Feyrûzâbâdî, a.g.e., "D-v-n", s. 1197. Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (127-132/744-749) zamanına kadar bu dîvânlara sadece askerler ve atıyye miktarları yazılırken bu tarihten itibaren savaşçıların ve bineklerinin nitelikleri ya da onları tanıttıcı özellikler de yazılmaya başlanmıştır. Bkz. Merzûk, a.g.e., s. 40.

³⁹⁴ Dûrî, a.g.e., IX, 378.

³⁹⁵ Fayda, a.g.e., s. 260.

³⁹⁶ Dûrî, a.g.e., IX, 378.

Bizans hâkimiyetindeki Şam bölgesinde Grekçe, Mısır'da Kıptîce ve Irak'ta Farsça tutulan hesap defterlerine de “dîvân” denilmektedir.³⁹⁷

Dîvânu'l-hâtem: Resmi yazışmaların mühürlenmesi işlemine ve bir kopyasının çoğaltılıp saklandığı yere verilen isimdir.³⁹⁸

1.1.2.2.3.2. Hz. Ömer'den Önce Dîvân

Hadis, tarih ve siyer kaynakları Hz. Ömer'in, “dîvân”ı ilk kuran kimse olduğu üzerinde ittifak halindedir.³⁹⁹ Bununla birlikte bazı rivayetler, Hz. Ömer'den önce de dîvâna işaret eden haberler içermektedir. Hz. Peygamber'in nüfus sayımı yaptırması, savaşlardan önce savaşa katılan askerlerin listesinin tutulması, Hz. Peygamber'in krallarla ve kabile reisleriyle yazışmalarında kâtipler edinmesi, sözleşmeleri yazan bir kâtibinin,⁴⁰⁰ mührünün ve mührünü taşıyan bir kimsenin bulunması⁴⁰¹ gibi hususlar daha sonra tesis edilecek dîvânu'l-cund, dîvânu'l-inşâ ve dîvânu'l-hâtem gibi dîvânların nüvelerinin Hz. Peygamber zamanında basit formda da olsa bulunduğunu göstermektedir.⁴⁰²

Hz. Peygamber zamanında da var olduğu söylenen dîvânlar şunlardır:

³⁹⁷ Makrizî, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö.845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutatu ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., I, 98.

³⁹⁸ Dûrî, a.g.e., IX, 378; el-Hâc Hasan, a.g.e., s. 215. Emeviler döneminde oluşturulan diğer dîvânlar da şunlardır: **Dîvânu'l-berîd:** Başkent ile diğer şehirlerarasındaki siyasi, idari ve dini haberleşmenin tanzim edildiği dîvândır (el-Hâc Hasan, a.g.e., s. 215). İlk olarak Mu'âviye (r.a.) döneminde oluşturulmuştur ('Askerî, a.g.e., s. 237). **Dîvânu's-sadakât:** Zekat gelirlerinin, Kur'an-ı Kerîm'de açıklanan hak sahiplerine dağıtılması için oluşturulan dîvândır (el-Hâc Hasan, a.g.e., s. 215). **Dîvânu'n-nafakât:** Ordunun silahlandırılmasını, askerlerin maaşlarını, üniformalarını ve çeşitli ihtiyaçlarıyla ilgili harcamaları düzenleyen dîvândır (el-Hâc Hasan, a.g.e., s. 214). **Dîvânu'l-müsteğallât:** Dîvânu'l-îrâdât diye de adlandırılmaktadır (el-Hâc Hasan, a.g.e., s. 214). Devlet topraklarını, binaları ve halka kiralanmış çarşıların yönetimi ve gelirleri için oluşturulmuş dîvândır (Dûrî, a.g.e., IX, 378).

³⁹⁹ Huzâ'î, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huzâ'î (ö.789/1387), *Muhtasarü Tahrîci'd-delâlâti's-sem'iyye, i'dâd*, Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Mektebetü's-Südüs, 1990, s. 246.

⁴⁰⁰ Hz. Peygamber'in kâtipleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kettânî, a.g.e., I, 265-272, 274-276; A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî* adlı eseri.

⁴⁰¹ Hz. Peygamber'in mührü ve mühür görevlileriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kettânî, a.g.e., I, 327-331.

⁴⁰² Bkz. A'zamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 13, 24. Ayrıca bkz. Şimşir, Mehmet, “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Dîvân Teşkilatı”, *İstem*, 2005, yıl, 3, sy. 6, s. 265-267.

Dîvânu'l-inşâ: Kalkaşendî, bu dîvânın, İslam'da vazedilen ilk dîvân olduğunu söylemektedir. O, Hz. Peygamber'in emir ve kumandanlarıyla yazışmalarını ve elçileri vasıtasıyla yakın çevresinde bulunan krallara İslam'a davet mektupları göndermesini örnek olarak göstermekte ve bütün bu yazışmaların dîvânu'l-ceyş ile değil dîvânu'l-inşâ ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ez-Zübeyr b. el-'Avvâm ve Cuheyim b. es-Salt'ın zekât mallarını, Huzeyfe b. el-Yemân'ın hurma takdirini, Muğîre b. Şu'be ve Husayn b. Numeyr'in borçlanmaları ve muamelatı yazmalarıyla ilgili rivayetlerin sahih olmaları durumunda bu dîvânların da Hz. Peygamber zamanında oluşturulduğunu söylemektedir.⁴⁰³

Her ne kadar Hz. Peygamber zamanındaki bu uygulamalar dîvânu'l-inşâ kapsamına girse de bu uygulamalara o dönemde dîvân denilmediği, dîvânu'l-inşânın Mu'âviye b. Ebî Süfyân zamanında müesseseleştiği bilinmektedir.⁴⁰⁴

Dîvânu'l-hâtem: Hz. Peygamber'in kendisine yapılan bir tavsiye üzerine krallara gönderdiği mektupları mühürlemek için üzerinde "Muhammedün Rasûlüllah" yazan gümüşten bir yüzük edindiği,⁴⁰⁵ kendisinden sonra gelen Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve hilafetinin ilk altı yılı boyunca Hz. Osman'ın da bu mührü taşıdığı nakledilmektedir.⁴⁰⁶ Ancak yazışmalarda mührün kullanılması, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde müesses bir dîvânın bulunduğunu göstermemektedir.⁴⁰⁷ Bu nedenle dîvânu'l-hâtem'i ilk tesis edenin Mu'âviye b. Ebî Süfyân olduğu söylenmektedir.⁴⁰⁸

Dîvânu'l-cund: Makrizî, dîvânu'l-cund'u ilk tesis edenin Fars krallarından Kih râsef olduğunu söyledikten sonra İslam'daki ilk dîvânu'l-cund'e örnek olarak Hz. Peygamber'in, Müslüman olanların yazılmasını emretmesini, gazveye katılmak için yazıldığı halde hacca gidecek eşine eşlik etmek için Hz. Peygamber'den izin isteyen

⁴⁰³ Kalkaşendî, a.g.e., I, 91.

⁴⁰⁴ Dûrî, a.g.e., IX, 378.

⁴⁰⁵ Buhârî, "İlm", 7 (hadis no: 65); Müslim, "Libâs", 56.

⁴⁰⁶ Nesâî, "Zinet", 53 (hadis no: 5220); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk., Târik b. 'İvadullah b. Muhammed ve 'Abdülmühsin b. İbrahim el-Hüseynî, I-X, Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1994, III, 78.

⁴⁰⁷ Merzûk, a.g.e., s. 128.

⁴⁰⁸ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe İbn Hayyât*, thk., Ekrem Ziyâ el-'Umerî, 2. Basım, Riyad: Dâru Taybe, 1985, s. 228; Cahşiyârî, a.g.e., s. 15; Sûlî, a.g.e., s. 141, 143.

kimseyle ilgili rivayeti ve Hz. Peygamber'in, Bahreyn'den gelen 800 bin dirhemi dağıtmasını örnek olarak göstermektedir.⁴⁰⁹

Hz. Peygamber vefat ettiği zaman (11/632) Hakîm b. Hizâm'ın (ö.54/673) kendisini dîvândan sildirdiğine dair haber⁴¹⁰ de Hz. Peygamber zamanında askeri dîvânın bulunduğuna işaret etmektedir.

Bütün bu yorumlar Hz. Ömer'in, Dîvân'ı ilk kuran kimse olduğuna dair yaygın olan kanaate ters düşmemektedir. Çünkü ilgili rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber zamanında kaydedilen isim listelerinin, atıyye dağıtımı esnasında veya savaşa katılmadan önce muayyen durumlar için kaydedildiği anlaşılmaktadır.⁴¹¹ Muhtemelen bunlardaki amaç, kimlerin atıyye aldığını tespit ederek karışıklığa yol açmamak ve savaşta şehit olanların ganimetteki haklarının zayi olmaması içindi.⁴¹² Bu nedenle Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in ilk dönemlerinde, Hz. Ömer'in daha sonra oluşturacağı dîvân gibi bir dîvândan söz etmek mümkün görünmemektedir. Nitekim Şâfi'î de *el-Umm* adlı eserinde dîvânın, ne Rasûlüllah (s.a.s.) ne Hz. Ebû Bekr ne de Hz. Ömer'in ilk dönemlerinde bulunduğunu söylemektedir.⁴¹³ Bu konuda Ahmed b. Hanbel de Şâfi'î ile aynı görüştedir.⁴¹⁴

Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ın en önemli özelliği ise kalıcı olması ve belirli bir sisteme ve tertibe göre düzenlenmesiydi. Hakîm b. Hizâm ve Ebû Süfyân'ın yıllık belirli bir maaşın tayin edilmesinin insanları tembelliğe sürükleyecek endişesiyle Hz. Ömer'e karşı çıkması da Hz. Ömer'den önce sistemli bir dîvân teşkilatının bulunmadığını göstermektedir.⁴¹⁵ Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekr zamanında sürekli

⁴⁰⁹ Makrizî, a.g.e., I, 92.

⁴¹⁰ Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Hayavân (ö.255/868), *el-'Usmâniyye*, thk., 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991, s. 223.

⁴¹¹ Bkz. Huzâ'î, a.g.e., s. 246.

⁴¹² Hz. Peygamber'in savaşta şehit olanlar için de ganimetten pay verdiğine dair rivayetler için bkz. Vâkîdî, a.g.e., s. 104, 373.

⁴¹³ Şâfi'î, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î (ö.204/819), *el-Umm*, tsh., Muhammed Zehrâ en-Neccâr, I-VIII, Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1961, VII, 338.

⁴¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 422.

⁴¹⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, thk., tlk. ve şerh, Abdullah Enîs et-Tabbâ', Beyrut: Muessesetu'l-Me'âfi, 1987, s. 641; Câhız, a.g.e., s. 211.

gelir gelmeyişi ve gelen gelirlerin Hz. Ömer dönemindeki gibi çok olmayışı da sistemli bir dîvân teşkilatının kurulmasını gerektirmemiş olabilir.

1.1.2.2.3.3. Dîvân'dan Önce Fey Gelirlerinin Dağıtımı

Hız. Peygamber zamanında sürekli bir gelir gelmemekteydi. Hatta savaşa katılanlar gerekli teçhizatı kendileri temin etmekteydi.⁴¹⁶ Sadece hicretin ikinci yılından itibaren ganimet âyeti⁴¹⁷ gereği ganimetlerin 4/5'ü savaşa katılanlara dağıtılmaktaydı.⁴¹⁸ Savaşa katılmayanlara ise genelde bir pay verilmiyordu. Ancak bazı durumlarda çeşitli görevleri nedeniyle savaşa katılmayan kimselere de ganimetten pay dağıtılmaktaydı.⁴¹⁹ Aynı şekilde yaralıları tedavi etmek maksadıyla savaşlara katılan kadınlara da rad/a/h/رضح denilen bir pay tahsis edilmekteydi.⁴²⁰ Ganimet âyetine binaen Hz. Peygamber de ganimetlerden çeşitli paylar almaktaydı. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Hz. Peygamber zamanında miktarı ve zamanı belirlenmiş bir atıyye verilmemekteydi.⁴²¹

Hız. Peygamber'in hayatının sonlarına doğru ganimet malları dışında fethedilen topraklarda yaşayan gayri Müslimlerden alınan cizyelerin de Medine'ye geldiği,⁴²² Hz. Peygamber'in de bunları evli olanlara iki,⁴²³ bekâr olanlara bir pay olmak üzere⁴²⁴

⁴¹⁶ Allah Teâlâ şu âyet-i kerîme ile buna işaret etmektedir: “(Ey mü'minler) sizler gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak el birlik (savaşa) çıkın. Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihâd edin.” (et-Tevbe (9) 41). Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve 'Abdurrahmân b. 'Avf gibi birçok sahâbînin ordu teçhizi için büyük yardımlar yaptıkları bilinmektedir (bkz. İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah (ö.571/1175), *Târîhu Dimaşk*, dirâse ve thk., 'Amr b. Ğarâme el-'Amravî, I-LXXX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995, II, 34-35). Binekleri olmadığı için Tebuk seferine katılmayan ve bekkâun diye adlandırılan kimseler de örnek olarak verilebilir.

⁴¹⁷ el-Enfâl (8) 41.

⁴¹⁸ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî (ö.182/798), *Kitâbu'l-harâc*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979, s. 18; Yahya b. Âdem, Ebû Zekerîyye Yahya b. Âdem b. Süleyman (ö.203/818), *Kitâbu'l-Harâc*, 1. Basım, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1987, s. 58.

⁴¹⁹ Bkz. Vâkıdî, a.g.e., 103, 104; İbn Sa'd, a.g.e., III, 56, 383.

⁴²⁰ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 198.

⁴²¹ İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ (ö.709/1309), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., s. 83.

⁴²² Buhârî, “Salât”, 42 (hadis no: 421); Müslim, “Zühd”, 6.

⁴²³ Bu ifadeden, Hz. Peygamber'in kadınlar için de bir pay verdiği anlaşılmaktadır. Merzûk, a.g.e., s. 25.

herkese eşit miktarda dağıttığı nakledilmekte⁴²⁵ fakat atıyye miktarları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Buhârî'deki bir rivayette ise atıyye dağıtımının mescitte yapıldığı haber verilmektedir.⁴²⁶

Hiz. Ebû Bekr'in de fey gelirlerini eşit olarak dağıttığı nakledilmektedir.⁴²⁷ Hatta Muhâcir ve Ensâr'dan bazılarının bu durumdan rahatsız olarak; "Ey Allah'ın Rasûlü'nün halifesi! Bu malı insanlar arasında eşit olarak taksim ettin, hâlbuki onların arasında üstün, iyi geçmişi ve ilk Müslüman olanlar bulunmaktadır. Onların faziletlerine göre dağıtsaydın daha iyi olurdu." diyerek Hiz. Ebû Bekr'e itirazda buldukları,⁴²⁸ onun da; "Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslam'daki kıdem meselesini hepimizden iyi bilirim. Bütün bunlar sevabı Allah'a ait olan özelliklerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha hayırlıdır." dediği rivayet edilmektedir.⁴²⁹

Hiz. Ömer de Dîvân teşkilatını kuruncaya kadar Medine'deki Müslümanlara fey gelirlerini Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekr gibi eşit olarak dağıtmaktaydı.⁴³⁰

Dîvân'ın 20/640 yılında kurulduğu kabul edilirse, Hiz. Ömer'in dîvân teşkilatını kurmadan önce de atıyye dağıtımını için liste tanzim ettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hiz. Ömer'in atıyye dağıtımını için beytûlmalden sorumlu olan Abdullah b. el-Erkâm'a insanları yazmasını emrettiği, onun da Muhâcirleri, Ensârı, diğer Arap kabilelerinden

⁴²⁴ Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. ve tlk., Ebû Enes Seyyid b. Receb, 1. Basım, I-II, Mısır: Dâru'l-Hedyî'n-Nebevî, 2007, I, 352.

⁴²⁵ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî (ö.292/904), *Târîh*, I-III, Leiden: Brill Matbaası, 1883, II, 176.

⁴²⁶ Buhârî, "Salât", 42 (hadis no: 421).

⁴²⁷ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 42; İbn Sa'd, a.g.e., III, 213. Hiz. Ebû Bekr'in dağıttığı atıyye miktarları hakkında ise Hiz. Aişe, ilk sene her hür erkek ve kadına onar, köle ve cariyyeye de onar; ikinci sene de hepsine yirmişer yirmişer verdiğini söylemektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 193.

⁴²⁸ Hiz. Ömer'in de bu hususta Hiz. Ebû Bekr'e şöyle dediği nakledilmektedir: "İki hicrete katılan, iki kıbleye yönelerek namaz kılan kimselerle Fetih günü kılıç korkusuyla Müslüman olanları bir mi tutuyorsun?" Mâverdi, a.g.e., s. 262.

⁴²⁹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 42.

⁴³⁰ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24; İbn Sa'd, a.g.e., III, 302.

Medine'ye hicret edenleri ve azatlıları yazdığı bir "kitabı" Hz. Ömer'e getirip sunduğu nakledilmektedir.⁴³¹

Atıyye dağıtımı için listelerin düzenlenmesinin diğer şehirlerde de yapıldığına dair haberler bulunmaktadır. Nitekim İbn Kuteybe, Muğîre b. Şu'be'nin Basra Dîvânı'nı oluşturan ilk kimse olduğunu söylemektedir.⁴³² Ebu'l-Ferec el-İsfehânî de Muğîre b. Şu'be'nin Basra'da 'ata dîvânı oluşturan ve insanları tertip edip dîvâna göre atıyyelerini dağıtan ilk kişi olduğunu, oluşturduğu bu dîvânın daha sonraki çalışmalar için model teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴³³ Taberî ise Celûla (16/637) savaşı ganimetleriyle ilgili naklettiği haberde Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın hesap işlerini yürüttüğünü ve insanları yazıp tedvîn ettiğini nakletmektedir.⁴³⁴

Hz. Peygamber zamanında fey gelirlerinin uzun süre muhafaza edildiği bir beytûlmal yoktu. Bu nedenle fey gelirleri geldiği gibi dağıtılır⁴³⁵ ya da en fazla üç gün bekletilirdi.⁴³⁶

Hz. Ebû Bekr zamanında ise devlet gelirlerinin konduğu bir beytûlmalin varlığından bahsedilmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekr'in Sunh'ta (Medine'nin kenar mahallelerinden biri) bir beytûlmalinin bulunduğu ve hiçbir şey kalmayınca kadar her şeyi dağıttığı, Medine'ye taşındıktan sonra da beytûlmalı evinin bir köşesine taşıdığı rivayet edilmektedir.⁴³⁷

Hz. Ömer'in de hilafetinin ilk yıllarında gelen gelirleri bekletmeden dağıttığı nakledilmektedir. Ebû Yûsuf'un; Fars topraklarının humusu geldiği zaman Hz. Ömer

⁴³¹ Mâlik, *el-Müdevvenetu'l-kübrâ li'l-İmâm Mâlik rivâyetu'l-İmâm Sahnûn 'ani'l-İmâm 'Abdirrahmân b. Kâsım*, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, I, 516.

⁴³² İbn Kuteybe, a.g.e., s. 295.

⁴³³ Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, (ö.357/967), *el-Eğânî*, 2. Basım, I-XXIV, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1952, XVI, 89.

⁴³⁴ Taberî, *Târîh*, II, 471.

⁴³⁵ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 352.

⁴³⁶ Cahşiyârî, a.g.e., s. 9.

⁴³⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 213.

şöyle dedi: “Vallahi bu mallar, insanlar arasında bölüştürülünceye kadar gökyüzünden başka hiçbir tavan altına girmeyecektir.” şeklindeki rivayeti bunu desteklemektedir.⁴³⁸

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekr zamanlarında fey gelirlerinin veya ganimet mallarının kısa süreli muhafaza edildiği bir yerin bulunması, Hz. Ömer’in beytûlmali ilk tesis eden kişi⁴³⁹ olduğuna dair haberle çelişmemektedir. Çünkü Hz. Ömer’in tesis ettiği beytûlmaldeki mallar kalıcı idi ve gelen mallar, yıllık atıyye dağıtım zamanına kadar muhafaza edilmekteydi. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekr zamanındaki beytûlmal örneğinde ise hiçbir rivayet uzun süreli bir depolamadan bahsetmemektedir.

Hz. Ömer, 15/636 yılında yazdığı talimatnamede atıyyelerin hak sahiplerine yıllık olarak bir defada verilmesini emretmektedir.⁴⁴⁰ Bu da bu tarihten itibaren gelirlerin depolanmasını, dolayısıyla beytûlmal kurumunun oluşmasını gerektirmiş olabilir.

1.1.2.2.3.4. Hz. Ömer’in Dîvân Teşkilatı

Hz. Ömer’in oluşturduğu dîvân teşkilatıyla ilgili rivayetler daha çok harâc, emvâl, tarih ve tabakât kitaplarında yer almaktadır. Hadis, siyer ve meğâzî eserleri arasında İbn Ebî Şeybenin *el-Musannef*’i dışında dîvân teşkilatı ve içeriğiyle ilgili oldukça az bilgi bulunmaktadır. Dolayısıyla kaynaklarımız daha çok mâli konularla ilgili eserler ile tarih ve tabakat kitapları olacaktır.

Hz. Ömer’in oluşturduğu Dîvân, dîvânu’l-cund idi. Bu dönemde dîvânu’l-cund, merkezi dîvân olduğu için bu dîvâna salt olarak “Dîvân” tabiri kullanılmaktaydı.⁴⁴¹ Dîvân, atıyye almaya ehil olan Müslümanların isimlerinden, atıyye miktarlarından ve kabilelerine göre neseplerinin kaydedilmesinden oluşmaktaydı.

⁴³⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 47.

⁴³⁹ ‘Askerî, a.g.e., s. 152; Makrizî, a.g.e, I, 92.

⁴⁴⁰ Taberî, *Târîh*, II, 453.

⁴⁴¹ Dûrî, a.g.e., IX, 378.

1.1.2.2.3.4.1. Dîvân'ın Kuruluş Sebebi

Dîvânların kuruluş sebebiyle ilgili çeşitli rivayetler nakledilmektedir. En önemli sebeplerden birisi devlet gelirlerinin çoğalması⁴⁴² ve atıyyelerin dağıtımının düzenlenmesi ihtiyacıydı. Nitekim kaynaklarda dîvânın kuruluş sebebi olarak Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivayette Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den beşyüzbin dirhem⁴⁴³ getirdiği, bunun üzerine Hz. Ömer'in, insanlara konuya ilişkin bir konuşma yaptığı ve halkın arasından birisinin;⁴⁴⁴ “Ey Mü'minlerin Emîri! Ben yabancıların kendileri için dîvân tedvîn ettiklerini gördüm!” demesi üzerine bu fikrin Hz. Ömer'in hoşuna gittiği ve dîvânların tedvînini emrederek atıyyeleri dağıttığı⁴⁴⁵ nakledilmektedir.⁴⁴⁶

Bazı rivayetlerde ise Dîvân'ın kuruluş sebebiyle ilgili olarak ordunun tanzimi ve ordu mensuplarının geçim sıkıntısını giderme arzusu öne çıkmaktadır. Konuya dair bir rivayet şöyledir: “Hz. Ömer, içinde İranlı Hürmüzan'ın⁴⁴⁷ da bulunduğu bir ordu göndermekteydi. Hürmüzan, Hz. Ömer'e; ‘Sen bu ordunun askerlerine mallar verdin. Peki, bu orduya biri katılmaz ve orduyu terk edip giderse senin komutanın bunu nasıl bilecek?’ dedi ve ona dîvân kurmasını tavsiye ederek dîvân hakkında açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Hz. Ömer dîvânı kurdu.”⁴⁴⁸

Başka bir rivayette ise el-Velîd b. Hişâm b. el-Muğîre'nin⁴⁴⁹ Hz. Ömer'e; “Ben Şam'dan geldim. Oranın krallarının dîvânlar tedvîn ettiklerini ve ordular kurduklarını

⁴⁴² Şâfi'î, a.g.e., VII, 338; Belâzürî, *Futûh*, s. 642.

⁴⁴³ İbn Ebî Şeybe'deki başka bir rivayette ise Ebû Hureyre'nin bir heyetle Bahreyn valisine gittiği, valinin de Ebû Hureyre ile Medine'ye 800 bin dirhem gönderdiği nakledilmektedir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 457.

⁴⁴⁴ Sûlî'nin rivayetinde Hürmüzan yerine Fîrûzân adı geçmektedir. Bkz. Sûlî, a.g.e., s. 190.

⁴⁴⁵ Ebû Yûsuf, İbn Sa'd ve İbn Ebî Şeybe'nin bir rivayetinde atıyye miktarlarından bahsedilmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği başka bir rivayette ise atıyye miktarlarından bahsedilmemekte sadece rivayetin sonunda Hz. Ömer'in atıyyeleri Allah'ın kitabına göre taksim ettiği ifade edilmektedir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 457.

⁴⁴⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 45-46; İbn Sa'd, a.g.e., III, 300; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 453; Cahşiyârî, a.g.e., s. 11; Sûlî, a.g.e., s. 190; Makrizî, a.g.e., I, 92.

⁴⁴⁷ Başka bir rivayette Fîruzân ismi geçmektedir. Bkz. Cahşiyârî, a.g.e., s. 11; Sûlî, a.g.e., s. 190.

⁴⁴⁸ Cahşiyârî, a.g.e., s. 11; Sûlî, a.g.e., s. 190; İbn Haldûn, a.g.e., I, 303; Makrizî, a.g.e., I, 92.

⁴⁴⁹ Bazı muahhar kaynaklarda Hâlid b. el-Velîd şeklinde geçmektedir. Bkz. Makrizî, a.g.e., I, 92; İbn Haldûn, a.g.e., I, 302; Kalkaşendî, a.g.e., XIII, 107.

gördüm. Sen de dîvân tedvîn et ve ordular kur!” dediği, Hz. Ömer’in de onun sözlerini benimsediği nakledilmektedir.⁴⁵⁰

Hz. Ömer’in dîvânı oluşturmadaki gayelerinden birinin ordu mensuplarının geçimlerini sağlamak olduğu hususu, Hz. Ömer’in talimatlarında da yer almaktadır. Özellikle ordugâh şehirlerde askerlerin geçim derdine bir çözüm bulunmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü ordugâh şehirlerde yaşayanların yerleşik hayata karışıp ziraat ve ticaretle uğraşmaları fetih hareketlerini aksatabilir, sınırların ve dolayısıyla şehirlerin muhafazasını güçleştirebilirdi. Hz. Ömer bu amaç doğrultusunda ordu kumandanlarına gönderdiği elçisine, ordu mensuplarının atıyyelerinin belirlendiğini, ailelerine de yiyecek yardımı yapılacağını bildirerek askerlerin ziraatla meşgul olmamalarını söylemesini emretmektedir.⁴⁵¹ Fethedilen toprakları ordu mensupları arasında bölüşürmemesi⁴⁵² de bu bağlamda düşünülen tedbirlerden birisi olmalıdır.

1.1.2.2.3.4.2. Dîvân’ın Tedvîn Yılı

Dîvânın kuruluş tarihiyle ilgili muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Kelbî⁴⁵³ ve Seyf b. Ömer⁴⁵⁴ 15/636, Kudâ’î 19/640⁴⁵⁵ ve Sa’îd b. Müseyyeb 20/641⁴⁵⁶ yılında kurulduğunu söylemektedir. Zührî’den nakledilen bir rivayette ise Hz. Ömer’in, Horasan dışında Şam, Cezîre, Mısır ve Irak’ın tamamının fethinden sonra, vefatından bir yıl önce (22/642) dîvânları tedvîn edip fey gelirlerini taksim ettiği nakledilmektedir.⁴⁵⁷ Dîvânla ilgili birçok bilgi nakleden Ebû Yûsuf ise herhangi bir tarih vermemekte, dîvânların

⁴⁵⁰ İbn Sa’d, a.g.e., III, 295;

⁴⁵¹ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 111.

⁴⁵² Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24-25.

⁴⁵³ Bkz. Makrizî, a.g.e., I, 92

⁴⁵⁴ Taberî, *Târîh*, II, 452. Ayrıca bkz. İbn Tiktaka, a.g.e., s. 83.

⁴⁵⁵ Kudâ’î, Muhammed b. Selâme b. Ca’fer Ebû ‘Abdillah el-Kudâ’î (ö.454/4062), *Târîhu'l-Kudâû/Kitâbu 'Uyûni'l-Ma'ârif ve funûni ahabâri'l-halâif*, dirâse ve thk, Cemil Abdullah el-Mısırî, Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1995, s. 294. Ayrıca bkz. Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe fi ma'âlimi'l-hilâfe*, thk., ‘Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, 1. Basım, 2006, Beyrut: ‘Aleml-Kütüb, 2006, s. 453.

⁴⁵⁶ İbn Sa’d, a.g.e., III, 296; İbn Haldûn, a.g.e., I, 303.

⁴⁵⁷ İbn Asâkir, a.g.e., XLIV, 275.

tedvîninin Irak ve Şam'ın fethinden ve haraç gelirlerinden sonra olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁸

Zikredilen tarihlerden hangisinin kesin olduğunu söylemek zor görünmektedir. Rivayetlerdeki ipuçlarından yola çıkarak bir tarih belirlemeye çalışmak da oldukça karışık ve çetrefillidir. Çünkü rivayetlerde adı geçen şahısların görev yerleri, görev zamanları, vefat tarihleri ve Hz. Ömer zamanındaki olayların tarihleri hakkında birbirleriyle çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla dîvânların kuruluş sebepleri ve dîvânlarla alakalı rivayetler incelendiğinde dîvânların kuruluş tarihleriyle ilgili olarak söylenen 15/636, 19/640, 20/641 veya 22/642 yıllarının her birini destekleyen bilgiler bulmak mümkündür. Ancak dîvânların kuruluş tarihine ilişkin daha çok 15/636 ve 20/641 tarihleri kabul görmekte, Irak bölgesi fetihlerinin tamamlandığı tarih olması açısından Dîvân'ın 20/641 yılında tesis edildiğine dair rivayet daha çok tercih edilmektedir.⁴⁵⁹

Her iki rivayet de doğru kabul edilirse dîvânlarla ilgili birisi 15/636 diğeri 20/641 yılında olmak üzere iki oluşumdan bahsedilebilir. Böylece rivayetler arasını cem etmek de mümkün olabilir. Nitekim Sûlî, Dîvân'ın kuruluş sebebi olarak zikredilen, Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den getirdiği gelirlerle ilgili rivayeti zikrettikten sonra; “فكان هذا أوله/Bu ilkiydi.” diyerek muhtemelen birinci tedvîne “Sonra mal çoğaldığında, ‘Kimden başlayacaksın?’ dediler” şeklindeki rivayeti naklederek⁴⁶⁰ ikinci bir tedvîne işaret etmektedir. İbn Tiktaka'da Dîvân'ın ilk olarak 15/636'te kurulduğunu daha sonra Hz. Ömer'in İslam'daki önceliğe göre yeniden düzenleme yaptığını söylemektedir.⁴⁶¹

Hz. Ömer'in, Abdullah b. el-Erkam'a insanları yazmasını emretmesi, onun da Muhâcir, Ensâr, Arap Muhâcirler ve azatlıları bir “kitab” a yazıp takdim etmesiyle ilgili rivayet⁴⁶² de muhtemelen 15/636 yılındaki ilk oluşumla alakalıdır. Nitekim Hz. Ömer'in daha

⁴⁵⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24.

⁴⁵⁹ Değerlendirmeler için bkz. Fayda, a.g.e., s. 226-227; Merzûk, a.g.e., s. 42-43.

⁴⁶⁰ Sûlî, a.g.e., s. 190.

⁴⁶¹ İbn Tiktaka, a.g.e., s. 83-84.

⁴⁶² Mâlik, *el-Müdevvene*, I, 516.

sonra insanları yazmaları için görevlendirdiği üç kişi arasında Abdullah b. el-Erkâm bulunmamaktadır. Ayrıca Muğîre b. Şu'be'nin Basra'da atâ dîvânı oluşturan, insanları tertip edip dîvâna göre atıyyelerini dağıtan ilk kişi olduğuna dair haber de⁴⁶³ Muğîre'nin 16/637 veya 17/638 yılında Basra valiliği görevinden azledildiğine⁴⁶⁴ bakılırsa onun Basra Dîvânı'nı bu tarihten önce kurduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Kelbî ve Seyf b. Ömer'in belirttikleri tarih, dîvânın ilk oluşumuyla ilgili olmalıdır.

Dîvân Teşkilatı'nın 20/641 yılında kurulduğuna dair görüş de doğru olmalıdır. Bu tarihi savunanlar belki de dîvânın öncekisinden farklı olarak daha sistemli hale getirildiği tarihi kastetmektedirler. Hz. Ömer, atıyyeleri muhtemelen daha önce Abdullah b. el-Erkâm'ın oluşturduğu dîvâna göre dağıtmaktaydı. Irak ve Şam bölgelerindeki fetihlere paralel olarak gelirlerin daha da artmasıyla birlikte farklı bir sistem düşündüğü Câbiye'deki (18/639)⁴⁶⁵ konuşmasından da anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶ O, bu tarihten sonra 19/640 veya 20/641 yılında yeni bir sistemle dîvânı tanzim ettirmiştir. Bu dîvân ve sistemi, kendisinden sonra da yürürlükte kaldığı için kuruluş tarihi olarak 20/641 yılı benimsenmiş olabilir.

1.1.2.2.3.4.3. Dîvân'ın Yazılması ve Tertîbi

Hz. Ömer'in dîvân tedvîniyle ilgili tavsiyeleri ashâb ile istişare ettiği görülmektedir. Muhtemelen öncelikle karar verilen mesele, atıyyelerin yılda bir defa dağıtılmasıydı.

⁴⁶³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 295; Ebu'l-Ferec, a.g.e., XVI, 89. Muğîre'nin Basra dîvânını ilk oluşturmanın kendisi olduğuna dair ifadesi için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 506.

⁴⁶⁴ Bkz. İbn Hayyât, *Târîh*, s. 135.

⁴⁶⁵ Câbiye konuşmasının yılıyla ilgili 16/637, 17/638 ve 18/639 tarihleri verilmektedir. İbn 'Asâkir, rivayetlerden yola çıkarak Hz. Ömer'in Câbiye'ye iki kere geldiğini söylemektedir. Bkz. İbn 'Asâkir, a.g.e., II, 168-169.

⁴⁶⁶ Hz. Ömer bu konuşmasında atıyyeleri dağıtmadaki sıralamadan bahsetmektedir. Ebû 'Ubeyd'in naklettiği rivayette önce Hz. Peygamber'in hanımları sonra Muhâcirler sonra da Ensâr şeklinde sıralama yapılırken (bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 332), İbn Ebî Şeybe'nin aynı kaynaktan rivayetinde önce Muhâcirler sonra Ensâr sonra da Hz. Peygamber'in hanımları şeklinde sıralama yapılmaktadır (bkz. İbn Ebî Şeybe, VI, 457). Her iki kaynaktan da bu gruplara atıyye dağıtıldığına ve atıyye miktarlarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Muahhar kaynaklardan Beyhakî'nin naklettiği rivayette ise önce Hz. Peygamber'in hanımları sonra Muhâcir ve Ensâr sıralanmakta, ayrıca dağıtılan atıyye miktarlarından da bahsedilmektedir (bkz. Beyhakî, a.g.e., VI, 349). Hz. Ömer'in Câbiye konuşmasına tanık olan birisinin naklettiği uzunca bir rivayette ise atıyye vermedeki sıralamadan bahsedilmemekte, o gün dağıtılan atıyyede bekarlara yarım, evlilere bir dinar düştüğü nakledilmektedir. Bkz. İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Muhalled b. Kuteybe (ö.251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk., Şakir Zîb Feyyâd, I-IV, Riyad: Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1986, s. 574-575. Diğerlerinden farklı olan bu rivayet, İbn 'Asâkir'in muhtemel gördüğü Hz. Ömer'in ilk Câbiye ziyaretindeki konuşma olabilir.

Ebû Yûsuf'un naklettiği rivayet şöyledir: “Allah Teâlâ Fars ve Rum topraklarının fethini müyesser kılınca Hz. Ömer, Rasûlüllah'ın (s.a.s.) ashâbından bir grubu topladı ve ‘Ben, insanların atıyyelerini yıllık olarak vermeyi ve gelirleri toplamayı düşünüyorum. Çünkü bu, çok daha bereketli olur.⁴⁶⁷ Siz ne dersiniz?’ dedi. Onlar da; ‘İstedğini yap inşallah muvaffak olursun!’ dediler.”⁴⁶⁸

Vâkîdî'nin naklettiği haberden, Hz. Ali'nin; “Toplanan malları yıllık olarak dağıt. Onlardan hiçbir şeyi elinde tutma!”⁴⁶⁹ diyerek atıyyelerin yılda bir dağıtılmasını desteklediği, Hz. Osman'ın da; “İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum. Alanla almayan bilinecek şekilde sayılmazlarsa işin karışacağından korkarım.”⁴⁷⁰ diyerek atıyyelerin dağıtımının düzene sokulması gerektiğine dikkat çektiği anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in istişare ettiği ikinci husus, atıyyelerin bazı kıstaslara göre farklı miktarlarda dağıtılmasıydı. Nitekim Hz. Ömer, hilafetinin ilk yıllarında Hz. Ebû Bekr gibi fey gelirlerini eşit olarak dağıtmaktaydı.⁴⁷¹ Ancak Şam ve Irak'ın fethi ve gelirlerin artmasıyla birlikte bu uygulamadan vazgeçip atıyyeleri bir takım kıstaslara göre farklı farklı dağıtacağını Câbiye'deki konuşmasında ortaya koymuştu. Ayrıca; “Ebû Bekr'in bu konuda bir görüşü vardı. Benim de başka bir görüşüm var. Rasûlüllah (s.a.s.) ile birlikte savaşanla ona karşı savaşanı bir tutmam.” diyerek⁴⁷² bu düşüncesini açıkça ifade etmekteydi. Hz. Ömer'in bu konuyu da ashâb ile istişare ettiği⁴⁷³ ve sonuçta atıyyeleri Müslüman olma ve savaşlara katılmadaki önceliğe göre farklı farklı miktarlarda dağıtmaya karar verdiği görülmektedir.

Atıyyelerin farklı miktarlarda dağıtımını da belirlendikten sonra sıra atıyyelerin dağıtımına önce kimden başlanacağı ve atıyye alacakların yazımındaki sıralamanın nasıl

⁴⁶⁷ Ebû ‘Ubeyd’in, naklettiği rivayette yıllık dağıtımdan bahsedilmemekte, yalnızca; “Bu beldeleri fethedenler için atıyye belirlemeyi düşünüyorum.” ifadesi geçmektedir. Bkz. Ebû ‘Ubeyd, a.g.e., I, 333.

⁴⁶⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 44; Ebû ‘Ubeyd, a.g.e., I, 333.

⁴⁶⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 295; Makrizî, a.g.e., I, 92

⁴⁷⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 295; Makrizî, a.g.e., I, 92

⁴⁷¹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24.

⁴⁷² Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43.

⁴⁷³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24.

olacağı konusuna gelmişti. Hz. Ömer bu konuyu da ashâbıyla istişare etti. Netice olarak Hz. Ömer, dîvânda kayıtlı olanların tertibinde Hz. Peygamber'e nesep bakımından yakınlığı ve Müslüman olmadaki önceliği esas aldı.⁴⁷⁴ Şa'bî'nin naklettiği rivayette bu durum şöyle anlatılmaktadır: "Hz. Ömer, atıyye miktarlarını belirledikten sonra bir levha istedi ve sonra da; 'Peki şimdi kimden başlayayım?' dedi. 'Abdurrahmân b. 'Avf; 'Kendinle başla!' deyince,⁴⁷⁵ o da; 'Vallahi Hayır! Hz. Peygamber'in sülalesi Hâşimoğullarından başlayacağım' dedi ve Hâşimoğullarından Bedr'e katılanları yazdı(rdı)."⁴⁷⁶ Başka bir rivayette ise; "Hz. Peygamber bizim önderimizdir. Onun sülalesiyle başlayalım. Sonra da ona yakın olanlarla devam edelim." dediği nakledilmektedir.⁴⁷⁷

Vâkıdî'nin, naklettiği haberlere göre Hz. Ömer, dîvânın bu doğrultuda yazılmasına karar verdikten sonra nesep bilginlerinden Mahreme b. Nevfel, Cübeyr b. Mut'im ve 'Akîl b. Ebî Tâlib olmak üzere üç kişiyi görevlendirmiş ve onlara insanları konumlarına göre yazmalarını emretmiştir. Onlar da Hâşimoğullarından başlayarak peşinden Hz. Ebû Bekr ve kavmini, sonra da Hz. Ömer ve kavmini yazmışlar. Hz. Ömer bu durumu görünce itirazda bulunmuş ve herkesin nesep bakımından Hz. Peygamber'e yakınlığına göre sıralanmasını, kendisinin de ona göre yerleştirilmesini istemiştir. Hz. Ömer'in kabilesi 'Adiyoğulları, kendilerinin sonraya bırakılmalarına itiraz etmiş olsalar da Hz. Ömer, sıralamada nesep bakımından Hz. Peygamber'e yakınlığı esas almaktan vazgeçmemiştir. İnsanların Hz. Peygamber'e yakınlıkta eşit olmaları durumunda ise İslam'daki önceliklerine göre tanzim edilmeleri esas alınmış, nihayetinde Ensâr'a gelince şimdi kimden başlayalım denmiş Hz. Ömer de; "Evs kabilesinden Sa'd b. Mu'âz el-Eşhelî'nin (ö.5/626) boyundan başlayın. Sonra da ona yakınlıklarına göre diğerleriyle devam edin!" demiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 282; Mâverdî, a.g.e., s. 264.

⁴⁷⁵ Ebû 'Ubeyd'in rivayetinde isim verilmemektedir. Bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333.

⁴⁷⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 44; İbn Sa'd, a.g.e., III, 282, 296; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333.

⁴⁷⁷ Şâfi'î, a.g.e., IV, 158; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 332; Belâzürî, *Futûh*, s. 629.

⁴⁷⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 295-296.

Atıyye alanların sıralamasıyla ilgili rivayetlerin hepsinde Hz. Peygamber'in mensubu olduğu Hâşimoğulları ilk sırada olmakla birlikte Hâşimoğullarından ilk önce kimin yazıldığına dair rivayetler birbirinden farklıdır.

Bazı rivayetlerde başta Hz. Aîşe olmak üzere Hz. Peygamber'in ailesi,⁴⁷⁹ bazılarında Hz. Peygamber'in amcası Hz. 'Abbâs,⁴⁸⁰ bazılarında ise Hz. Ali'nin⁴⁸¹ ilk sırada yazıldığı rivayet edilmektedir.

Şa'bî, Ensâr'dan ilk yazılanın ise 'Abdüleşheloğullarının anlaşmalısı⁴⁸² Muhammed b. Mesleme (ö.46/666) olduğunu söylemektedir.⁴⁸³

İbn Sa'd da Ümeyye b. Zeydoğullarının, Evslilerin en son sırasında olduğunu zikretmektedir.⁴⁸⁴

Hız. Ömer, kabilelerin mevâlîlerini ve onların anlaşmalılarını da ilgili kabilenin peşine ekletmiştir. Nitekim İbn Sa'd'ın zikrettiğine göre, Saltoğulları Medine'ye hicret

⁴⁷⁹ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333-334; Sûlî, a.g.e., s. 190-191. Ebû 'Ubeyd'in Şa'bî'den naklettiği rivayette, Hz. Peygamber'in hanımlarından sonra Hz. Ali'nin ve ondan sonra da Hâşimoğullarından Bedr'e katılanların geldiği nakledilmektedir (bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333). Yine Ebû 'Ubeyd'in, Zührî'den naklettiği rivayette, önce Hz. Peygamber'in hanımları sonra Bedr'e katılan Muhâcirler ve ardından Bedr'e katılan Ensâr şeklinde bir sıralama yapılmaktadır (Bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333-334). Ebû 'Ubeyd'in, Mus'ab b. Sa'd'dan naklettiği rivayette ise önce Muhâcir ve Ensâr'dan Bedr'e katılanlar, sonra Hz. Peygamber'in hanımları sonra da ilk Muhâcir kadınlar şeklinde bir sıralama bulunmaktadır (Bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334). İbn Sa'd'ın aynı kaynaktan naklettiği haber için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 304.

Sûlî ise senetsiz olarak naklettiği rivayette şu sıralamayı zikretmektedir: Hz. Peygamber'in hanımları ve Hz. Ali'den sonra mevâlîleriyle birlikte Hâşimoğullarından Bedr'e katılanlar, sonra Hz. Osman ve mevâlîleriyle birlikte Bedr'e katılan Ümeyyeoğulları, sonra Hz. Ebû Bekr'in ailesi bu arada Talha ve Bilâl-i Habeşî, sonra Hz. Ömer'in kendisi ve Kureyş boylarından Bedr'e katılan diğer kimseler, sonra Ensâr'dan Bedr'e katılanlar, sonra Uhud'a katılanlar ve sonra da Mekke fethine katılanlar. Bkz. Sûlî, a.g.e., s. 190-191.

⁴⁸⁰ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43-44; İbn Sa'd, a.g.e., IV, 31-32; Ya'kûbî, a.g.e., II, 175; Taberî, *Târîh*, II, 452; Makrizî, a.g.e., I, 93. Ebû Yûsuf'un İbn İshâk'tan naklettiği rivayette önce Hz. 'Abbâs, sonra Hz. Ali ve beş kabileden sonra 'Adiyoğulları zikredilmektedir (bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43-44). Ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 457. Vâkıdî ise bir rivayetinde Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Hâşimoğullarından ilk sırada olanın Hz. 'Abbâs (ö.32/652) olduğunu nakletmektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., IV, 31-32. Bu rivayetten hareketle, Hz. 'Abbâs'ın vefatından sonra listeden çıkarıldığı, dolayısıyla ilk sırayı Hz. Ali'nin aldığı söylenebilir.

⁴⁸¹ İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 457; Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

⁴⁸² İbn Sa'd, a.g.e., III, 443.

⁴⁸³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 44. 'Abdüleşheloğullarından Bedr'e katılanların tamamı divân kurulmadan önce vefat ettiğinden dolayı ('Abdüleşheloğullarından Bedr'e katılanların hal tercemeleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 419-442) Divân kurulurken hayatta olan Muhammed b. Mesleme, Ensâr'dan ilk sırada yazılmış olmalıdır.

⁴⁸⁴ İbn Sa'd, a.g.e., V, 281.

ettiklerinde Kureyş'ten Cumahoğulları ile anlaşma yapmışlardı. Onların dîvânları ve dîvândaki sıraları Mehdî zamanına kadar Cumahoğullarıyla birlikteydi.⁴⁸⁵ Bilal-i Habeşî de Has'amlılardan Ebû Ruveyha ile kardeşlik akdi kurmuştu. Bu nedenle Habeşlilerin Dîvânı, Has'amlıların Dîvânı'na eklenmişti.⁴⁸⁶

Herhangi bir kabileye mensup olmayan veya bir kabileyle mevlâlık ya da anlaşma ilişkisi olmayan kimseler ise "a'dâd" başlığıyla kabilelerden birinin altına yazılmaktaydılar. Nitekim Makdisî, Hz. Ömer'in, Hâşimoğullarıyla birlikte onların mevâlisini, anlaşmalarını ve a'dâdını (tek kalmış kişileri) kaydettiğini söylemektedir.⁴⁸⁷

Hz. Ömer, diğer insanları da kendi kabilelerine göre tanzim etmiş, onlar için de müstakil dîvânlar oluşturmuştur. Vâkıdî'nin naklettiği; "Hımyer Dîvân'ı Hz. Ömer zamanında müstakildi." rivayetiyle, Hizâm b. Hişâm el-Ka'bî'nin, babasından naklettiği; "Ömer b. el-Hattâb'ı (r.a.), Huzâ'a Dîvânı'nı taşıırken gördüm."⁴⁸⁸ sözü bunu desteklemektedir.

Hz. Ömer, yalnızca fetihlere katılanlarla onların yakınları ve destekleyicilerine atıyye bağlamıştır.⁴⁸⁹ Fetihlere katılmayanlara ve şehirlerde yaşamayan bedevilere, ayrıca kölelere⁴⁹⁰ atıyye vermemiştir. Şa'bi'nin naklettiği; "Irak ve Şam'ın fethi ve haraç gelirlerinden sonra Hz. Ömer sahâbeyi topladı ve şöyle dedi: 'Ben atıyyeleri, beldeleri fethedenlere vermeyi uygun görüyorum.' Onlar da; 'Bu ne güzel bir düşüncedir.' dediler." şeklindeki rivayet,⁴⁹¹ fetihlere katılmayanların atıyye almadıklarını göstermektedir. Ebû 'Ubeyd'in; "Ne Rasûlüllah'tan ne de imamlardan hiç birisinden

⁴⁸⁵ İbn Sa'd, a.g.e., V, 130.

⁴⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 234.

⁴⁸⁷ İbn Tahir el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö.355/946), *Kitâbu'l-bed'i ve't-târih*, I-VI, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y., V, 168.

⁴⁸⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 298. Hımyer Dîvânı'nın müstakil olduğuna dair rivayet için ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s 46.

⁴⁸⁹ Taberî, *Târih*, II, 453.

⁴⁹⁰ İmam Şâfi'î, Hz. Ebû Bekr'in hür, köle herkese eşit miktarda atıyye dağıttığını, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kölelere atıyye vermediklerini söylemektedir. Bkz. Şâfi'î, a.g.e., IV, 148.

⁴⁹¹ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333.

atıyyelerin şehirlilerin dışındakilere de verildiği bize ulaşmıştır.”⁴⁹² sözü de bedevilerin atıyye almadıklarını ifade etmektedir.

1.1.2.2.3.4.4. Dîvân’da Yer Alan Sahâbîlerin Atıyye Miktarları

Daha önce geçtiği üzere Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer’in ilk dönemlerinde atıyyeler herkese eşit olarak dağıtılmaktaydı. Hz. Ömer aslında öteden beri atıyyelerin İslam’daki önceliğe göre dağıtılması taraftarıydı. Bu nedenle Hz. Ebû Bekr’in atıyyeleri eşit dağıtmasına da karşı çıkmıştı.

Irak topraklarının fethedilmesiyle birlikte gelirlerde büyük ölçüde artış olunca Hz. Ömer, atıyyeleri eşit dağıtma uygulamasından vazgeçmiştir.⁴⁹³ Bu konuyu arkadaşlarıyla istişare etmiş, kendi görüşünün doğru olduğu kanaatine varmış ve aynı fikirde olanlar da ona destek olmuşlardır.⁴⁹⁴ Hz. Ömer gerekçesini ise şöyle açıklamıştır: “Ben, Rasûlullah’a karşı savaşıyla, onunla birlikte savaşanı bir tutmam.”⁴⁹⁵ Başka bir rivayette ise şöyle demektedir: “Allah’a yemin olsun ki, kendisine verilsin ya da verilmesin bu malda herkesin hakkı vardır. Köleler hariç hiç kimse diğerinden daha fazla hak sahibi değildir. Ben de bu hususta sizden birisi gibiyim. Fakat bizler Allah Azze ve Celle’nin Kitâb’ındaki konumlarımıza ve Rasûlullah’ın (s.a.s.) taksimine tabiyiz. Herkes İslam’daki kahramanlığına, İslam’daki önceliğine, zenginliğine ve ihtiyacına göre hak sahibidir.”⁴⁹⁶

Bunlardan anlaşıldığına göre Hz. Ömer, atıyye miktarlarındaki farklılığı Müslüman olmadaki ve İslam’a hizmet etmedeki önceliğe ve Hz. Peygamber’le birlikte savaşlara katılmaya göre belirlemiştir.⁴⁹⁷

⁴⁹² Ebû ‘Ubeyd, a.g.e., I, 340. Geniş açıklama için bkz. Ebû ‘Ubeyd, a.g.e., I, 336-344. Değerlendirmeler için bkz. Fayda, a.g.e., s. 241-247.

⁴⁹³ M. Hüseyin Heykel’in, Hz. Ömer’in atıyyeleri eşit dağıtmayışıyla ilgili eleştirisini ve bu eleştirinin değerlendirilmesi için bkz. Fayda, a.g.e., s. 230-233.

⁴⁹⁴ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24.

⁴⁹⁵ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43; İbn Sa’d, a.g.e., III, 296. .

⁴⁹⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 46; İbn Sa’d, a.g.e., III, 299.

⁴⁹⁷ Bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 297; Mâverdî, a.g.e., s. 264.

Mâverdî, ilk Müslümanlardan sonra en fazla atıyye alanların, savaşlarda cesaret ve kahramanlık gösterenler olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁸ Vakîdî buna Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzedenleri de ilave etmektedir.⁴⁹⁹

Çeşitli sahâbe gruplarının aldıkları atıyye miktarlarıyla alakalı rivayetler ise birbirinden çok farklıdır. Bu farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamak zordur. Hatta bazen aynı raviden aynı şahıs veya gruplar için farklı miktarlar nakledilmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin, Hz. Peygamber'in hanımlarının bir yıl az, sonraki yıl daha fazla atıyye aldıklarıyla ilgili rivayeti doğruysa⁵⁰⁰ bu farklılıkların beytülmalde biriken gelirlere göre atıyye miktarlarında yapılan artırma veya eksiltmeden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bu artırmanın sadece Hz. Peygamber'in hanımlarını mı kapsadığı, yoksa diğer gruplarda da böyle bir uygulamaya gidilip gidilmediği hususunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber'in hanımları ve rivayetler doğruysa amcası 'Abbâs dışında en fazla atıyyeyi Bedr'e katılanlara vermiştir. Ancak Muhâcir ve Ensâr'ın atıyye miktarları hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır.

Rivayetlere göre Bedir ashâbının atıyye miktarları şöyledir: Muhâcir ve Ensâr'ın hepsine 5000⁵⁰¹ veya 6000 dirhem;⁵⁰² Muhâcirlere 5000, Ensâr'a 4000 dirhem⁵⁰³ veya Muhâcirlere 5000, Ensâr'a 3000 dirhem⁵⁰⁴ atıyye verilmiştir. Ya'kûbî ise hepsine aykırı olarak Muhâcirlere 3000, Ensâr'a 4000 verildiğini söylemektedir.⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ Mâverdî, a.g.e., s. 264.

⁴⁹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 454-455.

⁵⁰¹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 42, 43; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334-335; İbn Sa'd, a.g.e., III, 296; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 452; Taberî, *Târîh*, II, 452. İlgili rivayeti, Vakîdî Medineli alimlerden, Ebû Yûsuf ve İbn Ebî Şeybe ise Ebû Ma'sher'den nakletmektedir.

⁵⁰² İbn Sa'd, a.g.e., III, 304; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334. Her ikisi de ilgili rivayeti Mus'ab b. Sa'd'dan nakletmektedir. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 100; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 454; Câhîz, a.g.e., s. 212.

⁵⁰³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 44; 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 99; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334; İbn Sa'd, a.g.e., III, 304; İbn Ebî Şeybe, VI, 452; Sûlî, a.g.e., s. 192. İlgili rivayet Sa'îd b. Müseyyeb, Zühri ve Şa'bi'ye dayanmaktadır.

⁵⁰⁴ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 45.

⁵⁰⁵ Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

Rivayetlerin çoğunda ise Muhâcirlerden Bedr'e katılanların 5000 dirhem aldığı nakledilmektedir. Nitekim Bedr'e katılan Muhâcirlerden bazılarının münferiden zikredildikleri rivayetlerde 5000 dirhem aldıkları zikredilmektedir.⁵⁰⁶ Bunun yanında 'Ammâr b. Yâsir'in 6000 dirhem aldığı da haber verilmektedir.⁵⁰⁷ Ayrıca Bedr'e katılan Muhâcir ve Ensâr'ın mevâlîlerine de aynı miktarda atıyye verilmiştir.⁵⁰⁸

Hiz. Ömer, Habeşistan'a hicret ettiklerinden dolayı veya çeşitli sebeplerle Bedr'e katılmamış fakat Bedr'e katılanlar gibi erken Müslüman olmuş Muhâcir ve Ensâr ile Bedir-Hudeybiye arası gazvelere katılan sahâbîlere 4000 dirhem atıyye tahsis etmiştir.⁵⁰⁹

İbn Sa'd, bu grubu ikinci tabaka olarak zikretmiş ve Hiz. Peygamber'in amcası 'Abbâs b. 'Abdilmuttalib'i bu grup içerisinde en başta yazmıştır.⁵¹⁰

Hiz. 'Abbâs'a verilen atıyye miktarıyla ilgili ise 3000,⁵¹¹ 5000,⁵¹² 7000,⁵¹³ 12000⁵¹⁴ ve 25000⁵¹⁵ gibi birbirinden çok farklı rivayetler nakledilmektedir.

İbn Sa'd'ın senetsiz olarak zikrettiği; Hiz. Ömer'in, Hiz. Peygamber'in hanımları dışında hiç kimseye Bedir ashâbının atıyyesinden daha fazla atıyye vermediğine dair rivayete⁵¹⁶ bakarak Hiz. 'Abbâs'ın 5000 dirhemden fazla almadığı söylenebilir. Ancak Hiz. Ömer,

⁵⁰⁶ Örneğin Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin'in babaları gibi 5000 (bkz. Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333) Bilal-i Habeşî'nin ise 5000 dirhem aldığı nakledilmektedir (bkz. Sûlî, a.g.e., s. 192).

⁵⁰⁷ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 345.

⁵⁰⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 42, 44; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334; İbn Sa'd, III, a.g.e., 296.

⁵⁰⁹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 42, 43, 44; İbn Sa'd, a.g.e., III, 296; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 452; Belâzürî, *Futûh*, s. 632; Makrizî, a.g.e., I, 93. Sûlî ise Uhud'a katılanlara 3000 dirhem verildiğini söylemektedir. Sûlî, a.g.e., s. 191.

⁵¹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 5.

⁵¹¹ Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

⁵¹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵¹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297, IV, 29; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 454.

⁵¹⁴ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43; Sedûsî, a.g.e., s. 7; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 452; Taberî, *Târîh*, II, 452.

⁵¹⁵ Taberî, a.g.e., II, 452.

⁵¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

Hz. Peygamber'in eşlerinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in en yakını olması nedeniyle 5000 ila 12000 arasında bir meblağ vermiş de olabilir.

Hz. Ömer, Hudeybiye antlaşması (6/628) ile Mekke'nin Fethi (8/630) arasında hicret edenler için 3000 dirhem belirlemiştir.⁵¹⁷ Taberî ise Hudeybiye antlaşmasından Hz. Ebû Bekr zamanındaki irtidat savaşları da dahil Kâdisiye savaşına (15/636) kadar olan savaşlara katılanların 3000 dirhem aldıklarını nakletmektedir.⁵¹⁸

Mekke'nin fethinde Müslüman olanlar için ise 2000 dirhem belirlemiştir.⁵¹⁹ Taberî ise Kâdisiye ve Yermuk (15/636) savaşlarına katılanların 2000 dirhem aldıklarını söylemektedir.⁵²⁰

Ya'kûbî, Fetih günü Müslüman olan Kureyş'in ileri gelenlerinden Ebû Süfyân ve oğlu Mu'âviye'ye 5000 dirhem verildiğini söylemektedir.⁵²¹ Bu görüş, Hz. Ömer'in atıyeleri eşit dağıtmamasındaki Müslüman olmadaki öncelik esprisine aykırıdır. Nitekim Hz. Ömer'in, Kureyş'in ileri gelenlerinden olan ve neseplerini öne sürerek daha fazla atıyye almak isteyen Safvân b. Ümeyye, el-Hâris b. Hişâm ve Süheyl b. 'Amr'a; "Ben size neseplerinize göre değil, Müslüman olmadaki sıranıza göre verdim." diyerek isteklerini geri çevirdiği nakledilmektedir.⁵²²

Hz. Ömer, Muhâcir ve Ensâr'ın çocuklarına Mekke fethinde Müslüman olanların atıyye miktarı gibi 2000 dirhem vermiştir.⁵²³ Bununla birlikte bazı Muhâcir ve Ensâr çocuklarına daha fazla atıyye tahsis etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'e yakınlıklarından dolayı Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i atıyye miktarında babalarına ilhak ederek 5000 dirhem vermiştir.⁵²⁴

⁵¹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵¹⁸ Taberî, *Târîh*, II, 452.

⁵¹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵²⁰ Taberî, a.g.e., II, 452.

⁵²¹ Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

⁵²² Taberî, a.g.e., II, 452.

⁵²³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 296.

⁵²⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 296. Ya'kûbî ise ikisine de üç biner verildiğini söylemektedir. Bkz. Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

Hız. Ömer'in, Hız. Peygamber'in çok sevdiği sahâbi olduğu için Üsâme b. Zeyd b. Hârise'ye 4000 dirhem,⁵²⁵ Mü'minlerin annesi olan Hız. Ümmü Seleme'nin oğlu olduğu için Ömer b. Ebî Seleme'ye 4000 dirhem⁵²⁶ ve oğlu Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'a 3000 dirhem verdiği de nakledilmektedir.⁵²⁷

Hız. Ömer, atıyye verdiği kimseler arasından en yüksek miktarı Hız. Peygamber'in hanımlarına vermiştir. Ancak atıyye miktarları hakkında çeşitli rivayetler variddir. Bir rivayette hepsine 12000;⁵²⁸ bir rivayette Hız. Cüveyriye ve Hız. Safiyye'ye 6000, diğerlerine 12000;⁵²⁹ bir rivayette ise Hız. Aişe'ye 12000, diğerlerine 10000, Hız. Cüveyriye ve Hız. Safiyye'ye ise 6000 dirhem verildiği nakledilmektedir.⁵³⁰

İbn Ebî şeybe'deki bir rivayette, Hız. Aişe ve Hafsa'nın 10000, Ümmü Seleme, Ümmü Habîbe, Meymûne ve Sevde'nin 8000, Cüveyriye ve Safiye'nin 6000 aldığı, Ümmü Seleme'nin Hız. Osman'ı, Hız. Ömer'e gönderip bu miktarlara itiraz ettiği, Hız. Ömer'in de; "Gelecek sene yaşarsam hepsine 2000 dirhem daha fazla vereceğim!" dediği, ertesı yıl hepsinin atıyyelerini 2000 dirhem artırdığı, onların da bu duruma artık ses çıkarmadıkları nakledilmektedir.⁵³¹

Ya'kûbî ise Hız. Aişe, Hız. Hafsa ve Hız. Ümmü Habîbe'ye 12000, diğerlerine 6000, Hız. Cüveyriye ve Hız. Safiyye'ye 5000 dirhem verildiğini söylemektedir.⁵³²

⁵²⁵ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43; İbn Sa'd, a.g.e., III, 297. Üsâme b. Zeyd'e verildiği söylenen farklı atıyye miktarlarıyla ilgili bilgiler için bkz. Merzûk, a.g.e., s. 50.

⁵²⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵²⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297. Abdullah b. Ömer'e verildiği söylenen farklı atıyye miktarlarıyla ilgili bilgiler için bkz. Merzûk, a.g.e., s. 50.

⁵²⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 43; İbn Sa'd, a.g.e., III, 297. Ebû Yûsuf, konuyla ilgili şu rivayeti nakletmektedir: "Hız. Ömer, Hız. Safiyye ve Hız. Cüveyriye dışında Hız. Peygamber'in hanımları için 12000, ikisine ise 6000 dirhem atıyye belirledi. Fakat onlar bunu kabul etmediler. Hız. Ömer onlara; "Ben diğerlerine hicret ettikleri için bu miktarı tayin ettim!" dediyse de onlar; "Hayır! Sen bu miktarı onlara Rasûlullah'ın yanındaki konularından dolayı verdin. Halbuki biz de onlar gibiyiz." dediler. Hız. Ömer durumu anlayınca onlara da 12000 dirhem verdi." Nitekim İbn Sa'd da hepsinin eşit miktarda atıyye aldıkları üzerinde fikir birliği olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵²⁹ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 333-334.

⁵³⁰ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 334; İbn Sa'd, a.g.e., III, 304; İbn Ebî şeybe, a.g.e., VI, 452.

⁵³¹ İbn Ebî şeybe, a.g.e., VI, 454-455.

⁵³² Ya'kûbî, a.g.e., II, 175.

Yaygın kanaat ise başka bir rivayette de belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in hanımları arasındaki konumu hasebiyle Hz. Aişe'ye 12000, diğer hanımlarının hepsine 10000 dirhem verildiğidir.⁵³³

Hz. Ömer diğer kadınlara da fey gelirlerinden atıyye vermiştir. Hz. Peygamber'in eşlerinden sonra kadınlardan en fazla atıyye alanlar Muhâcir kadınlardır. Kaynaklarda Muhâcir kadınlardan Hz. Peygamber'in halası Safiyye bint 'Abdilmuttalib, Esmâ bint 'Umeys, Ümmügülsüm bint 'Ukbe, Abdullah b. Mes'ûd'un annesi Ümmü 'Abd ve Esmâ bint Ebî Bekr'in adı geçmektedir. Hz. Peygamber'in halası hariç hepsine biner dirhem,⁵³⁴ Hz. Peygamber'in halasına ise 6000 dirhem atıyye verildiği zikredilmektedir.⁵³⁵ Başka bir rivayette ise İbn Sa'd, Muhâcir kadınlara üç biner dirhem verildiğini haber vermektedir.⁵³⁶

Taberî, Bedr'e katılanların eşlerine beşer yüz, Bedir-Hudeybiye arasındaki savaşlara katılanların eşlerine dörder yüz, bundan sonra Hz. Ebû Bekr dönemi olaylarına kadarki savaşlara katılanların eşlerine üçer yüz, Kâdisiye savaşına katılanların eşlerine ikişer yüz, geri kalanlara da yüzer dirhem atıyye verildiğini nakletmektedir.⁵³⁷ Bu rakamlardan anlaşıldığına göre Muhâcir kadınların dışındaki kadınlara, kocalarının buldukları tabakada aldıkları atıyyenin 1/10'i verilmiştir.

1.1.2.2.3.4.5. Atıyyelerin Dağıtımı/'Arifler ve Görevleri

Hz. Ömer dîvânı oluşturduktan sonra atıyyelerin dağıtım işini de organize etmiş ve bunun için her kabileden bir kişiyi görevlendirmiştir. 'Arîf diye adlandırılan bu kişiler, atıyyeleri alıp sorumlu oldukları kabile mensuplarına dağıtmaktaydılar.⁵³⁸ Nitekim

⁵³³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 44; Belâzürî, *Futûh*, s. 630; Taberî, *Târîh*, II, 452; Sûlî, a.g.e., s. 190-191; Makrizî, a.g.e., I, 93. Taberî ve Makrizî, Hz. Aişe'nin bu fazlalığı kabul etmediğini bildirmektedir.

⁵³⁴ Ebû 'Ubeyd, I, 334; İbn Sa'd, a.g.e., III, 298, 304; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 452.

⁵³⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297.

⁵³⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 298. Ya'kubî'nin verdiği farklı bilgiler için bkz. Ya'kubî, a.g.e., II, 176.

⁵³⁷ Taberî, a.g.e., II, 452. Ebû Yûsuf'tan da buna yakın miktarlar nakledilmektedir. Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e. s. 44.

⁵³⁸ İbn Sa'd, a.g.e., VI, 194; Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, s. 154. Esasen Hz. Peygamber de Huneyn gazvesinde her kabile için bir arîf tayin etmişti (Şâfi'î, a.g.e., IV, 158). Hz. Ömer de bu uygulamayı geliştirerek arîfleri atıyye dağıtımında görevli kılmış olmalıdır.

Câbir b. ‘Abdillah şöyle demektedir: “Hz. Ömer atıyyeleri tayin etti, dîvânları tedvin etti ve ‘arîfleri belirledi. Beni de arkadaşlarıma ‘arîf tayin etti.”⁵³⁹

Hz. Ömer, Ensâr’ın atıyyelerini dağıtma işini Zeyd b. Sâbit’e vermişti. O da önce ‘Avâlî halkından ‘Abdüleşheloğullarından başlar, evlerinin uzaklığına göre Evs kabilesiyle devam eder, sonra Hazrec’e ve en sonunda da kendisi olmak üzere Mescid-i Nebevî’nin etrafındaki, mensubu olduğu Mâlik b. Neccaroğullarına dağıtırdı.⁵⁴⁰ Hz. Ömer’in bizzat kendisinin de bazı kabilelerin atıyyelerini dağıttığına dair rivayetler de bulunmaktadır.⁵⁴¹

‘Arîfler, atıyyeleri dağıtmalarının yanında ölenlerin dîvândan silinmeleri ve kaybolanların dîvân yetkililerine bildirilmesiyle de görevliydi.⁵⁴² Buna göre ‘arîflerin kabile mensuplarını en iyi tanıyan kimseler oldukları söylenebilir.

1.1.2.2.3.4.6. Medine Dışındaki Şehirlerde Dîvânlar

Hz. Ömer Medine’de Arapça oluşturduğu merkezi dîvânın yanında Medâin, Kûfe, Basra, Dîmaşk, Hıms, Ürdün, Filistin ve Mısır’da da dîvânlar kurmuştu.⁵⁴³ Ne var ki bu dîvânlar hakkında çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu dîvânlardan bazılarının kurucusu ve yöneticileriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Muğîre b. Şu‘be’nin Basra Dîvânı’nın kurucusu olduğu,⁵⁴⁴ Ebû Talha et-Talhât’ın Basra ve Kûfe Dîvânı,⁵⁴⁵ Ebû Cübeyre b. ed-Dahhâk el-Ensârî’nin Kûfe ordu dîvânından⁵⁴⁶ sorumlu olduğu nakledilmektedir.

Merkezi dîvânların kuruluş tarihiyle ilgili farklı rivayetlere göre diğer şehirlerdeki dîvânların kuruluş tarihleri de farklılık arz etmektedir. Dîvân’ın ilk kuruluş tarihi 15/636

⁵³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 193.

⁵⁴⁰ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 46.

⁵⁴¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 298.

⁵⁴² Zübeyrî, a.g.e., s. 154.

⁵⁴³ Taberî, *Târîh*, II, 452-453.

⁵⁴⁴ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 295; Ebu’l-Ferec, a.g.e., XVI, 89.

⁵⁴⁵ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 419.

⁵⁴⁶ Ya‘kûbî, *Mu‘cemu’l-buldân*, yayına hazırlayan, T.G.J. Juynboll, Leiden: Brill Matbaası, 1860, s. 95.

olarak kabul edildiğinde Muğîre b. Şu‘be’nin Basra Dîvânı’nı ilk oluşturan kişi olduğu bilgisine bakarak Basra Dîvânı’nın 16/637 yılında oluşturulduğu söylenebilir.

Bilal-i Habeşî’nin Şam Dîvânı’nda Ebû Ruveyha el-Has‘amî ile birlikte yazılmayı talep ettiği ve Has‘amlılarla birlikte Şam Dîvânı’na kaydedildiği nakledilmektedir.⁵⁴⁷ Bilal-i Habeşî’nin 17/638 veya 18/639 yılında vefat ettiği kabul edilirse⁵⁴⁸ Şam Dîvânı’nın da bu tarihlerden önce oluşturulduğu söylenebilir.

Mısır/Fustat Dîvânı ise ‘Amr b. ‘Âs tarafından tesis edilmiş olup⁵⁴⁹ Mısır’ın fethinden sonra şehrin ve yerleşim yerlerinin kurulmasıyla birlikte oluşturulmuştur.⁵⁵⁰

Hz. Ömer zamanında Medine dışındaki şehirlerde ilk Müslümanlardan çok fazla kimse yaşamıyordu. Bu nedenle diğer şehirlerde yaşayanların atıyyelerinde Medine’de olduğu gibi büyük bir farklılık yoktu. Diğer şehirlerdeki atıyyelerin farklılığında, ilk fetihlere katılma önemli bir ölçüttü. Bu şehirlerde en yüksek atıyyeyi Eyyâm savaşlarına,⁵⁵¹ Yermuk (15/636) ve Kâdisiye (15/636) savaşlarına katılanlar almaktaydı.⁵⁵² Eyyâm savaşlarına katılanların 3000, Kâdisiye ve Yermuk savaşlarına katılanların ise 2000 dirhem aldıkları rivayet edilmektedir.⁵⁵³

Hz. Ömer zamanında Yermuk ve Kâdisiye savaşlarından sonra Irak ve Şam bölgesine yerleşen ve Revâdif diye tabir edilen kimseler ise şehirlere yerleşmedeki önceliklerine ve savaşlara katılımlarına göre 200 ila 2000 dirhem arasında atıyye alıyordu.⁵⁵⁴

Bazı şehirlerle ilgili rivayetlerde atıyye miktarlarının yanı sıra atıyye alan kimselerin sayısı hakkında da bilgi verilmektedir. Örneğin Kadisiye savaşına katılıp da Basra’ya

⁵⁴⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 234.

⁵⁴⁸ Zayıf bir kavil olarak h. 20 yılında öldüğü de söylenmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 138/736.

⁵⁴⁹ Makrizî, a.g.e., s. 94.

⁵⁵⁰ Ya‘kûbî, a.g.e., s. 118.

⁵⁵¹ İslâmi devirde Suriye, İran ve Mısır’ın fethiyle sonuçlanan önemli savaşlar. Bkz. Kapar, Mehmet Ali, “Eyyâmü’l-Arab”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1995, XII, 15-16.

⁵⁵² Merzûk, a.g.e., s. 73.

⁵⁵³ Taberî, *Târîh*, II, 452.

⁵⁵⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 296; Ya‘kûbî, *Târîh*, II, 153.

yerleşenlerin 5.000 kişi olduğu ve 2000 dirhem aldıkları, bu sayının Kûfe’de 30.000 kişi olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵⁵

1.1.2.2.3.4.7. Dîvânu’l-harâc

Hiz. Ömer’in Medine dışında Irak, Şam ve Mısır’da oluşturduğu ve Arapça yazılan asker dîvânlarının yanında fethedilen bu topraklarda daha önceki Bizans ve Sâsânî devletleri tarafından kullanılan ve arazi gelirlerinin kayıt altına alındığı Irak’ta Farsça, Şam’da Grekçe ve Mısır’da Kıptî dillerinde yazılan vergi dîvânları da bulunmaktaydı. Cahşiyârî ve Sûlî, buna işaret ederek şöyle demektedir: “Kûfe ve Basra’da, birisi Hiz. Ömer’in kurduğu, insanların ve atıyyelerinin yazıldığı Arapça dîvân, diğeri de vergilerin yazıldığı Farsça dîvân olmak üzere iki dîvân yürürlükteydi. Aynı şekilde Şam’da da birisi Grekçe, diğeri Arapça dîvân vardı.”⁵⁵⁶

Toprak vergisi olarak kullanılan haraç vergisi⁵⁵⁷ ilk olarak Hiz. Ömer’in Irak’taki Sevâd arazisini⁵⁵⁸ savaşıllara dağıtmayıp yerli halka bırakması ve halktan cizye, topraktan da vergi almasıyla uygulamaya konulmuştur.⁵⁵⁹ İleride büyük tartışmalara ve karışıklıklara neden olacak sahipsiz Savâfî toprakları⁵⁶⁰ da Sevâd arazileri içerisinde olup yine savaşıllara dağıtılmamış⁵⁶¹ ve devlet toprağı olarak gelirleri dîvânu’l-cundde kayıtlı olanlara atıyye olarak dağıtılmıştır.

⁵⁵⁵ Taberî, a.g.e., II, 496.

⁵⁵⁶ Cahşiyârî, a.g.e., s. 23; Sûlî, a.g.e., s. 192.

⁵⁵⁷ Kallek, Cengiz, “Haraç”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay, 1997, XVI, 71.

⁵⁵⁸ Sevâd; “Kuzeyde Tikrit’ten güneyde Basra körfezine, doğuda Zağros dağlarının başladığı Hulvan’dan Bağdat’ın kuzeyinden geçerek batıda çölün başladığı Kâdisiye yakınlarındaki Uzeyb’e kadar uzanan bölgedir. Orta kısımda Vâsıt ve Tîb, kuzeyde Enbâr-Sinn, güneyde ise Basra ile Cübbe hattındaki sulanabilen verimli bölge bulunmaktadır. Kuzeyden güneye en uzun noktası 160 fersah (960 km), doğudan batıya en geniş noktası 80 fersah (480 km).” Demirci, Mustafa, “Sevâd”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay, 2009, XXXVI, 576-577.

⁵⁵⁹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 28, 35.

⁵⁶⁰ Savâfî, gamimetten beytûl-male ayrılan ve tasarruf hakkı devlet başkanına ait olan sahipsiz topraklardır (Demirci, “Savâfî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2009, XXXVI, 184). Savâfî arazileri, Kisrâ’nın, Kisrâ’nın akrabalarının, savaşta ölen ya da İslam beldesi dışına kaçanların bıraktığı sahipsiz arazilerdir. Hiz. Ömer zamanında bu arazilerin alanı dört milyon cerib olarak ölçülmüş, haraç geliri olarak ise yedi milyon gelir sağlanmıştır. Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57-58.

⁵⁶¹ Ebû Yûsuf’taki bir rivayette Hiz. Ömer’in bu tür arazileri istediğine iktâ ettiğı nakledilmektedir. Ebû Yûsuf buradan yola çıkarak adil bir devlet başkanının adam kayırmaksızın İslam uğrunda çalışan kimseye, mükafat olarak bu tür arazileri iktâ etme hakkı bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 58.

Hz. Ömer, bazı sahâbîlerin fethedilen toprakların savaşılar arasında dağıtılmasına yönelik ısrarlarına rağmen⁵⁶² bu arazileri savaşılara dağıtmayarak dîvânü'l-cundde yer alanların atıyyelerinin sürekliliğini sağlamayı amaçlamış, böylece ordunun devamlılığı nedeniyle hem ülke sınırlarını hem de şehirleri korumak istemiştir. Bu hususta o, şöyle demektedir: “Şu sınırları görmüyor musunuz!? Onları koruyacak askerler lazım. Şam, Cezîre, Kûfe, Basra, Mısır gibi büyük şehirleri bilmiyor musunuz!? Buraları dolduracak askerlere ihtiyaç var ve bunların atıyyelerinin de kesilmemesi gerekir. Araziler ve meralar dağıtılınca bu kimselere atıyye nasıl verilecektir.”⁵⁶³ Sa’d b. Ebî Vakkas’a yazdığı mektupta ise gelecek nesillerin o arazilerdeki haklarına işaret ederek şöyle demektedir: “Sevâd arazisini savaşa katılanlar arasında bölüştürürsen onlardan sonra geleceklerin bir hakkı olmaz.”⁵⁶⁴

Hz. Ömer döneminde bu ülkeler fethedilince daha önceki vergi dîvânlarının düzenine, işleyişine ve yöneticilerine pek müdahale edilmemiş olmalıdır. “Çünkü bekası için belli büyüklüğe ulaşıncaya kadar mecburen cihad politikasını sürdüren genç İslam devletinin, aktif Müslüman nüfusu silahaltında tutmayı tercih etmesi ve maliye bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu yeterli teknik kadroya sahip bulunmaması, tutanak dili olan Grekçe ve Farsça’yı bilen uzmanların yokluğu gibi sebepler eski teşkilatların muhafazasını kaçınılmaz kılmıştır.”⁵⁶⁵

Hz. Ömer, Sevâd arazisini, ölçüm işlerinden iyi anlayan Osman b. Huneyf⁵⁶⁶ ve Huzeyfe b. el-Yemân’a⁵⁶⁷ ölçtürmüş ve bu arazilerden alınacak vergileri de

⁵⁶² Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24, 26, 35.

⁵⁶³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 25.

⁵⁶⁴ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 24.

⁵⁶⁵ Kallek, a.g.e., XVI, 78-79.

⁵⁶⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 36, 37.

⁵⁶⁷ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 37.

belirlemiştir.⁵⁶⁸ Bu ölçümde Sevâd arazisinin alanı 36.000.000 cerib⁵⁶⁹ (yaklaşık 50.000 km²)⁵⁷⁰ olarak ölçülmüştür.

Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde Haraç dîvânlarıyla alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Haraç arazilerine ilişkin bazı gelişmelere, Hz. Osman'ın haraç arazilerinden olan Savâfî topraklarından bir kısmını bazı sahâbîlere iktâ etmesiyle ilgili haberlerde rastlanmaktadır.

Dîvânu'l-harâc tabiri ise ilk olarak Mu'âviye dönemiyle ilgili rivayetlerde geçmektedir. Taberî'nin; "Dîvânu'l-harâc, Sercûn b. Mansûr er-Rûmî yazıyordu"⁵⁷¹ rivayetiyle, Belâzürî'nin; "Ziyâd'ın mevlâsı Süleym, dîvânu'l-harâc'ın başındaydı"⁵⁷² rivayeti buna işaret etmektedir. Bunun yanında çeşitli şehirlerdeki haraç dîvânlarının kâtiplerinin isimleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷³

Haraç arazileri devletin en önemli gelir kaynakları olması nedeniyle haraç dîvânı, Emeviler döneminde merkezî dîvân halini almış ve merkezi başkent Dimaşk'ta olmak üzere diğer şehirlerde şubeleri bulunmuştur. Bu dönemde öneminden dolayı haraç dîvânlarına salt olarak "dîvân" denmeye başlanmıştır.⁵⁷⁴

Haraç dîvânlarının yerel dillerden Arapça'ya nakli ise Emevî halifesi 'Abdûlmelik b. Mervân döneminde (66-86/685-705) başlamıştır. Bu dönemde Irak, Şam ve Mısır dîvânları Arapça'ya çevrilmiş,⁵⁷⁵ son olarak 124/741'te Horasan Dîvân'ı Arapça'ya nakledilmiştir.⁵⁷⁶

⁵⁶⁸ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 36, 38.

⁵⁶⁹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 36.

⁵⁷⁰ Demirci, "Sevâd", XXXVI, 577.

⁵⁷¹ Taberî, *Târîh*, III, 534.

⁵⁷² Belâzürî, *Ensâb*, V, 287.

⁵⁷³ Cahşiyârî, a.g.e., s. 23-24; Sûlî, a.g.e., s. 192-193.

⁵⁷⁴ Bkz. İbn Hayyât, *Târîh*, s. 228; Sûlî, a.g.e., s. 192; Merzûk, a.g.e., s. 129; Dûrî, a.g.e., IX, 378.

⁵⁷⁵ Cahşiyârî, a.g.e., s. 23-24; Sûlî, a.g.e., s. 192-193.

⁵⁷⁶ Cahşiyârî, a.g.e., s. 43.

Haraç dîvânına; ilgili beldenin arazisinin alanı, söz konusu beldenin savaş veya anlaşma yoluyla alınıp alınmadığı, arazinin bir kısmı öşür arazisi ise onun durumu, arazi sahiplerinin isimleri, ölen ya da Müslüman olanların durumu yazılmaktaydı.⁵⁷⁷ Abbâsiler döneminde Dîvânu's-savâfi adıyla müstakil bir dîvân haline getirilmeden önce⁵⁷⁸ Savâfi'l-esmâr denilen Savâfi arazileri,⁵⁷⁹ onların sınırları ve sahiplerinin isimleri de haraç dîvânına yazılmaktaydı.

1.1.2.2.3.5. Hz. Ömer'den Sonra Dîvânu'l-cund

1.1.2.2.3.5.1. Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemi

Hz. Ömer vefat etmeden önce fazla atıyye alanla en düşük atıyye alanlar arasındaki açığı kapatmayı düşünüyordu. Fakat ömrü buna vefâ etmedi.⁵⁸⁰ Hz. Osman hilafete geldiği zaman, o da Hz. Ömer gibi atıyyeleri Müslüman olmadaki önceliğe göre farklı miktarlarda dağıtıyordu.⁵⁸¹

Hz. Ali halife olunca atıyyeleri eşit olarak dağıtmaya başladı.⁵⁸² İbn Ebi'l-Hadîd, Hz. Ali'nin kendisine biat edildikten sonra ikinci gün îrâd ettiği hutbeyi naklettikten sonra hutbede söylediği üzere herkese eşit miktarda atıyye dağıttığını, Arap ya da mevâlî olsun Medine halkının hepsine üçer dinar düştüğünü söylemektedir.⁵⁸³

Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında da atıyyeler 'arîfler tarafından dağıtılmaktaydı. Ebû Zer'in (ö.32/652) vefat ederken; "Aranızda kumandan veya 'arîflerden hiç kimse beni kefenlemesin." şeklindeki vasiyeti,⁵⁸⁴ Antere'nin; "Hz. Ali 'arîfleri çağırır ve onlara

⁵⁷⁷ Mâverdî, a.g.e., s. 271-272.

⁵⁷⁸ Demirci, "Savâfi", XXXVI, 185

⁵⁷⁹ Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57.

⁵⁸⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 297, 302, 304.

⁵⁸¹ Mâverdî, a.g.e., s. 262.

⁵⁸² Şâfi'î, a.g.e., IV, 148; Mâverdî, a.g.e., s. 262.

⁵⁸³ İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid 'İzzüddîn b. Hibetullah b. Muhammed el-Medâinî (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk., Muhammed 'Abdülkerîm en-Nemerî, 1. Basım, I-XX, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, VII, 36-39.

⁵⁸⁴ İbn 'Abilber, a.g.e., s. 152.

altın ve gümüşler verirdi. Onlar da onları taksim ederlerdi.” sözü,⁵⁸⁵ Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de ‘arîflik sisteminin devam ettiğini göstermektedir.

1.1.2.2.3.5.2. Emeviler Dönemi

Mu‘âviye (r.a.), Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde olduğu üzere atıyyeleri eşit dağıtmamaktaydı. Hatta savaşlarda kendisine yardımcı olan kabilelere daha fazla atıyye verdiği nakledilmektedir.⁵⁸⁶

Emeviler döneminde daha önce de olduğu gibi dîvânlara Medine halkı ve diğer şehirlerde yaşayan askerler ve aileleri kaydolmaktaydı.⁵⁸⁷ Dolayısıyla şehirlerde yaşamayan bedeviler kaydedilmemekteydi.⁵⁸⁸ Mevâlîler ise yine ilgili buldukları kabilenin altında yazılmaktaydılar. Şehirlerde yaşayan herkes de dîvâna kayıtlı değildi. Örneğin bazı dönemlerde tüccarlar dîvâna kaydedilmemekteydi.⁵⁸⁹ Ayrıca devlet de ihtiyaçlarına ve mali durumuna göre şehirlerdeki savaşçıları belli bir sayıda tutmaktaydı. Mu‘âviye zamanında ölen bir savaşçının yerine oğlunun kaydedilmesiyle ilgili rivayet,⁵⁹⁰ herkesin savaşçıları listesinde olmadığını ve savaşçıların belli bir sayıda tutulduğuna işaret etmektedir.

Şehirlerdeki dîvânlara kayıtlı olanların sayıları muhtemelen iç karışıklıklara ve devletin bütçesine göre bazen artmakta bazen de düşmekteydi. Örneğin Irak valisi Ziyâd b. Ebî Süfyân’ın, kendisinden önce Basra Dîvânı’ndaki askerlerin sayısı 40 bin iken⁵⁹¹ valiliği sırasında (45-53/665-673) 80 bine, askerlerin ailelerinin sayısını ise 80 bin iken 120 bine,⁵⁹² Kûfe’deki dîvânda kayıtlı olan asker sayısını da 40 binden, 60 bine, ailelerinin

⁵⁸⁵ Ebû ‘Ubeyd, a.g.e., I, 102.

⁵⁸⁶ Bkz. İbn Müzâhim, Nasr b. Müzâhim el-Minkarî (ö.212/827), *Vak‘atu Siffin*, thk. ve şerh: ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut: Dâru’l-Cil, 1990, s. 433. Gulât-ı Şia ve Râfîzî olduğu gerekçesiyle tenkit edilen İbn Müzâhim hakkındaki bilgiler için bkz. Terzi, Mustafa Zeki, “Nasr b. Müzâhim”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2006, XXXII, 415.

⁵⁸⁷ Merzûk, a.g.e., s. 82.

⁵⁸⁸ Belâzürî, *Futûh*, s. 624.

⁵⁸⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., V, 345.

⁵⁹⁰ İbn Müzâhim, a.g.e., s. 378.

⁵⁹¹ Taberî, *Târîh*, II, 591.

⁵⁹² Belâzürî, *Futûh*, s. 488.

sayısını da 80 bine⁵⁹³ çıkardığı nakledilmektedir. Irak valisi Haccâc b. Yûsuf zamanında 77/696 yılında Kûfe'deki dîvâna kayıtlı olanların sayısının tekrar 40 binde olduğu görülmektedir.⁵⁹⁴

Fetihlerin duraksadığı dönemlerde ise dîvânlara kayıtlı olmayanların sayısı artmaktaydı. Bu nedenle büyük şehirlerde oluşan yığılmayı engellemek için çeşitli tedbirler almaktaydılar. Örneğin Irak valisi Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın, Horasan dîvânını tanzim ettirince (51/671) Basra'dan 50 bin kişiyi Horasan Dîvânı'na naklettiği rivayet edilmektedir.⁵⁹⁵

Mu'âviye zamanında Medine'ye gelen gelirlerin azalması, Medine'de de dîvâna kayıtlı olmayan birçok kimsenin varlığına yol açmıştı.⁵⁹⁶ 'Abdülmelik de Hicaz bölgesini Abdullah b. Zübeyr'den geri alınca Harre vak'asında (63/683) Abdullah b. Zübeyr'i destekledikleri için Medinelilere ceza vermiş, dîvânlara yeni kayıtları durdurmuştu.⁵⁹⁷ Bu durum Medine'de dîvâna kayıtlı olmayan birçok kimsenin varlığına sebep olmuş, nihayet Süleyman b. 'Abdülmelik (96-98/715-717), Kureyş ve mevâlîsinden sekizbin kişiyi dîvâna ekletmiştir.⁵⁹⁸

Emevîler döneminde birçok kimsenin dîvândan çıkarıldığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin Velîd b. 'Abdülmelik'in dîvândakileri saydığı ve sayıları 20 bine yaklaşan savaşıyı dîvândan çıkardığı nakledilmektedir.⁵⁹⁹ Ayrıca 'Abdülmelik b. Mervân (66-86/685-705) zamanında çocuklar da atıyye listesinden çıkarılmıştır.⁶⁰⁰

⁵⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, V, 228.

⁵⁹⁴ Taberî, a.g.e., III, 580

⁵⁹⁵ Belâzürî, *Futûh*, s. 577.

⁵⁹⁶ Zübeyrî, a.g.e., s. 389.

⁵⁹⁷ Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ*, 1. Basım, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988, III, 368.

⁵⁹⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 298.

⁵⁹⁹ Ya'kûbî, a.g.e., II, 348. 'Abdülmelik'in dîvândan sildiği başka kimseler için bkz. Buhârî, "Diyât", 22 (hadis no: 6899).

⁶⁰⁰ Belâzürî, *Futûh*, s. 643.

Halîfe ve valiler dîvânü'l-cund'e büyük önem vermekte, dîvânların işleyişini ve aksaklıklarını takip etmekteydiler. Daha önce de geçtiği üzere atıyyeler, 'arîfler tarafından dağıtılmaktaydı ve 'arîfler bağlı oldukları kabilenin mensuplarının vefat ve kaybolma gibi durumunu bildirmek zorundaydılar. Mu'âviye (r.a.), Medine'de 'arîflerin ölen ya da kaybolanların isimlerini dîvân yetkililerine bildirmeyip onların adına da atıyyelerini aldıklarını haber alınca Medine'ye bir müfettiş göndermiş ve onun, atıyyeleri hak sahiplerine bizzat dağıtmasını emretmişti.⁶⁰¹ Bazı halifelerin dîvân kayıtlarını isteyip kontrol ettikleri de rivayet edilmektedir.⁶⁰²

Emevî halifelerinden Hişâm b. 'Abdilmelik'in (105-125/723-742) dîvânlar üzerindeki titizliği, ilk Abbâsî halîfesi Ebu'l-'Abbâs Seffâh'ın (ö.136/754) amcasının oğlu ve Abbâsîlerin Şam valisi Abdullah b. Ali el-'Abbâsî'nin (ö.147/764) hayretini mucip olmuş ve Ca'fer b. Süleyman b. Ali'ye şöyle demekten kendini alamamıştı: "Mervanoğullarının dîvânlarını topladım. Avam, havas ve sultanların durumları hakkında Hişâm'ın dîvânından daha sağlam ve düzgün olanını görmedim."⁶⁰³ Abdullah'ın bu sözlerinden, Mervânîler zamanında⁶⁰⁴ oluşturulan dîvânların arşivlendiği, devletin el değiştirmesine rağmen bu evrakların yok edilmediği anlaşılmaktadır.

Abdülmelik b. 'Umeyr'in (ö.136/753); "Mu'âviye'nin vefatından (60/680) sonra dîvânında, Çin kralından gönderilmiş bir mektup gördüm. Onda şöyle yazıyordu..."⁶⁰⁵ şeklindeki sözü de dîvânlarda bulunan belgelerin muhafaza edildiğini göstermektedir.

1.1.2.2.3.6. Hz. Ömer'in Oluşturduğu Dîvân'ın Akıbeti

Hz. Ömer'in Medine merkezde oluşturduğu askeri dîvânın akıbetiyle ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Ancak bazı ilk dönem eserlerinde Sevâd arazisi ve Savâfî topraklarının durumuyla ilgili bilgiler verilirken "dîvân"ın

⁶⁰¹ Zübeyrî, a.g.e., s. 154-155.

⁶⁰² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk., Halil el-Mansûr, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, II, 226.

⁶⁰³ Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 391.

⁶⁰⁴ Emevî hânedamının Mervân b. Hakem'le (ö.65/685) başlayan ve devletin yıkılışına kadar halifeliği elinde tutan ikinci kolu.

⁶⁰⁵ Câhiz, *el-Hayavân*, 2. Basım, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, VII, 68.

Deyru'l-cemâcim savaşında (81-82/700) halk tarafından yakıldığından bahsedilmektedir.

Konuya ilişkin rivayetin başında Hz. Ömer'in savâfî arazileriyle ilgili taksiminden bahsedilmekte ve bu arazinin on kısma ayrıldığı zikredilmekte,⁶⁰⁶ sonunda ise insanların dîvânı yaktıkları ifade edilmektedir. Ebû Yûsuf'taki rivayette; Cemâcim'de insanlar "dîvân"ı yakınca bu aslın yok olup gittiği ve artık onlar hakkında bir şey bilinmediği söylenmekte,⁶⁰⁷ diğer rivayetlerde ise Cemâcim savaşında insanların dîvânı yaktığı ve herkesin önüne geleni aldığından bahsedilmektedir.⁶⁰⁸

Muhtemelen bu ifadeden yola çıkarak Muhammed Hamîdullah, dîvânın bu savaşta yakıldığını söylemektedir.⁶⁰⁹ Ne var ki söz konusu rivayet ve rivayetin ilgili olduğu konu incelendiğinde Cemâcim savaşında yakılan dîvânın, Hz. Ömer'in Medine'de merkezî olarak oluşturduğu askeri dîvân olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Yûsuf ve Ebû 'Ubeyd, dîvânın yakılmasıyla alakalı rivayeti "Katâi'" konu başlıkları altında incelemektedir. Ayrıca rivayetlerin hepsinde Savâfî topraklarına dair bilgiler verilmektedir. Bu da yakılan dîvânın, haraç dîvânıyla ilgili olduğuna işaret etmektedir.

Dîvânın yakılmasına dair bilginin, konuya ilişkin eserlerde Sevâd arazileri ve bu araziler içerisinde iktâ edilen yerlerle alakalı olarak "Katâi'" konu başlığı içerisinde yer alması,⁶¹⁰ önemli bir ipucu vermektedir. Bu nedenle öncelikle Sevâd arazisi ve Savâfî topraklarının tarihçesi hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır.

Bilindiği üzere Hz. Ömer, Sevâd arazisini ve Sevâd arazisi içerisindeki sahipsiz Savâfî topraklarını savaşçılar arasında bölüştürmeyerek devlet toprağı haline getirmiş ve bu

⁶⁰⁶ Rivayetlerin hiç birisinde bu on kısım toplu olarak zikredilmemektedir. Ancak bütün rivayetler bir araya getirildiğinde bu on kısmın; 1- Kısra'ya ait araziler, 2- Kısra'nın akrabalarına ait araziler, 3- Savaşta öldürülenlerin arazileri, 4- Savaşta sonra kaçanların arazileri, 5- Mecûsi tapınaklarına ait araziler, 6- Kamışlıklar, 7- Değirmenlere ait araziler, 8- Su kenarları, 9- Kısraların savâfîleştirdikleri araziler, 10- Kısra ile kaçan ya da öldürülenlerin varislerinin elindeki arazilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57; Yahyâ b. Âdem, a.g.e., s. 99; Ebû 'Ubeyd, a.g.e. s. 398-399; Belâzürî, *Futûh*, s. 380-381. Ayrıca bkz. Demirci, Mustafa, "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İstem*, 2007, c. 5, sy. 9, s. 63.

⁶⁰⁷ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57.

⁶⁰⁸ Yahyâ b. Âdem, a.g.e., s. 100; Ebû 'Ubeyd, a.g.e. s. 399; Belâzürî, *Futûh*, s. 381.

⁶⁰⁹ Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 24.

⁶¹⁰ Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57; Ebû 'Ubeyd, a.g.e., I, 388.

topraklardan elde edilen gelirlerle dîvânu'l-cund'de yer alan askerlerin atıyyelerine kaynak sağlamıştı. Aynı zamanda bu toprakların alanlarını ölçtürmüş ve bu toprakların gelirlerinin kaydedildiği daha önce cari olan vergi dîvânlarını da yürürlükte bırakmıştı.

Hz. Osman halife olunca Irak'ın fethine katılan fakat daha sonra memleketlerine dönen kimselerin istekleri üzerine onların Hicaz ve Yemen bölgesindeki fazla gelir getirmeyen arazilerine karşılık, Sevâd bölgesindeki verimli toprakları onlara iktâ etmeye başladı.⁶¹¹ Bu yeni toprak yönetimi anlayışından Kureyş kabilesine mensup bazı sahâbîler de istifade etti.⁶¹² Müslüman olmadaki önceliklerinden dolayı yüksek miktarda atıyye almaları ve verimli toprakların kendilerine iktâ edilmesi, bölge halkını, özellikle revâdif denilen, Kûfe'ye sonradan yerleşen kimseleri içten içe huzursuz etmekteydi.⁶¹³ Kûfe valisinin bir tartışmada "Sevâd, Kureyş'in çiftliğidir."⁶¹⁴ sözü, halktaki rahatsızlığı iyice körükledi ve Kûfe'de Mâlik el-Eşter (ö.37/657) idaresinde ilk muhalif hareketler baş gösterdi. Bu durum Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar devam etti.⁶¹⁵

Hz. Ali halife olunca Hz. Osman'ın iktâ ettiği bazı toprakları geri alsa da⁶¹⁶ Mu'âviye (r.a.) zamanında (40-60/661-680) Hz. Osman döneminden daha fazla arazi iktâ edilerek dağıtılmış, böylece bu topraklar devlet mülkiyetinden çıkarak şahıs mülkü, özellikle de Emevî ailesinin ve destekçilerinin mülkü haline gelmişti.⁶¹⁷ Öyle ki 'Abdûlmelik b. Mervân zamanında ikta edilecek arazi kalmamıştı.⁶¹⁸

⁶¹¹ Belâzürî, *Futûh*, s. 382; Taberî, *Târîh*, II, 613-614; Hamevî, a.g.e., I, 145, VIII, 388. Hz. Ömer'in Kâdisiye savaşında ordunun ¼'i olmaları sebebiyle Becîle kabilesine Sevâd arazisinin ¼'ini verdiği fakat iki veya üç yıl sonra geri aldığı nakledilmektedir. Bkz Yahyâ b. Âdem, a.g.e., s. 83.

⁶¹² Belâzürî, *Futûh*, s. 382. Kendilerine toprak iktâ edilen sahâbîler ve iktâ edilen topraklarla ilgili bilgiler için bkz. Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003/1, c. 2, sy., 3, s. 72-73.

⁶¹³ Taberî, a.g.e., II, 614.

⁶¹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., V, 32.

⁶¹⁵ Mâlik el-Eşter'in (ö.37/657) ilk dönem siyasi hareketlere etkisi için bkz. Ayar, Kenan, "Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", Din Bilimleri Dergisi (www.dinbilimleri.com), 2005, c. 5, sy. 4, ss. 63-86. Ayrıca bkz. Söylemez, a.g.e., s. 74-84.

⁶¹⁶ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (ö.342/953), *Mürûcu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*, thk., Muhammed Muhyiddîn 'Abdülhamîd, 5. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973, II, 362.

⁶¹⁷ Ya'kubî, *Târîh*, II, 258-259; İbn 'Asâkir, a.g.e., II, 206.

⁶¹⁸ İbn 'Asâkir, a.g.e., II, 206.

Geniş ve verimli topraklara sahip olanlar devlet idarecileri ve kabile reisleri olduğu için politik öncelikler, siyasi iktidarın değişmesi ve başka nedenlerle bu topraklar sık sık el değiştirmekteydi.⁶¹⁹ Örneğin Emevî halifesi ‘Abdûlmelik, Abdullah b. Zübeyr’i öldürdükten (73/692) sonra Basra’ya gelmiş ve Zübeyr ailesine ait topraklara el koyarak onları kendisini destekleyen kimselere dağıtmıştı.⁶²⁰

Arazilerin iktâ edilmesi ise büyük çiftliklerin doğmasına neden olmuş bu da çiftliklerde çalışan köylü sınıfının ve büyük bir köle topluluğunun oluşmasına sebepiyet vermişti.

Toprak aristokrasisinin oluşması sıradan kabile üyelerinin de sızlanmasına neden olmuştu. Çünkü birinci asrın ortalarında fetih hareketlerinin yavaşlaması ve iç karışıklıklar, ganimet ve fey gelirlerinin azalmasına, Kûfe ve Basra nüfuslarındaki artış da dîvândan atıyye alamayanların sayısında büyük bir artışa yol açmıştı. Daha önce de geçtiği üzere Ziyâd b. Ebî Süfyân Basra ve Kûfe’de yoğunlaşan nüfusu azaltmak için 50 bin kişiyi Horasan dîvânına kaydirmişti.

Bu arada arazilerde çalışan köleler de içinde buldukları zorluklar nedeniyle Emevî devletine başkaldıranların istismarına açık durumdaydılar. Örneğin Muhtar es-Sakafî (ö.67/687) Kûfe’de isyan ettiğinde “Bize biat eden her köle hürdür.”⁶²¹ diyerek kölelerin etrafında toplanmasını sağlamıştı. Bizzat kölelerin de çıkardığı isyanlar olmaktaydı. Haccâc zamanında Basra’da köleler isyan çıkarmış ve Haccâc bu isyanı bastırmıştı. Haccâc burada yaptığı konuşmada şöyle demişti: “Köleleriniz ve kanal açıcılarınız sizin haksızlığınızı görüp size kötülük ettiler. Bu köpekleri çıkarmaz ve onlara engel olmazsanız hurmalıklarınızı kesecek ve sizleri, onların layık olduğu çöllere sürecekler.”⁶²²

Abdullah b. ez-Zübeyr isyanından sonra Emevîleri en çok uğraştıran isyan, daha önce Emevîlerin Tâvus ordusunun kumandanı olan İbnu’l-Eş‘as’ın,⁶²³ 81/700 yılında

⁶¹⁹ Demirci, “Emeviler Devrinde Aşağı Irak’ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 75.

⁶²⁰ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 17.

⁶²¹ Belâzürî, a.g.e., VI, 448.

⁶²² Belâzürî, a.g.e., VII, 300.

⁶²³ Taberî, *Târîh*, III, 617.

Haccâc'a karşı başlattığı isyandı.⁶²⁴ İbnu'l-Eş'as, Emevilere karşı öteden beri kin besleyen Kûfe ve Basralı ileri gelenler, âlimler,⁶²⁵ aldıkları atıyye miktarlarından hoşnut olmayan dîvânu'l-cunde kayıtlı askerler ve mevâlîlerden⁶²⁶ oluşan büyük bir ordu kurarak Deyru'l-Cemâcim⁶²⁷ denilen yerde Irak valisi Haccâc b. Yûsuf ile 100 gün sürecek⁶²⁸ olan savaşa girdi. İbnu'l-Eş'as'ın ordusu zaman zaman galip gelse de sonunda savaşı Haccâc kazandı.⁶²⁹ Bu savaş sırasında da halk “dîvânı” yaktı.⁶³⁰

Muhtemelen halk, Emevi idaresinin uygulamalarına ve toprak aristokratlarına duydukları öfke, toprakların adil bir şekilde iktâ edilmeyişine karşı besledikleri kin nedeniyle bu toprakların savaş sonunda kendilerine kalacağı düşüncesiyle geride yazılı bir bilgi ve belge kalmasın diye “dîvân”ı yakmıştı. Kanaatimizce yakılan bu “dîvân”, dîvânu'l-harâc idi. Nitekim rivayetlerdeki “herkes önüne geleni aldı” ifadesi de yakılan dîvânın ilk defa Hz. Ömer'in oluşturduğu dîvânul-cundu değil, dîvânu'l-harâcî veya buna bağlı olarak oluşturulan katâi' defterlerini çağrıştırmaktadır.

Daha önce de geçtiği üzere Hz. Ömer döneminde oluşturulan dîvâna, öneminden dolayı salt olarak “dîvân” denildiği gibi Emeviler döneminde de yine öneminden dolayı dîvânu'l-harâc'a da salt olarak “dîvân” denilmekteydi. Dolayısıyla rivayetlerde salt olarak geçen “dîvân” kelimesinden maksadın, Emeviler dönemiyle ilgili bir olay olması açısından dîvânu'l-harâc olması vakıya daha uygundur. Dîvânu'l-cund olsa bile bu, Kûfe veya Basra askeri dîvânıyla alakalı olmalıdır. Çünkü Cemâcim savaşının meydana geldiği Kûfe şehrinin Medine'ye olan uzaklığı düşünülünce yakılan dîvânın Hz. Ömer Dîvânı olmadığı söylenebilir. Nitekim Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ın Irak bölgesine nakledildiğine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aksine Hz. Ömer'in, merkez şehir

⁶²⁴ Taberî, a.g.e., III, 622.

⁶²⁵ İbnu'l-Eş'as'ın ordusunda savaşan alimlerin isimleri için bkz. İbn Hayyât, *Târîh*, s. 287-288. Ayrıca bkz. Özkan, Mustafa, “Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı”, *İstem*, 2008, yıl 6, sy. 11, s. 103-107.

⁶²⁶ Taberî maaşlı askerlerin 100 bin, mevâlînin de ona yakın bir sayıda olduklarını nakletmektedir. Taberî, a.g.e., III, 630.

⁶²⁷ Kûfe'ye yedi fersah mesafede bulunan bir yerin ismidir. Hamevî, a.g.e., IV, 339.

⁶²⁸ Taberî, a.g.e., III, 638.

⁶²⁹ Cemâcim savaşı için bkz. Taberî, a.g.e., III, 629-631, 635-639.

⁶³⁰ Bkz. Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 57; Yahyâ b. Âdem, a.g.e., s. 100; Ebû 'Ubeyd, a.g.e. s. 399; Belâziürî, *Futûh*, s. 381.

Medine’de oluşturduğu dîvânın yanında çeşitli şehirlerde de askeri dîvânlar kurduğu hususu daha önce geçmişti.

Hz. Ali’nin yönetim merkezini Kûfe’ye taşıdığı zaman Medine’deki askeri dîvânı da beraberinde götürdüğüne dair hiçbir bilgi tespit edilememiştir. Aksine Mu‘âviye’nin (r.a.), bazı ‘arîflerin Medine dîvânındaki usulsüzlükleri nedeniyle Medine dîvânını teftiş ettirdiği ve atıyyelerin ‘arîflere değil, atıyye alacakların bizzat kendilerine dağıtılmasını emrettiği daha önce geçmişti.⁶³¹

Bütün bu bilgilerden hareketle Hz. Ömer’in Medine’de oluşturduğu ve birçok sahâbînin adının yer aldığı Dîvân’ın, Cemâcim savaşında yakılmadığı söylenebilir.

Dîvânlara ilişkin rivayetlerde bazı sahâbî gruplarının ve münferit bazı sahâbîlerin isimleri ve aldıkları atıyye miktarları dışında sahâbîlerle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu husus, dîvânların erken bir tarihte yok olduğuna delil teşkil etmemektedir. Nitekim tâbiûn nesliyle alakalı da birkaç kişi hakkındaki bazı bilgiler dışında bizzat dîvân kayıtları kaynak olarak verilmemektedir.⁶³² Dîvân kayıtlarına çok fazla atıf yapılmaması, muhtemelen sözlü rivayete duyulan güven ve şifâhî anlatıma delalet eden rivayet lafızlarından kaynaklanmaktadır.

Hz. Ömer’in oluşturduğu dîvânın aslının, hadislerin tedvîn ve tasnîf dönemlerinde mevcut olduğuna dair bir bilgi bulunmadığı gibi tamamen yok olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Muhtemelen bu asıl, Emevî dîvânları içerisine karışmıştır. Dîvânlardaki sahâbîlerle ilgili bilgiler muhtemelen dîvân kâtipleri ve devlet dairelerinde çalışan çeşitli görevliler tarafından görülmüş ve aktarılmıştır. Ayrıca atıyye dağıtımında görevli ‘arîfler de dîvâna kayıtlı olanlarla ilgili bilgiler vermiş ve bütün bunlar ilk dönem eserlerinde muhafaza edilmiş olmalıdır. Ancak şurası da bir gerçektir ki bırakın Hz. Ömer Dîvânı’nı, ne Emevîler ne de Abbâsiler döneminde oluşturulan vesikalardan hemen hemen hiç birisi günümüze ulaşmamıştır.⁶³³

⁶³¹ İlgili rivayet için bkz. Zübeyrî, a.g.e., s. 154-155.

⁶³² Örneğin Şa‘bî, Mesrûk b. el-Ecda‘ın (ö.62 veya 63/681-82) dîvânda Mesrûk b. ‘Abdirrahmân şeklinde yazıldığını gördüğünü (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 31), Yezîd b. ‘Abdirabbih ise atâ dîvânında Hâlid b. Ma‘dân ve ‘Abdüla‘lâ b. ‘Adiy’in vefat tarihlerini 104/722 olarak okuduğunu söylemektedir (bkz. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 366).

⁶³³ Hamâde, Mâhir, *Dirâse vesekiyye li ‘t-târîhi ‘l-İslâmî*, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1988, s. 10.

1.1.2.2.3.7. Dîvân'ın Sahâbe Bilgisinin Tespitine Etkisi ve Kaynaklığı

1.1.2.2.3.7.1. Dîvân Kâtiplerinin Etkisi

Sahâbîlerle ilgili birçok bilgi nakleden bazı kimselerin dîvân kâtipliğinde bulunması, bazılarının dîvânlarla ve devlet arşivleriyle ilgilenmesi, sahâbe bilgilerinde dîvân kayıtlarından da istifade edildiğine işaret sayılabilir. Örneğin 'Urve b. ez-Zübeyr'in hocası Abdullah b. el-Erkâm, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında beytülmal sorumlusu,⁶³⁴ diğer hocası Zeyd b. Sâbit, Hz. Ömer'in kâtibi,⁶³⁵ başka bir hocası Emevî halifesi Mervân b. el-Hakem de Hz. Osman'ın kâtibiydi.⁶³⁶

Sahâbîlerle ilgili bilgilerin en önemli kaynaklarından olan Zührî'nin hocalarından Hz. Ömer'in kâtibi Zeyd b. Sabit'in oğlu Hârîce b. Zeyd de (ö.100/718) Medine dîvânında kâtiplik yapmıştı.⁶³⁷ Yine Zührî'nin hocalarından Kabîsa b. Züeyb (ö.86/705), 'Abdülmelik b. Mervân zamanında dîvânü'l-hâtem ve dîvânü'l-berîdden sorumluydu.⁶³⁸ Ayrıca Zührî'nin (ö.124/741) de Medine'deki dîvân dairesinde çalışmalar yaptığı nakledilmektedir.⁶³⁹

Sahâbîlerle ilgili birçok rivayet nakleden Abdullah b. Ebî Bekr'in (ö.135/752) babası Ebû Bekr b. Muhammed de uzun yıllar Medine valiliği ve kadılığı yapmıştı.⁶⁴⁰

Mûsâ b. 'Ukbe'nin hocalarından 'Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (ö.117/735)⁶⁴¹ ve Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân da (ö.130/747) Medine dîvânından sorumluydu.⁶⁴² Ayrıca Ebu'z-Zinâd, Ömer b. 'Adilazîz zamanında (99-101/717-720) Kûfe'nin

⁶³⁴ İbn Hayyât, *et-Târîh*, s. 156, 179.

⁶³⁵ İbn Hayyât, a.g.e., s. 156.

⁶³⁶ İbn Hayyât, a.g.e., s. 179.

⁶³⁷ İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed b. 'Abdirabbih el-Endelûsî (ö.328/939), *el-'İkdu'l-ferîd*, thk., Müfîd Muhammed Kamîha, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1983, IV, 250.

⁶³⁸ İbn Sa'd, a.g.e., V, 176.

⁶³⁹ Zehebî, *Tezkire*, I, 110.

⁶⁴⁰ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., I, 21.

⁶⁴¹ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 474.

⁶⁴² İbn 'Asâkir, a.g.e., XXVIII, 44.

dîvânu'l-harâc ve dîvânu'l-cundlerinde kâtiplik yapmıştı.⁶⁴³ Ebu'z-Zinâd'ın, 'Urve'nin, Mekke'nin Fethiyle ilgili el-Velid b. 'Abdilmelik'e yazdığı mektuba ilişkin bilgi vermesi⁶⁴⁴ diğer resmi yazışmalardan da haberdar olduğunu göstermektedir.

Vâkıdî'nin hocalarından Ebu'z-Zinâd'ın oğlu Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö.174/790) da Medine Harâc Dîvânı'ndan sorumluydu.⁶⁴⁵ Nitekim İbn Ebi'z-Zinâd'ın en önemli kaynağı da babası Ebu'z-Zinâd'dır.

Nesep bilgini el-Misver b. Mahreme'nin torunu ve siyer-meğazî bilginlerinden olan Vâkıdî'nin hocası Abdulah b. Ca'fer b. 'Abdirrahmân b. el-Misver b. Mahreme (ö.170/786) ise Mansûr zamanında (136-158/153-774) dîvânu'l-'atâ'dan sorumluydu.⁶⁴⁶ Yine Vâkıdî'nin hocalarından Ebû Bekr b. 'Abdillah b. Ebî Sebre (ö.162/778), Medine'de Esed ve Tay kabilelerinin zekâtlarından sorumluydu.⁶⁴⁷ Ayrıca Mekke, Medine ve Bağdat kadılıklarında bulunmuştu.⁶⁴⁸

Bütün bunlar sahâbîlerle ilgili bilgilerde dîvân kayıtlarından da istifade edildiğine işaret etmektedir.

1.1.2.2.3.7.2. 'Arîflerin Etkisi

Hz. Ömer'in Dîvân'ı oluştururken Dîvân'a bağlı olarak sistemleştirdiği müesseselerden biri de 'arîflik müessesiydi. 'Arîfler sorumlu oldukları kabileyeye atıyye dağıtmakla görevli olmalarıyla beraber sorumlu oldukları dîvâna gireni, çıkanı, artanı, eksileni de bilmek ve bunu ilgililere bildirmek zorundaydılar. Bu nedenle 'arîfler, nüfus memurları gibi kabile mensuplarını, onların isim ve neseplerini, doğum ve ölüm tarihlerini de bilen kimselerdi.

Rical bilgisi eserlerinde; sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûnden bazı kimselerin bağlı oldukları kabilelerin 'arîfliğini yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin

⁶⁴³ İbn Sa'd, a.g.e., V, 341.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 27.

⁶⁴⁵ İbn Sa'd, a.g.e., V, 415.

⁶⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 426.

⁶⁴⁷ Zübeyrî, a.g.e., s. 428-429.

⁶⁴⁸ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., XIV, 369.

sahâbeden; Câbir b. ‘Abdillah (ö.70/689), Râfî‘ b. Hadîc (ö.74693),⁶⁴⁹ Mâlik b. Evs b. el-Hadesân (ö.91 veya 92/709-10),⁶⁵⁰ Cündüb b. en-Nu‘mân,⁶⁵¹ tâbiündan; Sa‘îd b. Vehb el-Hemdânî (ö.75/694),⁶⁵² Ebû Osman en-Nehdî (ö.95/713),⁶⁵³ ‘Âmir eş-Şa‘bî (ö.104/722),⁶⁵⁴ Yezîd b. Şerîk b. Târik et-Teymî,⁶⁵⁵ Temîm b. Verkâ,⁶⁵⁶ ‘Abîde b. Kays es-Selmânî,⁶⁵⁷ Kabîsa b. Burme b. Mu‘âviye,⁶⁵⁸ Ebû Nadra ve Ebu’s-Sevvâr el-‘Adevî,⁶⁵⁹ Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî (ö.120/737)⁶⁶⁰ ve tebe-i tâbiünden, ‘Ubeydullah b. İyâd b. Lakî⁶⁶¹ bunlardan bir kısmıdır.

Sahâbîlerle ilgili bilgileri tespit edenler, kabile mensuplarını iyi tanıyan ‘arîflerin bilgilerinden yararlanmış olmalıdır. ‘Arîflerden Câbir b. ‘Abdillah, Ebû Osman en-Nehdî, ‘Âmir eş-Şa‘bî ve Muhammed b. İbrahim et-Teymî’den sahâbîlerle ilgili birçok rivayet nakledilmiştir. Dolayısıyla ‘arîflerin verdikleri bilgilerin de sahâbe bilgisinin tespitinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

1.1.2.2.3.7.3. Dîvân’ın Tabakât ve Ensâb Eserlerine Etkisi

A‘zamî, Hz. Ömer’in oluşturduğu dîvânın, siyer kitaplarında nesebe önem verilmesinin temelini oluşturduğunu, hatta ensab konusundaki ilk telifin bu olduğunu söylemekte,⁶⁶²

⁶⁴⁹ İbnu’l-Esîr, a.g.e, II, 232; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 387/2532.

⁶⁵⁰ İbn ‘Asâkir, a.g.e., LVI, 368; İbn Hacer, a.g.e., s. 1149/7611.

⁶⁵¹ İbn ‘Asâkir, a.g.e., XI, 319; İbn Hacer, a.g.e., s. 204/1233.

⁶⁵² İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 170.

⁶⁵³ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., V, 283; Mizzî, a.g.e., XVII, 429.

⁶⁵⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 249.

⁶⁵⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 104.

⁶⁵⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 145/866.

⁶⁵⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 93.

⁶⁵⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 194.

⁶⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 194.

⁶⁶⁰ Mizzî, a.g.e., XXIV, 305.

⁶⁶¹ Mizzî, a.g.e., XIX, 11

⁶⁶² ‘Urve, a.g.e., (mukaddime), s. 66, Mustafa, Şakir, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-müerrihûn*, 3. Basım, I-III, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1983, I, 190.

Bekr Ebû Zeyd ise dîvânın ensâb konusunda ilk tasnîf edilen eser olduğunun söylenebileceğini belirtmektedir.⁶⁶³ Nitekim dîvânın neseplere göre tanzim edilmesi, nesep bilgisinin muhafaza edilmesine sebep olmuş bu da daha sonra yazılan ensâb ve tabakât kitaplarının yapısına etki etmiştir.

Dîvân'ın tanzimi konusunda özellikle Kureyş kabilesinin dîvândaki sıralamasıyla ilgili bilgiler daha ayrıntılıdır. Ensâr ve diğer kabilelerle alakalı bilgiler oldukça azdır.

Hz. Ömer'in, sıralamada Hz. Peygamber'e nesep bakımından yakın olmaya öncelik verdiği daha önce geçmişti. Şâfi'î, Medine'deki Kureyş kabilesine mensup kimselerden aldığı bilgilere göre Kureyş kabilesinin Dîvân'daki sıralamasını ve nedenlerini şöyle zikretmektedir: Başta Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları (bir sülale olarak değerlendirilmiş), sonra 'Abdüşemsoğulları (Hz. Peygamber'in ana baba bir kardeşleri oldukları için), sonra Nevfeloğulları, sonra 'Abdül'uzzâoğulları (Hz. Peygamber'in hısım akrabaları oldukları için), sonra 'Abdüddâroğulları, sonra Zühreoğulları, sonra Teymoğulları (Hilfu'l-fudûl'de buldukları için), sonra Mahzûmoğulları, sonra Cumahoğulları, sonra Sehmoğulları, sonra 'Adiyoğulları ve sonra da 'Âmir b. Lüeyoğulları.⁶⁶⁴ Şâfi'î, bu sıralamayı verdikten sonra 'Adiyoğullarıyla, Sehm ve Cumahoğulları arasında meydana gelen bir tartışmadan dolayı Halîfe Mehdî'nin (ö.169/785) 'Adiyoğullarını sıralamada öne aldığını söylemektedir.

Mûsâ b. 'Ukbe'nin⁶⁶⁵ ve Vâkıdî'nin *el-Meğâzî*,⁶⁶⁶ İbn Hişâm'ın *es-Sîre*,⁶⁶⁷ İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*,⁶⁶⁸ Zübeyrî'nin *Nesebu Kureyş* ve Belâzürî'nin *Ensâbu'l-eşrâf*⁶⁶⁹ adlı eserlerinde Halîfe Mehdî'nin sıralamasını esas aldıkları görülmektedir. İbn Hayyât ise

⁶⁶³ Bekr Ebû Zeyd, a.g.e., s. 13

⁶⁶⁴ Şâfi'î, a.g.e., IV, 158. İbnu'l-Kelbî eserinde bu sistemi esas almıştır. Ancak o, 'Abdül'uzzâoğullarından önce 'Abdüddâroğullarını zikretmektedir. Bkz. İbnu'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb* adlı eseri.

⁶⁶⁵ Mûsâ b. 'Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. 'Ukbe b. Ebi 'Ayyâş el-Esedî (ö.141/758), *el-Meğâzî*, cem', dirâse ve thr., Muhammed Bakış Ebû Mâlik, Rabat: Câmi'atu İbn Zühr, 1994, s. 147-154.

⁶⁶⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 137-140.

⁶⁶⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 568-574.

⁶⁶⁸ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 5-418.

⁶⁶⁹ Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, II-XI.

‘Abdüsemsoğullarından önce Nevfelogullarını, Sehmoğullarından önce Cumahoğullarını zikretmektedir.⁶⁷⁰

Ensâr’ın Dîvân’daki sıralamasına ilişkin rivayetler oldukça azdır. Konuyla alakalı birkaç rivayette Ensâr’dan ilk yazılanların ‘Abdüleşheloğulları,⁶⁷¹ Evslilerden en son yazılanların Ümeyye b. Zeydoğulları⁶⁷² olduğu nakledilmektedir. Bütün eserlerde ilk sırada ‘Abdüleşheloğullarının yazıldığı görülmektedir.

Dîvânın sahâbe tabakalarının oluşmasında etkili olduğu da söylenebilir. Nitekim Hz. Ömer’in dağıttığı atıyye miktarlarından, sahâbileri beş tabakaya ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu tabakalar şöyle sıralanabilir:

Birinci tabaka: Bedr’e katılan Muhâcir ve Ensâr,

İkinci tabaka: Habeşistan’a hicret ettiklerinden veya Mekke’de mahsur kaldıklarından dolayı Bedr’e katılamayan ilk Müslümanlar ile Bedir savaşıyla Hudeybiye anlaşması arasında Müslüman olanlar,

Üçüncü tabaka: Hudeybiye anlaşması ile Mekke’nin fethi arasında Müslüman olanlar,

Dördüncü tabaka: Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanlar,

Beşinci tabaka: Muhâcir ve Ensâr’ın çocukları (Hz. Ömer atıyye miktarlarında onları da Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanlara ilhak etmişti).

Aynı taksimi İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’da yaptığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar elimizdeki *et-Tabakât* nüshasında sahâbeyi iki tabaka altında ele aldığı görülse de⁶⁷³ eldeki nüshanın eksik olması⁶⁷⁴ ve muahhar kaynakların İbn Sa’d’daki üç, dört ve beşinci

⁶⁷⁰ İbn Hayyât, *et-Tabakât*, s. 4-28.

⁶⁷¹ İbn Sa’d, a.g.e., III, 296.

⁶⁷² İbn Sa’d, a.g.e., V, 281.

⁶⁷³ Birinci tabaka, Muhâcir ve Ensâr’dan Bedr’e katılanlar (bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 5-6, 419), ikinci tabaka, Habeşistan’a hicret ettiklerinden dolayı Bedr’e katılamayanlar fakat Uhud ve ondan sonraki savaflara katılanlar (İbn Sa’d, a.g.e., IV, 5).

⁶⁷⁴ *et-Tabakât*’ın neşirleri ve tetimmeleri hakkındaki bilgiler için bkz. Fayda, “İbn Sa’d”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XX, 296-297.

tabakalara atıfta bulunması gözönünde bulundurulduğunda⁶⁷⁵ İbn Sa‘d’ın da sahâbeyi beş tabakada değerlendirdiği söylenebilir.⁶⁷⁶

Hz. Ömer zamanında Kûfe, Basra, Dımaşk, Fustat gibi şehirlerde de dîvânların kurulması, ilgili şehirlere yerleşen sahâbe ve sonraki neslin belirlenmesine yardımcı olmuş, bu düzen daha sonra oluşan tabakat kitaplarının yapısına da etki etmiştir. Bazı sahâbîlerin hangi şehrin dîvânına kayıtlı olduklarını bildiren haberler de sahâbîlerle alakalı bilgilerde bu şehirlerdeki kayıtlardan yararlanıldığına işaret etmektedir. Örneğin; sahâbeden Sender⁶⁷⁷ ve Ka‘b b. ‘Adiy et-Tenûhî’nin⁶⁷⁸ Mısır Dîvânı’na, Bilal-i Habeşî ve Ebû Ruveyha’nın ise Şam Dîvânı’na kayıtlı olduğu nakledilmektedir.⁶⁷⁹

1.1.2.2.4. Diğer Kayıtlar

Tasnîf döneminin ilk eserleri olan Mûsâ b. ‘Ukbe’nin *Meğâzi*’si ve İbn İshâk’ın *Sîret*’i bugün elimizde bulunmaktadır. Ne var ki onlardan önce ve sonra yazılan “kitap” ve diğer kayıtlardan birçoğu günümüze kadar ulaşmamış, ancak içerdikleri bilgilerin bir kısmı veya tamamı günümüze kadar gelen eserlerde muhafaza edilmişlerdir.

Bu başlık altında, muhtemelen sahâbe bilgileri de içeren ve elimizdeki en eski kaynaklarda atıfta bulunulan “kitap”, sahîfe ve diğer yazılı kayıtlar ve yazarları, vefat tarihlerine göre ele alınacaktır.

Abdullah b. ‘Abbâs’ın (ö.68/687) “kitapları”

Rivayet edildiğine göre Abdullah b. ‘Abbâs, sahâbîleri dolaşıp Hz. Peygamber’den işittikleri hadisleri yazmaktaydı.⁶⁸⁰ Ayrıca kendisi, Muhâcir ve Ensâr’ın büyükleriyle beraber olup onlara, Hz. Peygamber’in meğâzîsi ve Kur’an’da bu konuda nazil olan âyetlerle ilgili soru sorduğunu söylemektedir.⁶⁸¹ Abdullah b. ‘Abbâs’ın daha sonra

⁶⁷⁵ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 507/3280, 534/3519, 1083/7148, 1419/9396.

⁶⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 197-200.

⁶⁷⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 545/3530.

⁶⁷⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 1125/7435.

⁶⁷⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 234.

⁶⁸⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 371.

⁶⁸¹ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 371.

oluşturduğu ilim meclisleriyle çeşitli alanlardaki bilgi ve birikimini aktardığı, haftanın belli günlerini belli konulara tahsis ettiği, bir günü de meğâzî anlatılarına ayırdığı rivayet edilmektedir.⁶⁸²

İlk meğâzî müelliflerinden Mûsâ b. ‘Ukbe, Abdullah b. ‘Abbâs’ın mevlâsı Küreyb’in (ö.98/716), Abdullah’a ait bir deve yükü “kitabı” önlere koyduğunu söylemektedir.⁶⁸³ Mûsâ b. ‘Ukbe’nin ve başkalarının bu kayıtlardan yararlanmış olması muhtemeldir.

Muhammed b. Cübeyr b. Mut‘im’in (ö.100/718) “kitapları”

Muhammed b. Cübeyr, nesep bilginlerinden Cübeyr b. Mut‘im’in (ö.58-59/677-78) oğludur. Vâkıdî’nin, Bedr’e katılanlarla ilgili rivayetlerin başında zikrettiği listede ‘Abdurrahmân b. ‘Abdilazîz>Ebû’l-Huveyrîs yoluyla ulaştığı, ana kaynaklardandır. Bunun yanında Vâkıdî, başka yerlerde de farklı isnatlarla ondan çeşitli haberler nakletmektedir.

Muhammed b. Cübeyr’den nakilde bulunanlar herhangi bir yazılı kaynağa atıfta bulunmamaktadırlar. Ancak Muhamed b. Cübeyr’in “kitapları” olduğu ve bunlar için bir ev tahsis edip kapısını kilitletiği, anahtarını da mevâlîsinden birine verip şöyle dediği nakledilmektedir: “Sana birisi gelip de bu evde bulunanlardan herhangi birisinde araştırma yapmak isterse anahtarı ona ver. Ancak kitaplardan hiç birisini götürmesinler!”⁶⁸⁴ Muhammed b. Cübeyr’den nakilde bulunanlar bu kitaplardan istifade etmiş olabilirler.

Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris’in (ö.120/737) “sahifesi”

Temîmoğullarının ‘arîfi olan⁶⁸⁵ Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris’in muhtemelen siyere ve sahâbîlere dair kayıtları vardı. Nitekim Vâkıdî’nin hocası olan oğlu Mûsâ b. Muhammed, babasının el yazısıyla yazmış olduğu bir sahîfeden Hz. Peygamber’in

⁶⁸² İbn Sa‘d, a.g.e., II, 368

⁶⁸³ İbn Sa‘d, a.g.e., V, 293.

⁶⁸⁴ İbn ‘Asâkir, a.g.e., LII, 180.

⁶⁸⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâti’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk., Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, 1. Basım, I-XV, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2003, III, 307.

vefatıyla ilgili bir bilgi aktarmaktadır.⁶⁸⁶ Oğlu Mûsâ'nın, babasından muâhât konusunda ve Muhâcirlerin Medine'de yerleştikleri yerlerle ilgili birçok rivayet nakletmesi⁶⁸⁷ de babasına ait yazılı bir kaynaktan yararlandığına işaret etmektedir.

Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî'nin (ö.128/745) bulduğu bir “kitap”

İbn İshâk'ın naklettiğine göre İbn Ebî Habîb'in bulduğu bir “kitap”ta Rasûlüllah'ın çeşitli şehirlere ve Arap-Acem krallarına gönderdiği kimseler ile onları gönderirken Hz. Peygamber'in verdiği talimatlarla ilgili bilgiler bulunmaktaydı. İbn İshâk, “kitabı” Zührî'ye götürdüğünü, onun da “kitabı” tanıdığını söylemektedir.⁶⁸⁸ Zührî ve İbn İshâk'ın, söz konusu kayıttan yararlanmış olmaları muhtemeldir.⁶⁸⁹

Ebü'z-Zinâd'ın (ö.130/747) “kitabı”

Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Medine haraç dîvânından sorumluydu. Mâlik b. Enes, Ebü'z-Zinâd'ın Mescid-i Nebevî'de bir ilim halkasının olduğundan bahsetmektedir.⁶⁹⁰ Ayrıca bir “kitabı” olduğu da nakledilmektedir.⁶⁹¹ Vâkıdî'nin hocalarından olan oğlu 'Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd (ö.174/790) da Medine Haraç dîvânında yöneticilik yapmıştı. 'Abdurrahmân'ın babasından sahâbîlerle ilgili birçok rivayeti bulunmaktadır. Onun, babasına ait “kitaptan” nakilde bulunması muhtemeldir.

Dâvûd b. el-Husayn'ın (ö.135/752) “kitabı”

Dâvûd b. el-Husayn, daha çok babası, İkrime ve İbn Ebî Ahmed'in mevlâsı Ebû Süfyân'dan nakilde bulunmaktadır. Vâkıdî, hocası İbrahim b. İsmail b. Ebî Habîbe'nin (165/781) “kitabı”nda Harre vak'asında öldürülenlerin isimlerini okuduğunu fakat

⁶⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e., II, 490.

⁶⁸⁷ Bkz. s. 170.

⁶⁸⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 1096.

⁶⁸⁹ Yezîd b. Ebî Habîb'in rivayetleri için bkz. s. 177-178.

⁶⁹⁰ İbn 'Asâkir, a.g.e., XXVIII, 58.

⁶⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 7.

hocasının, bu “kitabın” Dâvûd b. el-Husayn’a ait olduğunu söylediğini nakletmektedir.⁶⁹²

Başka bir rivayette ise İbn Sa‘d, Ensâr’ın nesep bilgisinde uzman olan hocası Abdullah b. Muhammed b. ‘Umâre el-Ensârî’den, Dâvûd b. el-Husayn’ın el yazısıyla yazmış olduğu bir kayıta, İbnu’t-Teyyihân’ın isminin, ‘Atık b. et-Teyyihân şeklinde yazılmış olduğunu nakletmektedir.⁶⁹³

Her iki rivayetten de anlaşıldığına göre Dâvûd b. el-Husayn’ın sahâbîlere dair “kitab(lar)ı” vardı ve kendisinden sonra gelen kimseler bu kitap(lar)dan istifade etmişlerdir.

Yahyâ b. Sehl b. Ebî Hasme’nin (ö.?) “kitapları”

Yahyâ b. Sehl, Vakıdî’nin kaynaklarından Muhammed b. Yahyâ b. Sehl b. Ebî Hasme’nin (ö.166/782) babasıdır. Muhammed b. Yahyâ, babasının “kitaplarında” şu bilgiye rastladığını söylemektedir: “Habîb b. ‘Amr es-Selâmânî şöyle diyordu; Selâmân heyeti olarak Rasûlüllah’a vardık. Yedi kişiydik.”⁶⁹⁴

Ebû Bekr b. ‘Abdirrahmân b. el-Misver b. Mahreme’nin (ö.?) “kitabı”

Nesep bilgini Mahreme b. Nevfel’in neslindedir. Sahâbîlerle ilgili birçok bilgi nakleden ve İbn Hacer’in, “imâmu’l-meğâzî ve’s-siyer” dediği⁶⁹⁵ Abdullah b. Ca‘fer el-Mahremî’nin amcasıdır. Abdullah b. Ca‘fer bir rivayetinde Ebû Bekr b. ‘Abdirrahmân’ın “kitabında” bulduğu, neseple ilgili bir bilgi nakletmektedir. Bu da Abdullah b. Ca‘fer’in, amcası Ebû Bekr b. ‘Abdirrahmân’ın muhtemelen ensâba dair “kitabından” yararlandığını göstermektedir.

⁶⁹² Ebu’l-‘Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-İfrîkî (ö.333/944), *el-Mihan*, thk., Ömer Süleyman ‘Ukaylî, 1. Basım, Riyad: Dâru’l-‘Ulûm, 1984, s. 187.

⁶⁹³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 449.

⁶⁹⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 332.

⁶⁹⁵ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I-VII, Beyrut: Muessesetu’l-A‘lemî li’l-Matbû‘ât, 1971, VII, 518.

Şu‘ayb b. Ebî Hamza’nın (ö.162/778) “kitapları”

Özellikle Şam bölgesine yerleşen sahâbîlerle ilgili birçok bilgi nakleden Ebu’l-Yemân el-Hakem b. Nâfi‘in (ö.222/836) hocası olan Şu‘ayb b. Ebî Hamza, Hişâm b. ‘Abdilmelik’in dîvânü’n-nafakâtından sorumluydu.⁶⁹⁶ Ayrıca Zührî’ye de kâtiplik yapmıştı.⁶⁹⁷ Ebû Zür‘a’nın *et-Târih*’indeki rivayetten anlaşıldığına göre Şu‘ayb b. Ebî Hamza, Nâfi‘ ve Ebû’z-Zinâd’dan rivayet ettiklerini de yazıya geçirmişti.⁶⁹⁸

Ahmed b. Hanbel, Şuayb’ın yazdığı kitapları gördüğünü söylemektedir.⁶⁹⁹ İbn Ğassân ise Şuayb’da, Zührî’den rivayet ettiği yaklaşık 1700 hadis bulunduğunu söylemektedir.⁷⁰⁰ Ebu’l-Yemân ve diğerleri bu kayıtlardan istifade etmiş olmalıdırlar.⁷⁰¹

Ebû Bekr b. ‘Abdillah b. Muhammed b. Ebî Sebre’nin (ö.162/778) yazılı hadisleri

Mekke, Medine ve Kûfe kadılıklarında bulunan Ebû Bekr b. ‘Abdillah b. Muhammed b. Ebî Sebre’nin yazılı hadisleri olduğu, talebesi Vâkîdî’nin naklettiği bir haberdan anlaşılmaktadır.

Vâkîdî anlatıyor: Ebû Bekr dedi ki: “İbn Cüreyc bana; ‘Benim için sağlam hadislerinden bir demet hadis yazar mısın?’ dedi. Ben de onun için 1000 hadis yazdım ve ona verdim. Onları, ne o bana, ne de ben ona okudum.” Vâkîdî devamında şöyle demektedir: “Sonra İbn Cüreyc’in, onun birçok hadisini; ‘Bana Ebû Bekr b. ‘Abdillah yani İbn Ebî Sebre tahdis etti ki..’ diyerek kitaplarına koyduğunu gördüm.”⁷⁰²

Hatîbu’l-Bağdâdî de İbn Ebî Sebre’nin yazılı kayıtlarına işaret ederek; “İbn Ebî Sebre Irak’a geldiği zaman yanına gelene şöyle diyordu: ‘Bende 70 bin hadis var. İbn

⁶⁹⁶ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 201.

⁶⁹⁷ Mizzî, a.g.e., XII, 518.

⁶⁹⁸ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 201.

⁶⁹⁹ Bkz. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 201, 379.

⁷⁰⁰ Bkz. Mizzî, a.g.e., XII, 516.

⁷⁰¹ Şuayb b. Ebî Hamza’nın nüshasına ilişkin bilgiler ve Ebu’l-Yemân’ın, Şuayb’ın yazılı kayıtlarından istifade ettiğine dair bilgiler için bkz. Özkan, Halit, “Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî’nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 17, sy., 32 (2012/1), s. 27-35.

⁷⁰² İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, s. 489.

Cüreyc'in aldığı gibi almak istiyorsanız alınız.' İbn Cüreyc ondan münâvele yoluyla almıştı."⁷⁰³ demektedir.

Ebû 'Amr b. Hureys el-'Uzrî'nin (ö.?) dedelerinin "kitabı"

Ebû 'Amr, dedelerine ait bir "kitaptan" 'Uzre kabilesinden Hz. Peygamber'e heyet olarak giden bazı kimselerin isimlerini nakletmektedir.⁷⁰⁴ Bu "kitaptan" aktarılan bilgilere göre de adı geçen şahısların sahâbeden olduklarına hükmedilmektedir.⁷⁰⁵

Şebbe b. 'Ubeyde b. Zeyd'in (ö.?) "kitabı"

Şebbe b. Zeyd, meşhur *Târîhu'l-Medîne* adlı eserin yazarı Ömer b. Şebbe'nin babasıdır. Kendisi hakkında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ömer b. Şebbe, babasının "kitabında" şu bilgiye rastladığını söylemektedir: "Ali b. Zeyd anlatıyor: Nâfi'e, Hz. Ömer vefat ettiğinde kaç yaşında olduğunu sordum. O da 56 yaşında olduğunu söyledi."⁷⁰⁶

Rivayetlerin bir kısmında ise bazı sahâbîlerle ilgili bilgilerin mektuplaşma yoluyla elde edildiği görülmektedir. Örneğin 'Urve'nin, 'Abdümelik b. Mervân'a, Hz. Hatice'nin vefat zamanını yazıp gönderdiği,⁷⁰⁷ Ömer b. 'Abdilazîz'in, Ebû Bekr b. Muhammed'den, Hz. Peygamber'in erkek ve kadın hizmetçilerini ve mevâlisini araştırıp yazmasını istediği, onun da onları yazıp gönderdiği nakledilmektedir. İlgili vesikadaki bilgiler İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında bulunmaktadır.⁷⁰⁸

Bir rivayette ise el-Leys b. Sa'd şöyle demektedir: Hişâm b. 'Urve bana, babasından onun da Hz. Aişe'den naklettiği bir haberde, Hz. Aişe'nin; "Hz. Hatice, Rasûlüllah benimle evlenmeden önce vefat etti." dediğini yazdı.⁷⁰⁹

⁷⁰³ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 370.

⁷⁰⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 331.

⁷⁰⁵ Bkz. İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 315; 335; İbn Hacer, a.g.e., s. 492/3195.

⁷⁰⁶ Ebû Nu'aym, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, I, 41-42.

⁷⁰⁷ İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 878.

⁷⁰⁸ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 497-498.

⁷⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 89.

Bunların dışında siyer, meğâzî, rical tarihi ve ensâba dair kitapları olan âlimlerin eserlerinde de sahâbîlerle ilgili rivayetler bulunmaktadır. Bu âlimlere ve eserlerine ise sonraki bölümde yer verilecektir.

BÖLÜM 2: İLK DÖNEM YAZILI KAYNAKLARDA SAHÂBE BİLGİSİ

2.1. İlk Dönem Sahâbe Bilgisi Uzmanları ve Uzmanlık Alanları

Sahâbe bilgisini içeren rivayetler incelendiğinde bu bilgilerin belirli âlimler tarafından nakledildiği hatta bu âlimlerden bir kısmının belirli konularda; örneğin bazılarının ensâb, bazılarının siyer ve meğâzî, bazılarının ise ashâb listeleri gibi genel konularda uzmanlıkları olduğu görülmektedir. Bazı âlimlerin ise daha özel konulara yönelerek örneğin ensâr veya belirli bölgelerde yaşayan sahâbîler konusunda uzmanlaştıkları müşâhede edilmektedir.

Sahâbe terâcimi üzerine eser yazan müellifler bu gibi uzmanlıklara dikkat çekmekte⁷¹⁰ ve ele aldıkları sahâbîye ilişkin bilgilerde, ihtilafli olması durumunda uzman olanların görüşlerini tercih etmektedirler.⁷¹¹ Bu nedenle sahâbe bilgisi konusunda uzmanlaşanların müstakil olarak ele alınıp tanıtılmasının yararlı olacağı düşünüldü.

Burada, ilgili uzmanların naklettikleri rivayetlerden ele alınanlar, sahâbe bilgisiyle alakalı olan rivayetlerdir. Dolayısıyla söz konusu âlimlerin diğer ricâl bilgisi ya da hadis rivayetleriyle alakalı nakilleri araştırmanın dışındadır.

2.1.1. Sahâbîlerle İlgili Birçok Konuda Uzman Olanlar

Hiz. Peygamber'in hayat hikâyesiyle ilgili rivayet edilen ve zamanla siyer ve meğâzî eserlerinde yazıya geçirilen bilgilerin, içerdikleri sahâbe bilgisiyle, sahâbe hakkında yazılan ilk biyografik eserler olabileceği hususundaki değerlendirmeler daha önce geçmişti.⁷¹²

Bu eserlerde özellikle ilk Müslümanlar, Habeşistan ve Medine hicretlerine katılan muhâcirler, Akabe biatlarına katılan Ensâr, gazve ve seriyyelere katılanlar ya da katıldığı gazvede şehit olanlar gibi birçok sahâbînin isim ve nesepleri hakkında bilgiler verilmektedir. Haliyle siyer ve meğâzîyle ilgili bilgiler nakleden ve konuya dair eser

⁷¹⁰ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 121, III, 266, 442, 452, V, 425, VI, 358, VII, 334.

⁷¹¹ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 627.

⁷¹² Bkz. s. 13.

telif eden bilginler, sahâbîler hakkında hemen her konuda bilgi sahibi olan kimselerdir. Bu özellikteki alimlerin meşhurları şunlardır:

3.1.1.1. ‘Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712)

Babası, sahâbenin büyüklerinden ez-Zübeyr b. ‘Avvâm, annesi ise Hz. Aişe’nin kızkardeşi Esmâ bint Ebî Bekr’dır. Hicri 23 yılında doğmuş olduğu daha çok kabul görmektedir.⁷¹³ Medineli âlimler arasında zikredilen ‘Urve, Mekke ve Mısır’da⁷¹⁴ da uzun yıllar kalmıştır. ‘Urve, hadis bilgisi yanında⁷¹⁵ siyer-meğâzî, ve ensâb konusunda da uzmandır.

‘Urve, birçok sahâbîden nakilde bulunmakla birlikte sahâbîlerle ilgili bilgilerde en çok teyzesi Hz. Aişe’den (ö.58/677) rivayette bulunmaktadır. Nitekim ‘Urve’nin sık sık Hz. Aişe’nin yanına gidip kendisinden bilgi edindiği nakledilmektedir.⁷¹⁶

Kendisinden ise Zührî, Sa‘d b. İbrahim, Sâlih b. Keysân, Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. ‘Amr b. Hazm, Ebu’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî, Mûsâ b. ‘Ukbe gibi sahâbe konusunda uzman olan kimseler rivayette bulunmuştur. Bunun yanında ‘Urve’den yakın akrabalarının ve mevâlîsinin de birçok rivayeti bulunmaktadır. Bunların arasında oğulları Hişâm, Abdullah, Osman, Muhammed ve Yahyâ, torunu Ömer b. Abdillâh, kardeşinin oğlu Muhammed b. Ca‘fer b. ez-Zübeyr, mevlâsı Ebu’l-Esved, Habîb ve Yezîd b. Rûmân sayılabilir.⁷¹⁷

Hz. Peygamber’in sîretleriyle ilgili bilgileri ilk tedvin edenin ‘Urve olduğu söylenmektedir.⁷¹⁸ Bununla birlikte siyer ve meğâzîye dair eseri olup olmadığı

⁷¹³ Değerlendirmeler için bkz. Öz, a.g.e., s. 116.

⁷¹⁴ Bkz. Belâzürî, *Futûh*, s. 305.

⁷¹⁵ ‘Urve’nin naklettiği hadis rivayetleriyle ilgili çalışmalar için bkz. Aycan, İrfan, “Urve b. Zübeyr”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2012, XLII, 185.

⁷¹⁶ İbn ‘Asâkir, a.g.e., XL, 249; Mizzî, a.g.e., XX, 17.

⁷¹⁷ Mizzî, a.g.e., XX, 14-15.

⁷¹⁸ Bkz. Horovitz, Josef (ö.1931), *el-Meğâzî'l-ûlâ ve Muellifûhâ*, (Arapça’ya çev. Hüseyin Nassâr), Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1949, s. 22; Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1959, s. 132.

hususunda ihtilaf edilmiştir.⁷¹⁹ Vâkıdî, onun ilk meğâzî musannifi olduğunu söylerken,⁷²⁰ İbn Kesir; “Urve b. ez-Zübeyr, *Meğâzî*’inde şöyle dedi” diyerek meğâzî adlı eserine işaret etmektedir.⁷²¹ Zehebî ise Ebu’l-Esved’in, ‘Urve’nin *Meğâzî* kitabını Mısır’da rivayet ettiğini söylemektedir.⁷²² Mustafa el-A‘zamî de Ebu’l-Esved’in rivayetlerinden yola çıkarak ‘Urve’nin *Meğâzî*’sini yeniden inşa çalışması yapmıştır.⁷²³

‘Urve, önde gelen birçok sahâbiyle birlikte olduğundan sahâbîlerle ilgili bilgilere ilk elden ulaşmış olmalıdır. Onun en önemli kaynağının teyzesi Hz. Aişe’nin olması, sık sık yanına gidip ondan bilgi edinmesi ve Abdullah b. ‘Amr b. ‘Âs’a Hz. Peygamber’in sîretiyle alakalı sorular sorması⁷²⁴ ayrıca bazı sahâbe bilgilerinde ilgili sahâbînin yakın akrabalarından haberler nakletmesi bunu desteklemektedir.⁷²⁵

‘Abdülmelik b. Mervân’ın (ö.86/705) kâtibi olan Kabîsa b. Züeyb ise içinde ‘Urve b. ez-Zübeyr, Mus‘ab b. ez-Zübeyr, Ebû Bekr b. ‘Abdirrahmân b. el-Hâris, ‘Abdülmelik b. Mervân, ‘Abdurrahmân b. el-Misver b. Mahreme, İbrahim b. ‘Abdirrahmân b. ‘Avf ve ‘Ubeydullah b. ‘Abdillah b. ‘Utbe b. Mes‘ûd’un bulunduğu bir grupla geceleyin mescidde toplandıklarını söylemektedir.⁷²⁶ Hemen hepsi sahâbe konusunda uzman olan bu kimselerin oluşturdukları bu mecliste sahâbîlerle ilgili bilgileri de müzakere etmiş olmaları muhtemeldir.

‘Urve, sahâbîlerle alakalı bilgi verirken onların neseplerini de zikretmektedir. O, bu bilgileri Kureyş’in nesep bilgisi uzmanlarından el-Misver b. Mahreme’den almış olabilir.⁷²⁷ Mustafa el-A‘zamî ise ‘Urve’nin nesep bilgisini, Hz. Ömer’in dîvân

⁷¹⁹ Değerlendirmeler için bkz. ‘Urve, a.g.e. (Takdîm), s. 57-59; Öz, a.g.e., s. 123-124.

⁷²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 101.

⁷²¹ İbn Kesîr, a.g.e., V, 254, 255.

⁷²² Zehebî, *Siyer*, III, 3488.

⁷²³ ‘Urve, *Meğâzî Rasûlillah*, Cem‘, thk. ve tkd., Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Riyad: Mektebu't-Terbiyyeti'l-Arabî, 1981.

⁷²⁴ Ebu’l-Ferec, a.g.e., I, 24.

⁷²⁵ Bkz. Ebu’l-Ferec, a.g.e., III, 120-121.

⁷²⁶ İbn ‘Asâkir, a.g.e., XL, 248.

⁷²⁷ Misver b. Mahreme’den naklettiği bilgiler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 350, 360.

kayıtlarıyla ilişkilendirmektedir.⁷²⁸ ‘Urve’nin, bölgesel devleti döneminde (h. 64-73) kardeşi Abdullah b. ez-Zübeyr’in yanında olması ve kardeşinin katlinden sonra ise Emevîlerle yakınlaşması, dîvânlara ulaşmasına kolaylık sağlamış olabilir.⁷²⁹ Ayrıca hocalarından Zeyd b. Sâbit Hz. Ömer’in kâtibi, diğer hocası Abdullah b. el-Erkâm da Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın beytümâl sorumlusuydu.⁷³⁰ ‘Urve’nin, dîvân kayıtlarıyla ilgili olarak onların bilgilerinden yararlanmış olması da muhtemeldir.

‘Urve’nin sahâbîlere ilişkin naklettiği rivayetlerin birçoğunda kaynağı Hz. Aişe olsa da azımsanmayacak kadar çok rivayette, senet zinciri ‘Urve’de son bulmaktadır.⁷³¹ Kendisinden ise daha çok Zührî (ö.124/741),⁷³² Yetîmu ‘Urve diye bilinen Ebu’l-Esvet (ö.130/747)⁷³³ ve oğlu Hişâm b. ‘Urve (ö.146/763)⁷³⁴ nakilde bulunmaktadır.

‘Urve’den, birinci Habeşistan hicretine,⁷³⁵ Akabe biatlarına⁷³⁶ ve Bedir savaşına⁷³⁷ katılanlar, Bi’ri Ma’ûne’de,⁷³⁸ Hayber’de⁷³⁹ ve Yemâme’de Ensâr’dan şehit olanlar⁷⁴⁰ gibi sahâbe listeleri nakledilmektedir.⁷⁴¹ Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inin muhtelif

⁷²⁸ Bkz. ‘Urve, a.g.e. (Takdîm), s. 66

⁷²⁹ Bkz. Öz, a.g.e., s. 133.

⁷³⁰ Bkz. s. 107.

⁷³¹ İbn Sa’d, a.g.e., III, 5, 10, 60, 101, 105, 107, 172, 173, 258, 363, 459, 541, 606, 613.; IV, 53, 64, 67, 133, 181, 138, 198, 205, 273, 375; Fesevî, a.g.e., I, 239, 244, 248, 272, 281, 292, 298.

⁷³² İbn Sa’d, a.g.e., III, 5, 87, 173, 184, 185, 188, 189, 230, 231, 308, 459; IV, 63, 69, 107, 118, 133.

⁷³³ Taberânî’deki rivayetler Ebu’l-Esvet yoluyla nakledilmektedir.

⁷³⁴ İbn Sa’d, a.g.e., III, 10, 60, 70, 100, 101, 105, 107, 172, 173, 195, 204, 258, 350, 363, 380, 425, 426, 541, 606, 613; IV, 53, 67, 128, 181, 205, 207, 273, 375.

⁷³⁵ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, IX, 34.

⁷³⁶ Taberânî, a.g.e., I, 228, II, 34, 40, V, 35, 48, 90, VI, 14, 24, VII, 40, VIII, 325, XVIII, 327, 344, XIX, 163, 249, XXII, 192.

⁷³⁷ Taberânî, a.g.e., I, 51, 118, 126, 197, 224, 228, 268, 269, 291, 306, 336, II, 34, 40, 61, 77, 82, 88, 89, 146, 187, 189, 270, V, 20, 22, 23, 35, 48, 66, 68, 80, 83, 90, 163, 164, 225, 264, VI, 5, 14, 24, 29, 30, 32, 49, 53, 54, 57, 70, 71, 105, 106, 209, VII, 58, 103, 105, VIII, 325, IX, 63, XVII, 54, 55, 112, XVIII, 24, 327, 344, XIX, 3, 37, 163, 222, 249, XX, 235, 327, XXII, 192, 325.

⁷³⁸ Taberânî, a.g.e., I, 228, III, 215, 271, VI, 106, XX, 355.

⁷³⁹ Taberânî, a.g.e., II, 104, 136, XIX, 304, XX, 332, 392.

⁷⁴⁰ Taberânî, a.g.e., I, 210, II, 46, 65, 77, 146, 269, V, 75, 226, VI, 56, 66, 106, VII, 58.

⁷⁴¹ Diğer listeler için bkz. ‘Urve, a.g.e., s. 160, 162, 172-173, 182, 199, 206, 219, 238-252.

yerlerinde geçen bu bilgiler, İbn Lehî‘a>Ebû‘l-Esved>‘Urve yoluyla rivayet edilmektedir. ‘Urve, bu bilgiler esnasında söz konusu sahâbînin neseb bilgisini de zikretmektedir.

Bunların dışında ‘Urve’den, Mekke döneminde işkence görenler,⁷⁴² Hz. Peygamber’in muâhât akdi kurduğu kimseler⁷⁴³ ve diğer sahâbîlere dair bilgiler de rivayet edilmektedir.⁷⁴⁴

Kadın sahâbîlere ilişkin de ‘Urve’den birçok bilgi nakledilmektedir. Rivayetlerinin çoğu, Hz. Peygamber’in hanımları ve kızlarıyla ilgilidir. Bu rivayetlerin hemen hepsinde ‘Urve’nin bilgi kaynağı Hz. Aişe’dir.⁷⁴⁵ Bununla birlikte Hz. Aişe’nin yanında uzun yıllar kalan ‘Amre bint ‘Abdirrahmân ve Hz. Peygamber ile nine tarafından akrabalık bağı olan el-Misver b. Mahreme’den de nakilleri bulunmaktadır.⁷⁴⁶

‘Urve’nin, kadın sahâbîlerle ilgili rivayetlerini de genelde Zührî⁷⁴⁷ ve Hişâm b. ‘Urve⁷⁴⁸ nakletmektedir. Ayrıca kendisinden, Yezîd b. Rûmân, Osman b. ‘Urve, Ebu’z-Zinâd ve Ebu’l-Esved yoluyla da bazı bilgiler nakledilmektedir.⁷⁴⁹

3.1.1.2. ‘Âsım b. Ömer b. Katâde (ö.120/737)

Dedesî, sahâbîlerden Katâde b. en-Nu‘mân’dır. Evs kabilesindedir. Câbir b. ‘Abdillah, Mahmud b. Lebîd ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden rivayetleri vardır. Kendisinden Yetîmu ‘Urve diye meşhur olan Ebu’l-Esved, Muhammed b. Sâlih b. Dînâr ve İbn İshâk nakilde bulunmuştur.⁷⁵⁰

⁷⁴² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 165, 227, 232, 248.

⁷⁴³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 102, 524.

⁷⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, III, 11, 29, 109; a.mlf., *et-Târîhu ‘l-evsat*, I, 7, 16, 18, 36, 43, 66, 99, 10, 174.

⁷⁴⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 15, 16, 17, 18, 28, 29, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 65, 85, 94, 114, 141, 169, 190, 191, 237, 242, 257, 284, 287, 314.

⁷⁴⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 242, 287.

⁷⁴⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 17, 18, 28, 29, 53, 54, 61, 114, 141, 190, 242, 257, 314.

⁷⁴⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 41, 59, 61, 65, 69, 95, 237, 284.

⁷⁴⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 62, 80, 158, 175, 199.

⁷⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VI, 478; Mizzî, a.g.e., XIII, 529-530.

‘Âsım b. Ömer, kavminin ve diğer kabilelerin yaşlılarından da haberler nakletmektedir. Akabe’de Müslüman olanlarla ilgili kavminin yaşlılarından naklettiği haber ile⁷⁵¹ Kureyzaoğullarından Sa‘ye’nin iki oğlu Useyd ve Sa‘lebe ile Esed b. ‘Ubeyd’in Müslüman olma hikâyesi örnek olarak verilebilir.⁷⁵² Buna göre ‘Âsım’ın ilk elden bilgiler topladığı da anlaşılmaktadır.

Ömer b. ‘Abdilazîz’in onu Ümeyye camisinde meğazî ve sahâbe menkıbelerini anlatması için görevlendirdiği rivayet edilmektedir.⁷⁵³ Bu da onun siyer ve meğâzî bilgilerinden olduğunu göstermektedir. Nitekim İbn Kuteybe de onu, “siyer ve meğâzî sahibi”⁷⁵⁴ olarak zikretmektedir.

‘Âsım b. Ömer’den nakledilen rivayetler arasında özellikle sahâbîlerin Medine’de yerleştikleri yerler⁷⁵⁵ ve sahâbîlerden hangisinin hangisiyle kardeşlik/muâhât akdi kurduklarıyla ilgili rivayetler⁷⁵⁶ oldukça fazladır.

Kendisinden, birinci Akabe biatına katılanlar,⁷⁵⁷ nakîbler,⁷⁵⁸ Bedr’e katılan sahâbîler⁷⁵⁹ ve Hz. Peygamber’e gelen bir heyete katılanlara dair⁷⁶⁰ bilgiler de nakledilmektedir. Ayrıca kendisinden nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber’e biat eden kadınlar,⁷⁶¹ bazı

⁷⁵¹ Taberî, *Târîh*, I, 557, 558.

⁷⁵² İbn İshâk, a.g.e., s. 133.

⁷⁵³ İbn Asâkir, a.g.e., XXV, 277. Bkz. Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-‘Arabî*, (Arapça’ya nakleden, Mahmûd Fehmî, Hicâzî), I-X, Riyad: Câmi‘atü’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, 1991, II, 73.

⁷⁵⁴ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 466.

⁷⁵⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 102, 114, 161, 165, 167, 229, 230, 233, 403, 404, 407, 408, 410, 415, 417, 418.

⁷⁵⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 22, 44, 244, 272, 436, 437, 439, 459, 503, 505.

⁷⁵⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 219; III, 603.

⁷⁵⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 603.

⁷⁵⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 5, 451.

⁷⁶⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 299. Heyetlere katılanlarla ilgili diğer rivayetler için bkz. İbn Sa‘d, I, 305, 348; Taberî, *Târîh*, II, 202.

⁷⁶¹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 12.

sahâbîlerin vefat tarihleri⁷⁶² ve Hz. Peygamber'in ailesiyle alakalı bilgiler⁷⁶³ de bulunmaktadır.

'Âsım b. Ömer, Birinci Akabe biatına katılanlar,⁷⁶⁴ Bedr'e katılan bazı kimseler⁷⁶⁵ ve diğer bazı sahâbîlerle⁷⁶⁶ ilgili bilgileri sahâbenin küçüklerinden Mahmud b. Lebîd'den (ö.96/714) nakletmektedir. Bir rivayette Mahmûd b. Lebîd'e soru sorduğu da görülmektedir.⁷⁶⁷

3.1.1.3. İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741)

Tâbiûnün küçüklerinden olan Zührî, 50/670'li yıllarda Mekke'de doğmuş, 30 yaşına kadar Medine'de yaşamış sonra da 80/699'lerin başında Dımaşk'a giderek Emevî sultanlarının himayesine girmiştir.⁷⁶⁸ Hicaz ile Filistin arasında Zebdâ vadisinde Edâmî veya Edmâ denilen yerde vefat etmiş ve oraya gömülmüştür.⁷⁶⁹

Zührî, Abdullah b. Sa'lebe b. Su'ayr (ö.87/705), Enes b. Mâlik (ö.94/712) gibi sahâbîlerden, Kabîsa b. Züeyb (ö.80/699), Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im (ö.100/718), Hârice b. Zeyd (ö.100/718), Sâlim b. 'Abdillah b. Ömer (ö.106/724), Abdullah b. Ebî Bekr b. 'Abdirrahmân b. el-Hâris, 'Amre bint 'Abdirrahmân (ö.98/716) ve Hind bint el-Hâris gibi birçok tâbiûndan rivayette bulunmuştur.⁷⁷⁰

Zührî, hocalarından işittiklerini hıfzettiği gibi bir yandan da öğrendiklerini yazmaktaydı. Sâlih b. Keysân'ın; 'Ben ve Zührî ilim öğrenmek için biraraya geldik. Sonra sünneti yazmaya karar verdik ve Hz. Peygamber'den gelenleri yazdık. Daha sonra o; 'Hz. Peygamber'in ashâbından gelenleri de yazalım, onlar da sünnettir.' dedi. Ben de onlar

⁷⁶² İbn Sa'd, a.g.e., III, 529, 565; VIII, 18.

⁷⁶³ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 150, 162, 165.

⁷⁶⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 219.

⁷⁶⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 451.

⁷⁶⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 427; VII, 318; VIII, 313.

⁷⁶⁷ Taberî, a.g.e., II, 183-184.

⁷⁶⁸ Bkz. Öz, a.g.e., s. 170.

⁷⁶⁹ Bkz. Öz, a.g.e., s. 173.

⁷⁷⁰ Mizzî, a.g.e., XXVI, 420-427.

sünnet değildir, onları yazmayalım dedim. O yazdı, ben yazmadım, o başardı, ben kaybettim.”⁷⁷¹ şeklindeki sözüyle, Ebu’z-Zinâd’ın; “Biz helalı ve haramı yazardık. İbn Şihâb ise her işittiğini yazardı. Ona ihtiyaç duyulunca, onun insanların en bilgini olduğunu anladım.”⁷⁷² sözü, Zührî’nin, Hz. Peygamber ve sahâbeden nakledilen hadisleri yazma konusunda ne denli gayret gösterdiğini ifade etmektedir.

Hadislerin tedvîninde büyük bir rolü olan Zührî,⁷⁷³ sahâbîlerle ilgili bilgilerin de medârı konumundadır. Ondan, birçok sahâbiyle alakalı isim, nesep ve künye bilgileri, Habeşistan hicretlerine, Akabe biatlarına, gazvelere, seriyyelere ve heyetlere katılanlar gibi birçok konuda rivayetler nakledilmektedir. Nitekim Taberî; “Muhammed b. Müslim ez-Zührî meğâzî ilminde, Kureyş ve Ensâr’a dair haberlerde, Rasûlüllah’ın (s.a.s.) ve ashâbının hadislerini rivayet etmede öne geçmişti.”⁷⁷⁴ diyerek, Zührî’nin Muhâcir ve Ensâr’a ilişkin bilgilerdeki öncülüğünü vurgulamaktadır.

Zührî’nin yazılı kayıtları olduğuna dair birçok rivayet bulunmaktadır.⁷⁷⁵ Kâtip Çelebi ise Zührî’nin, *Kitâbu’l-Meğâzî* adlı eserinden bahsetmektedir.⁷⁷⁶ Bazı eserlerde “kitabına”⁷⁷⁷ veya *Siyer*’ine⁷⁷⁸ atıfta bulunulması da bunu desteklemektedir. Ayrıca Zührî’nin kendisi de, Halid b. ‘Abdillah el-Kasrî’nin, kendisinden neseplere dair bir kitap yazmasını istediğini, bunun üzerine işe Mudar’ın nesebini yazmakla başladığını fakat henüz kitabı tamamlamamışken Hâlid’in, bunu bırakmasını ve kendisi için siyer yazmasını istediğini söylemektedir.⁷⁷⁹ Ancak ilgili rivayette söz konusu siyer kitabını

⁷⁷¹ Fesevî, a.g.e., I, 237; Ebû Zür’a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 188.

⁷⁷² İbn ‘Asâkir, a.g.e., LV, 318.

⁷⁷³ İmam Mâlik onu ilmi ilk tedvîn eden, Derâverdi ise ilmi tedvîn edip yazan ilk kişi olarak nitelemektedir. Bkz. İbn ‘Asâkir, a.g.e., LV, 334.

⁷⁷⁴ Taberî, *el-Muntehab*, XI, 645.

⁷⁷⁵ Mesleme b. ‘Amr’ın, Zührî’nin el yazısıyla yazdığı “dîvân”da rastladığı bilgi için bkz. Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, I, 19. Hz. Peygamber’in sünnetini ve ashâbın sözlerini yazdığına, ayrıca sahîfe ve levhaları olduğuna dair bilgi için bkz. Ebû Zür’a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 188, 190; İbn ‘Asâkir, a.g.e., LV, 319.

⁷⁷⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1460.

⁷⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 317.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, a.g.e., II, 296.

⁷⁷⁹ Ebu’l-Ferec, a.g.e., XIX, 59.

yazıp yazmadığıyla alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Zührî'nin, kavminin nesebi dışında bir kitabı olmadığı da nakledilmektedir.⁷⁸⁰

Zührî, siyer ve meğâzî haberlerinin çoğunu tabiûn neslinin önde gelen âlimlerinden, her birini bir derya saydığı ve uzun yıllar yanlarında bulunduğu, Sa'îd b. Müseyyeb, 'Ubeydullah b. 'Abdillah, 'Urve ve Ebû Seleme b. 'Abdirrahmân'dan almıştır.⁷⁸¹

Nesep bilgisi de iyi olan⁷⁸² Zührî'nin, hem genel nesep bilgilerini hem de kavminin nesebini dayısı Abdullah b. Sa'lebe b. Su'ayr'dan öğrendiği nakledilmektedir.⁷⁸³

Zührî, sahâbe bilgisinde siyer, meğâzî ve ensâb konusunda uzman olan hocalarının bilgilerinden istifade ettiği gibi sahâbenin yakın akrabalarından da haberler nakletmektedir. 'Âmir b. el-Ekva'ın Hayber'de şehit oluşuyla ilgili hadiseyi, 'Âmir'in kardeşi Seleme'nin bir oğluna sorması,⁷⁸⁴ Sürâkâ ile ilgili haberi Sürâkâ'nın kardeşinin oğlu 'Abdurrahmân b. Mâlik'ten,⁷⁸⁵ nakîblerle ilgili bilgileri, nukabâ'dan Ebû Umâme Es'ad b. Zürâre'nin kızının oğlu olan Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf'ten nakletmesi⁷⁸⁶ örnek olarak zikredilebilir.

Zührî'nin, dîvânlar üzerinde çalışmalar yaptığı da nakledilmektedir.⁷⁸⁷ Ayrıca hocaları arasında Hârîce b. Zeyd ve Kabîsa b. Züeyb gibi dîvânlarda kâtiplik yapan kimselerin olması da dîvânlardaki kişilerle ilgili bilgilerde onlardan istifade etmiş olabileceğini göstermektedir.

⁷⁸⁰ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 187. Zührî'nin eseri olup olmadığı hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Öz, a.g.e., s. 178-180.

⁷⁸¹ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 382; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 183. Ayrıca bkz. 'Avâcî, *Merviyât* (Mukaddime), I, 16, 100.

⁷⁸² İbn Hazm, onu ensâbı en iyi bilenler arasında zikretmektedir. Bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelûsî (ö.456/1063), *Cemheretu ensâbi'l'Arab*, Hazırlayan, 'Abdülmün'im Halil İbrahim, 5. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s. 5.

⁷⁸³ Fesevî, a.g.e., I, 309; İbn 'Asâkir, a.g.e., XXVII, 189. Bkz. 'Avâcî, a.g.e. (Mukaddime), I, 97.

⁷⁸⁴ 'Avâcî, a.g.e., II, 628-629.

⁷⁸⁵ 'Abdürrezzâk, a.g.e., V, 392.

⁷⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 602, 611.

⁷⁸⁷ Bkz. s. 107.

Bütün bunlara göre Zührî'nin, sahâbe bilgilerini, siyer, meğâzî ve ensâb uzmanı hocalarından, sahâbilerin yakın akrabalarından, dîvânlardan ve/ya dîvânlarda görev yapan hocalarından aldığı söylenebilir.

Zührî'den nakledilen sahâbe bilgileri ve Zührî'nin bu rivayetlerdeki kaynakları ise şöyledir:

Habeşistan'a hicret edenler: Zührî, bu konuda Ebû Bekr b. 'Abdirrahmân b. el-Hâris, Sa'îd b. Müseyyeb, 'Urve b. ez-Zübeyr ve 'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe b. Mes'ûd'dan nakilde bulunmaktadır.⁷⁸⁸

Nakîbler: Hz. Peygamber'e gelen ve 12 kişiden oluşan nakîblerle ilgili bilgileri nakîblerden biri olan Ebû Umâme Es'ad b. Zürâre'nin torunu (kızının oğlu) Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf'ten nakletmektedir.⁷⁸⁹

Medine'ye ilk hicret edenler: Zührî, Medineye ilk hicret edenlerle ilgili bilgilerde Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf'ten ve 'Urve yoluyla Hz. Aişe'den, Ayrıca Ömer b. 'Ubeyd b. el-'Alâ'dan nakilde bulunmaktadır.⁷⁹⁰

Bedr'e katılanlar: Zührî, Bedr'e katılanlarla ilgili bilgilerde 'Urve b. ez-Zübeyr'e dayanmaktadır.⁷⁹¹ Bazı sahâbî bilgilerinde ise Enes b. Mâlik⁷⁹² ve 'Abdurrahmân b. Ka'b b. Mâlik'ten⁷⁹³ nakilde bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'in muâhât akdi kurduğu kimseler: Konuyla ilgili kendisinden aktarılan birkaç rivayette 'Urve b. ez-Zübeyr'e dayanmaktadır.⁷⁹⁴ Bazı rivayetlerde ise bir kaynak zikretmemektedir.⁷⁹⁵

⁷⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 68-69, 71. 'Urve'den yaptığı nakil için ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., V, 384-386.

⁷⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 602, 611.

⁷⁹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., I, 225; II, 55.

⁷⁹¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 137; İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

⁷⁹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 14.

⁷⁹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 13.

⁷⁹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 102, 524. Ayrıca bkz. a.mlf., a.g.e., III, 523.

⁷⁹⁵ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 43, 44, 45, 46, 47.

Sahâbîlerin Medine’de yerleştikleri yerler: Zührî, sahâbîlerin Medine’de yerleştikleri ve sahip oldukları yerlerle ilgili rivayetleri ‘Ubeydullah b. ‘Abdillah’tan nakletmektedir.⁷⁹⁶

Hz. Peygamber’in İslam’a davet için gönderdiği elçiler: Bazı rivayetler Zührî’ye kadar devam etmektedir.⁷⁹⁷ Bir rivayette ise Zührî, ‘Ubeydullah b. ‘Abdillah’a o da İbn ‘Abbâs’a dayanmaktadır.⁷⁹⁸

Hz. Peygamber’e gelen heyetler: Hz. Peygamber’e gelen heyetlerle ilgili rivayetlerin senedi çoğunlukla Zührî’de son bulmaktadır.⁷⁹⁹ Bir rivayette ise Zührî, ‘Ubeydullah b. ‘Abdillah’tan nakilde bulunmaktadır.⁸⁰⁰

Sahâbenin ilkleriyle ilgili bilgiler: Zührî’nin, sahâbe evâliyle alakalı da birçok rivayeti bulunmaktadır. Daha çok muhâcirlerden olan sahâbîlerin ilklerine ilişkin bilgiler nakleden Zührî’nin, bu bilgilerdeki kaynakları arasında, Enes b. Mâlik (ö.93/711), Abdullah b. Mâlik b. Rebî‘a, ‘Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712), Abdullah b. Ka‘b b. Mâlik (ö.97/715) ve Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf (ö.100/718) gibi kimseler bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde ise senet, Zührî’de son bulmaktadır. Söz konusu rivayetlerin çoğunu ise Zührî’den, kardeşinin oğlu Muhammed b. ‘Abdillah ez-Zührî (ö.152/769) ve talebesi, aynı zamanda meğâzî sahibi de olan Ma‘mer b. Râşid (ö.153/770) nakletmektedir.⁸⁰¹

Sahâbe tercemelerini esas alan eserlerde sahâbîlerin suhbetlerine işaret eden hadis rivayetlerine de yer verilmektedir. Bu tür rivayetlerde de Zührî’den birçok hadis

⁷⁹⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 51, 56, 103, 126, 139, 152, 161, 175, 216, 240, 272; IV, 253.

⁷⁹⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 280, 282.

⁷⁹⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 258.

⁷⁹⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 114, 293, 328, 348; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. ‘Abîde en-Nemîrî (ö.262/875), *Kitâbu Târîhi’l-Medîneti’l-Munevvera*, thk., Fehîm Muhammed Şeltût, I-IV, y.y., t.y., II, 456, 462, 465, 466, 470, 472.

⁸⁰⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 343.

⁸⁰¹ İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., I, 225-226, II, 45-46, 55, III, 44, 239, 387, 392, 397, 619, VIII, 17, 173; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 250, 256, 260, 264.

nakledilmektedir. Özellikle Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebir*'i⁸⁰² ve Fesevî'nin *el-Ma'rife ve 't-târîh*'inde⁸⁰³ birçok örnek bulunmaktadır.

Zührî bunların dışında birçok sahâbî hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Bu rivayetlerde Sa'îd b. Müseyyeb,⁸⁰⁴ 'Abdurrahmân b. 'Abdillah b. Ka'b b. Mâlik,⁸⁰⁵ 'Âmir b. Sa'd,⁸⁰⁶ Enes b. Mâlik,⁸⁰⁷ 'Urve b. ez-Zübeyr,⁸⁰⁸ İbrahim b. 'Abdirrahmân b. 'Avf,⁸⁰⁹ Sâlim b. 'Abdillah,⁸¹⁰ Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel,⁸¹¹ Hârice b. Zeyd,⁸¹² Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf,⁸¹³ 'Ubeydullah b. 'Abdillah⁸¹⁴ ve Muhammed b. Ka'b b. Mâlik'ten⁸¹⁵ nakilde bulunmaktadır. Rivayetlerin birçoğunda ise Zührî kaynağını belirtmemektedir.⁸¹⁶

Zührî, kadın sahâbîlerle ilgili rivayetlerde ise 'Urve,⁸¹⁷ Sa'îd b. Müseyyeb,⁸¹⁸ Enes b. Mâlik,⁸¹⁹ Sâlim b. 'Abdillah,⁸²⁰ Ebû Seleme b. 'Abdirrahmân,⁸²¹ Muhammed b.

⁸⁰² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebir*, I, 12, II, 27, 98, III, 205, 215, 299, IV, 97, 209, 322, V, 1, 11, 19, 35, 240, 253, VI, 138, 208, 307, VII, 135, 316, 226, 299, 317, 328, 402.

⁸⁰³ Fesevî, a.g.e., I, 241, 243, 244, 249, 253, 260, 262, 265, 283, 300, 324, 338.

⁸⁰⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 246, III, 208, 269, 296, 304, 355, 394; IV, 130. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 223, 224, 228.

⁸⁰⁵ İbn Sa'd, a.g.e., II, 54, III, 231, 255. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., V, 397, 406; İbn Şebbe, a.g.e., II, 459, 462, 467.

⁸⁰⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 144,

⁸⁰⁷ İbn Sa'd, a.g.e., II, 216,

⁸⁰⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 173, 184, 185, 188, 189, 190, 194, 202, 206, 230, 231, 308; IV, 133, 63, 107, 198, 360.

⁸⁰⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 134.

⁸¹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 271, IV, 207. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 223, 224.

⁸¹¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 167.

⁸¹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 39, 398. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 235, 237.

⁸¹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 239. Ayrıca bkz. 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 224.

⁸¹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 399.

⁸¹⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 584, 619.

⁸¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., I, 506, II, 141, 187, III, 64, 74, 208, 269, 270, 365, 391, 394, 471, 603, IV, 18, 159, 190, 275, 298; İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 152, 187, 188, 189, 367, 376, 388; II, 6, 11, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 57; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 68, 110, 236, 238, 289.

⁸¹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 17, 18, 28, 29, 53, 77, 114, 137, 141, 158, 174, 257, 314.

‘Abdillah b. el-Hâris⁸²² ve Hind bint el-Hâris’ten⁸²³ nakilde bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde ise senet, Zührî’de son bulmakta, bir kaynak zikretmemektedir.⁸²⁴

Zührî, kendinden sonra gelen birçok âlime de hocalık yapmıştır. Bunların bir kısmı siyer ve meğâzî uzmanı ve müellifi olmakla meşhurdur. Zührî’den rivayette bulunan ve sahâbe bilgisinde uzman olan bazı talebeleri şunlardır: Yezîd b. Rûmân (ö.130/747), Sâlih b. Keysân (ö.130/747 veya 140/757’den sonra), Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. ‘Amr b. Hazm (ö.135/752), Mûsâ b. ‘Ukbe (ö.141/758), Hişâm b. ‘Urve (ö.146/763) Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö.150/767), Muhammed b. Abdillah b. Müslim ez-Zührî (ö.152/769), Ma‘mer b. Râşid (ö.153/771), Yûnus b. Yezîd el-Eylî (ö.159/775) Şu‘ayb b. Ebî Hamza (ö.162/778), el-Leys b. Sa‘d (ö.175/791), Mâlik b. Enes (ö.179/795) ve İbrahim b. Sa‘d ez-Zührî (ö.185/801).

3.1.1.4. Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. ‘Amr b. Hazm (ö.135/752)

Abdullah b. Ebî Bekr’in, babası Ebû Bekr b. Muhammed, Enes b. Mâlik, ‘Urve b. ez-Zübeyr, Zührî ve babasının teyzesi ‘Amre bint ‘Abdirrahmân’dan rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinden Zührî, Muhammed b. İshâk, Hişâm b. ‘Urve, Mâlik b. Enes, Sevrî ve Hammâd b. Seleme gibi önde gelen âlimlerin rivayetleri vardır.⁸²⁵

Abdullah b. Ebî Bekr’e geçmeden önce babası Ebû Bekr b. Muhammed’in faaliyetlerine kısaca değinmekte yarar vardır. Çünkü Abdullah b. Ebî Bekr’in, babasının elindeki yazılı kayıtlardan yararlandığı kesindir. Nitekim onun, babasının Halife Ömer b. ‘Abdilazîz ile yaptığı yazışmaların içeriğinden haberdar olduğu⁸²⁶ ve dedelerine ait

⁸¹⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 80.

⁸¹⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 33, 38, 106, 135, 173, 213, 214.

⁸²⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 81, 82, 86, 108.

⁸²¹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 79.

⁸²² İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 171.

⁸²³ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 94, 185.

⁸²⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 17, 29, 99, 115, 118, 127, 130, 145, 165, 175, 220.

⁸²⁵ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., V, 17; Mizzî, a.g.e., XIV, 349-251.

⁸²⁶ İbn Zencûye, a.g.e., s. 1022.

vesikalardan bir kısmının elinde bulunduğu,⁸²⁷ ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Hazm ailesinin Mescid-i Nebevî'deki halkasında⁸²⁸ babasından hadis, siyer ve meğâzî öğrendiği de söylenmektedir.⁸²⁹

Babası, Medine valiliği⁸³⁰ ve Medine kadılığı⁸³¹ gibi değişik idari görevlerde bulunmuş bilginlerdendir. Kaynaklarda Ömer b. 'Abdilazîz'in, Ebû Bekr b. Muhammed'i hadisleri toplamakla görevlendirdiği nakledilmektedir. Nitekim Ömer b. 'Abdilazîz, Ebû Bekr'e yazarak, kendisi için Rasulü Allah'ın ashabının atıyyelerini, Hz. Peygamber'in zekât memurlarının ve yöneticilerinin isimlerini ve neseplerini ihtiva eden bir nüshayı, ayrıca 'Amre>Aişe yoluyla rivayet ettiği hadisleri yazmasını istemiştir.⁸³² Bir rivayette ise Ömer b. 'Abdilazîz, ondan Hz. Peygamber'in hadislerini veya sünnetini ya da 'Amre bint 'Abdirrahmân'ın hadisini araştırıp yazmasını istemektedir.⁸³³ Başka bir rivayette ise yine Ömer b. 'Abdilazîz'in, Ebû Bekr b. Muhammed'den, Hz. Peygamber'in erkek ve kadın hizmetçilerini ve mevâlîsini araştırıp yazmasını istediği, onun da onları yazdığı nakledilmektedir.⁸³⁴ İlgili vesikadaki bilgiler İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında bulunmaktadır.⁸³⁵

Zehebî, Abdullah b. Ebû Bekr'i, meğâzî sahibi olarak nitelemektedir.⁸³⁶ Abdullah'ın sahâbenin yerleşim yerleriyle alakalı birçok rivayetinin bulunması ayrıca nakîbler, Hz.

⁸²⁷ Ebû 'Ubeyd, a.g.e., II, 5, 9. Muhammed Hamîdullah, Hz. Peygamber'in Yemen'e vali olarak tayin ettiği Abdullah'ın büyük dedesi 'Amr b. Hazm'ın Hz. Peygamber'in yazdırmış olduğu 21 belgeyi biraraya getirip muhafaza ettiğini ve onları gelecek nesillere intikal ettirdiğini söylemektedir. Bkz. Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 50-51.

⁸²⁸ Bkz. İbn 'Abdilber, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-ma'ânî ve'l-esânîd*, thk., Mustafa b. Ahmed el-'Alevî, Muhammed 'Abdülkebîr el-Bekrî, I-XXIV, Mağrib: Vizâratu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967, XVII, 155.

⁸²⁹ Bkz. Fayda, "Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., I, 95.

⁸³⁰ İbn Sa'd, a.g.e., V, 262.

⁸³¹ İbn Sa'd, a.g.e., V, 331.

⁸³² Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 216.

⁸³³ İbn Sa'd, a.g.e., II, 387.

⁸³⁴ İbn Sa'd, a.g.e., II, 497.

⁸³⁵ İbn Sa'd, a.g.e., I, 497-498.

⁸³⁶ Zehebî, *Siyer*, II, 2358.

Peygamber'in seriyyeleri⁸³⁷ ve Hz. Peygamber'e gelen heyetlerle ilgili rivayetlerinin olması, "kitabının" olduğuna işaret etmektedir.⁸³⁸

Abdullah b. Ebî Bekr, birçok rivayette kaynağını zikretmemektedir. Hz. Peygamber'i yıkayanlar,⁸³⁹ kabre koyanlar⁸⁴⁰ ve sahâbeden kimin nereye yerleştiğine dair bilgiler örnek olarak zikredilebilir.

Sahâbenin yerleşim yerleriyle alakalı birçok rivayeti bulunan Abdullah b. Ebî Bekr'in bu rivayetlerini, 'Abdülcebbâr b. 'Umâre yoluyla Vakıdî nakletmektedir.⁸⁴¹ Bu tür haberlerde Abdullah'ın kaynak göstermemesi, onun bu konudaki bir risaleye dayandığını veya bu tür haberleri, genel bilgiler kapsamında değerlendirdiğini göstermektedir.⁸⁴²

Abdullah b. Ebî Bekr, Hz. Peygamber'e gelen nakîbler ve heyetler gibi bazı sahâbe listelerini de rivayet etmektedir. Nakîblere ilişkin rivayetleri kendisinden İbn İshâk,⁸⁴³ heyetlere dair rivayetleri ise Yezîd b. Ca'debe nakletmektedir.⁸⁴⁴ Bunların yanı sıra Abdullah b. Ebî Bekr'den, İbn İshâk kanalıyla münferit bazı sahâbîlerle ilgili bilgiler de nakledilmektedir.⁸⁴⁵

Abdullah b. Ebî Bekr, Hz. Peygamber'in hanımları ve Mescid-i Nebevî'nin çevresindeki odalarıyla alakalı bilgiler de nakletmektedir.⁸⁴⁶ Bu rivayetlerden bazısında

⁸³⁷ Taberî, *Târîh*, II, 206-207.

⁸³⁸ Bkz. Fayda, "Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed", I, 95. Ayrıca bkz. Horovitz, a.g.e., s. 41-42.

⁸³⁹ İbn Sa'd, a.g.e., II, 279

⁸⁴⁰ İbn Sa'd, a.g.e., II, 301.

⁸⁴¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 55, 84, 117, 151, 216, 382, 385, 388, 390, 392, 405; IV, 141. Vakıdî'nin başka sahâbîlerle ilgili olarak 'Abdülcebbâr yoluyla Abdullah b. Ebî Bekr'den naklettiği diğer rivayetler için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 529, 611; IV, 37.

⁸⁴² Öz, a.g.e., s. 157.

⁸⁴³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 603; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, IV, 44.

⁸⁴⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 305, 348.

⁸⁴⁵ Buhârî, a.g.e., IV, 45; Taberî, *Târîh*, III, 130, 134; İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 72, 209, 375.

⁸⁴⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 34, 167; Taberî, *Târîh*, II, 43, 112.

babasının teyzesi ‘Amre bint ‘Abdirrahmân’ın adını zikretmekte,⁸⁴⁷ bazılarında bir kaynak belirtmemektedir. Bunun yanında başka kadın sahâbîlere ilişkin rivayetleri de bulunmaktadır.⁸⁴⁸ Muhtemelen bu rivayetlerdeki kaynağı da ‘Amre bint ‘Abdirrahmân’dır.

3.1.1.5. Mûsâ b. ‘Ukbe (ö.141/758)

Tâbiûnun küçüklerinden olan Mûsâ b. ‘Ukbe’nin, 55/674⁸⁴⁹ veya 60/679’lı⁸⁵⁰ yıllarda doğduğu söylenmektedir. Anne tarafından dedesi olan Ebû Habîbe, Zübeyr ailesinin mevlâsıydı.⁸⁵¹ Zübeyr b. el-‘Avvâm’ın hanımı, sahâbeden Ümmü Hâlid bint Hâlid b. Sa‘îd’den nakilde bulunması,⁸⁵² Zübeyr ailesiyle yakın ilişkide olduğuna işaret etmektedir.

Siyer ve meğâzî âlimi olan Musâ b. Ukbe’nin, *Kitâbu’l-Meğâzî* adlı eseri olduğu bilinmektedir.⁸⁵³ Zehebî ise onun ilk meğâzî müellifi olduğunu öne sürmektedir.⁸⁵⁴ Başta Mâlik b. Enes, Şâfi‘î ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere birçok âlim, bu eserin meğâzî konusundaki en sahîh eser olduğunu söylemekte ve talebelerine de bu eseri tavsiye etmektedirler.⁸⁵⁵

Mûsâ b. ‘Ukbe’nin eseri, asırlar boyu elde bulunmasına rağmen⁸⁵⁶ günümüze ulaşamamıştır.⁸⁵⁷ Ancak Muhammed Bakşîş’in değerli çalışmasıyla, Mûsâ b. ‘Ukbe’nin

⁸⁴⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 29, 77.

⁸⁴⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 92, 94, 281.

⁸⁴⁹ Horovitz, a.g.e., s. 69.

⁸⁵⁰ A‘zamî, *Dirâsât fi’l-hadîsi’n-Nebevî ve târîhi tedvînihi*, Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1980, I, 213.

⁸⁵¹ İbn Sa‘d, a.g.e., V, 300.

⁸⁵² Bkz. Buhârî, a.g.e., VII, 292; Mizzî, *Tehzîb*, XXXV, 129.

⁸⁵³ Nitekim İbn Sa‘d (ö.230/844), İbn Ebî ‘Âsım (ö.287/900), İbn ‘Abdilber (ö.463/1070), İbn Kesîr (ö.774/1372), Zehebî (ö.748/1347), Kâdî ‘İyâd (ö.544/1149), Ebû’t-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Fâsî (ö.832/1428) ve İbn Hacer (ö.852/1448) gibi müellifler onun eserini kullanmışlardır. Bkz. Öz, a.g.e., s. 211.

⁸⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, III, 3985.

⁸⁵⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 22; Mizzî, a.g.e., XXIX, 118-119.

⁸⁵⁶ Nitekim Marsden Jones, Diyârbekrî’nin (ö.990/1582), bu eseri, *Târîhu’l-hamîs*’te kullanmasına bakarak eserin hicri X. yüzyılda mevcut olduğunu söylemektedir. Bkz. Vâkıdî, a.g.e., (Mukaddime), s. 20.

Kitâbu'l-meğâzi'si, el-Meğâzi li Mûsâ b. 'Ukbe adıyla yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır.

Mûsâ b. 'Ukbe'nin ilerlemiş yaşına rağmen bu eseri kaleme almasının nedeni olarak; "Şurahbîl Ebû Sa'd (ö.123/740), meğâzî âlimiydi. Bedr'e katılmayanları, Uhud'da öldürülmeyenleri, hicrete katılmayanları ve sahâbeden olmayanları meğâzî bilgileri arasına katmakla itham edildi. Çünkü o, muhtaç biriydi.⁸⁵⁸ Böylece insanların nezdindeki değeri düştü. Mûsâ b. 'Ukbe bu durumu duydu ve; 'İnsanlar buna nasıl cüret edebilirler?!' diyerek, ilerlemiş yaşına rağmen işe koyuldu. Böylece Bedr'e ve Uhud'a katılanları, Habeşistan'a ve Medine'ye hicret edenleri belirleyerek bu kitabı yazdı." şeklinde bir rivayet nakledilmektedir.⁸⁵⁹

Bu rivayete göre Mûsâ b. 'Ukbe'nin, Hz. Peygamber ve ashâbıyla ilgili bilgileri içeren siyer ve meğâzî haberlerinin, yanlış olarak nakledilmek suretiyle insanların gözünde değersiz duruma düşmesini engelleme, karışıklık ve tahrîfi bertaraf ederek sahâbe bilgisinin tespitinde doğru bilgileri ortaya koyma çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Mûsâ b. 'Ukbe'nin hocaları arasında 'Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec ve Ebu'z-Zinâd gibi dîvân görevlileri bulunmaktaydı.⁸⁶⁰ Dolayısıyla dîvân kayıtlarıyla ilgili onlardan bilgi almış olmalıdır. Bunun yanında, sahâbîlerle alakalı ne kadar bilgi içerdikleri bilinmese de İbn 'Abbâs,⁸⁶¹ Nâfi'⁸⁶² ve Abdullah b. Ebî Evfâ'nın⁸⁶³ yazılı kayıtlarından

⁸⁵⁷ Yûsuf b. Muhammed b. Ömer b. Kâdî'nin (ö.789/1387), Musâ b. Ukbe'nin, *Meğâzi*'sinden derlediği 16 hadisten oluşan risale, Eduard Sachau tarafından 1904 yılında *Das Berliner Fragment des Mûsâ Ibn Ukba* adıyla Almancaya çevrilerek yayınlanmıştır. Öz, a.g.e., s. 203.

⁸⁵⁸ İhtiyacın onu düşürdüğü durumla ilgili olarak Süfyân b. 'Uyeyne şöyle demektedir: "Medine'de, Bedr'e katılanları ondan daha iyi bilen yoktu. Ona bir ihtiyaç isabet etti, insanlar, onun gelip birisinden bir şey istemesinden, vermeyince de; 'Senin baban Bedr'e katılmadı.' demesinden korkuyorlardı." Mizzî, a.g.e., XII, 415-416.

⁸⁵⁹ İbn 'Asâkir, a.g.e., LX, 464.

⁸⁶⁰ Bkz. s. 107-108.

⁸⁶¹ İbn Sa'd, a.g.e., V, 293.

⁸⁶² İbn 'Asâkir, a.g.e., LX, 467. Değerlendirmeler için bkz. Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e. (Mukaddime), s. 21-23.

⁸⁶³ Bkz. Buhârî, "Cihâd ve siyer", 156 (hadis no: 3024); Müslim, "el-Cihâd ve's-siyer", 20. Değerlendirme için bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a*, s. 301.

da yaralandığı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Ancak sahâbîlere ilişkin rivayetlerinin çoğunda özellikle de sahâbe listeleri ve sahâbîlerin nesepleriyle ilgili bilgilerin hemen hemen hepsinde Zührî'ye dayanmaktadır.⁸⁶⁴

Mûsâ b. 'Ukbe'nin eserinin Zührî temelli olması, eserin orijinalliğini tartışmaya açmıştır.⁸⁶⁵ Ancak Mûsâ b. 'Ukbe'nin en önemli kaynağının Zührî olması, başka kaynaklardan yararlanmadığını göstermez.⁸⁶⁶ Nitekim sahâbîlere dair bilgilerden bir kısmını Sâlim, 'Abdülvâhid ve Ebû 'Alkame'den nakletmektedir.⁸⁶⁷ Ayrıca Mûsâ b. 'Ukbe'nin sahâbenin yakın akrabalarından da sahâbîlerle alakalı bilgiler naklettiği görülmektedir.⁸⁶⁸

Mûsâ b. 'Ukbe'den sahâbîlere dair bilgileri nakleden en önemli kişiler ise kardeşinin oğlu İsmail b. İbrahim b. 'Ukbe ve Muhammed b. Fuleyh'tir.⁸⁶⁹

Mûsâ b. 'Ukbe'nin rivayetlerinde; Habeşistan'a hicret edenler,⁸⁷⁰ Akabe Biati'na katılanlar,⁸⁷¹ Bedr'e katılanlar,⁸⁷² Bedir'de,⁸⁷³ Uhut'ta⁸⁷⁴ Bi'ri Ma'ûne'de⁸⁷⁵ ve Hayber'de⁸⁷⁶ şehit olanlar gibi kabile esasına göre tanzim edilmiş birçok isim listesi bulunmaktadır. O, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen, Yemâme⁸⁷⁷ ve

⁸⁶⁴ Mûsâ b. 'Ukbe'nin, Zührî'nin kendisinden nakilde bulunup bulunmadığına dair tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Öz, a.g.e., s. 202.

⁸⁶⁵ Değerlendirmeler için bkz. Öz, a.g.e., s. 210. A'zamî'nin görüşleri için bkz. 'Urve, a.g.e. (Takdîm), s. 77.

⁸⁶⁶ Mûsâ b. 'Ukbe'nin diğer kaynakları için bkz. Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e. (Mukaddime), s. 26-28.

⁸⁶⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 43, 48, 74, 189, 351, 380.

⁸⁶⁸ İbn Ebî 'Âsım, a.g.e., VI, 47; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 322/2172.

⁸⁶⁹ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e. (Mukaddime), s. 28.

⁸⁷⁰ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 74-81.

⁸⁷¹ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 93-99.

⁸⁷² Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 147-173.

⁸⁷³ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 143-145.

⁸⁷⁴ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 195-200.

⁸⁷⁵ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 208.

⁸⁷⁶ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 258.

⁸⁷⁷ Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 337-340.

Ecnâdîn⁸⁷⁸ savaşları ve Cisru Ebî ‘Ubeyd vak‘asında⁸⁷⁹ şehit olan sahâbîlerin isimlerini de yine kabilelerine göre zikretmektedir.

Mûsâ b. ‘Ukbe, kadın sahâbîlerle ilgili bilgiler de nakletmektedir. Fetih günü Müslüman olan kadınlarla alakalı rivayetleri dedesi Ebû Habîbe’den;⁸⁸⁰ Hz. Peygamber’in hanımlarına dair birkaç rivayeti ise yine dedesi Ebû Habîbe⁸⁸¹ ve annesi Ümmü Gülsüm’den⁸⁸² nakletmektedir.

3.1.1.6. Muhammed b. İshâk (ö.151/768)

Muhammed b. İshâk b. Yesâr, 80/699’li yıllarda doğmuş Medineli âlimlerdendir. İbn İshâk’ın, Mısır ve Irak’a ilmi yolculuklar yaptığı sonra Medine’ye döndüğü, Medine’de başta Mâlik b. Enes olmak üzere diğer hadis âlimleriyle sürtüşmesinden dolayı Medine’yi terketmek zorunda kaldığı ve nihayetinde hicri 151/768 yılında Bağdat’ta vefat ettiği söylenmektedir.⁸⁸³

Hakkında lehte ve aleyhte birçok söz söylenen⁸⁸⁴ İbn İshâk, ilk siyer ve meğâzî müelliflerinden biri olarak kabul edilmektedir. İbn ‘Adiy ise; “Rasûlüllah’ın meğâzîsi hakkında yazanların ilki olma fazileti İbn İshâk’ındır. Ondan sonra başkaları da bu konuda eserler yazdılar.”⁸⁸⁵ diyerek onun eserinin, bu sahadaki ilk eser olduğunu söylemektedir.

İbn İshâk, sahâbeden Enes b. Mâlik’i gördüğünü söylemektedir.⁸⁸⁶ Hocaları arasında ‘Âsım b. Ömer b. Katâde, Zührî, Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm, Yezîd b. Ebî Habîb,

⁸⁷⁸ Mûsâ b. ‘Ukbe, a.g.e., s. 342-343.

⁸⁷⁹ Mûsâ b. ‘Ukbe, a.g.e., s. 45-346.

⁸⁸⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 236, 261, 269, 297.

⁸⁸¹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 17,18.

⁸⁸² İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 95.

⁸⁸³ Medine’den ayrılma sebepleri, Mısır ve Irak yolculukları hakkındaki bilgiler ve değerlendirmeler için bkz. Öz, a.g.e., s. 222-224.

⁸⁸⁴ İbn İshâk hakkında olumlu ve olumsuz görüş bildiren kimseler ve ilgili görüşleri için bkz. Öz, a.g.e., s. 225-227.

⁸⁸⁵ İbn ‘Adiy, a.g.e., VI, 112.

⁸⁸⁶ Hatîbu’l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 217.

Yezîd b. Rûmân, Yahyâ b. ‘Urve, ‘Abdülvâhid b. Ebî ‘Avn, Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris ve Hişâm b. ‘Urve gibi sahâbe bilgisinde de uzman olan birçok âlim bulunmaktadır.⁸⁸⁷ Ayrıca ilimle iştigal eden bir aileden geldiği, babası İshâk b. Yesâr’dan yaptığı nakillerden anlaşılmaktadır.⁸⁸⁸

İbn İshâk, sahâbîlerle alakalı rivayetlerde ilgili sahâbînin neslinden olan kimselerin bilgilerine de başvurmuştur. Sümeyye hakkındaki rivayeti ‘Ammâr ailesinden bir adamdan⁸⁸⁹ ve Abdullah b. Selâm’ın Müslüman oluşunu, Abdullah b. Selâm’ın ailesinden birinden⁸⁹⁰ nakletmesi örnek olarak verilebilir.

Bazı bilgilerde ise ilgili sahâbînin mensubu olduğu kabilenin fertlerinden nakilde bulunmaktadır. Sevâd b. Ğaziyye ile alakalı bir haberi, Sevâd’ın kavminden birisinden,⁸⁹¹ Hz. Peygamber’in sütkardeşi Şeyma’ya dair bir haberi, Sa’doğullarından birisinden⁸⁹² ve Zeyd el-Hayl/el-Hayr hakkındaki bilgileri Tayy kabilesine mensup kimselerden nakletmesi⁸⁹³ örnek olarak zikredilebilir.

Aynı zamanda neseb âlimi olarak da kabul edilen İbn İshâk,⁸⁹⁴ sahâbîlerin neseb bilgilerine de yer vermektedir.⁸⁹⁵ Ayrıca neseb bilgisi edinmek için kabilelerin neseb bilginlerinden bilgiler aldığı da bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır.⁸⁹⁶

İbn İshâk’ın, Bilal-i Habeşî ile Ebû Ruveyha arasındaki kardeşlik akdinden bahsederken Hz. Ömer’in, Şam Dîvânı’nı oluşturduğunda Bilâl’i, Has’am kabilesinden Ebû Ruveyha ile birlikte yazdığını, bundan dolayı Habeşlilerin, Has’am dîvânına katıldıklarını

⁸⁸⁷ Mizzî, a.g.e., XIV, 405-410.

⁸⁸⁸ İbn İshâk, a.g.e., s. 276, 284, 288; İbnu’l-Esîr, a.g.e., II, 285, III, 138, V, 258, 478.

⁸⁸⁹ İbn İshâk, a.g.e., s. 229.

⁸⁹⁰ İbn Hişâm, a.g.e., s. 442.

⁸⁹¹ Taberî, *Târîh*, II, 32.

⁸⁹² Taberî, a.g.e., II, 171.

⁸⁹³ Taberî, a.g.e., II, 203.

⁸⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 238.

⁸⁹⁵ Bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 95, 245, 264, 442, 458, 462, 474, IV, 101.

⁸⁹⁶ İbn Hişâm, a.g.e., s. 31, 81.

naklettikten sonra; “Bugüne kadar Habeşliler, Şam’da Has‘am kabilesiyle birlikte.”⁸⁹⁷ demesi, onun dîvân kayıtlarını gördüğüne ve üzerinde araştırma yaptığına işaret etmektedir.

Bütün bunlara göre, İbn İshâk’ın sahâbe bilgisini tespitite; hocalarından, sahâbe neslinden gelenlerden, sahâbenin kabilesinden olanlardan, nesep bilginlerinden ve dîvân kayıtları gibi devlet arşivlerinden yararlandığı söylenebilir.

İbn İshâk, sahâbîlerle alakalı birçok açıdan farklı rivayetler nakletmektedir. Naklettiği bazı sahâbe bilgileri şunlardır:

İbn İshâk, ilk Müslümanlarla ilgili bilgiler vererek onların nasıl Müslüman olduklarını nakletmektedir. Bu rivayetlerin bazısında kaynağını belirtmektedir.⁸⁹⁸ Birçok rivayette ise senet zikretmemektedir.⁸⁹⁹ Ayrıca Mekke döneminde işkence gören Müslümanlar hakkında da ayrıntılı bilgiler nakletmektedir. Bu rivayetlerin bazısında kaynak olarak Hişâm b. ‘Urve, Sâlih b. Keysân ve Yezîd b. Ziyâd’ın adını vermektedir.⁹⁰⁰

İbn İshâk, Hz. Peygamber’e gelen heyetler ve katılımcılarıyla ilgili bilgiler de vermektedir.⁹⁰¹ Ayrıca heyetlere katılanların bir kısmı hakkında nasıl Müslüman olduklarına dair bilgiler de nakletmektedir. Bu bilgileri de senetsiz olarak zikretmektedir.

Hz. Peygamber zamanındaki hâdiselere iştirakleri ya da tanıklıkları çerçevesinde çeşitli vesilelerle bazı sahâbîlere dair bilgiler de nakletmektedir.⁹⁰² Bu bilgilerin çoğunda da senet zikretmemektedir. Ancak bazı bilgileri Yahyâ b. ‘Abbâd b. ‘Abdillah,⁹⁰³ Zührî,⁹⁰⁴ Yezîd b. Rûmân⁹⁰⁵ ve Yezîd b. Ebî Habîb’ten⁹⁰⁶ rivayet etmektedir.

⁸⁹⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 234.

⁸⁹⁸ Bir yerde ‘Âsım b. Ömer b. Katâde’den (bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 134), bir yerde ise Yezîd b. Ebî Habîb’den nakilde bulunmaktadır (bkz. a.mlf., a.g.e., s. 140).

⁸⁹⁹ İbn İshâk, a.g.e., s. 181, 183, 186-187 (45 kişi), 211, 220.

⁹⁰⁰ Hişâm b. ‘Urve’den naklettiği bilgiler için bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 227, 228. Sâlih b. Keysân ve Yezîd b. Ziyâd’dan naklettiği bilgiler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 230.

⁹⁰¹ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 615, 637-638, 642, 646, 649, 651, 653, 654, 655, 656, 665.

⁹⁰² İbn İshâk, a.g.e., s. 388, 396, 409, 412, 413, 418, 423, 460, 466, 468, 471.

⁹⁰³ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 404.

İbn İshâk, Hz. Peygamber'in hanımları ve çocukları hakkında da birçok bilgi vermektedir. Hz. Peygamber'in çocuklarıyla ilgili rivayetlerin bazısında 'Âsım b. Ömer ve babası İshâk b. Yesâr'dan nakilde bulunmaktadır.⁹⁰⁷ Bazı haberlerde ise kaynağını zikretmemektedir.⁹⁰⁸

Hz. Peygamber'in hanımlarıyla ilgili rivayetlerin bazısında ise kaynak olarak babası İshâk b. Yesâr,⁹⁰⁹ Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm,⁹¹⁰ Abdurrahman b. el-Hâris,⁹¹¹ 'Abdülmelik b. Ebî Bekr b. 'Abdirrahmân b. el-Hâris,⁹¹² ez-Zübeyr'in mevlâsı İsmail b. Ebî Hakîm,⁹¹³ Muhammed b. Ca'fer b. ez-Zübeyr,⁹¹⁴ Yahyâ b. 'Abbâd b. 'Abdillah b. ez-Zübeyr,⁹¹⁵ Zührî⁹¹⁶ ve Ebân b. Sâlih'ten⁹¹⁷ nakilde bulunduğu görülmektedir. Bazı rivayetleri ise senetsiz nakletmektedir.⁹¹⁸

İbn İshâk eserinde birçok sahâbe listesine de yer vermektedir. Bunlar arasında; Habeşistan'a hicret eden erkek ve kadınlar,⁹¹⁹ Mekkelilerin Müslüman olduklarını

⁹⁰⁴ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 431, 556.

⁹⁰⁵ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 443.

⁹⁰⁶ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 473.

⁹⁰⁷ 'Âsım b. Ömer'den naklettiği bilgi için bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 275. İshâk b. Yesâr'dan naklettiği bilgi için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 276.

⁹⁰⁸ İbn İshâk, a.g.e., s. 272, 273, 274, 275.

⁹⁰⁹ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 284, 288.

⁹¹⁰ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 282, 444.

⁹¹¹ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 282.

⁹¹² Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 283.

⁹¹³ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 177.

⁹¹⁴ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 443.

⁹¹⁵ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 444.

⁹¹⁶ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 444.

⁹¹⁷ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 503.

⁹¹⁸ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 128, 129, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 442, 477.

⁹¹⁹ İbn İshâk, a.g.e., s. 215-217, 256-260, 494-499, 499-501. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s.286-293.

duyduklarında Habeşistan'dan geri dönenler,⁹²⁰ Habeşistan'da kalanlar,⁹²¹ Birinci Akabe Biati'na katılanlar,⁹²² İkinci Akabe Biati'na katılanlar,⁹²³ nakîbler,⁹²⁴ Hz. Peygamber'in muâhât akdi kurduğu kimseler,⁹²⁵ Bedir savaşına katılanlar,⁹²⁶ Bedir'de şehit olanlar,⁹²⁷ Uhut'ta şehit olanlar,⁹²⁸ Hendek'te şehit olanlar,⁹²⁹ Benî Kureyza'da şehit olanlar,⁹³⁰ Hayber'de şehit olanlar,⁹³¹ Hayber'de Ketîbe arazisinden pay alanlar,⁹³² Hz. Peygamber'in İslam'a davet için gönderdiği elçiler,⁹³³ Mûte'de şehit olanlar,⁹³⁴ Tâîf'te şehit olanlar,⁹³⁵ Huneyn'de Şehit olanlar,⁹³⁶ Tebuk savaşına imkansızlıkları nedeniyle katılmadıkları için ağlayanlar (bekkâûn), Tebuk savaşına mazeretsiz olarak katılmayıp tevbelerinin kabulü geciktirilenler (mutehallefûn)⁹³⁷ ve Hz. Peygamber'in zekat memurları⁹³⁸ gibi kaynağını belirtmeksizin zikrettiği sahâbe listeleri sayılabilir. İbn İshâk, bazı listelerde adı geçen sahâbîlerle alakalı kısa bilgiler de vermektedir.

⁹²⁰ İbn Hişâm, a.g.e., s. 320-324.

⁹²¹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 892-903.

⁹²² İbn Hişâm, a.g.e., s. 374-375

⁹²³ İbn Hişâm, a.g.e., s. 392-403.

⁹²⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 383-384.

⁹²⁵ İbn Hişâm, a.g.e., s. 433-435.

⁹²⁶ İbn Hişâm, a.g.e., s. 568-593. Bedr'e katılan sahâbîlerin isim ve nesebi bulunmaktadır.

⁹²⁷ İbn İshâk, a.g.e., s. 318-319. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 593-594.

⁹²⁸ İbn İshâk, a.g.e., s. 354-356. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 698-702.

⁹²⁹ İbn İshâk, a.g.e., s. 424. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 808-809.

⁹³⁰ İbn İshâk, a.g.e., s. 425.

⁹³¹ İbn İshâk, a.g.e., s. 483-484. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 881-882.

⁹³² İbn Hişâm, a.g.e., s. 888.

⁹³³ İbn Hişâm, a.g.e., 1095.

⁹³⁴ İbn İshâk, a.g.e., s. 512-13.

⁹³⁵ İbn İshâk, a.g.e., s. 578.

⁹³⁶ İbn İshâk, a.g.e., s. 597.

⁹³⁷ İbn İshâk, a.g.e., s. 597

⁹³⁸ İbn İshâk, a.g.e., s. 673.

3.1.1.7. Muhammed b. ‘Abdillah b. Müslim ez-Zührî (ö.152/769)

İbn Şihâb ez-Zührî'nin kardeşinin oğludur ve onun en önemli ravilerindedir. Babası Abdullah b. Müslim ez-Zührî'den de rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise İbrahim b. Sa‘d, Abdullah b. Mesleme el-Ka‘nebî, Muhammed b. İshâk, Vakıdî, Ma‘n b. ‘Îsâ vd. nakilde bulunmuşlardır.⁹³⁹

İbn Sa‘d'ın *et-Tabakât*'ında, Vâkıdî vasıtasıyla birçok rivayeti bulunmaktadır. Muhammed b. ‘Abdillah bu rivayetlerin hemen hepsini amcası Zührî'den nakletmektedir. Ayrıca Vakıdî, Bedr'e katılanlarla ilgili bilgileri aldığı hocalarını sayarken Muhammed b. ‘Abdillah>Zührî>‘Urve tarîkini zikretmektedir.⁹⁴⁰ Bu yönlerden bakıldığında Muhammed b. ‘Abdillah'ın, Zührî rivayetleri konusunda uzman olduğu söylenebilir.

Muhammed b. ‘Abdillah'ın rivayetleri arasında; Hz. Peygamber'in ailesiyle ilgili bilgiler,⁹⁴¹ Hz. Peygamber'in kardeş yaptığı kimseler,⁹⁴² Medine'de yaşayan sahâbîlerin oturdukları ve sahip oldukları yerlerle alakalı bilgiler,⁹⁴³ Hz. Peygamber'e gelen heyetler,⁹⁴⁴ Seriyeler ve komutanları⁹⁴⁵ gibi sahâbîlere ilişkin çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Muhammed b. ‘Abdillah'tan bunların dışında Zührî yoluyla münferit bazı sahâbîlere dair bilgiler de nakledilmektedir.⁹⁴⁶

3.1.1.8. Ma‘mer b. Râşid (ö.153/771)

Siyer, tarih ve hadis bilginlerindedir. 95/713 veya 96/714 yıllarında Basra'da doğmuş 153/770 veya 154/771 yıllarında Yemen'de vefat etmiştir.⁹⁴⁷ Hocaları arasında Katâde,

⁹³⁹ Mizzî, a.g.e., XXV, 554.

⁹⁴⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 5.

⁹⁴¹ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 61, 135, 137; III, 172, 202; VIII, 53, 114, 115, 141, 148, 173, 213, 216, 220.

⁹⁴² İbn Sa‘d, a.g.e., I, 238; III, 102, 523, 524.

⁹⁴³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 53, 56, 103, 126, 139, 152, 161, 175, 216, 240, 272, 396.

⁹⁴⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 293, 328, 329, 343.

⁹⁴⁵ Vâkıdî, a.g.e., 167, 261, 266, 272, 299, 321; İbn Sa‘d, a.g.e., II, 127; IV, 275, 303.

⁹⁴⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 167, 231; 269, 365, 391, 397, 619; IV, 133, VIII, 29.

⁹⁴⁷ Hatiboğlu, İbrahim, “Ma‘mer b. Râşid”, *DİA*, Ankara: TDV. Yay., 2003, XXVII, 552-553.

Zührî, Hemmâm b. Münebbih, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Tâvûs ve Hişâm b. ‘Urve gibi tâbiûn âlimleri bulunmaktadır. Talebeleri arasında ise ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Vâkîdî gibi meşhur muhaddis ve tarihçiler vardır.⁹⁴⁸ Ma‘mer’in, sahâbîlere ilişkin naklettiği bilgiler de daha çok bu iki talebesi tarafından rivayet edilmektedir.

Ma‘mer’in, hadis ve siyere dair eserleri olduğu bilinmektedir. *el-Câmi’* adlı eseri, öğrencisi ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın rivayetiyle günümüze kadar ulaşmıştır. Eser, ‘Abdürrezzâk’ın *el-Musannef* adlı kitabının sonunda yer almaktadır.

İbnu’n-Nedîm, Ma‘mer’in *Kitâbu’l-meğâzî* adlı eserinin de olduğunu söylemektedir.⁹⁴⁹ İlgili rivayetlerinin çoğu Vâkîdî ve İbn Sa‘d’ın, bir kısmı ise Belâzürî ve Taberî’nin eserlerinde bulunmakta olup, söz konusu rivayetlerin çoğunda Ma‘mer, Zührî’ye dayanmaktadır.⁹⁵⁰ Bu nedenle olsa gerek A‘zamî, onun bu eserinin, Zührî’nin *Kitâbu’l-Meğâzî*’sine, Ma‘mer tarafından yapılmış eklemelerden ibaret olduğunu iddia etmektedir.⁹⁵¹

Ma‘mer, *el-Câmi’* adlı eserinde “Bâbu Ashâbi’n-Nebî” başlığı altında 30’a yakın meşhur sahâbî hakkında bilgi vermektedir. Bu rivayetlerin çoğunda Katâde⁹⁵² ve Zührî’den⁹⁵³ nakilde bulunmaktadır. Ayrıca Abdullah b. Tâvus,⁹⁵⁴ Eyyûb es-Sahtiyânî,⁹⁵⁵ Hişâm b. ‘Urve,⁹⁵⁶ Ebû Hâzim,⁹⁵⁷ ‘Atâ el-Horasânî⁹⁵⁸ ve ‘Âsım b.

⁹⁴⁸ Bkz. Mizzî, a.g.e., XXVIII, 304-306.

⁹⁴⁹ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 150.

⁹⁵⁰ Horovitz, a.g.e., s. 74.

⁹⁵¹ A‘zamî, *Dirâsât*, I, 312.

⁹⁵² ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 241.

⁹⁵³ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 241.

⁹⁵⁴ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 223, 225, 226, 240.

⁹⁵⁵ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 228, 229, 231, 236, 237.

⁹⁵⁶ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 234, 241. Ayrıca birinci Habeşistan hicretine katılanların listesi için bkz. a.mlf, a.g.e., V, 384-385.

⁹⁵⁷ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 229.

⁹⁵⁸ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 234.

Süleyman'dan⁹⁵⁹ da çeşitli rivayetler nakletmektedir. Bunların dışında Harâm b. Osman yoluyla nukabâ'nın isim listesini⁹⁶⁰ ve Zührî yoluyla Habeşistan hicretine katılanlarla ilgili bilgiler vermektedir.⁹⁶¹

Vâkıdî'nin *el-Meğâzî*'si ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında da Ma'mer'in sahâbîlerle alakalı birçok rivayeti vardır. Bu rivayetler arasında nukabâ'nın isimleri,⁹⁶² Medine'ye ilk hicret edenler,⁹⁶³ sahâbîlerden bazısının Medine'de yerleştiği yerler,⁹⁶⁴ bazı seriyyelere katılan sahâbîler,⁹⁶⁵ Hz. Peygamber'in gönderdiği elçiler⁹⁶⁶ Hz. Peygamber'e gelen bazı heyetler⁹⁶⁷ ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ma'mer'in söz konusu rivayetlerdeki kaynağı ise Zührî'dir.

Ma'mer, Zührî'den münferit birçok sahâbî hakkında da çeşitli rivayetler nakletmektedir.⁹⁶⁸ Bazı sahâbe bilgilerinde ise Katâde,⁹⁶⁹ Hişâm b. 'Urve,⁹⁷⁰ Yezîd b. Eslem⁹⁷¹ ve 'Abbâd b. 'Abdillah b. ez-Zübeyr'den⁹⁷² de nakilde bulunmaktadır.

Ma'mer, Hz. Peygamber'in hanımları ve çocukları ayrıca diğer kadın sahâbîlerle alakalı da birçok rivayet nakletmektedir.⁹⁷³ Bu rivayetlerde de ana kaynağı yine Zührî'dir. Bazı kadın sahâbîlerle ilgili bilgileri ise Katâde⁹⁷⁴ ve Hişâm b. 'Urve'den⁹⁷⁵ nakletmektedir.

⁹⁵⁹ 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 222, 225.

⁹⁶⁰ 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 64.

⁹⁶¹ 'Abdürrezzâk, a.g.e., V, 384-385.

⁹⁶² İbn Sa'd, a.g.e., III, 603.

⁹⁶³ İbn Sa'd, a.g.e., I, 225.

⁹⁶⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 118, 125.

⁹⁶⁵ Vâkıdî, a.g.e., s. 167, 261, 266, 272, 298, 321.

⁹⁶⁶ İbn Sa'd, a.g.e., I, 258.

⁹⁶⁷ İbn Sa'd, a.g.e., I, 22, 114.

⁹⁶⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I, 239, 246, 506, II, 155, 278, 280, III, 118, 173, 184, 206, 230, 239, 319, 368, 396, 550, 584, 602, 611, 615, 619, IV, 212, 239, 255, 378. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, I, 78, 111, 144.

⁹⁶⁹ İbn Sa'd, a.g.e., II, 356, IV, 27.

⁹⁷⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 199, 541.

⁹⁷¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 493, IV, 43.

⁹⁷² İbn Sa'd, a.g.e., III, 415.

3.1.1.9. Muhammed b. Sâlih b. Dînâr (ö.168/784)

Medineli bilginlerden olan Muhammed b. Sâlih, İbn Hibban'ın, 80 yaşında vefat ettiğine dair haberine göre 88/706 yılında doğmuştur.⁹⁷⁶ Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Hocaları arasında 'Âsım b. Ömer b. Katâde, Sa'd b. İbrahim, Zührî, Ömer b. 'Abdilazîz, Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Yezîd b. Rûmân gibi tâbiûn âlimleri, talebeleri arasında ise Ka'nebi, Derâverdî ve Vâkıdî gibi hadis ve tarih bilginleri bulunmaktadır.⁹⁷⁷

Muhammed b. Sâlih'in yazılı kaynaklara dayanıp dayanmadığı ve eseri olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak İbn Sa'd, insanlarla mülaki olup onlardan ilim ve meğâzî öğrendiğini söyleyerek⁹⁷⁸ onun meğâzî haberlerine ilgi duyduğunu haber vermektedir. İbn Ebî'z-Zinâd da, babasının kendisine, "Sahih meğazi haberlerini öğrenmek istiyorsan sana Muhammed b. Sâlih et-Temmâr'ı tavsiye ederim." dediğini söylemektedir.⁹⁷⁹

Muhammed b. Sâlih, sahâbîlerle ilgili bilgilerin çoğunu 'Âsım b. Ömer b. Katâde ve Yezîd b. Rûmân'dan, bazı bilgileri ise Mûsâ b. 'İmrân b. Mennâh'tan nakletmektedir.

Mekke döneminde Müslüman olan sahâbîlerin nerede ve ne zaman Müslüman olduklarına dair bilgiler⁹⁸⁰ ile İkinci Akabe Biati'na⁹⁸¹ ve Bedir savaşına katılan

⁹⁷³ Hz. Peygamber'in hanımları ve çocuklarıyla ilgili rivayetleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 315, VIII, 17, 18, 28, 33, 53, 61, 77, 79, 86, 94, 134, 145, 171, 173, 174, 175, 178, 182, 185, 214, 271. Diğer kadın sahâbîlerle alakalı rivayetleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 134, 387, 398, VIII, 245, 248, 257, 266, 267, 314.

⁹⁷⁴ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 260.

⁹⁷⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 54, 61.

⁹⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 390.

⁹⁷⁷ Mizzî, a.g.e., XXV, 377.

⁹⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 200.

⁹⁷⁹ İbn Hacer, a.g.e., IX, 200.

⁹⁸⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 50, 55, 84, 89, 124, 151, 168, 230, 239, 382, 36, 388, 390, 392, 393, 400, 402, 405, 409; IV, 34, 102, 129, 280.

⁹⁸¹ İbn Sa'd, a.g.e., I, 221.

sahâbîlerle alakalı bilgileri⁹⁸² Yezîd b. Rûmân'dan, Hz. Peygamber vefat ettiği esnada görevli olan bazı âmilleri⁹⁸³ ve Muhâcirlerden bazısının Medine'de kimin yanına yerleştiklerine ilişkin bilgileri⁹⁸⁴ Mûsâ b. 'Îmrân'dan⁹⁸⁵ nakletmektedir.

'Âsım b. Ömer b. Katâde'den ise nakîbler,⁹⁸⁶ birinci⁹⁸⁷ ve ikinci akabe⁹⁸⁸ biatlarına katılanlar, Muhâcirlerden hangisinin, Medine'de kimin yanına yerleştikleriyle ilgili bilgiler,⁹⁸⁹ Hz. Peygamber'in kardeş ilan ettiği kimseler⁹⁹⁰ ve Bedr'e katılanlar⁹⁹¹ ile alakalı bilgileri nakletmektedir. Muhâcirlerden hangisinin Medine'de kimin yanına yerleştiğine dair bilgilerin bazısında ise 'Âsım b. Ömer'in rivayetlerini Mûsâ b. 'Îmrân'ın rivayetleriyle karşılaştırmaktadır.⁹⁹²

Muhammed b. Sâlih, bunların dışında bazı sahâbîlerin vefat tarihleri⁹⁹³ ve Hz. Peygamber'in ailesine ilişkin⁹⁹⁴ bilgiler de nakletmektedir. Ayrıca Bazı gazve ve seriyyelere katılanlara dair haberlerde Vâkîdî'nin kaynakları arasındadır.⁹⁹⁵

⁹⁸² İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

⁹⁸³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 586, 598; IV, 96; V, 508, 526, 527.

⁹⁸⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 9, 44, 47, 48, 49.

⁹⁸⁵ Mûsâ b. 'Îmrân b. Mennâh hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Dedesine nispetle Mûsâ b. Mennâh şeklinde de adlandırıldığı söylenmektedir. Ebân b. Osman ve Kâsım b. Muhammed'den rivayette bulunmuştur. Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 296; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 450; İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Ebî Nasr b. Mâkûlâ (ö.475/1082), *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mu'telefi ve'l-muhtelefi fi'l-esmâ ve'l-künâ*, 1. Basım, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991, VII, 235.

⁹⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 603.

⁹⁸⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 219.

⁹⁸⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 221.

⁹⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 102, 114, 161, 165, 167, 29, 230, 233, 403, 404, 407, 408, 410, 415, 417, 418.

⁹⁹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 22, 44, 244, 272, 436, 437, 439, 459, 503, 505, 524.

⁹⁹¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 5, 451.

⁹⁹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 9, 44, 47, 48, 49.

⁹⁹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 529, 565, 606; VIII, 18.

⁹⁹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 150, 162, 165.

⁹⁹⁵ Vâkîdî, a.g.e., s. 167, 266, 272, 298.

3.1.1.10.Ebû Ma‘şer Necîh b. ‘Abdirrahmân es-Sindî (ö.170/786)

Aslen Sind’li olup⁹⁹⁶ Yemen’de doğduğu sonradan Yezîd b. Mühelleb zamanında (96-100/714-718) Yemâme ve Bahreyn savaşları sırasında esir edildiği söylenmektedir.⁹⁹⁷ Medine’de yaşayan Ebû Ma‘şer, Halîfe Mehdî’nin talimatıyla Bağdat’a göçmüş ve 170/786 yılında orada vefat etmiştir.⁹⁹⁸

Ebû Ma‘şer, sahâbî olup olmadığı ihtilafli olan Ebû Umâme Sehl b. Huneyf’i (ö.100/718) gördüğünü söylemektedir.⁹⁹⁹ Hocaları arasında Muhammed b. Ka‘b el-Karazî, Nâfi‘ ve Hişâm b. ‘Urve gibi alimler vardır. Kendisinden ise oğlu Muhammed, Yezîd b. Hârûn, Vâkîdî¹⁰⁰⁰ ve Hüseyin b. Muhammed b. Behrâm (ö.213/828)¹⁰⁰¹ nakilde bulunmaktadır.

Önemli meğâzî bilginlerinden olan Ebû Ma‘şer’in çok iyi bir hafızasının olduğu rivayet edilmektedir.¹⁰⁰² Oğlu Muhammed’e, babasının meğâzî bilgilerini nasıl ezberlediği sorulunca onun; “Tâbiûn, hocasının yanına gelip meğâzîyle ilgili bilgileri müzakere ediyordu. Bu sayede o da meğâzîyi ezberledi.” dediği nakledilmektedir.¹⁰⁰³

İbnu’n-Nedîm, Ebû Ma‘şer’in, *Kitâbu’l-Meğâzî* adlı eseri olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰⁴ İbn Sa‘d’ın, Ebû Ma‘şer’in kitabına atıfta bulunması da bunu teyit etmektedir.¹⁰⁰⁵ Zehebî de onu, “Meğâzî sahibidir.” diyerek tanıtmaktadır.¹⁰⁰⁶ Ebû Ma‘şer’in, kendi

⁹⁹⁶ İbn ‘Adiy, a.g.e., VII, 52; Hatîbu’l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 458.

⁹⁹⁷ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 457.

⁹⁹⁸ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 457.

⁹⁹⁹ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 459.

¹⁰⁰⁰ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 457.

¹⁰⁰¹ Ebû Ma‘şer’den Mağâzî bilgileri nakletmiştir. Sika ravidir. Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 338.

¹⁰⁰² Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 457, 459.

¹⁰⁰³ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 458.

¹⁰⁰⁴ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 148.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 538, IV, 129.

¹⁰⁰⁶ Zehebî, *Tezkire*, I, 234.

zamanına kadar meydana gelen hâdiseleri kronolojik olarak naklettiği *Târîh(u'l-hulefâ)* adlı eserinin olduğu da söylenmektedir.¹⁰⁰⁷

Ebû Ma'şer'in rivayetleri daha çok Vâkıdî'nin *el-Meğâzî*'sinde ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'inde yer almaktadır. Bu rivayetlerde Ebû Ma'şer, Habeşistan'a hicret edenler ve etmeyenler,¹⁰⁰⁸ Akabe biatlarına,¹⁰⁰⁹ Bedir savaşına¹⁰¹⁰ ve bazı gazve ve seriyyelere¹⁰¹¹ katılanlarla ilgili bilgiler nakletmektedir. Bunun yanında bazı sahâbîlerin vefat tarihi ve vefat yeri,¹⁰¹² ismi, künyesi ve nesebi¹⁰¹³ hakkında da bilgiler vermektedir.

Söz konusu rivayetlerde Ebû Ma'şer'in kaynakları hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hz. Peygamber'e gelen heyetlerle ilgili bazı bilgileri Muhammed b. Ka'b el-Karazî ve Yezîd b. Rûmân'dan,¹⁰¹⁴ bazı sahâbîlerle alakalı bilgileri ise Sa'îd el-Makburî,¹⁰¹⁵ Hişâm b. 'Urve¹⁰¹⁶ ve Muhammed b. Kays'tan¹⁰¹⁷ naklettiği görülmektedir.

3.1.1.11. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö.207/822)

Medine'li âlimlerden olan Vâkıdî, İbn Sa'd'ın kendisinden naklettiği habere göre 130/747 yılında doğmuştur.¹⁰¹⁸ Hayatının ilk dönemleri hakkında fazla bir bilgi

¹⁰⁰⁷ Horovitz, a.g.e., s. 100; Başaran, Selman, "Ebû Ma'şer es-Sindî", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1994, X, 185.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 106, 116, 119, 127, 129, 141, 197, 214.

¹⁰⁰⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 451, 452, 456, 459, 475, 484, 486, 517, 544, 566.

¹⁰¹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 385, 401, 407, 418, 456, 468, 478, 479, 497, 480, 481, 482, 483, 492, 495, 496, 521, 537, 539, 540, 544, 570, 566, 600, 601, 627.

¹⁰¹¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 167, 261, 298, 321.

¹⁰¹² İbn Sa'd, a.g.e., III, 77, 202, 553 IV, 93, 204.

¹⁰¹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 98, 168, 388, 407, 408, 417, 442, 447, 449, 451, 454, 458, 461, 464, 469, 470, 474, 478, 483, 487, 490, 497, 521, 544, 553, 559, 560, 570, 590.

¹⁰¹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 305, 348. İbn Sa'd'ın, Medâinî vasıtasıyla Ebû Ma'şer'den naklettiği diğer rivayetler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 187, 188.

¹⁰¹⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 238, IV, 155, 338, 378.

¹⁰¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 204; VIII, 284.

¹⁰¹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 193, 224.

¹⁰¹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., V, 433.

bulunmamaktadır.¹⁰¹⁹ 180/796 yılında Bağdat'a gitmiş¹⁰²⁰ ve muhtemelen bu tarihten sonra Halife Hârûn Reşîd tarafından yargı görevine getirilmiştir.¹⁰²¹ 204/819 yılında ise Halife Me'mûn tarafından Bağdat'ın doğusunda yer alan ve daha sonra er-Rusâfe diye adlandırılacak olan¹⁰²² Maskeru'l-Mehdî'ye kadı olarak atanmış ve buradaki görevi sırasında 207/822 yılında vefat etmiştir.¹⁰²³

Vâkıdî'nin hocaları arasında Süfyân es-Sevrî, Muhammed b. Abdillâh ez-Zührî, İbrahim b. İsmail b. Ebî Habîbe, Muhammed b. Sâlih b. Dînâr, Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim, Abdullâh b. Ca'fer el-Mahramî, Ebû Ma'ser, Ma'mer b. Râşid, Ebû Bekr b. Ebî Sebre, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes, Süfyân b. 'Uyeyne, 'Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd gibi hadis, siyer, meğâzî alanında ve sahâbe bilgileri konusunda uzman olan kimseler bulunmaktadır.

Hocalarından Ma'mer b. Râşid ve Ebû Ma'ser'in siyer ve meğâzî, İbn Ebî Sebre ve İbn Cüreyc'in ise hadis konusunda eserleri bulunmaktaydı. Ayrıca hocası Mûsâ b. Muhammed vasıtasıyla, Musâ'nın babası Muhammed b. İbrahim'in, İbn Ebi'z-Zinâd vasıtasıyla, babası Ebu'z-Zinâd'ın, İbn Ebî Habîbe vasıtasıyla, Dâvûd b. el-Husayn'ın ve Muhammed b. Yahyâ vasıtasıyla, Muhammed'in babası Yahyâ b. Sehl'in "kitaplarına" ulaştığı da söylenebilir.¹⁰²⁴

Ahmed b. Ya'kûb b. Şeybe'nin: "Vâkıdî, batı tarafından, şuraya taşındığında kitaplarının 120 yükten oluştuğu söylenir." sözüyle, Ebû Huzâfe'nin, "Vâkıdî'nin 600 kımtar kitabı vardı."¹⁰²⁵ sözü, ayrıca talebelerinin isteği üzerine bir gazveyle ilgili, bir

¹⁰¹⁹ Vâkıdî, a.g.e. (Mukaddime), s. 5

¹⁰²⁰ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 4.

¹⁰²¹ Bkz. Sellûmî, Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır, *el-Vâkıdî ve kitâbuhu'l-Meğâzî menhecuhu ve mesâdiruhu*, Medine: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2003, I, 154.

¹⁰²² Bkz. Sellûmî, a.g.e., I, 155.

¹⁰²³ İbn Sa'd, a.g.e., V, 433; Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., III, 4. Hayatı hakkındaki bilgiler için bkz. Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2012, XLII, 471-473.

¹⁰²⁴ İlgili kişiler ve "kitapları" için bkz. s. 112-118.

¹⁰²⁵ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 6.

rivayete göre 20, başka bir rivayete göre 100 cilt yazılı kayıt getirdiğine dair nakiller,¹⁰²⁶ Vâkıdî'nin elinde birçok kitabın ve yazılı kaydın bulunduğunu göstermektedir.

Vâkıdî'nin hocalarından Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim, 'Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd, Ebû Bekr b. Ebî Sebre ve Abdullah b. Ca'fer el-Mahramî de dîvânlarda ve diğer resmi vazifelerde çalışmaktaydı.¹⁰²⁷ Dolayısıyla onlardan dîvân kayıtlarıyla ilgili bilgiler de almış olmalıdır.

Vâkıdî, hocalarının yazılı kaynaklarından istifade ettiği gibi onlara sorular da sorardı. Onun bu özelliğini Ebû Eyyûb b. Ebî Ya'kûb şöyle anlatıyor: "İbrahim el-Harbî'ye; Mâlik'e sorulan soruları yazmak istiyorum. İbn Vehb'in mi yoksa İbnu'l-Kâsım'ın soruları mı daha ilgi çekicidir? diye sordum. O da; 'Vâkıdî'nin sorularını yaz! Dünyada ondan başka, 'Sevrî'ye ve İbn Ebî Zi'b'e sordum' diyen hiç kimse yoktur.' dedi."¹⁰²⁸

Ayrıca Vâkıdî, hocalarının verdikleri bilgileri de birbiriyle karşılaştırırdı. Nitekim o, şöyle demektedir: "Amr b. 'Abdillah b. 'Anbese ve 'Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd'a, Osman'ın (r.a.) niteliklerini sordum. Aralarında bir çelişki görmedim."¹⁰²⁹

Vâkıdî'nin, sahâbe neslinden gelenlere de sahâbîlerle alakalı sorular sorduğu ve savaşların cereyan ettiği yerleri tespit etmeye çalıştığı kendisinin şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır: "Sahâbenin, şehitlerin ve onların mevâlîsinin çocuklarından biriyle karşılaştığımda ona, ailesinden kimin hangi savaşa katıldığını ve nerede şehit olduğunu sordum. Bana bir bilgi verirse o yere gider ve orayı gözümle görüp yerini tespit ederdim." Başka bir rivayette ise Hârûn el-Fervî şöyle demektedir: "Vâkıdî'yi Mekke'de elinde bir su kabıyla birlikte gördüm. Nereye gidiyorsun? dedim. O da; 'Huneyn'e gidip, yerini ve savaş alanını görmeye.' dedi."¹⁰³⁰

Bilgi ve kaynak çeşitliliği, ayrıca kaynaklardaki seçiciliği ile temayüz etmiş ilk dönem sahâbe bilgisi uzmanlarının en önemlilerinden olan Vâkıdî, birçok kaynaktan edindiği

¹⁰²⁶ Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., III, 7.

¹⁰²⁷ Bkz. s. 108.

¹⁰²⁸ Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., III, 6. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 365.

¹⁰²⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 56.

¹⁰³⁰ Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., III, 6. Diğer rivayetler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 164, 382, 384, 404.

bilgilerle ensâb, tarih ve meğâzî alanında eserler de telif etmiştir. İbnu'n-Nedîm 30'dan fazla eserinin adını vermektedir.¹⁰³¹ Eserleri arasında *Kitâbu't-târîh ve'l-meğâzî ve'l-meb'as*, *Kitâbu't-tabakât*, *Futûhu's-Şâm*, *Kitâbu's-sîre*, *Kitâbu ezvâci'n-Nebî*, *Kureyş ve'l-ensâr fi'l-katâi*, *Vad'u 'Umer ed-Devâvîn*, *Tasnîfu'l-kabâil ve merâtibuhâ ve ensâbuhâ* gibi sahâbîlerle ilgili bilgilerin de bulunduğu tarih, tabakât ve ensâb kitapları vardır.¹⁰³²

Vakıdî'nin, sahâbîlere ilişkin verdiği bilgileri nakleden en önemli öğrencisi ise kâtibi İbn Sa'd'dır. İbn Sa'd'ın, Vâkıdî'den naklettiği bilgilere bakıldığında Vâkıdî'nin telif ettiği eserlerden yararlandığı ve bu bilgileri sahâbîleri tanıtırken ilgili yerlere serpiştirdiği anlaşılmaktadır. İbn Sa'd ile aynı dönemde yaşayan ve ondan sonra gelen tabakat, tarih ve ensab müellifleri de Vakıdî'den birçok rivayet nakletmektedirler. Ancak Vâkıdî'nin bilgi ve kaynak çeşitliliği hususundaki mümeyyez vasfı, İbn Sa'd'dan sonraki eserlere pek yansımamaktadır. Bu eserlerin müellifleri daha çok *قال ذكره الواقدي* gibi ifadelerle senet zinciri zikretmeksizin direk Vâkıdî'nin eserlerinden nakilde bulunmaktadırlar.

Vâkıdî'nin, sahâbîlerle alakalı naklettiği bilgilerin kaynakları ve muhtevaları şöyledir:

İlk Müslümanların Müslüman oluş hikâyeleri ve Müslüman olma vakitleri: Vakıdî, konuyla ilgili bilgilerin çoğunu Muhammed b. Sâlih b. Dînâr'dan rivayet etmektedir.¹⁰³³ Bunun dışında Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim,¹⁰³⁴ İbrahim b. İsmail b. Ebî Habîbe,¹⁰³⁵

¹⁰³¹ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 158.

¹⁰³² Vâkıdî'nin eserleri ve içerikleri hakkındaki bilgiler için bkz. Sellûmî, a.g.e., I, 82-106; Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2012, XLII, 473-475, Öz, a.g.e., 322-332.

¹⁰³³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 50, 84, 89, 124, 151, 164, 168, 230, 239, 382, 385, 388, 390, 392, 33, 400, 402, 405, 409, IV, 34, 102, 129.

¹⁰³⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 55, 122, VIII, 42.

¹⁰³⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 269, 420, 604.

Ma‘mer b. Râşid¹⁰³⁶ ve Muhammed b. ‘Abdillah ez-Zührî’den¹⁰³⁷ de nakilde bulunmaktadır. Bazı bilgilerde ise senet bilgisi bulunmamaktadır.¹⁰³⁸

Muhâcirlerin Medîne’de nereye yerleştikleriyle ilgili bilgiler: Vâkıdî konuya dair bilgileri daha çok ‘Abdülcebbâr b. ‘Umâre¹⁰³⁹ ve Muhammed b. Sâlih b. Dînâr’dan¹⁰⁴⁰ rivayet etmektedir. O, bunların dışında İbn Ebî Sebre,¹⁰⁴¹ Mûsâ b. Ya‘kûb ez-Zem‘î,¹⁰⁴² Ömer b. Osman el-Cahşî,¹⁰⁴³ İbn Ebi’z-Zinâd¹⁰⁴⁴ ve Ma‘mer b. Râşid’den¹⁰⁴⁵ de nakilde bulunmaktadır.

Hz. Peygamber’in muâhât akdi kurduğu kimselerle ilgili bilgiler: Vâkıdî, konuya ilişkin rivayetlerin çoğunu Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim>babası Muhammed¹⁰⁴⁶ yoluyla rivayet etmektedir. Vâkıdî’nin, konuyla alakalı Abdullah b. Ca‘fer¹⁰⁴⁷ ve Muhammed b. Sâlih b. Dînâr’dan¹⁰⁴⁸ da rivayetleri vardır.

Hz. Peygamber’in Medîne’de arazi tahsis ettiği kimselerle ilgili bilgiler: Vâkıdî konuya ilişkin bilgileri İbn Şihâb ez-Zührî’nin kardeşinin oğlu Muhammed b. ‘Abdillah ez-Zührî’den nakletmektedir.¹⁰⁴⁹

¹⁰³⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 261.

¹⁰³⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 269.

¹⁰³⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 535, IV, 94, 95, 100, 101, 123, 224.

¹⁰³⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 55, 84, 171, 151, 215, 382, 385, 388, 390, 392, 405, IV, 141.

¹⁰⁴⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 102, 114, 151, 161, 165, 167, 29, 230, 403, 407, 410, 415, 417, 418.

¹⁰⁴¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 240.

¹⁰⁴² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 5, 151, 174.

¹⁰⁴³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 245, 250, 264.

¹⁰⁴⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 102.

¹⁰⁴⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 125.

¹⁰⁴⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, III, 44, 51, 88, 90, 96, 99, 102, 119, 139, 152, 174, 216, 229, 233, 240, 245, 272, 402, 410, 436, 437, 439, 481, 503, 504, 509, 583.

¹⁰⁴⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 22, 44, 139, 244, 272, 421, 436, 437, 439, 459, 504, 524, 583.

¹⁰⁴⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 22, 44, 244, 272, 436, 437, 439, 459, 503, 524.

¹⁰⁴⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 51, 56, 103, 126, 139, 152, 161, 175, 216, 240, 250, 272, 396, IV, 252.

Bedr'e katılanlar: Vâkıdî'nin *Meğâzi*'sinde ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında, Bedr'e katılanlarla alakalı bilgilerden önce Vâkıdî'nin kaynakları zikredilmektedir. Buna göre Vâkıdî'nin Bedir ashâbıyla ilgili kaynakları şöyledir:¹⁰⁵⁰

Muhammed b. 'Abdillah ez-Zührî>İbn Şihâb ez-Zührî>'Urve

İbrahim b. İsmail b. Ebî Habîbe>Dâvûd b. el-Husayn>'İkrime

Muhammed b. Sâlih b. Dînâr>'Âsım b. Ömer b. Katâde

Muhammed b. Sâlih b. Dînâr>Yezîd b. Rûmân

Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris>babası Muhammed b. İbrahim

'Abdülme'cîd b. Ebî 'Abs>babası Ebû 'Abs b. Muhammed b. Ebî 'Abs b. Cebr

'Abdurrahmân b. 'Abdilazîz>Ebû'l-Huveyris>Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im

Eflah b. Sa'îd el-Karazî>Sa'îd b. 'Abdirrahmân b. Rukayş>Ebi'l-Beddâh b. 'Âsım

İbn Ebî Sebre>Hişâm b. 'Urve>babası 'Urve b. ez-Zübeyr

'Abdurrahmân b. Ebi'z-Zinâd>babası Ebu'z-Zinâd.¹⁰⁵¹

Vâkıdî'nin, Bedir savaşına katılan sahâbîlerle ilgili bilgileri naklettiği hocalarından bir kısmının ya kendilerinin ya da onların hocalarının sahâbe bilgilerini de içeren "kitaplarının" olduğu daha önce geçmişti. Dolayısıyla Vâkıdî, onların yazılı kayıtlarından yararlanmış olmalıdır.

Hz. Peygamber'e gelen heyetler ve katılımcılarıyla ilgili bilgiler: Vâkıdî bu konuda Muhammed b. 'Abdillah ez-Zührî¹⁰⁵² ve İbn Ebî Sebre'den¹⁰⁵³ nakilde bulunmaktadır. Bunların dışında başka birçok raviden de çeşitli rivayetler nakletmektedir.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁰ Vâkıdî, a.g.e., s. 137-138; İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

¹⁰⁵¹ Diğer kaynakları ise şunlardır: Süleyman b. Bilal, Ebû Ma'ser, Abdullah b. Ca'fer el-Mahramî, 'Ata b. Muhammed b. 'Amr b. 'Ata, Nâfi' b. Ebî Nâfi', 'Abülmelik b. Süleyman, Abdullah b. Ebî 'Ubeyde, Şu'ayb b. 'Ubâde, Ubey b. 'Abbâs b. Sehl ve 'Abdülmüheymin. Bkz. Vâkıdî, a.g.e., s. 138-150.

¹⁰⁵² İbn Sa'd, a.g.e., I, 292, 328, 329, 343.

¹⁰⁵³ İbn Sa'd, a.g.e., I, 114, 299, 321, 330.

Hız. Peygamber'in Hayber arazisinden yiyecek tahsis ettiği kimseler: Vâkıdî, Hız. Peygamber'in Hayber arazisinden çıkan bir kısım mahsûlün kimlere ve ne kadarının tahsis edildiğine dair bilgiler vermektedir. O, *Meğâzi*'sinde konuyla ilgili bir kaynak zikretmemektedir. Ancak İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ındaki bazı rivayetlerde 'Abdülhakîm b. 'Abdillah b. Ebî Ferve yoluyla 'Abdurahmân b. el-A'rec'e dayanmaktadır.¹⁰⁵⁵ Bazı bilgilerde ise Vâkıdî'nin kaynağı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰⁵⁶ Muhtemelen İbn Sa'd, Vâkıdî'den rivayet ettiği bu bilgileri onun konuya ilişkin, *Kitâbu Tu'mi'n-Nebî* adlı eserinden nakletmektedir.¹⁰⁵⁷

Hız. Peygamber'in hanımları ve çocuklarıyla ilgili bilgiler: Vâkıdî, konuya ilişkin bilgileri belli bir kaynaktan değil, Muhammed b. 'Abdillah ez-Zührî,¹⁰⁵⁸ İbn Ebi'z-Zinâd,¹⁰⁵⁹ Ma'amer b. Râşid,¹⁰⁶⁰ İbn Ebî Sebre,¹⁰⁶¹ Abdullah b. Ca'fer¹⁰⁶² ve diğer birçok hocasından¹⁰⁶³ nakletmektedir.

Vâkıdî, sahâbîlerle alakalı bilgiler verirken onların isimlerini ve neseplerini,¹⁰⁶⁴ varsa vefat tarihini¹⁰⁶⁵ ve vefat ettiği zamandaki yaşını,¹⁰⁶⁶ seriyye¹⁰⁶⁷ ve gazvelere¹⁰⁶⁸ katılımlarını da zikretmektedir.

¹⁰⁵⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 114, 292, 297, 298, 299, 300, 304, 312, 314, 323, 326, 327, 329, 331, 332, 337, 338, 339, 344, 346, 347, 356, 359.

¹⁰⁵⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 27, 56, 69, 107, 119, 140.

¹⁰⁵⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 168, VIII, 86, 95, 100, 127.

¹⁰⁵⁷ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 48.

¹⁰⁵⁸ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 16, 53, 99.

¹⁰⁵⁹ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 16, 17, 58, 94, 130.

¹⁰⁶⁰ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 17, 86, 94.

¹⁰⁶¹ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 25, 83, 85, 100.

¹⁰⁶² Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 91, 97, 102, 129.

¹⁰⁶³ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 15, 16, 38, 53, 56, 58, 62, 69, 72, 77, 85, 86, 87, 92, 101, 102, 103, 115, 116, 117, 120, 123, 130, 132, 133.

¹⁰⁶⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 97, 164, 454, 479, 481, 490, 538, 548, 553, 554, 560, 577, 582, 594, IV, 197, 298, 163, VII, 414.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 48, 149, 224, 229, 263, 378, 400, 402, 407, 414, 416, 418, 448, 450, 469, 472, 477, 480, 485, 488, 493, 494, 501, 502, 508, 546, 558, 595, IV, 74, 93, 126, 138, 281, 307, 340, 368, V, 450, VI, 15, 20, VII, 13, 25, 390, 407, 412, 416, VIII, 18, 28, 34, 55, 57, 76, 78, 80, 87, 95, 114, 226, 236.

Vâkıdî'nin rivayetlerinde sahâbîlerin ilkleriyle (evâil)¹⁰⁶⁹ ilgili bilgiler de bir hayli fazladır. Bu bilgileri ise belli bir raviden değil, birçok raviden nakletmektedir.¹⁰⁷⁰

Vâkıdî, sahâbîlere ilişkin isim, nesep, künye, vefat tarihi ve gazvelere katılım gibi genel bilgilerin yanı sıra sahâbîlerin giyim kuşama,¹⁰⁷¹ fiziksel ve davranışsal özellikleri¹⁰⁷² gibi bilgileri hatta sahâbîlerden bazısının varislerine bıraktıkları miras miktarlarını da nakletmektedir.¹⁰⁷³ Bu rivayetlerde de belirli bir raviden değil, birçok raviden istifade ettiği görülmektedir.

Ayrıca o, Bedir'de şehit olanlar,¹⁰⁷⁴ Uhutta şehit olanlar,¹⁰⁷⁵ Uhut'ta Hz. Peygamber'in yanında kalanlar,¹⁰⁷⁶ 'Ayneyn tepesindeki Okçular'dan bir kısmı,¹⁰⁷⁷ Uhut gazvesinde geri hizmetlerde çalışan kadınlar,¹⁰⁷⁸ Bi'ri Ma'ûne'de şehit olanlar,¹⁰⁷⁹ Müreysi' gazvesine katılan bazı sahâbîler,¹⁰⁸⁰ Hendek'te şehit olanlar,¹⁰⁸¹ Hayber'in fethine

¹⁰⁶⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 38, 92, 95, 167, 224, 259, 365, 400, 536, VI, 15, VII, 414.

¹⁰⁶⁷ Vâkıdî, a.g.e., s. 44, 45, 46, 50, 150, 152, 166, 257, 258, 291, 379, 391, 392, 393, 394, 398, 399, 40, 402, 404, 493, 494, 396, 397, 505, 511, 512. İbn Sa'd, a.g.e., III, 90, 94, 129, 139, 140, 272, 275, 411, 531, 578.

¹⁰⁶⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 47, 48, 49, 52, 53, 96, 123, 272, 400, 410, 416, 449, 451, 461, 466, 494, 497, 503, 509, 513, 523, 535, 551, 567, 582, 601, IV, 126, 138, 248, 281, 299, 301, 317, 380, V, 454, VI, 20, VII, 416.

¹⁰⁶⁹ Sahâbe evâili ile ilgili bilgiler için bkz. s. 174.

¹⁰⁷⁰ Muhâcirlerin ilkleriyle ilgili rivayetler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 108, 225-226, 258, III, 9-10, 21, 44, 51, 140, 171, 172, 239-240, 387, 388, 392, 397, 405, 619, VI, 6, VIII, 17, 173. Ensâr'ın ilkleriyle alakalı rivayetler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 217-219, 221, 222, III, 448, 459, 491, 493, 545, 547, 565, 562, 568, 574, 578, 593, 608, 612, 618, 619, 620, 621-622, IV, 9, VIII, 12. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra herhangi bir konuda ilk olma özelliğine sahip olan sahâbîlere dair rivayetleri için bkz. a.mlf., a.g.e., II, 290, III, 54, 62, 474, VIII, 28.

¹⁰⁷¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 56, 57, 59, 116, 330, 384, IV, 175.

¹⁰⁷² İbn Sa'd, a.g.e., III, 26, 27, 44, 56, 95, 96, 107, 114, 133, 143, 157, 163, 188, 263, 414, 444, 498, 499, 505, 546, 590; IV, 178, 316, VI, 20, VII, 386, 387, 388, 396.

¹⁰⁷³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 76, 86, 110, 114, 136, 149, 160, 210, 221, 222.

¹⁰⁷⁴ Vâkıdî, a.g.e., s. 132-133.

¹⁰⁷⁵ Vâkıdî, a.g.e., s. 231-235.

¹⁰⁷⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 193.

¹⁰⁷⁷ Vâkıdî, a.g.e., s. 195.

¹⁰⁷⁸ Vâkıdî, a.g.e., s. 19.

¹⁰⁷⁹ Vâkıdî, a.g.e., s. 265.

¹⁰⁸⁰ Vâkıdî, a.g.e., s. 299.

katılan kadın sahâbîler,¹⁰⁸² Hz. Peygamber'in Ketîbe arazisinden pay verdiği kimseler,¹⁰⁸³ Hayber'de şehit olanlar,¹⁰⁸⁴ Mûte'de şehit olanlar,¹⁰⁸⁵ Mekke fethindeki sancaktarlar,¹⁰⁸⁶ Mekke fethi esnasında Müslüman olan kadınlar,¹⁰⁸⁷ Fetih günü şehit olanlar,¹⁰⁸⁸ Huneyn'de şehit olanlar,¹⁰⁸⁹ Tâif'te şehit olanlar¹⁰⁹⁰ ve Hz. Peygamber'in gönderdiği zekât memurları¹⁰⁹¹ gibi çeşitli sahâbe listeleri de zikretmektedir.

2.1.2. Nesep Bilgisi Uzmanları

Arapların öteden beri nesep bilgisine önem verip onları ezberlemeleri, Hz. Peygamber'in de hem kendi nesebini açıklaması hem de nesep bilgisinin öğrenilmesini teşvik etmesi,¹⁰⁹² İslamiyet geldikten sonra da nesep bilgisine önem verilmesine neden olmuştur.¹⁰⁹³ Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ı nesep bilgisi uzmanlarına yazdırmış olması da nesep bilgisine verilen önemi göstermektedir.

Dîvân'ın ensâba göre yazılmış olması, ayrıca hem Mekke ve Medine gibi eski yerleşim yerlerinde hem de Şam, Mısır, Kûfe, Basra, Vâsıt gibi fethedilen ve yeni kurulan şehirlerde yerleşim düzeninin kabile ve neseplere göre olması da nesep bilgisinin uzun süre muhafaza edilmesine ve canlılığını korumasına yardımcı olmuştur.

¹⁰⁸¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 356.

¹⁰⁸² Vâkıdî, a.g.e., s. 471.

¹⁰⁸³ Vâkıdî, a.g.e., s. 477.

¹⁰⁸⁴ Vâkıdî, a.g.e., s. 480.

¹⁰⁸⁵ Vâkıdî, a.g.e., s. 522.

¹⁰⁸⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 540-541, 552-553.

¹⁰⁸⁷ Vâkıdî, a.g.e., s. 571.

¹⁰⁸⁸ Vâkıdî, a.g.e., 585.

¹⁰⁸⁹ Vâkıdî, a.g.e., 614.

¹⁰⁹⁰ Vâkıdî, a.g.e., 624.

¹⁰⁹¹ Vâkıdî, a.g.e., 645.

¹⁰⁹² Bkz. s. 11.

¹⁰⁹³ Nesep bilgisinin Arap ve İslam tarihi açısından önemi için bkz. Önkal, Ahmet, "Araplarda Ensâb İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1990, sy. 3, ss. 117-132.

Ensâba dair ilk yazılı kaynak olarak da kabul edilen Dîvân'ın yazımında, Hz. Ömer'in ensâbı en iyi bilen üç kişiyi görevlendirmesi, nesep bilgilerinin gelişigüzel değil, işin uzmanları tarafından kaydedildiğini göstermektedir.

Sahâbe terâcimini ele alan eserlerde sahâbîlerle ilgili bilgiler verilirken onların nesep bilgileri de zikredilmektedir. Özellikle Kureyş ve Ensâr'ın nesep bilgilerinde birkaç neslin nesebi verilmektedir. Ayrıca Yemen bölgesindeki kabilelere mensub sahâbîlerin de nesep bilgilerine yer verilmektedir. Söz konusu bilgiler verilirken de nesep bilgisinde uzman olanlara müracaat edildiği görülmektedir. Nesep bilgisinde uzman olduğu bilinenlerden bazıları şunlardır:

2.1.2.1. Kureyş'in Nesebinde Uzman Olanlar

H.z. Ebû Bekr (ö.13/634)

Kureyş'in nesebini en iyi bilenlerden olduğu söylenmektedir.¹⁰⁹⁴ Müslim'de rivayet edilen bir hadis-i şerifte de Hz. Peygamber onu, Kureyş'in nesebini en iyi bilen kimse olarak nitelemektedir.¹⁰⁹⁵ Hz. Peygamber'e gelen heyetleri karşılaması ve onlarla ilgilenmesi¹⁰⁹⁶ de muhtemelen Hz. Ebû Bekr'in, nesep bilgisindeki uzmanlığından kaynaklanmaktaydı.

Neseblerle ilgili isnatlarda Hz. Ebû Bekr'in adı geçmemektedir. Ancak Kureyş'in nesep bilginlerinden ve Hz. Ömer'in, Dîvân'ın yazımında görevlendirdiği üç kişiden biri olan Cübeyr b. Mut'im, nesep bilgisini Hz. Ebû Bekr'den aldığını ve onun, Arapların nesebini en iyi bilen kimse olduğunu söylemektedir.¹⁰⁹⁷

Hişâm b. 'Urve>babası 'Urve b. ez-Zübeyr>Hz. Aişe tarîkiyle nakledilen bir rivayette Hz. Aişe'nin, babası Hz. Ebû Bekr'den neseb bilgisi naklettiği görülmektedir.¹⁰⁹⁸ Buna

¹⁰⁹⁴ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 120; 'İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. 'Abdillah b. Sâlih el-'İclî (ö.261/874), *Ma'rifetu's-Sikât*, thk., 'Abdül'alî 'Abdülazîm el-Bestevî, 1. Basım, I-II, Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1985, II, 387.

¹⁰⁹⁵ Bkz. Müslim, "Fedâilu's-sahâbe", 34.

¹⁰⁹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., I, 313, III, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 142; Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö.562/1166), *el-Ensâb*, thk., 'Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, 1. Basım, Haydarâbâd: Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, 1962, I, 39.

¹⁰⁹⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 32.

¹⁰⁹⁸ İbn Hayyât, *et-Tabakât*, s. 71.

dayanarak Hz. Aişe'nin de babasından nesep bilgisi aldığı ve bunu yeğeni 'Urve'ye aktardığı söylenebilir.

Mahreme b. Nevfel (ö.54/673)

Fetih günü Müslüman olanlardandır.¹⁰⁹⁹ Meşhur sahâbîlerden Misver b. Mahreme'nin babasıdır. Hz. Ömer'in Dîvân'ı oluşturmada görevlendirdiği üç kişiden biridir.¹¹⁰⁰

Mus'ab ez-Zübeyrî, Mahreme'den nesep bilgisi alındığını söylemektedir.¹¹⁰¹ Kendisinden oğlu el-Misver b. Mahreme rivayette bulunmuştur.¹¹⁰²

Cübeyr b. Mut'im (ö.58-59/677-78)

Arapların meşhur ensâb bilginlerindedir. Kendisinden neseple ilgili bilgiler nakledilmiştir.¹¹⁰³ Hz. Ömer'in Dîvân'ı oluşturmada görevlendirdiği üç kişiden biridir. Nesep bilgisini Hz. Ebû Bekr'den aldığını söylemektedir.¹¹⁰⁴ Kendisinden de oğulları Nâfi' ve Muhammed¹¹⁰⁵ ile Sa'îd b. Müseyyeb nesep bilgisi almıştır.¹¹⁰⁶

İbn Sa'd, Vâkıdî'nin, Bedr'e katılan sahâbîlerle alakalı bilgileri naklettiği rivayet zincirlerini verirken Cübeyr'in oğlu Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im'i (ö.100/718) de zikretmektedir.¹¹⁰⁷

'Akîl b. Ebî Tâlib (ö.60/679)

Hz. Ali'nin büyük kardeşidir. Kureyş'in nesep bilginlerindedir.¹¹⁰⁸ Hz. Ömer'in Dîvân'ı oluşturmada görevlendirdiği üç kişiden biridir. İnsanların Mescid-i Nebevî'de ondan Kureyş kabilesiyle ilgili bilgiler aldıkları nakledilmektedir.¹¹⁰⁹

¹⁰⁹⁹ Zübeyrî, a.g.e., s. 262.

¹¹⁰⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 295.

¹¹⁰¹ Zübeyrî, a.g.e., s. 262.

¹¹⁰² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., VIII, 362; Mizzî, a.g.e., XXVII, 582.

¹¹⁰³ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 64.

¹¹⁰⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 32.

¹¹⁰⁵ Muhammed b. Cübeyr'in naklettiği bilgiler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 70, 71, 132.

¹¹⁰⁶ Sezgin, a.g.e., II, 29.

¹¹⁰⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

el-Misver b. Mahreme b. Nevfel (ö.64/683)

Kureyş ile ilgili bilgilerde uzman olanlardandır.¹¹¹⁰ Muhtemelen nesep bilgisini babası Mahreme b. Nevfel'den almıştır. Öğrencileri arasında oğlu 'Abdurrahmân b. el-Misver b. Mahreme, 'Urve b. ez-Zübeyr, 'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe b. Mes'ûd, Sa'îd b. Müseyyeb ve kızı Ümmü Bekr gibi nesep ve meğâzî bilginleri bulunmaktadır.¹¹¹¹

'Urve b. ez-Zübeyr'in kaynaklarındandır.¹¹¹² Kızı Ümmubekr de babasından bazı sahâbîlerle ilgili bilgiler nakletmektedir.¹¹¹³

Abdullah b. Sa'lebe b. Su'ayr (ö.87/705)

Sahâbedendir.¹¹¹⁴ Neseb bilgisi uzmanlarındandır.¹¹¹⁵ Neseple ilgili rivayetlerde adı geçmemektedir. Ancak aynı zamanda nesep bilgisini de olan yeğeni Zührî, ondan nesep bilgisi almıştır. Nitekim Zührî'den nakledilen bir rivayete göre o, nesep ve diğer bilgileri öğrenmek için Abdullah b. Sa'lebe'den ders alıyordu.¹¹¹⁶ Bir gün fıkıhla alakalı soru sorunca hocası onu, Sa'îd b. Müseyyeb'e yönlendirmişti.¹¹¹⁷

2.1.2.2. Ensâr'ın Nesebinde Uzman Olanlar

İlk dönem kaynaklarında Hz. Ebû Bekr, 'Akîl b Ebî Tâlib, Cübeyr b. Mut'im, Dağfel es-Sedûsî, Müerric es-Sedûsî vd. gibi Kureyş kabilesinin nesebinde, Kelbî (ö.146/763), Ebu'l-Yakazân (ö.190/805), İbnu'l-Kelbî (ö.204/819) ve Medâinî (ö.225/839) gibi genel

¹¹⁰⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I, 121; Belâzürî, *Ensâb*, II, 327.

¹¹⁰⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 925/5732.

¹¹¹⁰ Belâzürî, a.g.e., X, 10.

¹¹¹¹ Mizzî, a.g.e., XXVII, 582.

¹¹¹² Mûsâ b. 'Ukbe, a.g.e., s. 314; İbn Sa'd, a.g.e., III, 350, IV, 360, VIII, 287.

¹¹¹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 64, 132, 133, 316; VIII, 51.

¹¹¹⁴ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 748/4594.

¹¹¹⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-emsâr*, thk., Maufred Fleischhammer, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1959, s. 36.

¹¹¹⁶ İbn Sa'd'daki rivayette Zührî'nin, Abdullah b. Sa'lebe'den, kendi kavminin nesebini öğrendiği nakledilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 382.

¹¹¹⁷ Buhari, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 35.

neseb bilgisinde uzman olan birçok kimseden bahsedilirken, Ensâr'ın nesebi konusunda uzman olanlardan yalnızca İbnu'l-Kaddâh Abdullah b. 'Umâre'nin (ö.225/839) adı zikredilmektedir.

Ensâr'ın nesebiyle ilgili uzmanlığı bulunan İbnu'l-Kaddâh'ın, diğer neseb bilgisi uzmanlarına göre muahhar bir dönemde yaşamış olması, Ensâr'ın nesebinin geç bir dönemde kayıt altına alındığını göstermez. Nitekim Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.209/824) *Kitâbu'l-Evs ve'l-Hazrec* adlı bir eseri olduğu nakledilmektedir.¹¹¹⁸ Ancak Ensâr'ın nesebiyle ilgili uzmanların, Kureyş'in nesebinde uzman olanlara nazaran geç dönemde yaşamış olmaları merak konusudur.

Şurası bir gerçektir ki, devlet idaresinin Emevî ve Abbâsîler gibi Kureyş kabilelerine mensup ailelerde bulunması ayrıca iktidar mücadelesinde nesebin de etkili olması,¹¹¹⁹ Kureyş'in nesebine önem verilmesine yol açmış, bu da Kureyş'in nesebinde uzman olanların öne çıkmasına sebebiyet vermiş olabilir. Ayrıca yöneticilerin de Ensâr'ın tanıtılmasından hoşlanmadıkları hatta buna engel olmaya çalıştıkları da bir vâkıdır. Nitekim Süleyman b. 'Abdilmelik'in (ö.99/717), henüz veliaht iken 82/701 yılında hacca giderken Medine'ye uğradığı ve Ebân b. Osman'dan (ö.105/723) siyer ve meğâzîye dair bir kitap yazmasını istediği, Ebân b. Osman'ın da böyle bir kitabın kendisinde bulunduğunu söylediği, bunun üzerine Süleyman'ın ilgili kitabın bir nüshasını istinsâh ettirdiği, söz konusu nüshada Akabe biatlarında ve Bedir savaşında Ensâr'ın övüldüğüne dair haberleri görünce de; 'Ben bunların bu derece faziletli olduklarını düşünmüyorum.' diyerek kitabın yakılmasını istediği daha sonra dönemin Emevî halîfesi babası 'Abdülmelik b. Mervân'a (ö.86/705) söz konusu hâdiseyi anlattığında 'Abdülmelik'in de; "Bizim, faziletine ihtiyacımız olmayanların bir kitapla öne çıkarılmasına ve Şam halkının, öğrenmelerini istemediğimiz şeyleri öğrenmelerine ihtiyacımız yoktur." diyerek oğlu Süleyman'ın tavrını onayladığı nakledilmektedir.¹¹²⁰ Bu hâdiseler de göstermektedir ki, saray ve çevresinin, hoşlarına gitmeyen bilgilerin

¹¹¹⁸ Bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 85.

¹¹¹⁹ Bkz. Fayda, "Ensâb", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1995, XI, 247.

¹¹²⁰ Zübeyr b. Bekkâr, Ebû 'Abdillah Zübeyr b. Bekkâr b. 'Abdillah b. Mus'ab (ö.256/869), *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, thk., Sâmi Mekkî el-'Ânî, 2. Basım, Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996, s. 275-276.

yayılmasına karşı gösterdikleri bu tür tavırlar Ensâr'ın nesebinde uzman olanların öne çıkmasına engel olmuş olabilir.

Bugün elimizde bulunan İbnu'l-Kelbî (ö.204/819), İbn Sa'd (ö.230/844) ve İbn Hayyât (ö.240/854) gibi müelliflerin eserlerinde Ensâr'ın nesebiyle alakalı bilgiler bulunsa da Ensâr'ın nesebiyle ilgili elimizdeki en eski müstakil eserler, diğer ensâb bilgisi eserlerine nazaran oldukça muahhar dönemde yazılmıştır. Bunlar da İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö.620/1223), *el-İstibsâr fî nesebi's-sahâbe mine'l-Ensâr*¹¹²¹ adlı eseriyle, İbnu'l-Ferrâ Ebû Bekr 'Atîk b. Ahmed el-Ğassânî el-Ğirnâtî'nin (ö.698/1298), *Nüzhetu'l-ebâr fî fedâili'l-Nesebi'l-Ensâr*¹¹²² adlı eserleridir.¹¹²³

İbnu'l-Kaddâh Abdullah b. Muhammed b. 'Umâre el-Ensârî (ö.225/839)

Devrinin önemli nesep bilginlerindedir. İbnu'l-Kaddâh diye de bilinmektedir. Hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Sâlih b. Dinâr,¹¹²⁴ Süleyman b. Dâvûd b. el-Husayn, İbn Ebi'z-Zinâd ve Mahreme b. 'Abdillah b. Bukeyr'den nakilleri vardır. Öğrencileri arasında İbn Sa'd, Mus'ab ez-Zübeyrî ve Ömer b. Şebbe gibi önemli müellifler bulunmaktadır.¹¹²⁵

Özellikle Ensâr ve Ensâr'ın nesebi konusunda uzmandır.¹¹²⁶ *Kitâbu Nesebi'l-ensâr* adlı eseri vardır. Ancak günümüze kadar ulaşmamıştır. İbn Sa'd'ın bu eserden yararlandığı açıkça görülmektedir.¹¹²⁷ Ayrıca *Nesebü'l-Evs* adlı bir eserin daha olduğu ve onu da

¹¹²¹ Eser, Ali Nuveyhid'in takdim ve tahkikiyle Dâru'l-Fikr tarafından 1976 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

¹¹²² Eser, 'Abdürrezzâk b. Muhammed Merzûk'un tahkikiyle Edvâu's-selef tarafından 2004 yılında Riyad'da yayınlanmıştır.

¹¹²³ Ensâr'ın nesebiyle ilgili yazılmış diğer eserler için bkz. Dimyâtî, Şerafuddîn Ebû Muhammed 'Abdülmü'min ed-Dimyâtî (ö.705/1305), *Ahbâru Kabâili'l-Hazrec* (Mukaddime), dirâse ve thk., 'Abdülazîz b. Ömer el-Beytî, 1. Basım, Medine: Câmî'atu'l-İslâmiyye, 2008, s. 337-41; Ensâr ile ilgili genel ve özel nitelikli kaynaklar hakkındaki bilgiler için bkz. Okullu, Mustafa, *Ensâr ve Hadis Rivâyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2001, s. 47-61; Ayrıca bkz. Algül, Hüseyin, "Ensâr", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1995, XI, 252.

¹¹²⁴ İbn 'Asâkir, a.g.e., XI, 138,

¹¹²⁵ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîh*, X, 62. Ayrıca bkz. *Sezgin*, a.g.e., II, 50.

¹¹²⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 442.

¹¹²⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 479, 513, 521, 548, 625, 626.

Mus‘ab ez-Zübeyrî’nin naklettiği söylenmektedir.¹¹²⁸ Fakat bu eseri de günümüze kadar gelmemiştir.

Yine *Nesebü’l-Ensâr* adlı eseri olan fakat eseri günümüze kadar ulaşmayan el-‘Adevî’nin (ö.?) de rivayetlerinde İbnu’l-Kaddâh’ın eserine dayandığı söylenmektedir.¹¹²⁹ Nitekim İbn Hacer’in *el-İsâbe*’sinde el-‘Adevî’nin, İbnu’l-Kaddâh’tan naklettiği rivayetler de buna işaret etmektedir.¹¹³⁰

İbn Sa‘d, Bedir ashâbiyla ilgili bilgilere başlamadan önce verdiği kaynak listesinde Abdullah el-Ensârî’yi ve onun kaynaklarını zikretmektedir. Buna göre Abdullah el-Ensârî’nin, hepsi de meçhul raviler olan Zekeriyâ b. Zeyd b. Sa‘d, Zekeriyâ b. Yahyâ b. Ebi’z-Zevâid, Ebû ‘Ubeyde b. Muhammed b. ‘Ammâr b. Yâsir ve İbrahim b. Nûh b. Muhammed ez-Zuferî’den yararlandığı görülmektedir.¹¹³¹ Ancak İbn Sa‘d, Ensâr’dan Bedr’e katılan şahıslarla alakalı Abdullah el-Ensârî’den nakilde bulunduğu yerlerde Abdullah el-Ensârî’nin kaynağını zikretmemektedir.¹¹³²

Abdullah el-Ensârî, bir yerde Dâvûd b. el-Husayn’ın el yazısıyla yazmış olduğu bir vesikada gördüğü bilgiyi nakletmektedir.¹¹³³ Buna göre Abdullah’ın, bazı bilgileri Dâvûd b. el-Husayn’ın yazılı belgelerinden vicâde yoluyla alıp naklettiği söylenebilir.

Abdullah el-Ensârî, bazı nesep bilgilerinde yanlış yaptıklarını söyleyerek İbn İshâk ve Ebû Ma‘şer’i ya da onlardan yanlış olarak nakledenleri de eleştirmektedir.¹¹³⁴

¹¹²⁸ İbn Hacer, *Lisân*, III, 336.

¹¹²⁹ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., III, 336.

¹¹³⁰ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 106/417, 130/695, 131/699, 741/4560, 815/4884, 844/5034.

¹¹³¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 5.

¹¹³² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 97, 440, 442, 449, 451, 452, 454, 455, 466, 469, 470, 477, 478, 479, 479, 480, 481, 482, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 502, 503, 507, 508, 513, 514, 521, 533, 538, 544, 548, 551, 552, 553, 554, 559, 560, 574, 575, 582, 583, 591, 592, 625, 627.

¹¹³³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 449.

¹¹³⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 469, 514. İsim vermeden yaptığı başka bir eleştiri için bkz. a.mlf, a.g.e., III, 536.

2.1.2.3. Genel Nesep Bilgisi Uzmanları

Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö.146/763)

Hem nesep hem de tefsir bilgisiyle meşhur olan âlimlerdendir. Daha çok Ebû Sâlih'ten¹¹³⁵ nakilde bulunmuştur. Kendisinden ise İbnu'l-Kelbî diye meşhur olan oğlu Hişâm ve başka birçok kimse rivayet etmiştir.

İbnu'l-Kelbî'den nakledildiğine göre babası kendisine, Kureyş'in nesep bilgisini Ebû Sâlih'ten, onun da 'Akîl b. Ebî Tâlib'ten aldığını söylemiştir.¹¹³⁶ Ancak İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında Kelbî, Kureyş'in nesep bilgisiyle ilgili rivayetlerini Ebû Sâlih yoluyla İbn 'Abbâs'tan nakletmektedir.¹¹³⁷ Yine oğlu Hişâm'ın, babasından naklettiğine göre diğer kabilelerle ilgili nesep bilgilerini de o kabilerin nesep bilgisinde uzmanlaşmış kimselerden aldığı görülmektedir.¹¹³⁸

Kendisinden bazı âyetlerin nuzûlüne sebep olan sahâbîlerle ilgili bilgiler de rivayet edilmektedir. Kelbî'nin bu rivayetlerdeki kaynağı da Ebû Sâlih yoluyla İbn 'Abbâs'tır.¹¹³⁹

Hız. Peygamber'in hanımları ve çocuklarıyla ilgili rivayetlerinin birçoğunu da yine Ebû Sâlih>İbn 'Abbâs tarikiyle rivayet etmektedir.¹¹⁴⁰

¹¹³⁵ İsmi Bâzâm veya Bâzân'dır (ö.?). Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'nin mevlâsıdır. İbn 'Abbâs'tan rivayet ettiği bir tefsiri vardır. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VI, 296.

¹¹³⁶ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 152.

¹¹³⁷ İbn Sa'd, a.g.e., I, 70, 74, 75, 85, 96; III, 42. Başka tariklerden yapılan nakiller için bkz. a.mlf, a.g.e., I, 89, 102.

¹¹³⁸ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 152.

¹¹³⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 250, IV, 15, 8, 99. Ancak Suyûtî, İbn 'Abbâs'ın, tefsirle ilgili rivayet tariklerinin en zayıfının, Kelbî>Ebû Sâlih>İbn 'Abbâs tariki olduğunu söylemektedir. Bkz. Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyye el-'Amme li'l-Kitâb, 1974, II, 497. Kelbî'nin diğer konularla ilgili rivayetlerinin değerlendirmeleri için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, "Kelbî, Muhammed b. Sâib" *DİA*, Ankara: TDV. Yay., 2002, XXV, 206.

¹¹⁴⁰ Hız. Peygamber'in hanımlarıyla ilgili rivayetler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 16, 56, 58, 102, 145, 146, 147, 150, 151, 154. Hız. Peygamber'in çocuklarıyla ilgili rivayetler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 133, III, 7.

Ebu'l-Yakazân 'Âmir b. Hafs (ö.190/805)

İsmi 'Âmir b. Hafs'tır.¹¹⁴¹ Medâinî onu, Sühaym b. Hafs, 'Âmir b. Hafs, 'Âmir b. Ebî Muhammed, 'Âmir b. el-Esved, Sühaym b. el-Esved gibi çeşitli isimlerle anmaktadır.¹¹⁴² Taberî'de ise Sühaym b. Hafs şeklinde geçmektedir.¹¹⁴³

Ebu'l-Yakazân, önde gelen nesep bilginlerindedir. Özellikle de kuzey Arap kabilelerinin (Adnânîlerin) nesebinde uzmandır.¹¹⁴⁴ Çok nadir olarak isnâd zikrinde bulunduğu için nesep bilgisini aldığı hocalarını tespit etmek zordur.¹¹⁴⁵ Kabile rivayetlerinden yola çıkarak ilk genel nesep bilgisi kitabının yazarı olduğu söylenmektedir.¹¹⁴⁶ *Kitâbu'n-Nesebi'l-kebîr*, *Kitâbu ahbâri Temîm*, *Kitâbu Nesebi Hindîf* gibi nesep ile ilgili eserleri vardır.¹¹⁴⁷ Ancak bazı kısımları hariç eserleri günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁴⁸

Ebu'l-Yakazân, kendisi gibi nesep bilgini olan Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Medâinî'nin önemli kaynaklarından.

İbn Kuteybe *el-Ma'ârif*'inde,¹¹⁴⁹ Belâzürî *Ensâbu'l-eşrâf*'ında¹¹⁵⁰ ve Halîfe b. Hayyât *Târih*'inde,¹¹⁵¹ “قال أبو اليقظان/Ebu'l-Yakazân şöyle dedi” diyerek kendisinden sahâbîlerle ilgili bilgiler nakletmektedir.

¹¹⁴¹ Mustafa, a.g.e., I, 193.

¹¹⁴² İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 151.

¹¹⁴³ Taberî, *Târih*, II, 683, III, 266, IV, 57, 111. Ebu'l-Yakazân'ın isim, künye ve lakab bilgileri için bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 151; Sezgin, a.g.e., II, 47.

¹¹⁴⁴ İbn Hayyât, *Tabakât* (Taktîm), s. 18-19.

¹¹⁴⁵ İbn Hayyât, a.g.e. (Taktîm), s. 22.

¹¹⁴⁶ Mustafa, a.g.e., I, 193.

¹¹⁴⁷ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 151.

¹¹⁴⁸ Mustafa, a.g.e., I, 193.

¹¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 170, 236, 296, 318.

¹¹⁵⁰ Belâzürî, *Ensâb*, III, 31, XII, 105.

¹¹⁵¹ İbn Hayyât, *Târih*, s. 95, 121.

Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö.204/819)

Ensâbı en iyi bilenlerdendir.¹¹⁵² Ensab konusunda babası Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'nin eserine¹¹⁵³ ya da rivayetlerine dayanmaktadır.¹¹⁵⁴

İbnu'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde, İbnu'l-Kelbî'nin 100'den fazla eserinin adını vermektedir.¹¹⁵⁵ Ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. En meşhur eseri elimizde mevcut olan *Kitâbu'n-Nesebi'l-kebîr* veya *Cemheretu'n-neseb* diye adlandırılan¹¹⁵⁶ eserdir. Neseb bilgileri bakımından elimizdeki en eski kaynaklardan biri olan *Cemhere*, İbnu'l-Kelbî'nin, babası Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'den naklettiği bilgilerden oluşmaktadır.

Eserini kabile ve boylara göre oluşturan İbnu'l-Kelbî, nesepleri sıralarken sahâbîlerin geçtiği yerlerde sohbetlerini gösteren kısa kısa bilgiler de vermektedir.¹¹⁵⁷

İbnu'l-Kelbî'nin *Cemheretü'n-Neseb* adlı eseri Arapların soy kütüğüne dair en eski eser olup bütün ensâb, tarih ve tabakât alimlerinin dayandığı ana kaynaktır.¹¹⁵⁸ İbn Sa'd'ın, sahâbîlerle ilgili bilgilerde bu eserden yararlandığı açıkça görülmektedir.¹¹⁵⁹ Belâzürî de eserinin adını vermese de İbnu'l-Kelbî'den birçok rivayet nakletmektedir.

İbnu'l-Kelbî'den, Hz. Peygamber'e gelen heyetler ve katılımcılarıyla¹¹⁶⁰ ayrıca Hz. Peygamber'in hanımlarıyla alakalı da birçok haber rivayet edilmektedir.¹¹⁶¹

¹¹⁵² İbn Kuteybe, a.g.e., s. 537.

¹¹⁵³ İbnu'l-kelbî'nin babasının eserine yaptığı atf için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., IV, 47.

¹¹⁵⁴ Sezgin, a.g.e., II, 51. Kelbî'nin neseb bilgilerini naklettiği fakat eser telif etmediği de söylenmektedir. Bkz. Mustafa, a.g.e., I, 190.

¹¹⁵⁵ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 153-157.

¹¹⁵⁶ Önkal, Ahmet, "Ensâb'la İlgili Eserler", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, sy., 4, s. 60. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR Vakfı Yay., 1998, s. 36. Ancak Bekr Ebû Zeyd, ikisinin farklı eserler olduğunu söylemektedir. Bkz. Bekr Ebû Zeyd, a.g.e., s. 48-49.

¹¹⁵⁷ İbnu'l-Kelbî, a.g.e., I, 19, 20, 35, 38, 39, 48, 51, 52, 59, 70, 72, 76, 77, 84, 89.

¹¹⁵⁸ Tülücü, Süleyman, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, Ankara: TDV. Yay., 2002, XXV, 205.

¹¹⁵⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 391, 418; IV, 243, 354, 355, VII, 38.

¹¹⁶⁰ İbn Sa'd, a.g.e., I, 291, 295, 300, 301, 304, 321, 322, 324, 332, 333, 334, 335, 342, 346; V, 476.

¹¹⁶¹ İbn Sa'd, a.g.e., I, 132, VIII, 14, 16, 56, 58, 145, 146, 150, 151.

Muhtemelen bu bilgiler de onun *Kitâbu'l-vufûd* ve *Kitâbu ezvâci'n-Nebî* adlı eserlerinden nakledilmektedir.¹¹⁶²

2.1.3. Özel Konularda Uzmanlığı Olanlar

Sahâbîlere dair bilgiler incelendiğinde bazı kimselerden nakledilen bilgilerin, belirli konularda daha fazla olduğu görülmektedir. Bu da söz konusu kişilerin, Hz. Aişe ve İbn 'Abbâs'ın Hz. Peygamber'in ailesiyle alakalı bilgilerde uzman olmaları gibi ya konuyla direkt bağlantılı olmalarından ya da ilgili konuya ağırlık vermelerinden veya konuya ilişkin yazılı kayıtlarının bulumasından kaynaklanıyor olmalıdır.

2.1.3.1. Hz. Peygamber'in Ailesiyle İlgili Bilgilerde Uzman Olanlar

Hz. Aişe (ö.58/678)

Kendisinden Hz. Peygamber'in hanımları ve çocuklarıyla ilgili birçok rivayet nakledilmektedir. Bu rivayetlerin çoğunluğu ise kız kardeşi Esmâ bint Ebî Bekr'in oğlu 'Urve b. ez-Zübeyr¹¹⁶³ ve uzun yıllar yanında kalan 'Amre bint 'Abdirrahmân¹¹⁶⁴ tarafından rivayet edilmektedir.

Bunların dışında Hz. Aişe'den, Hz. Peygamber'in ailesiyle alakalı farklı isnatlarla da bazı bilgiler nakledilmektedir.¹¹⁶⁵

Hz. Aişe'den, diğer sahâbîlere ilişkin bilgiler de rivayet edilmektedir. Bu hususta da Hz. Aişe'nin en önemli ravisi yine yeğeni 'Urve b. ez-Zübeyr ve yanında yetişen 'Amre bint 'Abdirrahmân'dır.¹¹⁶⁶ 'Urve'den ise bu rivayetleri genelde Zührî,¹¹⁶⁷ bazen de Hişâm b. 'Urve¹¹⁶⁸ nakletmektedir.

¹¹⁶² Eserleri için bkz. İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 153-157.

¹¹⁶³ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 132; VIII, 15, 16, 17, 18, 28, 29, 53, 58, 59, 61, 65, 94, 114, 141, 174.

¹¹⁶⁴ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 62, 108, 212.

¹¹⁶⁵ İbn Sa'd, a.g.e., II, 247, VIII, 26, 54, 100, 116, 209.

¹¹⁶⁶ 'Amre bint 'Abdirrahmân'ın rivayetleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 431, 602, VIII, 242.

¹¹⁶⁷ İbn Sa'd, a.g.e., II, 225, 344; III, 173, 185, 188, 231; IV, 63, 69, 107; VIII, 257, 314.

¹¹⁶⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 425, IV, 207, VIII, 237.

Abdullah b. ‘Abbâs (ö.68/687)

Hız. Peygamber’in amcası ‘Abbâs’ın oğludur. Kendisinden Kureyş kabilesinin nesep bilgisi, Hız. Peygamber’in hanımları ve çocukları ve diğer birçok sahâbîyle ilgili bilgiler nakledilmiştir. İbn ‘Abbâs’ın hem Hız. Peygamber’in amcasının oğlu, hem de teyzesi Meymûne bint el-Hâris’in Hız. Peygamber’in hanımı olması, Hız. Peygamber’in ailesiyle alakalı bilgilere kolayca ulaşmasını sağlamış olmalıdır.

İbn ‘Abbâs’ın, Hız. Peygamber’in hanımları ve çocuklarıyla alakalı rivayetlerinin birçoğu İbnu’l-Kelbî>babası Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî>Ebû Sâlih>İbn ‘Abbâs tarîkiyle rivayet edilmektedir.¹¹⁶⁹ İbn ‘Abbâs’tan aynı konuda ‘İkrime¹¹⁷⁰ ve Kureyb¹¹⁷¹ yoluyla da bazı bilgiler nakledilmektedir.¹¹⁷²

Bunların yanısıra İbn ‘Abbâs’tan, Hız. Peygamber’e gelen heyetlerin katılımcılarına ilişkin bilgiler de rivayet edilmektedir.¹¹⁷³

Hişâm b. ‘Urve (ö.146/763)

Rivayetlerinin çoğunu babası ‘Urve b. ez-Zübeyr’den nakletmektedir. Bunun yanında kardeşi Abdullah b. ‘Urve, amcası Abdullah b. ez-Zübeyr, amcasının torunu ‘Abbâd b. Hamza b. ‘Abdillâh b. ez-Zübeyr, Zührî ve Mûsâ b. ‘Ukbe’den de rivayetleri vardır. Kendisinden, İbn Ebi’z-Zinâd, Hammâd b. Seleme, Ma‘mer b. Râşid, Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme, Ebû Ma‘şer, Abdullah b. Nümeyr, el-Leys b. Sa‘d, Mâlik b. Enes, Süfyân b. ‘Uyeyne ve Vekî‘ b. el-Cerrâh gibi dönemin önde gelen âlimleri rivayette bulunmuştur.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁹ Hız. Peygamber’in hanımlarıyla alakalı rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 16, 56, 58, 102, 145, 146, 147, 150, 151, 154. Hız. Peygamber’in çocuklarıyla ilgili rivayetler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 133, III, 7.

¹¹⁷⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 132, VIII, 16, 33, 133, 135, 137. ‘İkrime’nin diğer sahâbîlerle ilgili İbn ‘Abbâs’tan naklettiği bilgiler için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 48, 64, 110, 427, 567; IV, 31, 241, 318; VIII, 159, 257. İbn ‘Abbâs’tan sahâbîlerle alakalı nakilde bulunan diğer ravilerin rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., I, 153, 299, III, 398, 623, IV, 5, 16, 54, 64, 75, 189, 224, 251, 295, 323.

¹¹⁷¹ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 118, 119, 138.

¹¹⁷² Hız. Peygamber’in hanımları ve çocuklarıyla ilgili İbn ‘Abbâs’tan farklı tariklerle nakledilen rivayetler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 28, 29, 36, 84, 135, 136, 182, 193.

¹¹⁷³ İbn Şebbe, a.g.e., II, 521, 523, 537, 539, 575, 590.

¹¹⁷⁴ Mizzî, a.g.e., XXX, 233-237.

Hız. Peygamber'in ailesiyle ilgili rivayetlerin hemen hepsini babası 'Urve'den nakletmektedir.¹¹⁷⁵ Birkaç yerde 'Abbâd b. Hamza b. 'Abdillah b. ez-Zübeyr'den nakilde bulunmaktadır.¹¹⁷⁶ Hişâm b. 'Urve, bazı rivayetlerde ise kaynağını zikretmemektedir.¹¹⁷⁷

Hişâm b. 'Urve'den başka sahâbîlere dair rivayetler de nakledilmektedir. Bu rivayetlerde de ana kaynağı babası 'Urve'dir.¹¹⁷⁸ Bunun yanında kardeşi Abdullah b. 'Urve,¹¹⁷⁹ ninesi Esmâ bint Ebî Bekr¹¹⁸⁰ ve Mûsâ b. 'Ukbe'den¹¹⁸¹ de nakilde bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde ise bir kaynak belirtmemektedir.¹¹⁸²

Hız. Peygamber'in ailesiyle alakalı olarak Muhammed b. 'Abdillah¹¹⁸³ ve Ma'amer b. Râşid¹¹⁸⁴ vasıtasıyla Zührî'nin, ayrıca İbn İshâk¹¹⁸⁵ ve Abdullah b. Ca'fer el-Mahramî'nin¹¹⁸⁶ de birçok rivayeti bulunmaktadır.

2.1.3.2. Sahâbenin Evlerinin Bulunduğu Yerler Konusunda Uzman Olanlar

'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe b. Mes'ûd (ö.94/712)

Tâbiûnun büyüklerinden olan 'Ubeydullah b. Abdillah, fukahâ-i seb'adan sayılmaktadır.¹¹⁸⁷ Hız. Aişe, Ebû Hureyre ve İbn 'Abbâs gibi sahâbîlerden rivayetleri

¹¹⁷⁵ İbn Sa'd, a.g.e., I, 132, 195, VIII, 16, 53, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 78, 94, 175, 237, 245, 250, 284, 287.

¹¹⁷⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 64, 66.

¹¹⁷⁷ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 41, 61, 253.

¹¹⁷⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 10, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 126, 172, 173, 207, 303, 350, 363, 425, 426, 528, 541, 606, 613, IV, 53, 63, 67, 68, 138, 206, 207, 273; 'Abdürrezzâk, a.g.e., XI, 234, 241; İbn Hayyât, a.g.e., s. 71; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 156, III, 109, 409, V, 132, VIII, 106.

¹¹⁷⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 100.

¹¹⁸⁰ Buhârî, a.g.e., V, 6.

¹¹⁸¹ Buhârî, a.g.e., III, 185.

¹¹⁸² İbn Sa'd, a.g.e., III, 15, IV, 181 Buhârî, a.g.e., III, 29, 409, VI, 132; Fesevî, a.g.e., I, 244, 272, 292.

¹¹⁸³ Bkz. s. 142.

¹¹⁸⁴ Bkz. s. 144.

¹¹⁸⁵ Bkz. s. 140.

¹¹⁸⁶ Bkz. s. 171.

vardır.¹¹⁸⁸ Sahâbîlerle ilgili verdiği bilgilerin naklinde öğrencisi Zührî, öne çıkmaktadır. Zührî'nin en önemli dört hocasından biridir.¹¹⁸⁹ Ayrıca Halife Ömer b. 'Abdilazîz'e de hocalık yapmıştır.¹¹⁹⁰ Bu da sahâbîlerle alakalı bilgilerde devlet arşivlerine ulaşmasına imkan sağlamış olmalıdır.

Özellikle Medine'deki sahâbîlerin evlerinin bulunduğu yerlere ilişkin bilgiler nakletmektedir.¹¹⁹¹ Bu bilgileri babası Abdullah b. 'Utbe'den alması muhtemeldir. Çünkü babası Hz. Ömer'in Medine pazarında görevlendirdiği kimselerden biriydi.¹¹⁹²

'Ubeydullah'tan, Zührî vasıtasıyla Habeşistan'a hicret edenlerin listesi¹¹⁹³ ve Hz. Peygamber'in gönderdiği elçilere dair bilgiler de nakledilmiştir. Bu rivayetlerde ise 'Ubeydullah'ın kaynağı İbn 'Abbâs'tır.¹¹⁹⁴

Sahâbîlerin Medine'deki yerleşim yerleriyle ilgili olarak 'Âsım b. Ömer'den,¹¹⁹⁵ Zührî'den¹¹⁹⁶ ayrıca Abdullah b. Ebî Bekr¹¹⁹⁷ ve Muhammed b. Sâlih b. Dînâr'dan¹¹⁹⁸ da birçok rivayet nakledilmiştir.

¹¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 63; 'Alâî, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, tkd., thk. ve thr., Hamdî 'Abdülmeccîd es-Silefî, 3. Basım, Beyrut: 'Aleml-Kütüb, 1986, s. 232.

¹¹⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 22.

¹¹⁸⁹ Bkz. s. 127.

¹¹⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 22.

¹¹⁹¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 51, 56, 103, 126, 139, 152, 161, 176, 216, 240, 250, 272, 396, IV, 252.

¹¹⁹² Buhârî *et-Târîhu'l-evsat*, I, 354.

¹¹⁹³ Buhârî, a.g.e., I, 68.

¹¹⁹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., I, 258, IV, 189.

¹¹⁹⁵ Bkz. s. 124.

¹¹⁹⁶ Bkz. s. 129, 142.

¹¹⁹⁷ Bkz. s. 133.

¹¹⁹⁸ Bkz. s. 146.

2.1.3.3. Muâhât Konusunda Uzman Olanlar

Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî (ö.120/737)

Tâbiûndandır. Hz. Aişe, Üsâme b. Zeyd, Enes b. Mâlik ve Câbir b. ‘Abdillah gibi sahâbilerden, ‘Urve b. ez-Zübeyr ve Ebû Seleme b. ‘Abdirrahmân b. ‘Avf gibi tâbiûnun büyüklerinden rivayetleri vardır. Kendisinden oğlu Mûsâ b. Muhammed (ö.151/768), İbn Şihâb ez-Zührî ve Muhammed b. İshâk rivayette bulunmuştur.¹¹⁹⁹

İbn Sa‘d’ın *et-Tabakât*’ında oğlu Mûsâ b. Muhammed b. İbrahim tarikıyla birçok rivayeti vardır. Bu rivayetlerde Muhammed b. İbrahim, kaynağını belirtmemektedir. Bir rivayette oğlu Mûsâ, babasına ait yazının olduğu bir sahîfeden nakilde bulunmaktadır.¹²⁰⁰ Mûsâ b. Muhammed’in babasından aktardığı bilgilerin bu sahîfeden olması muhtemeldir.

Muhammed b. İbrahim daha çok, Hz. Peygamber’in hangi sahâbîyi hangi sahâbîyle kardeş ilan ettiğine dair bilgiler vermektedir.¹²⁰¹ Ayrıca Bedir savaşına katılanlarla ilgili bilgilerde de oğlu Mûsâ vasıtasıyla Vâkıdi’nin ana kaynakları arasında yer almaktadır.¹²⁰²

Muhammed b. İbrahim’den sahâbîlerin Müslüman olma hikayelerine dair bilgiler de nakledilmektedir.¹²⁰³

Abdullah b. Ca‘fer b. ‘Abdirrahmân b. el-Misver b. Mahreme (ö.170/786)

Nesep bilgini el-Misver b. Mahreme’nin torunudur. Babasının halası Ümmubekr bint el-Misver b. Mahreme, amcası Ebû Bekr b. ‘Abdirrahmân b. el-Misver b. Mahreme, İbn Şihâb ez-Zührî, Sa‘d b. İbrahim b. ‘Abdirrahmân b. ‘Avf ve ‘Abdülvâhid b. Ebî ‘Avn’dan birçok rivayeti vardır.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ Mizzî, a.g.e., XXIV, 302-304.

¹²⁰⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 290.

¹²⁰¹ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 238; III, 44, 51, 56, 88, 240, 245, 272, 410, 436, 437, 439, 481, 498, 503, 509, 523, 584.

¹²⁰² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 5, 22, 103.

¹²⁰³ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 55, 123, 172; VIII, 42.

¹²⁰⁴ Mizzî, a.g.e., XIV, 372.

Meğâzî alimlerinden olan¹²⁰⁵ Abdullah b. Ca'fer, Mansûr zamanında (136-158/753-774) dîvânu'l-'atâ'dan sorumluydu¹²⁰⁶ ve vefat ettiğinde Medine kadılığı görevini yerine getirmekteydi.¹²⁰⁷ Dolayısıyla dîvân kayıtlarından istifade etmiş olmalıdır. Ayrıca yazılı kayıtlara da başvurduğu, amcası Ebû Bekr'in "kitabından" naklettiği bir bilgiden anlaşılmaktadır.¹²⁰⁸

Abdullah b. Ca'fer bazı gazve ve seriyyelere katılanlar,¹²⁰⁹ Bedir'de şehit olanlar¹²¹⁰ ve diğer bazı sahâbîlerle ilgili bilgiler¹²¹¹ de nakletmiştir. Ancak özellikle Hz. Peygamber'in kardeş ilan ettiği kimseler ve Hz. Peygamber'in hanımlarıyla alakalı rivayetleri öne çıkmaktadır.

Abdullah b. Ca'fer, muâhât konusuna ilişkin rivayetleri, kendisi gibi Medine kadılığında bulunmuş olan¹²¹² 'Urve b. ez-Zübeyr ve arkadaşlarının oluşturduğu meclisin müdavimlerinden İbrahim b. 'Abdirrahmân'ın oğlu Sa'd b. İbrahim (ö.125/742)¹²¹³ ve el-Misver b. Mahreme'nin mevlâsı Ebû 'Avn ve Ebû 'Avn'ın oğlu 'Abdülvâhid'den (ö.144/761)¹²¹⁴ nakletmektedir.

Hz. Peygamber'in hanımlarıyla ilgili bilgileri de İbn Ebî 'Avn¹²¹⁵ ve babasının halası Ümmü Bekr'den¹²¹⁶ rivayet etmektedir. Mahremîlerin Hz. Peygamber'in hanımlarıyla

¹²⁰⁵ Mizzî, a.g.e., XIV, 375.

¹²⁰⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 426.

¹²⁰⁷ Mizzî, a.g.e., XIV, 375.

¹²⁰⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I, 70; İbn 'Asâkir, a.g.e., XXXV, 290.

¹²⁰⁹ Vâkıdî, a.g.e., s. S. 167, 272, 299, 321.

¹²¹⁰ Vâkıdî, a.g.e., s. 132.

¹²¹¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 97, 158, 159, 303; VIII, 115, 129, 142, 144, 149, 161.

¹²¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 51.

¹²¹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 22, 44, 139, 249, 50, 272, 421, 436, 439, 459, 498, 505, 524, 583.

¹²¹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 22, 44, 139, 249, 250, 272, 421, 436, 437, 439, 583.

¹²¹⁵ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 81, 83, 93, 993 102, 127, 145, 150, 155, 189, 190, 191. İbn Ebî 'Avn, Hz. Peygamber'in hanımlarıyla ilgili naklettiği bazı bilgilerde İbn Mennâh'tan nakilde bulunmaktadır (bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 142, 190, 191). İbn Mennâh'ın da bir rivayette Hz. Aişe'ye dayandığı görülmektedir (bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 189). Dolayısıyla İbn Mennâh'ın kaynağının da Hz. Aişe olduğu söylenebilir.

¹²¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 222.

alakalı birçok rivayet nakletmeleri, muhtemelen Hz. Peygamber’le akrabalık bağlarının bulunmasından dolayıdır. Nitekim Hz. Peygamber’in dedesi Abdülmuttalib, Mahreme b. Nevfel’in annesi Rukayka bint Ebî Sayfî’nin amcasıydı.¹²¹⁷

‘Âsım b. Ömer b. Katâde’den de Hz. Peygamber’in hangi sahâbîyi hangisiyle kardeş yaptığına dair birçok rivayet nakledilmiştir.¹²¹⁸

2.1.3.4. İlk Müslümanların İslam’a Girişleri Konusunda Uzman Olanlar

Yezîd b. Rûmân (ö.130/747)

Zübeyr b. el-Avvâm ailesinin mevlâsıdır. Abdullah b. ez-Zübeyr, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden, ‘Urve b. ez-Zübeyr ve Zührî gibi tâbiûn alimlerinden rivayetleri vardır. Kendisinden ise Zührî, Dâvûd b. el-Husayn, Hişâm b. ‘Urve, Muhammed b. İshâk ve Mâlik b. Enes gibi alimler rivayette bulunmuştur.¹²¹⁹

Yezîd b. Rûmân’ın, ilk Müslümanların ne zaman ve nasıl Müslüman olduklarına dair birçok rivayeti bulunmaktadır.¹²²⁰ Ayrıca kendisinden çeşitli sahâbe listeleri¹²²¹ ve Hz. Peygamber’e gelen heyetlerle ilgili rivayetler¹²²² de nakledilmektedir.

İlk Müslümanlarla alakalı olarak İbn İshâk’ın da bir hayli rivayeti bulunmaktadır.¹²²³

¹²¹⁷ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 222.

¹²¹⁸ Bkz. s. 124.

¹²¹⁹ Mizzî, a.g.e., XXXII, 122-123.

¹²²⁰ Bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 55, 84, 89, 124, 151, 165, 168, 230, 239, 382, 386, 388, 390, 392, 393, 400, 402, 405, 409; IV, 34, 102, 129; VIII, 280.

¹²²¹ Mekke’de işkence görenler: İbn Sa’d, a.g.e., III, 165, 227, 230, 232, 248. Belâzurî, *Ensâb*, I, 182. Bu rivayetlerde Yezid b. Rûmân’ın kaynağı ‘Urve b. ez-Zübeyr’dir. Bedr’e katılanlar: İbn Sa’d, a.g.e., III, 5.

¹²²² İbn Sa’d, a.g.e., I, 188, 305, 348, İbn Hacer de İbn Şahin’in eserinden iktibas ederek Medâinî’nin, Ebû Ma’ser>Yezîd b. Rûmân tarikiyle birçok rivayetini nakletmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 61/212, 162/974, 283/1749, 285/1764, 315/2138, 466/3046, 740/4552, 1006/6033. Yezid b. Rûmân’dan heyetlerle ilgili farklı tariklerle gelen rivayetler için bkz. İbn Sa’d, a.g.e., I, 316.

¹²²³ Bkz. s. 139.

2.1.3.5. Hz. Peygamber'e Gelen Heyetler Konusunda Uzman Olanlar

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. 'Abdillah el-Kuraşî el-Medâinî (ö.225/839)

Neseb ve tarih bilginidir. Hocaları arasında Ebû Mihnef, İbn Ebî Zi'b, Ebû Ma'ser, Ali b. Mücâhid, Ebu'l-Yakazân, Yezîd b. 'ÿyâd b. Ca'debe gibi siyer, meğâzî ve ensâb bilginleri vardır. Kendisinden İbn Sa'd, Zübeyr b. Bekkâr, Halîfe b. Hayyât, Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb ve Ömer b. Şebbe gibi âlimler rivayette bulunmuştur.¹²²⁴

İbnu'n-Nedîm 100'den fazla kitabının adını zikretmektedir.¹²²⁵ Eserlerinin en önemlisi ve en kapsamlısı *Ahbâru'l-hulefâi'l-kebîr*'dir. Ancak günümüzde mevcut değildir. Muhtemelen Medâinî'nin derlediği malzemenin hemen hemen tamamının haleflerinin kitaplarına aktarılması, onun eserlerinin ihmal edilmesine yolaçmıştır. Nitekim Halîfe b. Hayyât, Câhiz, Belâzürî, Müberred, Ya'kûbî, Vekî', Taberî, Mes'ûdî, Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, İbn Şâhin, Hatîbu'l-Bağdâdî, Yâkût el-Hamevî ve İbn Hacer gibi birçok müellif, Medâinî'nin rivayetlerini nakletmiş, eserlerinden yararlanmış, kaynak göstererek ya da göstermeden iktibasta bulunmuştur.¹²²⁶

İbnu'n-Nedîm, Medâinî'nin, *Kitâbu'l-vufûd* adlı eseri olduğunu söylemektedir.¹²²⁷ İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında Hz. Peygamber'e gelen heyetlerle ilgili birçok rivayetinin bulunması da bunu desteklemektedir. Medâinî bu bilgileri Ebû Ma'ser, Ebû Bekr el-Huzelî, Ali b. Mücâhid ve Yezîd b. 'ÿyâd b. Ca'debe târikleriyle rivayet etmektedir.¹²²⁸

Medâinî'den, heyetlerle ilgili rivayetlerinin yanında sahâbîlerin vefat tarihleriyle alakalı bilgiler de nakledilmektedir.¹²²⁹

¹²²⁴ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 54; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 253.

¹²²⁵ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 162-168.

¹²²⁶ Kallek, Cengiz, "Medâinî", *DİA*, Ankara: TDV. Yay., 2003, XXVIII, 291; Şeşen, a.g.e., s. 39.

¹²²⁷ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 162.

¹²²⁸ İbn Sa'd, a.g.e., I, 303, 305, 309, 316, 340, 341, 348, 351, 355, 357. Konuyla ilgili diğer rivayetleri için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 21/31, 53/175, 61/212, 162/974, 171/1056, 283/1749, 297/1827, 400/2600, 469/2802, 466/3046, 466/3049, 520/3425, 558/3603, 565/3646...

¹²²⁹ Bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 49, 50, 51, 58; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 54/185, 138/734, 235/1509, 242/1534, 276/1724, 291/1789, 492/3204, 547/3540, 604/4066, 611/4093, 752/4609, 775/4704.

Hız. Peygamber'e gelen heyetlere ilişkin olarak Medâinî'nin yanısıra Yezîd b. Rûmân,¹²³⁰ Abdullah b. Ebî Bekr,¹²³¹ İbn İshâk¹²³² ve İbnu'l-Kelbî'nin¹²³³ de birçok rivayeti bulunmaktadır.

2.1.3.6. Sahâbenin İlkleriyle (Evâil) İlgili Bilgilerde Uzman Olanlar¹²³⁴

“Evâil” kelimesi sözlükte; birinci, ilk, evvel, önce, başlangıç anlamlarına gelen “evvel” kelimesinin çoğuludur.¹²³⁵ Terim olarak ise daha çok İslâm tarihinde ilk defa yapılan işler, meydana gelen olaylar¹²³⁶ ve “tarihte ilkler” üzerine yazılmış eserler anlamında kullanılmaktadır.¹²³⁷

Herhangi bir şeyde “ilk” olanı merak etme duygusu, insandaki en tabii duygulardan biridir. Hız. Peygamber'in: *“Kim İslâm'da güzel bir çığır açar da kendisinden sonra onunla amel edilirse o kimseye bu çığırla amel edenlerin ecri kadar sevab yazılır.”*¹²³⁸ şeklindeki hadisinde ifade edildiğı üzere, İslâm'da hayra öncülük etmenin ne denli önemli olduğu düşünülünce, insanî duyguların yanında dinî duyguların da “ilk” olanları tespit etmede etkili olduğu açıktır.

Evâil ile ilgili rivayetler incelendiğinde her hangi bir şeyde “ilk” olan kimselerin bunu bir övünç kaynağı kabul ettikleri ve bizzat kendilerinin de bu tür özelliklerini başkalarına aktardıkları,¹²³⁹ bunun yanında Müslümanların çok erken dönemden itibaren

¹²³⁰ Bkz. s. 172.

¹²³¹ Bkz. s. 134.

¹²³² Bkz. s. 140.

¹²³³ Bkz. s. 165.

¹²³⁴ Sahâbenin ilkleriyle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Yazıcı, Mahmut, “Sahâbe Evâili ve İlk Dönem Uzmanları”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014/1, c. 13, sy., 25, ss. 125-160.

¹²³⁵ İbn Fâris, a.g.e., “E-v-l”, I, 158; Cevherî, a.g.e., “V-e-l”, V, 1838; Feyrûzâbâdî, a.g.e., “E-v-l”, s. 963.

¹²³⁶ Uğur, a.g.e., s. 88; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 89.

¹²³⁷ Bkz. Açıkgenç, Alparslan, “Evâil”, *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 513; Aydınlı, a.g.e., s. 89. Geniş bilgi için bkz. Orhan, Zeynep, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2008, s. 2-4.

¹²³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 361; Müslim, “İlm”, 15, s. 1144.

¹²³⁹ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., III, 21, 140, 182; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 250, 252, 253.

bu tür bilgilere ilgi duydukları ve görgü tanıklarına veya ilgili konularda bilgi sahibi olan kimselere sorular sordukları görülmektedir.¹²⁴⁰

Sahâbenin ilklerine dair rivayetler incelendiğinde bazı âlimlerin konuya ilişkin uzmanlıklarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu âlimlerden bir kısmı şunlardır:

‘Âmir b. Şerâhîl eş-Şa‘bî (ö.104/722)

Tâbiûnun önde gelen âlimlerinden olan Şa‘bî, 19/640 yılında Kûfe’de doğmuştur. Yüzlerce sahâbîye yetiştiğini söyleyen Şa‘bî,¹²⁴¹ bu sahâbîlerden, başta Abdullah b. Mes‘ûd olmak üzere Sa‘d b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî ve Ebû Hureyre gibi önde gelen sahâbîlere talebelik yapmış, birçok sahâbîden de hadis rivayet etmiştir.¹²⁴² Emevîler döneminde kâtiplik, ‘arîflik ve kadılık gibi idari görevlerde de bulunan Şa‘bî, 104/722 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.¹²⁴³

İsnad hakkındaki ilk araştırmayı yaptığı söylenen Şa‘bî’nin, rical bilgisi yanında siyer ve meğâzî bilgisinde de uzman olduğu bilinmektedir.¹²⁴⁴ Bu nedenle olsa gerek Şa‘bî’den, sahâbenin ilkleriyle ilgili birçok rivayet nakledilmektedir.¹²⁴⁵ Bu rivayetlerde Şa‘bî, ‘Abdurrahmân b. Ebzâ, Mesrûk b. el-Ecda‘ (ö.62/681), Osman b. Yesâr (ö.?), Sa‘sa‘a b. Sûhân (ö.40-60/660-679 arası) gibi hocalarından nakilde bulunmaktadır. Ancak rivayetlerin çoğunda senet, Şa‘bî’de son bulmaktadır. Söz konusu rivayetleri ise kendisinden Eş‘as b. Sevvâr el-Kindî (ö.136/753), Muğîre b. Miksem ed-Dabbî (ö.136/753), Mücâlid b. Sa‘îd (ö.144/761) ve İsmail b. Ebî Hâlid (ö.146/763) gibi talebeleri nakletmektedir.

¹²⁴⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 9; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 251, 253, 270.

¹²⁴¹ Bkz. Zehebî, *el-Kâşif fi ma‘rifeti men lehû rivâye fi‘l-Kütübi’s-Sitte*, thk., Muhammed ‘Avvâme, 1. Basım, I-II, Cidde: Dâru‘l-Kible li’s-Sekâfeti‘l-İslâmiyye, 1992, I, 522.

¹²⁴² Bkz. Hatîbu‘l-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 222.

¹²⁴³ Kandemir, M. Yaşar, “Şa‘bî”, *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2010, XXXVIII, 217, 218.

¹²⁴⁴ Hatîbu‘l-Bağdâdî, a.g.e., XII, 224-225.

¹²⁴⁵ İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., II, 100, III, 93, VI, 25, VIII, 110, 111, 112, 281; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 247, 249, 250, 251, 254, 259, 264, 270.

Kâsım b. ‘Abdirrahmân b. ‘Abdillah b. Mes‘ûd (ö.120/737)

Meşhur sahâbî Abdullah b. Mes‘ûd’un torunudur. Abdullah b. Ömer, Câbir b. Semure, babası ‘Abdirrahmân ve Mesrûk’tan rivayetleri vardır. Kûfe kadılığında bulunan Kâsım b. ‘Abdirrahmân, 120/737 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.¹²⁴⁶

Kâsım b. ‘Abdirrahmân’ın sahâbenin ilkleriyle ilgili rivayetlerde kaynakları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Biri hariç, konuya ilişkin naklettiği rivayetlerin hepsi, Hz. Peygamber dönemindeki muhâcirlerden olan sahâbîlerin ilkleriyle alakalıdır.¹²⁴⁷

Sahâbenin ilklerine dair yedi rivayeti bulunan Kâsım b. ‘Abdirrahmân’ın rivayetlerinin hepsini kendisinden, amcasının torunu el-Mes‘ûdî nisbesiyle meşhur olan ‘Abdirrahmân b. ‘Abdillah b. ‘Utbe b. ‘Abdillah b. Mes‘ûd (ö.160/776) nakletmektedir. Mes‘ûdî’nin ise “kitapları” olduğu ve bunları mütâlaa ettiği rivayet edilmektedir.¹²⁴⁸ Mes‘ûdî’nin birçok talebesinin aynı bilgileri nakletmesi, onun konuya ilişkin bir “kitabının” olduğuna ve sahâbe evâliyle ilgili rivayetleri de bu “kitaptan” naklettiklerine işaret sayılabilir.

Şu‘be b. el-Haccâc (ö.160/776)

Hadis bilgisi nedeniyle “emîru’l-mu’minîn fi’l-hadîs” ünvanıyla meşhur olan Şu‘be, tebeu’t-tâbiîn’in önemli muhaddislerindedir. Aynı zamanda meşhur rical münekkitlerinden olan Şu‘be, Basra’da sistemli hadis tasnifini başlatan ilk kişi olarak da bilinmektedir.¹²⁴⁹

Sahâbenin ilkleriyle alakalı çeşitli rivayetleri olan Şu‘be’den nakledilen rivayetlerin çoğu, muhâcirlerden olan sahâbîlerle ilgilidir. Özellikle ilk Müslüman olan ve ilk namaz kılan sahâbîlere ilişkin rivayetleri birçok talebesi tarafından nakledilmektedir.¹²⁵⁰

¹²⁴⁶ İbn ‘Asâkir, a.g.e., XLIX, 90, 97, 101.

¹²⁴⁷ İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 141, 151, 162, 234, 250, 391-392, VII, 385, VIII, 110; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 251,

¹²⁴⁸ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., X, 217-218.

¹²⁴⁹ Hatiboğlu, “Şu‘be b. Haccâc”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXIX, 225.

¹²⁵⁰ İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa’d, a.g.e., I, 234, III, 21, 117, 141, 171, 182, VI, 20; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., III, 60, VII, 248, 249, 252, 263, 273, 276.

Süfyân b. Sa‘îd es-Sevrî (ö.161/777)

İlimle meşgul olan bir ailede doğan es-Sevrî, genç yaşlarda birçok ilmi seyahatler yapmış ve tâbiûnun önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh ve kıraat dersleri almıştır. Genç yaşlarda ilim halkası oluşturan es-Sevrî, meşhur birçok muhaddise de hocalık yapmıştır. Abbasî hükümdarıyla yaşadığı problem nedeniyle hayatının sonlarını kaçak yaşayarak geçiren es-Sevrî, tefsir, hadis ve fıkıh alanında yazmış olduğu eserlerle ilk musannifler arasında gösterilmektedir. 161/777 yılında Basra’da vefat etmiştir.¹²⁵¹

Sahâbenin ilkleriyle alakalı çeşitli rivayetler nakleden Süfyân es-Sevrî’nin naklettiği rivayetlerin hepsi, muhâcirlerden olan sahâbîlerle ilgilidir.¹²⁵²

Sahâbenin ilklerine dair, Zührî¹²⁵³ ve Vâkidî’den¹²⁵⁴ de birçok rivayet nakledilmektedir.

2.1.3.7. Belli Bölgelerdeki Sahâbîler Hakkında Uzman Olanlar

Özellikle Muhâcir ve Ensâr dışındaki sahâbîlerle alakalı bilgiler ayrıca Muhâcir ve Ensâr’dan Mekke, Medine dışındaki şehirlere yerleşen sahâbîlere ilişkin bilgiler, genelde o bölgede yaşayan kimselerden nakledilmektedir. Dolayısıyla bu kimseler, ilgili bölgeye yerleşen sahâbîlere dair bilgilerde öncelikli olarak başvurulan kişiler arasındadırlar. Bu alimlerden bazıları şunlardır:

Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısırî (ö.128/745)

İbn Ebî Habîb, Mısır’lı âlimlerdendir. Mısır’da ilmi inkişaf ettiren ilk kişinin o olduğu söylenmektedir. İbn Ebî Habîb’in, Abdullah b. el-Hâris ez-Zübeydî (ö.86/705),¹²⁵⁵ Ebu’l-Hayr Mersed b. ‘Abdillah (ö.90/708), Ali b. Rabâh (ö.100/718), ‘Abdurrahmân b. Şemmâse (ö.101/719) Süveyd b. Kays et-Tücîbî, Rebî‘a b. Lakîr gibi Mısır’a yerleşmiş

¹²⁵¹ Özdirek, Recep ve Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXVIII, 23, 25.

¹²⁵² İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 119-120, 162, 193, 250, VIII, 110, 264-265; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VI, 271, VII, 256.

¹²⁵³ Bkz. s. 129.

¹²⁵⁴ Bkz. s. 155.

¹²⁵⁵ Buhârî, suhbeti olduğunu söylemektedir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, V, 23.

ya da Mısır'lı âlimlerden rivayetleri vardır. Kendisinden İbn İshâk (ö.151/768), İbn Lehî'a (ö.174/790) ve el-Leys b. Sa'd (ö.175/791) rivayette bulunmuştur.¹²⁵⁶

İbn Sa'd, Mısır'a yerleşen sahâbîlerle ilgili rivayetlerde İbn Ebî Habîb'ten nakilde bulunmaktadır.¹²⁵⁷ *Futûhu Mısır* müellifi İbn 'Abdilhakem (ö.257/870) de eserinin birçok yerinde özellikle de "Zikru'l-ahâdis" başlığı altında Mısır ve civarına yerleşen sahâbîlerin hadislerini zikrettiği bölümde İbn Ebî Habîb'ten birçok rivayet nakletmektedir. İbn 'Abdilhakem, bu rivayetleri çoğunlukla Yezîd b. Ebî Habîb'in iki öğrencisi; Abdullah b. Lehî'a ve el-Leys b. Sa'd yoluyla Abdullah b. Vehb'ten (ö.197/812) aktarmaktadır.¹²⁵⁸

Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Hımsî (ö.222/836)

Ebu'l-Yemân'm; Ertât b. el-Münzir, İsmail b. el-'Ayyâş ve Şu'ayb b. Ebî Hamza gibi alimlerden rivayetleri vardır. Kendisinden Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Fesevî ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkî gibi âlimler rivayette bulunmuştur.¹²⁵⁹ Sahâbîlerle ilgili bilgileri rivayet ettiği en önemli hocaları ise Şu'ayb b. Ebî Hamza¹²⁶⁰ ve Safvân b. 'Amr'dır.

Ebu'l-Yemân, Şu'ayb b. Hamza'nın kitaplarının bir kısmını arz, bir kısmını sema', bir kısmını icazet bir kısmını da münâvele yollarıyla naklettiğini söylemektedir.¹²⁶¹ Dolayısıyla ondan naklettiği bilgilerde yazılı kayıtlara dayandığı anlaşılmaktadır.

İbn Sa'd'm eserinin Şam bölgesine yerleşen sahâbîlerle alakalı bölümünde Ebu'l-Yemân'm, hocası Şuayb'dan yararlandığı görülmektedir.¹²⁶²

¹²⁵⁶ Mizzî, a.g.e., XII, 103-105.

¹²⁵⁷ İbn Sa'd, a.g.e., VII, 498, 499, 501, 502, 506.

¹²⁵⁸ İbn 'Abdilhakem, a.g.e., s. 162-220.

¹²⁵⁹ Mizzî, a.g.e., VII, 147-149.

¹²⁶⁰ Şu'ayb b. Ebî Hamza ile ilgili bilgiler için bkz. s. 116.

¹²⁶¹ Bkz. Mizzî, a.g.e., VII, 150.

¹²⁶² İbn Sa'd, a.g.e., V, 355, 363, 364, 367, 369, 370, 374.

Ayrıca Ebû'l-Yeman'ın, Şu'ayb b. Ebî Hamza>Zührî tarikiyle; Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'i,¹²⁶³ Fesevî'nin *el-Ma'rife*'si¹²⁶⁴ ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin *Târîh*'inde¹²⁶⁵ de sahâbîlere ilişkin rivayetleri bulunmaktadır.

2.1.4. Diğer Sahâbe Bilgisi Uzmanları

Sahâbe ricâliyle alakalı eserler incelendiğinde sahâbîlerin isim, nesep, gazvelere katılımı, vefat tarihleri ve yaşadıkları yerler gibi bilgilerin yanında ilgili sahâbînin suhbetine işaret eden hadîslere de yer verildiği görülmektedir. Hatta yalnızca adı zikredilen sahâbîye ilişkin isim, nesep, künye vs. tanıtıcı bir bilgi yoksa en azından o kişiden Hz. Peygamber'den işitme ya da görmeye dayalı ifadelerin bulunduğu bir hadis nakledilmektedir.

Rical bilgisi içeren eserlerden İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında birçok sahâbe terâciminde, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'indeki hemen hemen bütün sahâbe ricalinde, İbn Ebî Hayseme ve Fesevî'nin eserlerinde, ele alınan sahâbînin suhbetine işaret eden hadis rivayetleri bir hayli fazladır. Bu eserler incelendiğinde söz konusu hadis rivayetlerinin belirli şahıslar tarafından nakledildiği görülmektedir. Bu şahıslardan bazıları şunlardır:

İsmâil b. Ebî Hâlid (ö.146/763)

Hocaları arasında sahâbeden Abdullah b. Ebî Evfâ, tâbiûndan Kays b. Ebî Hâzim, Abdullah el-Behiy, Ebû İshâk es-Sebî'î, 'Âmir eş-Şa'bî gibi zatlar bulunmaktadır. Öğrencileri arasında ise Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme, Süfyân b. 'Uyeyne, Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Nümeyr, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Vekî' b. el-Cerrâh ve Yezîd b. Hârûn gibi meşhur muhaddisler vardır.¹²⁶⁶

İsmail b. Ebî Hâlid'in sahâbîlerle alakalı belli bir konuya yoğunlaştığı söylenemez. Bir rivayete göre 300,¹²⁶⁷ bir rivayete göre ise 500 yazılı hadisi¹²⁶⁸ olduğu söylenmektedir. Ondandır haber nakledenler de bu hadislerden yararlanmış olmalıdır.¹²⁶⁹

¹²⁶³ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 12, IV, 97, V, 11, 253.

¹²⁶⁴ Fesevî, a.g.e., I, 241, 244, 249, 253, 260, 324.

¹²⁶⁵ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 68, 110, 236, 238, 289.

¹²⁶⁶ Mizzî, a.g.e., III, 69-72.

¹²⁶⁷ Mizzî, a.g.e., III, 73.

İsmâil b. Ebî Hâlid, hocaları arasından Kays b. Ebî Hâzim (ö.90/708)¹²⁷⁰ ve ‘Âmir eş-Şa‘bî’den (ö.103/721)¹²⁷¹ birçok rivayet nakletmektedir. Özellikle Şa‘bî’nin öğrencileri arasında, Şa‘bî’nin rivayetleri konusunda en sağlam kişi olarak kabul edilmektedir.¹²⁷² Her iki hocasının da birçok sahâbiye yetişmiş olması, İsmâil b. Ebî Hâlid’in sahâbîler hakkında ilk elden bilgilere ulaşmasına yardımcı olduğu söylenebilir.¹²⁷³

Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834)

Hadis ve nesep bilginlerindedir. Fuat Sezgin, *et-Târîh adlı* eseri olduğunu söylemektedir.¹²⁷⁴ Kendisinden nakledilen bilgilere bakıldığında onun, Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’inde olduğu gibi daha çok hadis rivayetlerinde geçen ifadelerle göre sahâbîleri tespit ettiği görülmektedir.

Bu muhtevada İbn Sa‘d’ın *et-Tabakat*’ında da birçok rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerde daha çok Şerîk,¹²⁷⁵ ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillah b. ‘Utbe el-Mes‘ûdî, Hafis b. Ğıyâs,¹²⁷⁶ İsrâîl b. Yûnus,¹²⁷⁷ Züheyr b. Mu‘âviye,¹²⁷⁸ Süfyân b. ‘Uyeyne¹²⁷⁹ ve Zekerıyyâ b. Ebî Zâide¹²⁸⁰ gibi hocalarından nakilde bulunmaktadır. Yine İbn Sa‘d,

¹²⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 255.

¹²⁶⁹ A‘zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 126.

¹²⁷⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 140, 142 157, 166, 188, 270, 232, 329, 527; IV, 62, 63, 253, 327; VI, 61; VII, 395; VIII, 67, 283.

¹²⁷¹ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 100, 277, 300, 355; III, 25, 93, 355; VI, 10; VIII, 136.

¹²⁷² Mizzî, a.g.e., III, 74-75.

¹²⁷³ Rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 140, 157, 166, 188, 217, 270; IV, 253, 327; VI, 61, 67, VII, 397.

¹²⁷⁴ Sezgin, a.g.e., I, 188.

¹²⁷⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 15, 16, 38, 202, 219, 262, 365, 562; IV, 230, 301.

¹²⁷⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 108, 160, 207, 366; IV, 35, 69, 126.

¹²⁷⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 143, 190, 220, 394, 435; IV, 86.

¹²⁷⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 158, 205, 319, 610; IV, 30, 114, 144, 145, 173, 260.

¹²⁷⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 190, 220, 221, 318, 384, 471, 584, 606; IV, 130, 179.

¹²⁸⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 317, 536, 563; IV, 39, 250.

Bedr'e katılanları anlatmaya başlamadan önce verdiği kaynak listesinde Ebû Nu'aym'ı da zikretmektedir.¹²⁸¹

Bunun yanında kendisinden bazı sahâbîlerin vefat tarihleriyle ilgili bilgiler de nakledilmektedir.¹²⁸²

Ebû Nu'aym'ın, Mes'ûdî'den (ö.160/776) naklettiği rivayetlerde sahâbe evâliyle alakalı bilgiler öne çıkmaktadır.¹²⁸³ Muhtemelen bunları, Mes'ûdî'nin konuya ilişkin bir risalesinden rivayet etmektedir.

Ebû Nu'aym'ın; İbn Ebî Hayseme'nin *Târîh*'inde Kûfe'ye yerleşen sahâbîlere dair bilgilerde,¹²⁸⁴ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde¹²⁸⁵ ve Fesevî'nin *el-Ma'rife*'sinde de birçok rivayeti vardır.¹²⁸⁶

'Affân b. Müslim (ö.219/834)

Önemli muhaddislerdendir. Hocaları arasında Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Şu'be b. el-Haccâc, İsmail b. 'Uleyye, Hişâm ed-Destuvâî, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân ve Ebû 'Avâne gibi muhaddisler vardır. Kendisinden İbn Sa'd, Yahyâ b. Ma'in, Ali b. el-Medînî, Züheyr b. Harb, İbn Ebî Şeybe, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkî gibi meşhur muhaddisler hadis rivayet etmiştir.¹²⁸⁷

'Affân b. Müslim'in, İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında, sahâbîlerle ilgili çeşitli hocalarından rivayetleri bulunmaktadır. Daha çok Şu'be,¹²⁸⁸ Hammâd b. Seleme¹²⁸⁹ ve Vuheyb b.

¹²⁸¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

¹²⁸² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 27, IV, 97, 142, 245, V, 3, VI, 24, 138, 305, 314.

¹²⁸³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 140, 151, 162, 234, 250, 391; VII, 385; VIII, 110.

¹²⁸⁴ Bkz. İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 7, 11, 12, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 42, 50.

¹²⁸⁵ Bkz. Buhârî, a.g.e., II, 211, 259, 334, 381, III, 320, 334, 385, 409, 452, IV, 47, 97, 140, 141, 142, 264, 305, 310, 352, V, 1, 5, 24, 26, 28, 38 VII, 54, 253, 316, 398, 402, VIII, 4, 158, 162, 432.

¹²⁸⁶ Bkz. Fesevî, a.g.e., I, 242, 256, 257, 259, 267, 292, 294.

¹²⁸⁷ Mizzî, a.g.e., XX, 160-163.

¹²⁸⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 21, 154, 412, 424, 561; IV, 115, 206, 210, 518; VI, 28, 49.

¹²⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 150, 156, 162, 235, 237, 284, 398, 416, 506, 514, 529, 556, 565, 590, 606, 609, 619; IV, 26, 36, 53, 63, 81, 108, 130, 173, 191, 210.

Hâlid'den¹²⁹⁰ hadis nakletmektedir. Rivayetlerinde çoğunlukla söz konusu sahâbînin suhbetine işaret eden hadisleri zikretmektedir.

Görüldüğü üzere muhtemelen ilk olarak siyer ve meğâzîyle ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber zamanındaki olaylara tanıklıkları vesilesiyle tespit edilmeye başlanan sahâbe bilgileri, zamanla müstakil hale gelmiş, sahâbîlerle alakalı isim, nesep, künye, vefat tarihi, yaşadığı yer, fiziksel özellikleri hatta varislerine bıraktıkları miras miktarları gibi her türlü bilgi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespit işlemleri de rastgele bir şekilde yapılmamış bilgileri nakledenlerin uzmanlıkları da dikkate alınmıştır.

Bu uzmanlar, sahâbîlerin bizzat kendilerinden veya yakın akrabalarından ya da onlarla birebir ilişki içerisinde olan kimselerden sahâbîlere ilgili bilgiler nakletmektedirler. Bu bilgilerin sadece şifâhî olarak değil, başta dîvân kayıtları olmak üzere yazılı olarak da sonraki nesillere nakledildiği anlaşılmaktadır.

Sahâbe bilgisinde uzman olanlar ve birbirleriyle bağlantıları incelendiğinde sahâbîlerle alakalı genel bilgilerin beş ana kaynaktan alındığı görülmektedir. Bunlar; 'Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712), 'Ubeydullah b. 'Abdillah b. 'Utbe (ö.98/716), 'Âsım b. Ömer (ö.120/737), İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/741) ve Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed'dir (ö.135/752).

Nesep bilgileri ise dördü Kureyş'in nesep bilgisinde uzman olmak üzere yedi ana kaynaktan alınmaktadır. Onlar da Hz. Ebû Bekr (ö.13/634), Mahreme b. Nevfel (ö.54/673), 'Akîl b. Ebî Tâlib (ö.60/679), Ebû Sâlih (ö.?), Kelbî (ö.146/763), Ebu'l-Yakazân (ö.190/805) ve İbnu'l-Kaddâh'tır (ö.225/839).

Hz. Peygamber'in ailesiyle ilgili bilgilerin ana kaynaklarının ise Hz. Aişe (ö.58/677) ve İbn 'Abbâs (ö.68/687) olduğu görülmektedir.

¹²⁹⁰ İbn Sa'd, a.g.e., II, 110, 144, 175, 250, 341, 347, 359, III, 43, 60, 145, 146, 148, 157, 176, 252, 380, 412, 499, 586, IV, 66, 90, 232, 317, VIII, 61, 64, 136. 'Affân b. Müslim'in, Vuheyb b. Hâlid'den yazarak 4000 hadis edindiği söylenmektedir. Bkz. A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 156.

2.2. Sahâbe Bilgisini İçeren Kitaplar

2.2.1. Siyer ve Meğâzî Kitapları

Siyer ve meğâzî eserleri, muhtevaları bakımından sahâbe bilgisinin önemli kaynakları arasındadırlar. İlk siyer-meğâzî müellifi oldukları söylenen ‘Urve b. ez-Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zührî, eserleri günümüzde mevcut olan İbn İshâk ve Vâkîdî ayrıca bu konuda eserleri olduğu bilinen Mûsâ b. ‘Ukbe, Ma‘mer b. Râşid ve Ebû Ma‘şer’in rivayetleri, eserlerinin muhtevaları ve içerdikleri sahâbe bilgileriyle ilgili hususlar daha önce incelenmişti. Bu nedenle söz konusu eserler ve içerdikleri sahâbe bilgileri burada tekrar değerlendirilmeyecektir.

2.2.2. Ensâb Kitapları

Ensâb kitapları da sahâbe bilgisinin kaynakları arasında yer almaktadır. Genel ensâb kitaplarının eldeki en eskisi olan İbnu’l-Kelbî’nin, *Cemhere*’sinde sahâbîlerle ilgili bilgiler daha önce değerlendirilmişti. Bunun dışında sahâbe bilgilerini içeren bazı ensâb kitapları ise şunlardır:

2.2.2.1 Müerric es-Sedûsî (ö.195/810), *Kitâbu hazf min nesebi Kureyş*

Müerric b. ‘Amr es-Sedûsî el-Basrî, Arap dili ve ensâb bilginlerinden olup meşhur Arap dili bilgini Halil b. Ahmed’in en önemli üç öğrencisinden biridir. Ebû ‘Amr b. ‘Alâ ve Şu‘be b. Haccâc’tan hadis rivayetleri bulunmaktadır. Arap atasözlerine dair günümüze ulaşan en eski eserlerden olan *Kitâbu’l-emsâl*’in yazarıdır. Kureyş kabilesinin nesebini ana hatlarıyla ele aldığı *Kitâbu hazf min nesebi Kureyş* adlı eseri ise günümüze ulaşan en eski nesep kitabı olarak bilinmektedir.¹²⁹¹

Eserine Hâşimoğullarıyla başlayan Sedûsî, Hz. Peygamber’in nesebinden sonra ‘Abbâs b. ‘Abdilmuttalib oğullarıyla devam etmektedir.

Eserinde senet bilgisi zikretmeyen Sedûsî, bir yerde Süfyân b. ‘Uyeyne (ö.198/813),¹²⁹² bir yerde ise Sa‘îd b. Simâk b. Harb’den (ö.?) nakilde bulunmaktadır.¹²⁹³

¹²⁹¹ Sedûsî, a.g.e. (Mukaddime), s. 5-7; Sarmış, İbrahim, “Müerric es-Sedûsî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2006, XXXI, 478.

¹²⁹² Sedûsî, a.g.e., s. 8.

Nesep bilgilerini verirken sahâbîleri zikrettiği yerlerde onların suhbetlerine delalet eden bir hâdiseye değinmek,¹²⁹⁴ özellikle Habeşistan hicretine¹²⁹⁵ ve başta Bedir savaşı olmak üzere bazı savaşlara katılmışlarsa onları zikretmek¹²⁹⁶ ve belirli nitelikleri olan sahâbîleri ¹²⁹⁷ رديف رسول الله, ¹²⁹⁸ حواري رسول الله, ¹²⁹⁹ مولى رسول الله gibi ifadelerle nitelendirmek suretiyle ilgili kişilerin suhbetlerine işaret etmektedir. Bazı sahâbîlerin zikrinde vefat yerleri ve vefat tarihleri hakkında bilgiler de vermektedir.¹³⁰⁰

2.2.2.2. Mus‘ab ez-Zübeyrî (ö.236/850), *Nesebu Kureyş*

Mus‘ab ez-Zübeyrî, Abdullah b. ez-Zübeyr’in torununun torunu ve yine nesep âlimlerinden Zübeyr b. Bekkâr’ın amcasıdır. 12 cüzden oluşan *Nesebu Kureyş* adlı eserinde sahâbîlerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır.¹³⁰¹

Mus‘ab ez-Zübeyrî, eserinde, adından da anlaşılacağı üzere Kureyş’in nesep bilgilerini vermektedir. Eserine Zührî’den naklettiği, Ma‘ad b. Adnân’ın nesep bilgisiyle başlamaktadır. Hz. Peygamber ve ailesiyle alakalı bilgilerden sonra, önce ‘Abbâs b. ‘Abdilmuttalib,¹³⁰² sonra da Ebû Tâlib b. ‘Abdilmuttalib ailesiyle devam etmektedir.¹³⁰³

ez-Zübeyrî, eserinin başında Zührî’den naklettiği Ma‘ad b. Adnân’ın nesep bilgisi dışında senet bilgisi zikretmemektedir. Ancak bazı yerlerde direk veya dolaylı nakli çağrıştıran ifadelerle rivayet ettiği bilginin kaynağını vermektedir. Bu yerlerde ez-

¹²⁹³ Sedûsî, a.g.e., s. 9.

¹²⁹⁴ Sedûsî, a.g.e., s. 8, 14, 17, 26, 35, 43, 47, 48, 81, 82, 87.

¹²⁹⁵ Sedûsî, a.g.e., s. 48, 49, 52, 53, 59, 63, 64, 73, 74, 79, 81, 85, 92, 93, 94.

¹²⁹⁶ Sedûsî, a.g.e., s. 28, 33, 35, 40, 43, 44, 45, 47, 49, 59, 62, 74, 80, 85, 93.

¹²⁹⁷ Sedûsî, a.g.e., s. 13.

¹²⁹⁸ Sedûsî, a.g.e., s. 52.

¹²⁹⁹ Sedûsî, a.g.e., s. 28. Diğer ifadeler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 36, 83.

¹³⁰⁰ Sedûsî, a.g.e., s. 14, 26, 35, 40, 43, 45, 63, 74, 80.

¹³⁰¹ Eser ve muhtevası hakkındaki bilgiler için bkz. Uyar, “Abbâsî Coğrafyasında Bir Neseb Alimi: Zübeyrî (236/851) ve Kitâbu Nesebi Kureyş’ine Göre Neseb Bilimi Usul, Muhteva ve İfade Şekilleri”, *İstem*, 2008, yıl 6, sy. 12, ss. 127-152.

¹³⁰² Zübeyrî, a.g.e., s. 25.

¹³⁰³ Zübeyrî, a.g.e., s. 39.

Zübeyrî; babası Abdullah b. Mus‘ab,¹³⁰⁴ Ebu‘z-Zinâd,¹³⁰⁵ Mâlik b. Enes,¹³⁰⁶ Mûsâ b. ‘Ukbe,¹³⁰⁷ Hişâm b. ‘Urve,¹³⁰⁸ Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ b. ‘Urve,¹³⁰⁹ Hişâm b. Yusuf es-San‘ânî,¹³¹⁰ Abdullah el-Behiy,¹³¹¹ ve Vâkîdî’den¹³¹² nakilde bulunmaktadır. Hz. Hüseyin’in doğum tarihi ile ilgili verdiği bilgiyi ise İbn Sa‘d’dan aldığını açıkça belirtmektedir.¹³¹³

ez-Zübeyrî’nin, sahâbe isimlerini zikrederken kullandığı, *سماه النبي*/Adını Hz. Peygamber taktı,¹³¹⁴ *روى عن رسول الله*/Hz. Peygamber’den rivayet etti,¹³¹⁵ *رأى النبي*/Hz. Peygamber’i gördü,¹³¹⁶ *صحب النبي*/Hz. Peygamber’in sohbetinde bulundu,¹³¹⁷ *رديف رسول الله*/Hz. Peygamber’in terkisindeydi¹³¹⁸ gibi ifadelerle onların Hz. Peygamber’le sohbetlerine işaret ettiği söylenebilir. Yine bu anlamda bazı sahâbîleri zikrederken onların Hz. Peygamber’le birlikte katıldıkları gazveleri,¹³¹⁹ Müslüman olma¹³²⁰ ve hicret etme

¹³⁰⁴ Zübeyrî, a.g.e., s. 269.

¹³⁰⁵ Zübeyrî, a.g.e., s. 102, 103.

¹³⁰⁶ Zübeyrî, a.g.e., s. 102, 124.

¹³⁰⁷ Zübeyrî, a.g.e., s. 102, 103.

¹³⁰⁸ Zübeyrî, a.g.e., s. 103, 104.

¹³⁰⁹ Zübeyrî, a.g.e., s. 109.

¹³¹⁰ Zübeyrî, a.g.e., s. 239.

¹³¹¹ Zübeyrî, a.g.e., s. 23.

¹³¹² Zübeyrî, a.g.e., s. 269.

¹³¹³ Zübeyrî, a.g.e., s. 23.

¹³¹⁴ Zübeyrî, a.g.e., s. 20, 23, 88, 235.

¹³¹⁵ Zübeyrî, a.g.e., s. 201, 222.

¹³¹⁶ Zübeyrî, a.g.e., s. 27.

¹³¹⁷ Zübeyrî, a.g.e., s. 86, 231, 276.

¹³¹⁸ Zübeyrî, a.g.e., s. 23, 25.

¹³¹⁹ Zübeyrî, a.g.e., s. 90, 94, 95, 122, 153, 221, 231, 232, 263, 275.

¹³²⁰ Zübeyrî, a.g.e., s. 94, 124, 231.

zamanlarını¹³²¹ söyleyerek Hz. Peygamber'le sohbetleri olduğuna işaret etmektedir. Bazı yerlerde ise sahâbînin, Hz. Peygamber'le sohbetini gösteren hadis rivayetini zikretmektedir.¹³²²

Zübeyrî, bazı sahâbe bilgilerinde ise ilgili sahâbînin doğum tarihini,¹³²³ vefat yerini¹³²⁴ ve vefat tarihini¹³²⁵ de zikretmektedir.

2.2.2.3. Belâzürî (ö.279/892), *Ensâbu'l-eşrâf*

İsmi, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî'dir. Kendisi veya dedesi Belâzür içtiği için ona nispetle Belâzürî dendiği nakledilmektedir. Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. İran asıllı olduğu söylenmektedir.¹³²⁶

Ensâbu'l-eşrâf adlı eseri tabakât, ensâb ve ahbâr üsluplarının birleştirilmesi suretiyle kaleme alınmıştır.¹³²⁷ Bu nedenle olsa gerek, eser, *Cumelu ensâbi'l-eşrâf ve ahbârihim*, *Kitâbu'l-ensâb*, *Şurûhu'l-eşrâf*, *Târîhu'l-eşrâf* gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır.¹³²⁸

Belâzürî, eserine Nuh'tan (a.s.) itibaren Hz. Peygamber'e kadar gelen nesep zincirini zikrederek başlamakta, ardından da Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik sıraya göre anlatmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefat bilgilerinden sonra Haşimoğullarından Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib ve çocuklarının nesep bilgilerini zikreden Belâzürî,¹³²⁹ ardından diğer amcası 'Abbâs ve çocuklarından¹³³⁰ başlayarak Hâşimoğullarının nesebini, sonra da

¹³²¹ Zübeyrî, a.g.e., s. 101, 153, 156, 262, 263.

¹³²² Zübeyrî, a.g.e., s. 23, 93, 125, 187, 229, 238.

¹³²³ Zübeyrî, a.g.e., s. 24, 26, 40.

¹³²⁴ Zübeyrî, a.g.e., s. 27, 40, 87, 96, 102, 123, 212, 234.

¹³²⁵ Zübeyrî, a.g.e., s. 20, 25, 40, 87, 94, 95, 96, 101, 123, 153, 221, 263.

¹³²⁶ Fayda, "Belâzürî", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1992, V, 392.

¹³²⁷ Fayda, "Ensâbü'l-Eşrâf", *DİA*, XI, İstanbul: TDV. Yay., 1995, s. 250.

¹³²⁸ Bkz. Belâzürî, a.g.e., (Takdîm), I, 18-19.

¹³²⁹ Bkz. İlgili eserin II. cilt, 288-424 arası ve III. cildinin tamamı.

¹³³⁰ Belâzürî, a.g.e., IV. cildin tamamı.

Kureyş kabilesinin diğer boylarının nesebini zikretmektedir. Belâzürî, özellikle ‘Abdüşemsoğullarından Ümeyyeoğullarını zikrettiği bölümde¹³³¹ Emevî halifesi olarak görev yapanları ele alırken sadece nesep bilgilerini değil, dönemin tarihi olaylarını da uzun bir şekilde anlatmaktadır.

Belâzürî’nin *Ensâbu’l-eşraf*’ta; Mûsâ b. ‘Ukbe, İbn İshâk, Ebû Ma‘şer, Ebu’l-Yakazân, İbnu’l-Kelbî, Heysem b. ‘Adiy, Vâkîdî, el-Medâinî, İbn Sa‘d, Mus‘ab ez-Zübeyrî ve Halîfe b. Hayyât gibi siyer, meğâzî, ensâb, tabakât ve tarih bilginlerinin eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.¹³³² Belâzürî’nin kendisi de sahâbîlerle alakalı bazı bilgileri ilgili sahâbînin neslinden gelen kimselerden aktarmaktadır.¹³³³

Belâzürî, Hz. Peygamber’in sîretini anlattığı bölümde ilgili yerlerde Mekke döneminde işkence görenler (11 kişi),¹³³⁴ Habeşistan’a hicret edenler (100 kişi),¹³³⁵ Akabe biatlarına katılanlar,¹³³⁶ nukabânın isimleri,¹³³⁷ Bedir’de şehit olanlar (13 kişi),¹³³⁸ Uhut’taki okçular,¹³³⁹ ayrıca Hz. Peygamber’in hanımları, çocukları ve torunları,¹³⁴⁰ mevâlîsi ve hizmetçileri,¹³⁴¹ âmilleri, elçileri ve kâtipleri,¹³⁴² gibi sahâbîlerle alakalı çeşitli listeler sunmaktadır. Listelerdeki bazı sahâbîler hakkında detaylı bilgiler de vermektedir.

¹³³¹ Bkz. İlgili eserin V, VI, VII ve VIII. ciltlerinin tamamı, IX. cildinin 7-353 arası.

¹³³² Mustafa, a.g.e., I, 244-245, Şeşen, a.g.e., s. 49.

¹³³³ Belâzürî, a.g.e., I, 179, 184, IV, 401.

¹³³⁴ Belâzürî, a.g.e., I, 156-198.

¹³³⁵ Belâzürî, a.g.e., I, 198-227.

¹³³⁶ Belâzürî, a.g.e., I, 240-254.

¹³³⁷ Belâzürî, a.g.e., I, 252-254.

¹³³⁸ Belâzürî, a.g.e., I, 295-96.

¹³³⁹ Belâzürî, a.g.e., I, 323.

¹³⁴⁰ Belâzürî, a.g.e., I, 396-466.

¹³⁴¹ Belâzürî, a.g.e., I, 467-506.

¹³⁴² Belâzürî, a.g.e., I, 529-531.

Belâzürî, Hz. Peygamber'in sîretinden sonra nesep bilgilerini verdiği kısımda sahâbilerin geçtiği bazı yerlerde صاحب النبي,¹³⁴³ له صحبة,¹³⁴⁴ صحب النبي¹³⁴⁵ gibi ifadeler kullanarak ilgili kişilerin sahâbî olduklarını ifade etmektedir. Bazı sahâbilerin Hz. Peygamber'den naklettikleri bir hadisi¹³⁴⁶ ve Hz. Peygamber zamanındaki gazvelere katılımını¹³⁴⁷ da zikretmektedir. Bazı sahabîlerle alakalı bilgilerde ise söz konusu sahabînin vefat zamanını da belirtmektedir.¹³⁴⁸

2.2.3. Tabakât Kitapları

Genel olarak muhtelif şahısların, âlimlerin, ravilerin, şairlerin vs. tabakalarına göre bir düzene konarak haklarında bilgilerin verildiği kitaplara tabakât kitapları denilmektedir.¹³⁴⁹ Hadis ilminde ise hadis ricalinin ilk tabakasını oluşturan sahâbeden başlayarak daha sonraki dönemlerde birbirine yakın yaşlardaki ravilerin teşkil ettiği gruplar anlamında kullanılmaktadır.¹³⁵⁰

Tabakat türünde ilk eserin Mu'âfâ b. 'İmrân (ö.185/801) tarafından yazıldığı, daha sonra Heysem b. 'Adiy (ö.207/822) ve çağdaşı Vâkıdî (ö.207/822) tarafından da ilgili alanda eser telif edildiği söylenmektedir.¹³⁵¹ Her üçünün de eseri günümüze ulaşmamıştır. Ancak Vâkıdî'nin eserinin, büyük ölçüde talebesi İbn Sa'd tarafından nakledildiği bilinmektedir. Genel nitelikli tabakat kitaplarından bazısı ve içerdikleri sahâbe bilgisi şöyledir:

¹³⁴³ Belâzürî, a.g.e., XI, 124, XII, 182, XIII, 66.

¹³⁴⁴ Belâzürî, a.g.e., IX, 354, 456, X, 40, 41, 162, 174, 484, XI, 59, 97, 104, 128, 129, 192, 201, 330, XIII, 67, 220, 310, 324, 438.

¹³⁴⁵ Belâzürî, a.g.e., X, 216, XI, 92, 123, 132, 331, XIII, 182, 196, 230, 308.

¹³⁴⁶ Belâzürî, a.g.e., I, 481, X, 463, XI, 90, 122, 132, 134, XII, 105, XIII, 65, 219.

¹³⁴⁷ Belâzürî, a.g.e., IX, 370, 411, X, 214, 254, 263, 474, XI, 10, 13, 17, 19, 61, 68, 75, 77, 192, 193, 194, 195, XIII, 219, 251, 271, 297.

¹³⁴⁸ Belâzürî, a.g.e., I, 195, 201, 202, 212, 213, 217, 218, 221, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 478, 479, 481, 484.

¹³⁴⁹ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 301.

¹³⁵⁰ Efendioğlu, "Tabakat", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXIX, 291.

¹³⁵¹ Efendioğlu, a.g.e., XXXIX, 291.

2.2.3.1. Muhammed b. Sa‘d (ö.230/844), *et-Tabakâtu’l-kübrâ*

İsmi, Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ ez-Zührî’dir. 168/784 yılında Basra’da doğmuş,¹³⁵² 230/844 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.¹³⁵³ Bağdat’ta Vâkıdî’nin kâtipliğini yapan İbn Sa‘d, bu nedenle “Kâtibu’l-Vâkıdî” olarak da bilinmektedir. Hocaları arasında Huşeym b. Beşîr (ö.183/799), İsmail b. ‘Uleyye (ö.193/809), Vekî‘ b. el-Cerrâh (ö.197/812), Abdullah b. Nümeyr (ö.199/814), Ebu’l-Velîd et-Tayâlisî (ö.204/819), Hişam b. Muhammed el-Kelbî (ö.204/819), Ebû ‘Âsım en-Nebîl (ö.212/828) ve Ali b. el-Medâinî (ö.225/839) gibi meşhur muhaddis ve tarihçiler vardır.¹³⁵⁴

En önemli eseri, rical bilgisine dair elimizdeki en eski eserlerden biri olan *et-Tabakâtü’l-kebîr* olarak da adlandırılan *et-Tabakâtü’l-kübrâ* adlı eseridir. Zehebî, bunun dışında *et-Tabakâtü’s-sağîr* ve *et-Târîh* adlı eserleri olduğunu da söylemektedir.¹³⁵⁵

Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eser, birincisi Hz. Peygamber’in sîretinin anlatıldığı siyer, ikincisi sahâbe, tabiûn ve etbâ‘ın hayatlarının anlatıldığı tabakât bölümleri olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Siyer bölümünden sonra, tabakât bölümünden önce ise ashâbdan ilim ve fetva ehli olan kimseler hakkında bilgiler vermektedir.¹³⁵⁶

İbn Sa‘d, ele aldığı tercemeleri hem zaman, hem de mekan bakımından tasnîfe tabi tutmaktadır. O, tabakât bölümünde, önce Kureyş kabilesinin Hâşimoğulları sülalesinden başlamak suretiyle Bedr’e katılan ve Medine’de ikamet eden Muhâcirleri, ardından da ‘Abdüleşheloğullarından başlamak suretiyle yine Bedr’e katılan Medine’li Ensâr’ın tercemelerini ensâba göre zikretmektedir. Sahâbeyi tabakalara ayıran İbn Sa‘d, Medine’de yaşayan ve Bedr’e katılan birinci tabakadaki muhâcir ve ensârdan sonra Medine’de yaşayan diğer sahâbe tabakalarındaki tercemeleri neseplerine göre zikretmekte, ardından da yine Medîne’de yaşayan tâbiûn ve tebe-i tâbiîn tabakalarındaki

¹³⁵² Doğum tarihine ilişkin bilgiler için bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, (çev. M. Yaşar Kandemir), 6. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1997, s. 276.

¹³⁵³ Hatîbu’l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 321.

¹³⁵⁴ Diğer hocaları ve talebeleri için bkz. İbn ‘Asâkir, a.g.e., LIII, 62-63.

¹³⁵⁵ Zehebî, *Tezkire*, II, 425.

¹³⁵⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 350-374.

tercemeleri tanıtılmaktadır. Daha sonra ise Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Basra, Vâsıt, Horasan, Şam, Cezîre ve Mısır gibi şehirlerde yaşayan sahâbe ve sonraki tabakalardan olan kimseleri, önce sahâbe tabakasından başlamak suretiyle zikretmektedir. Medine’de yaşayan sahâbîlerin tercemelerinin dışında neseplere göre sıralama yapmamaktadır.

İbn Sa’d, eserinin son bölümünü kadınlara ayırmıştır. Bu bölüme önce Hz. Peygamber’in hanımı Hz. Hatice ile başlamakta sonra da kızlarının tercemesiyle devam etmektedir.¹³⁵⁷ Ardından Hz. Peygamber’in halaları ve halalarının kızlarının tercemelerini¹³⁵⁸ veren İbn Sa’d, daha sonra da Hz. Peygamber’in hanımlarını,¹³⁵⁹ peşinden Hz. Peygamber’in boşadığı ve nişanlandığı kimseleri tanıtmakta¹³⁶⁰ ardından da Hz. Peygamber’in bütün hanımlarıyla ilgili genel bilgiler vermektedir.¹³⁶¹

Kadın sahâbîlerle alakalı bölümün yarısına tekabül eden bu bilgilerden sonra İbn Sa’d, diğer kadın sahâbîlerin tercemelerine geçmektedir. Bu bölümde de önce Kureys’li kadınları¹³⁶² sonra da neseplerine göre Ensâr’dan olan kadınları tanıtmakta¹³⁶³ son olarak da sahâbe tabakası dışındaki kadınlardan bir kısmının tercemesini zikrederek eserini sona erdirmektedir.

İbn Sa’d’ın et-Tabâkatü’l-kübrâ’sında Sahâbe Bilgisi adlı yüksek lisans tezinde M. Zeki Bakırcıoğlu’nun sayımına göre 1358’i erkek, 542’si kadın ve 56’sı ismi mübhem olan şahıslar olmak üzere toplam 1956 sahâbe tercemesi yer almaktadır.¹³⁶⁴

¹³⁵⁷ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 18-40.

¹³⁵⁸ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 41-51.

¹³⁵⁹ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 52-140.

¹³⁶⁰ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 141-160.

¹³⁶¹ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 161-221.

¹³⁶² İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 222-314.

¹³⁶³ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 315-460.

¹³⁶⁴ Erkek sahâbîlerin isim listesi için bkz. Bakırcıoğlu, Mehmet Zeki, *İbn Sa’d’ın et-Tabâkatü’l-Kübrâ’sında Sahâbe Bilgisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2007, s. 37-85; kadın sahâbîlerin isim listesi için bkz. s. 86-103; İsmi bilinmeyen sahâbîlerin listesi için bkz. s. 103-106.

Eser, Türkçe'ye çevrilerek, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* şeklindeki orijinal adıyla Siyer Yayınları tarafından 11 cilt halinde 2014 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Kaynakları

İbn Sa'd'ın en önemli ve başlıca kaynağı kendisine kâtiplik yaptığı hocası, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'dir. Onun; Vâkıdî'nin, *Kitâbu't-Tabakât, et-Târîhu'l-kebîr, Kitâbu'l-Meğâzî, Kitâbu vefâtin-Nebî, Kitâbu ezvâci'n-Nebî, Kitâbu tu'mi'n-Nebî* ve *Kureyş ve'l-Ensâr fi'l-katâi'* gibi birçok eserindeki bilgileri kitabının ilgili yerlerine serpiştirdiği anlaşılmaktadır.

En önemli kaynağı Vâkıdî olmakla birlikte eserine hocasının dışındaki müelliflerden de eklemelerde bulunmuş böylece eserini içerik bakımından genişleterek özgün hale getirmiştir.

İbn Sa'd, Hz. Peygamber'in siyer ve meğâzîsini anlattığı bölümde çoğunlukla hocası Vâkıdî'nin ve diğer siyer-meğâzî müellifleri Mûsâ b. 'Ukbe (ö.141/758), İbn İshâk (ö.151/768) ve Ebû Ma'şer'in (ö.170/786) eserlerinden yararlanmaktadır.¹³⁶⁵

Siyer bölümünde yer verdiği Hz. Peygamber'e gelen heyetlerle ilgili bilgilerde ise daha çok İbnu'l-kelbî (ö.204/819)¹³⁶⁶ ve Medâinî'den (ö.225/839)¹³⁶⁷ nakilde bulunmaktadır. Muhtemelen bu bilgilerde İbnu'l-Kelbî¹³⁶⁸ ve Medâinî'nin¹³⁶⁹, *Kitâbu'l-vufûd* adlı eserlerine dayanan İbn Sa'd, bu bilgiler esnasında Hz. Peygamber'in yazdırmış olduğu birçok mektuba da yer vermektedir. Bu mektuplar sayesinde heyete katılanlardan bazısının suhbetleri de belirlenmektedir.¹³⁷⁰

¹³⁶⁵ Bkz. Fayda, "İbn Sa'd", XX, 295.

¹³⁶⁶ İbnu'l-Kelbî'nin rivayetleri için bkz. s. 165.

¹³⁶⁷ Medâinî'nin rivayetleri için bkz. s. 173.

¹³⁶⁸ İbnu'l-Kelbî'nin rivayetleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 291, 295, 300, 301, 304, 321, 322, 324, 332, 333, 334, 335, 342, 346; V, 476.

¹³⁶⁹ Medâinî'nin heyetlerle ilgili rivayetleri için bkz. İbn Sa'd, a.g.e.,I, 303, 305, 309, 316, 340, 341, 348, 351, 355, 357.

¹³⁷⁰ İlgili mektuplardan bazısı için bkz. s. 68-69.

İbn Sa'd'ın, tabakât bölümünde de başta hocası Vâkıdî olmak üzere, Mûsâ b. 'Ukbe,¹³⁷¹ Muhammed b. İshâk,¹³⁷² Ebû Ma'ser,¹³⁷³ İbnu'l-Kelbî,¹³⁷⁴ Medâinî, İbnu'l-Kaddâh Abdullah b. Muhammed b. 'Umâre (ö.225/839),¹³⁷⁵ Ebû Ali Hârûn b. Ma'rûf ed-Darîr (ö.231/842)¹³⁷⁶ gibi siyer-meğâzî, ensâb ve tarih bilginlerinin eserlerinden, ayrıca yazarlarının ismini zikretmediği, *Kitâbu Nesebi'l-ensâr*¹³⁷⁷ ve *Kitâbu Nesebi'n-Nebî*¹³⁷⁸ adlı eserlerden yararlandığı görülmektedir. Bunun yanında Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî (ö.204/819), 'Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826), Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834), Mus'ab ez-Zübeyrî (ö.236/850) ve Halîfe b. Hayyât (ö.240/854) gibi müelliflerden ayrıca Vekî' b. el-Cerrâh (ö.197/812), Süfyân b. 'Uyeyne (ö.198/813), Ma'n b. 'Îsâ (ö.198/813), Yezîd b. Hârûn (ö.206/821) ve 'Affân b. Müslim (ö.219/834) gibi muhaddislerden birçok nakilde bulunmaktadır.

İbn Sa'd, tabakât bilgilerine başlamadan önce verdiği kaynak listesinde ise yukarıda adı zikredilenlerden Ma'n b. 'Îsâ el-Eşca'î, Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, Vâkıdî, Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn ve Abdullah b. Muhammed b. 'Umâre el-Ensârî'ye ek olarak Hüseyin b. Behrâm (Ebû Ma'ser'in eserini/rivayetlerini aldığı hocası), Rueym b. Yezîd ve Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb (Muhammed b. İshâk'ın eserini/rivayetlerini aldığı hocaları), İsmail b. 'Abdillah b. Ebî Uveys'i (Mûsâ b. 'Ukbe'nin eserini/rivayetlerini aldığı hocası) de zikretmektedir.¹³⁷⁹

İbn Sa'd'ın, hem hocası Vâkıdî'ye¹³⁸⁰ hem de konunun uzmanı gördüğü kişilere¹³⁸¹ sorular sorduğu ve diğer yazılı kayıtlarda¹³⁸² araştırmalar yaptığı da görülmektedir.

¹³⁷¹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 405, 582, 583, IV, 129.

¹³⁷² İbn Sa'd, a.g.e., III, 264, 407, 418, 452, 454.

¹³⁷³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 538, IV, 129.

¹³⁷⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 391, 418, 454, IV, 214, VIII, 48.

¹³⁷⁵ İbn Sa'd, a.g.e., III, 479, 513, 521, 548, 552, 582, 625, 626, VIII, 320.

¹³⁷⁶ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 37, VII, 300.

¹³⁷⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 479, 582, 626.

¹³⁷⁸ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 371.

¹³⁷⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 5.

¹³⁸⁰ İbn Sa'd, a.g.e., I, 191, II, 100, III, 77, 129, IV, 17, 382, VIII, 36.

İbn Sa‘d, erkek sahâbîlerin tercemelerinde olduğu gibi kadın sahâbîlerin tercemelerinde de büyük ölçüde Vâkıdî’den yararlanmaktadır. Bunun yanında Vekî‘ b. el-Cerrâh,¹³⁸³ Abdullah b. Nümeyr,¹³⁸⁴ İbnu’l-Kelbî,¹³⁸⁵ Yezîd b. Hârûn,¹³⁸⁶ Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn¹³⁸⁷ ve ‘Affân b. Müslim’den¹³⁸⁸ de birçok haber nakletmektedir.

İbn Sa‘d’ın, Hz. Peygamber’in hanımlarıyla alakalı rivayetlerde İbnu’l-Kelbî ve Vâkıdî’den yaptığı nakillere bakılırsa onların *Kitâbu Ezvâci’n-Nebî*¹³⁸⁹ adlı eserlerinden yararlandığı da söylenebilir.

Kaynakları Kullanımı

İbn Sa‘d, ele aldığı tercemelerin kaynaklarında, söz konusu kaynağın konuya ilişkin uzmanlığını dikkate almaktadır. Örneğin ilgili sahâbînin isim, nesep, soy, katıldığı savaşlar, vefat ettiği yer ve zamanla alakalı bilgileri daha çok “tarihçi” kimliği öne çıkanlardan, Rasûlüllah’ın (s.a.s.), zikredilen sahâbiye dair sözlerini veya zikri geçen sahâbînin Rasûlüllah (s.a.s.) ile yaşadığı anıları ya da onların suhbetlerini gösteren hadis rivayetlerini verirken daha çok “hadisçi” kimliği öne çıkanlardan nakilde bulunmaktadır.

Bu titizliği ensab ve tarih bilginleri arasında da göstermektedir. Örneğin Hallâd b. Kays b. en-Nu‘mân’ın tercemesinde; Abdullah b. Muhammed el-Ensârî’nin, onu Bedr’e katıllar arasında zikrettiğini fakat Muhammed b. İshâk, Mûsâ b. ‘Ukbe, Ebû Ma‘şer ve Vâkıdî’nin onu Bedr’e katılanlar arasında zikretmediğini söyledikten sonra, “Abdullah b. Muhammed b. ‘Umâre’nin rivayetinin doğru olduğunu sanmıyorum. Çünkü

¹³⁸¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 266.

¹³⁸² İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 370, 462.

¹³⁸³ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 20, 35, 59, 67, 74, 92, 108, 118...

¹³⁸⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 32, 40, 59, 66, 73, 90, 108, 112...

¹³⁸⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 32, 56, 58, 142, 145, 146, 147, 149...

¹³⁸⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 32, 34, 54, 63, 68, 73, 81, 87, 107...

¹³⁸⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 60, 67, 70, 74, 84, 91, 106, 108, 110...

¹³⁸⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 25, 36, 41, 54, 61, 78, 84, 89, 103...

¹³⁸⁹ İbnu’l-Kelbî’nin eseri için bkz. İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 155; Vâkıdî’nin eseri için bkz. a.mlf, a.g.e., s. 158.

Muhammed b. İshâk vd. siyer ve meğâzî konularında başkalarından daha bilgilidir.”¹³⁹⁰ demek suretiyle Ensâr’ın nesebinde sıkça başvurduğu Abdullah’ın görüşü yerine, siyer ve meğâzî uzmanlarının görüşünü, Ensâr’dan Râfi‘ b. Yezîd’in nesebiyle ilgili ihtilafta ise Ebû Ma‘şer ve Muhammed b. İshâk’ın görüşünü değil, Ensâr’ın nesebi konusunda uzman olduğunu söylediği Abdullah b. ‘Umâre el-Ensârî’nin görüşünü tercih etmektedir.¹³⁹¹

İbn Sa‘d; Muhammed b. İshâk, Ebû Ma‘şer ve Vâkıdî’nin aksine, es-Sâib b. Osman’ın Bedr’e katılmadığını söyleyen nesep bilgini İbnu’l-Kelbî’yi de, “Bize göre bu, onun bir yanlıdır. Çünkü siyer alimleri ve meğâzî bilginleri es-Sâib b. Osman b. Maz‘ûn’un Bedr’e katıldığını belirtmektedirler.”¹³⁹² diyerek eleştirmekte, ensâb rivayetlerinde kendisinden çokça istifade etmiş olmasına rağmen bu konuda siyer ve meğâzî uzmanlarının görüşünü benimsemektedir.

İbn Sa‘d’ın, Medine dışındaki bölgelere yerleşmiş olan sahâbîlerle alakalı bilgilerde o yörenin âlimlerinden nakilde bulunması da onun, konuyla ilgili uzmanların bilgilerine verdiği önemi göstermektedir. Nitekim o, Şam bölgesine yerleşen sahâbîlere ilişkin rivayetlerde Şam bölgesinden Ebu’l-Yemân el-Hımsî (ö.222/836)¹³⁹³ ve Süleyman b. ‘Abdirrahmân ed-Dımaşkî’den (ö.233/847)¹³⁹⁴ birçok nakilde bulunmaktadır. Ebu’l-Yemân’dan naklettiği rivayetlerin başında, أخبرت عن أبي اليمان الحمصي ifadesini kullanması da İbn Sa‘d’ın, Ebu’l-Yemân’ın, muteber bir yolla elde edemediği bir eserinden yararlandığına işaret etmektedir.

Aynı şekilde İbn Sa‘d, Basra’ya yerleşen sahâbîlere dair bilgilerde de Basra’lı müellif, Halîfe b. Hayyât’tan (ö.240/854) birçok nakilde bulunmaktadır.¹³⁹⁵ Halîfe b. Hayyât’tan naklettiği bu rivayetlerin başında da, أخبرت عن خليفة بن خياط ifadesini kullanması da İbn

¹³⁹⁰ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 627.

¹³⁹¹ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 442.

¹³⁹² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 401.

¹³⁹³ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 398, 411, 413, 419, 422, 425.

¹³⁹⁴ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 400, 411, 427, 429, 433, 436, 437.

¹³⁹⁵ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 75-78.

Sa'd'ın, İbn Hayyât'dan, muteber bir yolla elde edemediği bir eserinden yararlandığına işaret etmektedir.

İbn Sa'd'ın en önemli özelliklerinden birisi de kaynakları arasında karşılaştırma yapmasıdır. O, özellikle Bedr'e katılan sahâbîlerle alakalı bilgilerde Mûsâ b. 'Ukbe, İbn İshâk, Ebû Ma'ser, Vâkîdî ve İbnu'l-Kaddâh'ın rivayetlerini karşılaştırmaktadır.¹³⁹⁶

İbn Sa'd, bazı isim ve neseplerde ve bazı bilgilerde yanlışlıkları bulunduğu gerekçesiyle Mûsâ b. 'Ukbe,¹³⁹⁷ İbn İshâk,¹³⁹⁸ Ebû Ma'ser¹³⁹⁹ ve İbnu'l-Kelbî'yi¹⁴⁰⁰ eleştirmektedir.

Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbn Sa'd, eserinde sahâbe kavramının tanımını yapmamaktadır. Ancak sahâbîlerin terceme-i hallerine başlamadan önce Medine'de fetva veren sahâbîlere dair bilgiler verdiği bölümün sonunda söylediği; "Rasûlüllah'ın (s.a.s.) Müslümanlarla birlikte katıldığı en son savaş olan Tebuk gazvesine otuz bin kişi katılmıştı. Müslüman olup da ülkesine dönüp oralarda kalanlar ise bu sayının dışındadır. Bize göre Müslümanların sayısı, Tebuk'e katılanlardan daha fazlaydı. Biz, mümkün olduğu kadar onların isim ve neseplerini, gazve ve seriyyelere katılımlarıyla ilgili bilgileri, Hz. Peygamber hayattayken ve öldükten sonra gazvelerde şehit olanları, Hz. Peygamber'e heyet olarak gelip, geldikleri yerlere dönenleri, nesebi ve Müslüman olduğu bilinen kimselerden Hz. Peygamber'den hadis nakledenleri zikrettik. (...) Onların hepsi Hz. Peygamber'le sürekli birlikte değildi. Aralarında Hz. Peygamber'le sürekli birlikte olup, bütün savaflara katılanlar bulunduğu gibi Hz. Peygamber'e gelip onu gören sonra da beldesine dönen kimseler de bulunmaktaydı. Sonuç olarak biz, bize Megâzî konusunda ismi ulaşanları, Araplardan Rasûlüllah'a (s.a.s.) gelenleri ve onlardan Hz. Peygamber'den hadis rivayet edenleri yazdık. Ayrıca bize ulaşan ve rivayet ettiğimiz bilgilere göre de

¹³⁹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 123, 151, 264, 401, 403, 404, 407, 483, 494, 495, 496, 502, 536, 565, 566, 567, 627, IV, 120, 122, 135.

¹³⁹⁷ İbn Sa'd, a.g.e., III, 536, IV, 122.

¹³⁹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 454, 487, 536, 567, IV, 135.

¹³⁹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., III, 98, 536, IV, 122.

¹⁴⁰⁰ İbn Sa'd, a.g.e., III, 401.

mümkün olduğunca haklarında açıklamada bulunduk¹⁴⁰¹ şeklindeki sözlerinden İbn Sa‘d’ın, hem suhbet için kısa süreli birlikteliği yeterli gördüğü hem de sahâbîlerle ilgili bölümlerde zikrettiği kişilerde aradığı şartların neler olduğu anlaşılmaktadır.

Sahâbe Bilgilerini Ele Alışı

İbn Sa‘d, siyer bölümünde birinci Habeşistan hicretine katılanlar,¹⁴⁰² Medine’li ilk Müslümanlar,¹⁴⁰³ birinci Akabe biatına katılanlar,¹⁴⁰⁴ Hz. Peygamber’e gelen heyetler ve katılımcıları,¹⁴⁰⁵ Hz. Peygamber’in hizmetçileri ve mevâlîleri,¹⁴⁰⁶ Hz. Peygamber’in gönderdiği seriyyelerin isimleri, komutanları ve katılımcılarından bir kısmı,¹⁴⁰⁷ Bedir¹⁴⁰⁸ ve Uhut savaşında şehit olanlar¹⁴⁰⁹ gibi birçok sahâbe listesi vermektedir.

O, tabakât bölümünde ise tercemesini verdiği kişi hakkında elindeki malumata göre genel olarak şu bilgileri zikretmektedir: Önce ilgili sahâbînin ismini ve nesebini serdetmekte, sonra varsa çocuklarını ve neslinin devam edip etmediğini söylemekte, ardından katıldığı savaşları, bulunduğu şehirleri, yaşadığı şehirde evinin bulunduğu yeri, fiziki ve ahlaki özelliklerini, bazılarının bıraktığı miras miktarlarını, Rasûlüllah’ın (s.a.s.) söz konusu sahâbîyle alakalı söylediği sözleri veya söz konusu sahâbînin Rasûlüllah (s.a.s.) ile geçen bir anısını nakletmekte ya da o kişinin suhbetine işaret eden hadis rivayet etmekte ve son olarak vefat ettiği zamanı ve yeri söylemektedir.

İbn Sa‘d’ın, bu yöntemle hem tarihçilerin hem de hadisçilerin metotlarını mezcettiği söylenebilir. Nitekim tarihçi kimliği öne çıkanlar, eserlerinde daha çok ilgili kişinin isim ve nesebini, katıldığı savaşları, vefat ettiği yer ve zamanı vermekte, hadisçiliği öne

¹⁴⁰¹ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 377-378.

¹⁴⁰² İbn Sa‘d, a.g.e., I, 204.

¹⁴⁰³ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 219.

¹⁴⁰⁴ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 220.

¹⁴⁰⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 293-359.

¹⁴⁰⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 497-498.

¹⁴⁰⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 7, 10, 27, 28, 32, 36, 50-56, 78, 84-94, 117-120, 123-149, 157-164, 169, 189.

¹⁴⁰⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 17-18.

¹⁴⁰⁹ İbn Sa‘d, a.g.e., II, 42-43.

çıkanlar ise ilgili kişinin tercemesinde daha çok söz konusu kişinin Hz. Peygamber ile sohbetini gösteren hadis rivayetine yer vermektedir.

Sahâbe Tabakaları

İbn Sa‘d’ın, ele aldığı tercemeleri hem zaman bakımından hem de mekan bakımından tasnife tabi tutması ayrıca tercemeleri neseplerine göre düzenlemiş olması nedeniyle şekil yönünden Hz. Ömer’in Dîvânı’nı örnek aldığı açıktır. Nitekim Hz. Ömer de sahâbeyi, İslam’daki önceliklerine göre zaman bakımından ayrıma tabi tutmuş, onlardan Medine dışındaki şehirlere göç edenleri ilgili şehir dîvânlarına kaydettirmiş ve Dîvân’a kayıtlı olanları neseplerine göre tanzim ettirmişti.

İbn Sa‘d’ın, Hz. Ömer’in Dîvânı’ndaki gibi sahâbeleri beş tabakaya ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu tabakalar şunlardır:

Birinci tabaka: Bunlar, Bedir savaşına (2/624) katılan Muhâcir, Ensâr, onların anlaşmalıları ve mevâlîleri ayrıca çeşitli sebeplerle Bedr’e katılmayıp Hz. Peygamber’in Bedir ganimetlerinden pay verdiği kimselerdir. Nitekim İbn Sa‘d, Bedr’e katılanları zikretmeden önce; “Birinci tabaka: Hicret eden ve yurtlarından çıkarılan ilk Muhâcirler ve onlardan önce (Medîne’yi) yurt ve îman (evi) edinmiş olan ensâr, onların bütün anlaşmalıları ve mevâlîleri ayrıca Rasûlullah’ın Bedir ganimetlerinden pay ve ücret verdiği kimselerden İslam’daki önceliklerine göre Bedr’e katılanlar”¹⁴¹⁰ diyerek bu kısımdakileri açıklamakta, sonra da Hz. Ömer’in, Dîvânı’ndaki gibi Kureys kabilesinin Hâşimoğulları sülalesiyle Muhâcirlerin tercemelerine başlamaktadır.¹⁴¹¹ Muhâcirlerin tercemeleri bittikten sonra da; “Ensâr’dan Bedr’e katılanların tabakaları, Ensâr’ın birinci tabakası”¹⁴¹² diyerek yine Hz. Ömer’in Dîvân’daki sıralamasına göre Ensâr’dan ‘Abdüşeloğulları kabilesiyle,¹⁴¹³ Ensâr’ın tercemelerini zikretmektedir.

¹⁴¹⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 6.

¹⁴¹¹ İbn Sa‘d, a.g.e., III, 6.

¹⁴¹² İbn Sa‘d, a.g.e., III, 419.

¹⁴¹³ Bkz. s. 85.

Bedr'e katılan ensârı ayrı bir başlık altında zikretmesi, onların ayrı bir tabakadan olduklarını göstermez.¹⁴¹⁴ Nitekim Bedr'e katılanları ilk zikrettiği yerde ensârı da birinci tabakadan addetmektedir. Hz. Ömer'in, atıyye miktarında Bedr'e katılan Muhâcir ve Ensâr'a eşit miktarda atıyye verdiği dair rivayetler de Bedr'e katılan Muhâcir ve Ensâr'ın aynı tabakadan olduklarına işaret etmektedir.¹⁴¹⁵

İkinci tabaka: Habeşistan'a hicret etmiş olmalarından veya Mekke'de mahsur kaldıklarından dolayı Bedr'e katılamayan ilk Müslümanlar ile Bedir savaşıyla Hudeybiye anlaşması (6/628) arasında Müslüman olanlardır. Nitekim İbn Sa'd, elimizde mevcut olan eserinde bu tabakayı, "İkinci tabaka: İlk müslümanlardan olmalarına rağmen çoğunluğu Habeşistan'a hicret ettiği için Bedr'e katılamayanlar ile Uhud savaşına ve ondan sonraki savaşlara katılan Muhâcir ve Ensâr'dan olanlar"¹⁴¹⁶ diyerek Muhâcirlerden Hâşimoğulları sülalesinden Hz. 'Abbâs ile başlamaktadır.

Kanaatimizce bu tabaka, Mustafa Fayda'nın ifade ettiği gibi Hendek savaşı (5/627) ve sonrasındaki gazvelere katılanlarla, Mekke'nin Fethinden (8/630) önce ihtidâ edenleri değil,¹⁴¹⁷ Hz. Ömer'in, Dîvân'da atıyye miktarını belirlediği zaman periyodundan anlaşıldığı üzere Hudeybiye anlaşmasına kadar Müslüman olan sahâbîleri kapsamaktadır. Nitekim İbn Hacer de 'İyâd b. Ğanm'ın tercemesinde,¹⁴¹⁸ "İbn Sa'd, ikinci tabakada şöyle dedi: 'İyâd b. Ğanm b. Züheyr (...) Hudeybiye'den önce Müslüman oldu ve Hudeybiye'ye katıldı. 20/640 yılında 60 yaşındayken Şam'da vefat etti."¹⁴¹⁹ diyerek Hudeybiye'den önce Müslüman olanların ikinci tabakadan olduklarına işaret etmektedir.

Üçüncü tabaka: Hudeybiye anlaşması ile Mekke'nin fethi arasında Müslüman olanlardır. İbn Sa'd'ın elimizdeki nüshasında açık bir şekilde "tabaka" kelimesinden

¹⁴¹⁴ Bkz. Bakırcıoğlu, a.g.e., s. 13. Yazar, Bedr'e katılan Muhâcirleri birinci, Ensârı ise ikinci tabaka olarak zikretmektedir. Ayrıca bkz. Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 281.

¹⁴¹⁵ İlgili rivayetler için bkz. s. 89.

¹⁴¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., III, 419.

¹⁴¹⁷ Bkz. Fayda, "İbn Sa'd", XX, 295.

¹⁴¹⁸ İbn Sa'd'ın, eldeki nüshasında İyâd b. Ğanm, Şam'a yerleşen sahâbe arasında zikredilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VII, 398.

¹⁴¹⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1028/6155.

bahsedilmeksizin yalnızca “Mekke fethinden önce Müslüman olan sahâbîler” başlığı bulunmaktadır.¹⁴²⁰ Ancak İbn Hacer’in, Hudeybiye’den sonra ve Hayber savaşından önce Müslüman olan Sa‘îd b. ‘Âmir’in tercemesinde, “İbn Sa‘d, onu, üçüncü tabakada zikrediyor.”¹⁴²¹ sözünden anlaşıldığı üzere İbn Sa‘d, Hudeybiye ile Mekke fethi arasında Müslüman olanları üçüncü tabakadan addetmektedir. Zaten Hz. Ömer’in Dîvân’ında da Hudeybiye anlaşması ile Mekke Fethi arasında Müslüman olanların ikinci tabakadakilerden daha az, dördüncü tabakadakilerden daha çok atıyye aldıkları görülmektedir.¹⁴²²

Dördüncü tabaka: Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanlardır.¹⁴²³ Nitekim İbn Hacer, es-Sâib b. Ebî Hubeys’in tercemesinde, “İbn Sa‘d, dördüncü tabakada şöyle demiştir: Fetih günü Müslüman olanlardandır...”¹⁴²⁴ Hz. Ömer de Dîvânı’nda, onlara, önceki tabakalarda bulunanlardan daha az miktarda atıyye vermişti.¹⁴²⁵ Bu da onların dördüncü tabaka olduklarına işaret etmektedir.

Beşinci tabaka: Hz. Peygamber’i çocukluğunda gören Muhâcir ve Ensâr’ın çocuklarıdır.¹⁴²⁶ İbn Hacer, Yûsuf b. ‘Abdillah b. Selâm el-İsrâilî’nin tercemesinde, küçükken Hz. Peygamber’i gördüğünü söyledikten sonra, “İbn Sa‘d, onu sahâbenin beşinci tabakasında zikretmiştir.” demektedir.¹⁴²⁷ Hz. Ömer de Dîvân’ında onları ayrı

¹⁴²⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 252.

¹⁴²¹ İbn Hacer, a.g.e., 507/3280. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 543/3519, 936/5693, 1497/10115.

¹⁴²² İlgili rivayetler için bkz. s. 90.

¹⁴²³ Bkz. Fayda, “İbn Sa‘d”, XX, 295. İbn Sa‘d’ın eldeki nüshasında dördüncü tabakada zikredilenler için ayrı bir kısım ve tabaka bulunmamaktadır. Bu bölüm, Abdülaziz Abdullah es-Sellûmî tarafından, *el-Cüz’ü’l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa‘d et-Tabakatü’r-râbi’a mimmen esleme ‘inde fethi Mekke ve mâ ba‘de zâlik*, (Mektebetü’s-Siddîk, Taif 1995) adıyla derlenerek neşredilmiştir.

¹⁴²⁴ İbn Hacer, a.g.e., s.460/3066. Ayrıca bkz. a.mlf., a.g.e., s. 260/1236, 1083/7148, 1283/8202, 1392/9249.

¹⁴²⁵ İlgili rivayetler için bkz. s. 90.

¹⁴²⁶ Bkz. Fayda, a.g.e., XX, 295. İlgili bölüm de İbn Sa‘d’ın eldeki nüshasında bulunmamaktadır. Ancak bu bölüm de Muhammed b. es-Sâmil es-Sülemî tarafından, *el-Cüz’ü’l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa‘d (et-Tabakatü’l-hâmise fî men kubiza Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem ve hum ahdâsü’l-esnân)*, I-II, (Mektebetü’s-Siddîk, Taif 1993) adıyla neşredilmiştir.

¹⁴²⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 1419/9396. Ayrıca bkz. a.mlf. a.g.e., s. 772/4699.

bir tasnîfe tabi tutmuş fakat aldıkları atıyye miktarında onları, Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanların atıyyeleriyle eşit tutmuştur.¹⁴²⁸

2.2.3.2. Halife b. Hayyât (ö.240/854), *et-Tabakât*

Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. 160/776 yılında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. eş-Şebâb lakabıyla meşhurdur.¹⁴²⁹ Hocaları arasında ‘Abdurrahmân b. Mehdî, İbn ‘Uyeyne, Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî; öğrencileri arasında ise Buhârî, Bakî b. Mahled, İbn Ebî ‘Âsım ve Ebû Ya‘lâ gibi meşhur alimler bulunmaktadır.

İbn Sa‘d’ın (ö.230/844) Basra’ya yerleşen sahâbîlerle ilgili bölümde ondan أخبرت عن إبن ساعد بن خياط lafzıyla nakilde bulunması,¹⁴³⁰ İbn Hayyât’ın, eserini, İbn Sa‘d’dan önce yazdığına işaret etmektedir.

Eserini ravilerin yaşadıkları şehirlere ve şehirler içerisinde de ravilerin kabilelerine göre taksim eden İbn Hayyât, her şehirde önce sahâbe tabakasını, ardından da diğer tabakalardaki ravileri zikretmektedir.

İbn Hayyât eserinde Medine, Kûfe, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Mısır, eş-Şâmât, Cezîre ve Vâsît şehirlerinde yaşayan sahâbîlerle alakalı bilgiler vermektedir. İbn Sa‘d’dan farklı olarak sahâbîlerin Müslüman olmadaki önceliğini değil, sadece nesep sistemini esas almaktadır. Mekkeli sahâbîlerden de önce Hâşimoğullarından, Hz. ‘Abbâs ve evlatlarından başlamaktadır.¹⁴³¹ Ayrıca İbn Sa‘d’da olduğu gibi sadece Medine’de yaşayanları değil, diğer şehirlerde yaşayanları da neseplerine göre sıralamaktadır.

İbn Hayyât, eserinin sonunda ise yaşadıkları şehri esas almaksızın yine neseplerine göre Rasûlüllah’tan (s.a.s.) hadis rivayet eden kadınların listesini vermektedir.¹⁴³²

¹⁴²⁸ Bkz. s. 90.

¹⁴²⁹ Fayda, “Halife b. Hayyât”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1997, XV, 301.

¹⁴³⁰ Bkz. s. 194.

¹⁴³¹ İbn Hayyât, a.g.e., s. 4.

¹⁴³² İbn Hayyât, a.g.e., s. 330-344.

İbn Hayyât, serdettiği bilgilerde sened zinciri vermemektedir. Eserinin başında kaynaklarını sıralamaktadır.¹⁴³³ Buna göre eserini, Muhammed b. İshâk (ö.151/768), Ebu'l-Vâzi' el-Huzelî, Ebu'l-Yakazân (ö.190/805), Umeyye b. Hâlid b. Hüdbe el-Kaysî (ö.200/815), İbnu'l-Kelbi (ö.204/819) ve Ebû 'Ubeyde Ma'amer b. el-Müsennâ'nın (ö.209/824) naklettiği rivayetlerden oluşturduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar eserin başında verdiği listede yer almasa da Vâkîdî'den de nakilde bulunmaktadır.¹⁴³⁴ Ayrıca kendisinin de bazı kabilelerin nesep bilginlerinden, bazı sahâbîlerin nesebi hakkında bilgi edindiği görülmektedir.¹⁴³⁵

İbn Hayyât, sahâbeye dair bilgilerde onların nesep bilgilerini vermektedir. Birçok sahâbinin annelerinin neseplerini de nakletmektedir. Bunun yanında bazı sahâbîlerin vefat zamanlarını,¹⁴³⁶ katıldıkları savaşları,¹⁴³⁷ gittikleri şehirleri,¹⁴³⁸ künyelerini¹⁴³⁹ ve bazen Hz. Peygamber'le birlikteliklerini gösteren hadis rivayetlerini¹⁴⁴⁰ de zikretmektedir.

2.2.3.3. Müslim b. el-Haccâc (ö.261/874), *et-Tabakât*

İsmi, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'dir. Doğduğu şehir olan Nişabur'a nispetle Nîsâbûrî diye de bilinmektedir. Küçük yaşlarda ilmi yolculuklarına başlayan Müslim, Mekke, Medine, Basra, Belh, Bağdat Kûfe gibi ilim merkezlerinde İshak b. Râhûye, Sa'îd b. Mansûr, Kuteybe b. Sa'îd, Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Menî', İbn Ebî Şeybe, Ebû Hayseme, 'Abd b. Humejd gibi alimlerden ders almıştır. Kendisine ise Tirmizî, İbn Huzeyme, Ebû 'Avâne, Değûlî ve İbn Ebî Hâtim gibi meşhur müellifler talebelik yapmıştır.¹⁴⁴¹

¹⁴³³ İbn Hayyât, a.g.e., s. 2.

¹⁴³⁴ İbn Hayyât, a.g.e., s. 95, 103, 301, 305, 322.

¹⁴³⁵ İbn Hayyât, a.g.e., s. 34, 36, 39, 52, 64.

¹⁴³⁶ İbn Hayyât, a.g.e., s. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15...

¹⁴³⁷ İbn Hayyât, a.g.e., s. 4, 5, 8, 9...

¹⁴³⁸ İbn Hayyât, a.g.e., s. 5, 6, 7, 9, 11...

¹⁴³⁹ İbn Hayyât, a.g.e., s. 6, 7, 10, 11, 12, 14...

¹⁴⁴⁰ İbn Hayyât, a.g.e., s. 5, 7, 8, 9, 10, 11...

¹⁴⁴¹ Bkz. Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *DİA*, İstanbul: TDV, Yay., 2006, XXXII, 93.

Müslim'in en önemli eseri, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inden sonra en sağlam hadis kitabı olarak kabul edilen *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseridir. Bunun dışında, rical bilgisiyle ilgili de eserleri bulunmaktadır.¹⁴⁴² Meşhur eserlerinden birisi de sahâbîleri yaşadıkları şehre göre tabakalara ayırdığı ve sahâbe bilgisinin tespiti açısından ele alacağımız *et-Tabakât* adlı kitabıdır.

Müslim, daha önceki tabakât yazarlarından İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât'ın nesep esaslı taksiminin aksine sahâbîleri, sırasıyla Medine (191 kişi), Mekke (30 kişi), Taif (18 kişi), Kûfe (89 kişi), Basra (61 kişi), Şam (57 kişi), Mısır (30 kişi), Yemen (5 kişi), Rakka (1 kişi) ve Yemâme (2 kişi) gibi sadece yaşadıkları şehirlere göre tanzim etmektedir.

Erkek sahâbîlerden sonra yine aynı taksimle Medine (71 kişi), Mekke (8 kişi), Kûfe (11 kişi), Basra (4 kişi) ve Şam (3 kişi) şehirlerine yerleşen kadın sahâbîleri zikretmektedir. Bu yönüyle de İbn Sa'd ve İbn Hayyât'tan ayrılmaktadır. Nitekim onlar kadın sahâbîleri tanıtırken onları da neseplerine göre sıralamaktadırlar.

Sahâbeyi zikrettikten sonra söz konusu şehirlere yerleşmiş olan tâbiûnun isimlerini öncelikle de Hz. Peygamber zamanında doğmuş olanlardan başlayarak zikretmektedir.¹⁴⁴³

Müslim'in eserinde 516'sı erkek, 97'si kadın olmak üzere 613 sahâbî ismi yer almaktadır.

Müslim'in, eserinin başında söylediği; "Rasûlüllah (s.a.s.) ile arkadaşlık eden erkeklerden Rasûlüllah'tan (s.a.s.) rivayette bulunanlar ile yaşı küçük veya evi uzak olduğu için onunla arkadaşlık yapamayıp sadece rivayette bulunanların isimleri"¹⁴⁴⁴ şeklindeki sözlerinden anlaşıldığına göre o, eserinin sahâbîlerle ilgili bölümünü, Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden erkek ve kadın sahâbîlerden oluşturmaktadır.

Sahâbe tercemelerini zikrederken de onların isim ve künyeleriyle alakalı kısa bilgiler vermekte, detaya girmemektedir. Bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'le ilişkisini gösteren

¹⁴⁴² Eserleri hakkında bilgi için bkz. Kandemir, a.g.e., XXXII, 93-94.

¹⁴⁴³ Müslim, *et-Tabakât*, tkd. ve tlk., Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan, 1. Basım, I-II, Dâru'l-Hicre li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1991, I, 228.

¹⁴⁴⁴ Müslim, a.g.e., I, 141.

مولى النبي, حب رسول الله, كاتب النبي صاحب النبي, عم رسول الله gibi çeşitli ifadeler de kullanmaktadır.

2.2.3.4. Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî (ö.301/913), *Tabakâtu'l-esmâi'l-müfrade*

Azerbaycan'ın Berdîc kasabasına nispetle Berdîcî şeklinde meşhurdur. Berze'î ve Berde'î olarak da bilinmektedir.¹⁴⁴⁵ Berdîcî, Ebû Sa'îd el-Eşecc (ö.257/870), Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (ö.258/872), Müslim b. el-Haccâc (ö.261/874) ve Muhammed b. İdrîs Ebû Hâtim er-Râzî'den (ö.277/890) ilim tahsil etmiştir. Kendisinden ise Taberânî (ö.360/970), İbn 'Adiy (ö.365/976) ve Ebû's-Şeyh el-İsbehânî (ö.369/979) gibi musannifler rivayette bulunmuştur.¹⁴⁴⁶

Berdîcî, eserinde sahâbe, tâbiûn ve diğer tabakalardaki ravilerden sadece bir kişi için kullanılan isimleri sıralamaktadır. Eserine önce sahâbe tabakasıyla başlamakta ve 105 sahâbiye yer vermektedir. Sahâbileri sıralarken her hangi bir sıraya göre tertip etmemekte, karışık olarak sıralamaktadır. Sahâbîlerle ilgili bölümde herhangi bir kaynak zikretmemektedir.

Berdîcî, adını zikrettiği sahâbîlerden bazısının künyesine, nerede vefat ettiğine ve kendisinden rivayet eden kimseye kısaca değinmektedir.

2.2.4. Fütûhât Kitapları

Ülkelerin fethine ilişkin eserlerde de ilgili ülkenin fethine katılan sahâbîlerle alakalı bilgiler verilmektedir. Bazı eserlerde ise sahâbîlere dair müstakil bölümler de bulunmaktadır. Bunun en bariz örneğini İbn 'Abdilhakem'in *Futûh'u Mısr*'ı teşkil etmektedir.

2.2.4.1. İbn 'Abdilhakem (ö.257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*

İsmi Ebu'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. 'Abdillah b. 'Abdilhakem'dir. Şu'ayb b. el-Leys b. Sa'd (ö.199/814), Esed b. Mûsâ (ö.212/827), babası Abdullah b. 'Abdilhakem (ö.214/829), 'Abdülmelik b. Hişâm (ö.218/833), el-Leys'in kâtibi Ebû Sâlih Abdullah b.

¹⁴⁴⁵ Çakan, İsmail Lütfî, "Berdîcî", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1992, V, 485.

¹⁴⁴⁶ Berdîcî, Ebû Bekr Ahmed b. Harun el-Berdîcî (ö.301), *Tabakâtu'l-esmâi'l-müfrade*, (Mukaddime), thk., Abdü Ali Kûşk, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1990, s. 16-19.

Sâlih (ö.222/836) ve ‘Abdûlmelik b. Mesleme el-Mısırî (ö.224/838) gibi âlimlerden rivayette bulunmuş, kendisinden ise Ebû Hâtim er-Râzî, (ö.277/890), Nesâî (ö.303/915), Ebû Bekr Muhammed el-Bâğandî (ö.312/924) ve Abdullah b. Ebî Dâvûd (ö.316/929) gibi birçok kimse nakilde bulunmuştur.¹⁴⁴⁷

İbn ‘Abdilhakem eserine, Rasûlüllah’ın (s.a.s.), Kıptîler hakkındaki vasiyetiyle başlamakta¹⁴⁴⁸ sonra sırasıyla Mısır’ın faziletiyle ilgili sözlere yer vermekte,¹⁴⁴⁹ Mısır’ın eski çağlardaki tarihinden bahsetmekte,¹⁴⁵⁰ Hz. Peygamber’in Mukavkıs’a hitaben yazdığı mektubu zikretmekte¹⁴⁵¹ ve Mısır’ın, ‘Amr b. ‘Âs tarafından fethedilme hâdisesine gelmektedir.

İbn ‘Abdilhakem, diğer tarihçilerden farklı olarak eserinde bütün rivayetleri senetleriyle birlikte nakletmektedir.

Eserde ‘Abdûlmelik b. Mesleme yoluyla Mısır’ın fethine katılan Kureyş, Ensâr ve diğer kabilelere mensup 32 sahâbînin ismini vermektedir.¹⁴⁵² Bu esnada bazı sahâbîlerin nesebini, vefat tarihini, Hz. Peygamber zamanında katıldıkları savaşları ve Hz. Peygamber’le sohbetlerine işaret eden hadisleri rivayet etmektedir.

Mısır’ın fethine katılan sahâbîlerin yerleştikleri yerlerle ilgili bilgileri de nakleden İbn ‘Abdilhakem, bazılarının rivayet ettiği hadisleri sohbetlerine delil olarak göstermektedir.¹⁴⁵³ Bu rivayetlerde daha çok babası Abdullah b. ‘Abdilhakem, Şu‘ayb b. el-Leys, Abdullah b. Sâlih ve ‘Abdûlmelik b. Mesleme yoluyla İbn Lehî‘a (ö.174/790) ve el-Leys b. Sa‘d’ın (ö.175/791), Yezîd b. Ebî Habîb’ten (ö.128/745) naklettikleri haberlere dayanmaktadır.

¹⁴⁴⁷ Mizzî, a.g.e., XVII, 213-214.

¹⁴⁴⁸ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 13-15.

¹⁴⁴⁹ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 15-17.

¹⁴⁵⁰ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 17-40.

¹⁴⁵¹ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 40-45.

¹⁴⁵² İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 69-71.

¹⁴⁵³ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 72-84.

Sahâbîliği tespitite, sahâbîliğe işaret eden hadis rivayetlerine önem veren İbn ‘Abdilhakem, “Zikru’l-ahâdîs” başlığı altında Mısır’a giden ve Mısırlıların kendilerinden rivayet ettiği 70 sahâbîyi rivayetleriyle birlikte tanıtmaktadır.¹⁴⁵⁴ Bu rivayetlerde yine el-Leys b. Sa‘d ve İbn Lehî‘a’nın, Yezîd b. Ebî Habîb’ten naklettikleri hadislere yer vermektedir.

Eserinin sonunda “Vâkıdî’nin verdiği bilgiye göre” diyerek Mısır ve Mağrib’in fethine katılan 9 sahâbînin adını zikretmektedir.¹⁴⁵⁵

2.2.4.2. Belâzürî (ö.279/892), *Fütûhu’l-buldân*

Belâzürî, eserine Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretiyle başlamakta, Kureyza ve en-Nadroğullarının malları ve Hayber, Mekke ve Tâif’in fethiyle alakalı bilgilere yer vermekte ardından da Hz. Ebû Bekr zamanındaki savaşlarla devam etmektedir.

Fütûhu’l-buldân’da İbn ‘Abdilhakem’in eserindeki gibi sahâbîlerle ilgili müstakil bir bölüm bulunmamaktadır. Bununla birlikte Belâzürî, bazı savaşlara katılan¹⁴⁵⁶ veya şehit olan sahâbîlerin listesini,¹⁴⁵⁷ hem Hz. Peygamber zamanında¹⁴⁵⁸ hem de daha sonraki dönemlerde¹⁴⁵⁹ bazı sahâbîlere iktâ edilen yerler, Hz. peygamber’in yazdırdığı mektuplar, mektupları yazan ve şahit olan kimseler¹⁴⁶⁰ Hz. Peygamber’in görevlendirdiği bazı âmiller, kumandan ve valiler,¹⁴⁶¹ Hz. Peygamber’den sonraki halifelerin sahâbeden görevlendirdiği vali ve kumandanlar¹⁴⁶² hakkında bilgiler vermektedir.

¹⁴⁵⁴ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 162-219.

¹⁴⁵⁵ İbn ‘Abdilhakem, a.g.e., s. 220.

¹⁴⁵⁶ Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, a.g.e., s. 184-185, 209-210, 317.

¹⁴⁵⁷ Belâzürî, a.g.e., s. 53, 124-126, 156-157, 190.

¹⁴⁵⁸ Belâzürî, a.g.e., s. 21-22, 27-28, 31, 40-41, 48, 99, 127, 176.

¹⁴⁵⁹ Belâzürî, a.g.e., s. 381-382.

¹⁴⁶⁰ Belâzürî, a.g.e., s. 81, 82, 88, 94, 95.

¹⁴⁶¹ Belâzürî, a.g.e., s. 48, 55, 82, 93-94, 95, 103, 105, 107, 111, 136, 139, 142, 146, 147, 148, 163.

¹⁴⁶² Belâzürî, a.g.e., s. 135, 149-150, 192, 259, 288, 313.

Müellif, bu bilgilerden bir kısmını daha önceki tarihçilerden İbnü'l-Kelbî (ö.204/819),¹⁴⁶³ Heysem b. 'Adiy (ö.207/822),¹⁴⁶⁴ Vâkıdî (ö.207/822),¹⁴⁶⁵ İbn Sa'd (ö.230/844)¹⁴⁶⁶ ve Mus'ab ez-Zübeyrî (ö.236/850)¹⁴⁶⁷ gibi müelliflerden nakletmektedir.

2.2.5. Rical Tarihleri

2.2.5.1. Yahyâ b. Ma'în (ö.233/847), *et-Târîh*

İsmi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn el-Bağdâdî'dir. 158/775 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Basra, Rusâfe, Mekke, Medine, Horasan, Yemen, Rey, Vâsit, Nehrevan, Harran, Remle, Misis (Masîsa), Mısır, Şam, Humus ve San'a'ya ilmî seyahatler yapan İbn Ma'în, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân b. 'Uyeyne, 'Abdurrahmân b. Mehdî, 'Abdürrezzâk es-San'ânî, 'Affân b. Müslim ve Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn gibi birçok alimden ilim tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında ise İbn Sa'd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, gibi meşhur âlimler bulunmaktadır.

"Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs", "imâmü'l-cerh ve't-ta'dîl", "hüccetü'l-İslâm", "imam rabbânî", "seyyidü'l-huffâz" gibi niteliklerle anılan İbn Ma'în, 233/847 yılında Medîne'de vefat etmiştir.¹⁴⁶⁸

Çok hadis yazdığı nakledilmekle birlikte bunları kitap haline getirmediği, kendisine nispet edilen eserlerin talebeleri tarafından günümüze ulaştırıldığı söylenmektedir.¹⁴⁶⁹ En önemli eserlerinden birisi, içerisinde birçok sahâbî hakkında bilgi bulunan ve sahâbe bilgisinin tespiti açısından ele alacağımız, *et-Târîh* adlı eseridir.

¹⁴⁶³ Bkz. Belâzürî, a.g.e., s. 124.

¹⁴⁶⁴ Bkz. Belâzürî, a.g.e., s. 93.

¹⁴⁶⁵ Bkz. Belâzürî, a.g.e., s. 53, 93.

¹⁴⁶⁶ Bkz. Belâzürî, a.g.e., s. 209.

¹⁴⁶⁷ Bkz. Belâzürî, a.g.e., s. 22.

¹⁴⁶⁸ Bkz. Ahatlı, Erdinç, "Yahyâ b. Ma'în", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., XLIII, 256.

¹⁴⁶⁹ Yahyâ b. Ma'în'in eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahatlı, "Yahya b. Ma'în'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garip Lafızlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl, 1996, sy. 1, s. 213-225. Ayrıca bkz. a.mlf., "Yahyâ b. Ma'în", *DİA*, XLIII, 257.

Yahyâ b. Ma‘în, eserinin¹⁴⁷⁰ sahâbîlerle alakalı bölümünde¹⁴⁷¹ 200’den fazla sahâbî hakkında kısa bilgiler vermektedir. Hadis rivayetlerinin dışında genelde isnat zinciri kullanmamaktadır. Sahâbîlere dair bilgilerde ‘Abdurrahmân b. Mehdi (ö.198/814),¹⁴⁷² Süfyân b. ‘Uyeyne (ö.198/813),¹⁴⁷³ Haccâc el-A‘ver (ö.206)¹⁴⁷⁴ ve Ali b. ‘Ayyâş (ö.219/834)¹⁴⁷⁵ gibi hocalarından nakilde bulunmaktadır.

Sahâbîleri zikrederken bazen ismi meşhur olanların künyelerini¹⁴⁷⁶ bazen de künyesi meşhur olanların isimlerini zikretmektedir.¹⁴⁷⁷ Birçok yerde صحبة له/suhbeti vardır,¹⁴⁷⁸ من أصحاب النبي/Rasûlullah’ın arkadaşıdır,¹⁴⁷⁹ Hz. Peygamber’in ashabındandır¹⁴⁸⁰ gibi kısa cümlelerle, söz konusu şahısların sahâbî olduklarına işaret etmektedir. Bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber’le suhbetine işaret eden lafızların bulunduğu hadis rivayetlerini de nakletmektedir.¹⁴⁸¹

Bazı sahâbîlerin vefat tarihlerini¹⁴⁸² ve katıldıkları savaşları¹⁴⁸³ da zikreden İbn Ma‘în, kadın sahâbîlerin isim ve künyeleriyle ilgili bilgiler de vermektedir.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁷⁰ Eserin ismi ve muhtevası hakkındaki bilgiler için bkz. Ahatlı, Yahyâ b. Ma‘în ve Cerh Ta‘dildeki Metodu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1992, s. 28-32.

¹⁴⁷¹ İbn Ma‘în, a.g.e., III, I-60. Ayrıca bkz. a.mlf., a.g.e., III, 144-155.

¹⁴⁷² İbn Ma‘în, a.g.e., III, 14, 26, 45.

¹⁴⁷³ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 8, 11, 18, 38, 41.

¹⁴⁷⁴ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 6, 18, 28.

¹⁴⁷⁵ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 12, 25, 45.

¹⁴⁷⁶ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 4, 5, 6, 9, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 30, 33, 37, 42, 46, 48, 145, 146.

¹⁴⁷⁷ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 4, 5, 9, 11, 15, 16, 20, 21, 23, 24, 31, 44, 52, 146, 147, 148.

¹⁴⁷⁸ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 4, 5, 22, 48, 145.

¹⁴⁷⁹ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 5, 11, 12, 20, 22, 33, 37, 39, 47, 145, 151.

¹⁴⁸⁰ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 7, 13, 56, 151.

¹⁴⁸¹ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 6, 8, 12, 13, 17, 19, 26, 34, 40, 42, 46.

¹⁴⁸² İbn Ma‘în, a.g.e., III, 18, 26, 27, 40, 45.

¹⁴⁸³ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 9, 21, 149.

¹⁴⁸⁴ İbn Ma‘în, a.g.e., III, 15 (3 kişi), 23, 39, 40, 146, 151.

2.2.5.2. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), *Kitâbü 'l-esâmî ve 'l-künâ*

İsmi Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî’dir. Dedesine nispetle İbn Hanbel diye meşhurdur. Basra, Mekke, Medine, Dımaşk, Halep ve Cezîre gibi şehirlere ilmi yolculuklar yapan İbn Hanbel’in hocaları arasında Vekî‘ b. el-Cerrâh, Süfyân b. ‘Uyeyne, ‘Abdurrahmân b. Mehdî, İmam Şâfî‘î ve ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm gibi âlimler bulunmaktadır. Talebeleri arasında ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür‘a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî ve kendisinin iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır.¹⁴⁸⁵

Ahmed b. Hanbel’in en meşhur eseri, sahâbe müsnedlerini kaleme aldığı *el-Müsned* adlı eseridir. Bunun dışında talebeleri tarafından kendisine nispet edilen birçok eseri bulunmaktadır.¹⁴⁸⁶

İbn Hanbel’in eserlerinden birisi de ravilerin isim ve künyeleriyle ilgili bilgiler verdiği, sahâbe bilgilerini de içeren ve sahâbe bilgisi açısından kısaca ele alacağımız, *Kitâbu 'l-esâmî ve 'l-künâ* adlı eseridir.

Ahmed b. Hanbel, eserinde 76 sahâbînin isim ve künyelerini vermekte, ayrıntıya girmemektedir.¹⁴⁸⁷

Kitabın başında birkaç terceme haricinde rivayetlerde isnat zinciri kullanmamaktadır. İsnat zinciri olan rivayetlerde Vekî‘ b. el-Cerrâh (ö.197/812),¹⁴⁸⁸ Süfyân b. ‘Uyeyne (ö.198/813),¹⁴⁸⁹ ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826)¹⁴⁹⁰ ve Ebû'l-Muğîre

¹⁴⁸⁵ Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, İstanbul, TDV. Yay., 1989, II, 75.

¹⁴⁸⁶ Eserleri hakkındaki bilgiler için bkz. Kandemir, a.g.e., II, 77-79.

¹⁴⁸⁷ Sahâbîlerin yarısı kitabın ilk bölümlerinde (25-33 sayfalar arası) sırayla zikredilmekte, diğerleri ise kitabın çeşitli yerlerinde diğer ravilerle karışık bir şekilde bulunmaktadır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmî ve 'l-künâ*, 35, 36, 47, 48, 50, 51, 55, 66, 63, 68, 72, 80, 81, 87, 94, 95, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 116, 118, 126, 128, 131.

¹⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 87.

¹⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 32, 34.

¹⁴⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 24, 33.

‘Abdülkuddûs eş-Şâmî’ye (ö.212/827)¹⁴⁹¹ dayanmaktadır. Bazı rivayetlerde ise بلغني ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁹²

2.2.5.3. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö.256/869), *et-Târîhu ’l-kebîr*

İsmi Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Cu‘fî el-Buhârî’dir. Buhârî nisbesiyle meşhur olan Muhammed b. İsmâil, 194/810 yılında Buhâra’da doğmuştur. Birçok İslam beldesine ilmi seyahatler yapan Buhârî, bu beldelerde Humejdî, Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Âsım en-Nebîl, Kuteybe b. Sa‘îd, Ebû Müshir, Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn gibi alimlerden ders almıştır. Talebeleri arasında ise Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zür‘a er-Râzî ve İbn Huzeyme gibi meşhur alimler bulunmaktadır.¹⁴⁹³

Buhârî’nin en önemli eseri, Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen *el-Câmi‘u’s-sahîh* adlı eseridir. Bunun yanında günümüze kadar ulaşan rical tarihiyle ilgili eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan en meşhurları, sahâbe bilgisinin tespiti açısından ele alacak olduğumuz *et-Târîhu ’l-kebîr* ve *et-Târîhu ’l-evsat* adlı eserleridir.¹⁴⁹⁴

Sehâvî (ö.902/1497), sâhâbe târihine dair eserlerin ikinci sırasında Buhârî’nin *et-Târîhu ’l-kebîr*’ini zikrettikten sonra; ‘Hocamız; ‘Bilinen kadarıyla bu hususta tasnîf edilen ilk eser odur.’ demiştir.”¹⁴⁹⁵ diyerek bu husustaki ilk eserin, Buhârî’nin *et-Târîhu ’l-kebîr*’i olduğunu belirtmektedir. Buhârî’nin kendisinden nakledilen bilgiye göre de o, ‘18 yaşlarındayken Rasûlüllah’ın (s.a.s.) kabri başında *Kitâbu ’t-târîh*’i tasnîf ettim.” demektedir.¹⁴⁹⁶ Buhârî, 194/809 yılında doğduğuna göre¹⁴⁹⁷ *Kitâbu ’t-târîh*’i 212/827 gibi erken bir tarihte tasnîf ettiği söylenebilir. Ancak bu, esere ilk ve son şeklini verdiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Buhârî, kendisinden yapılan başka bir

¹⁴⁹¹ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 31, 32.

¹⁴⁹² Bkz. Ahmed b. Hanbel, a.g.e., s. 26, 47, 50, 94.

¹⁴⁹³ A‘zamî, ‘‘Buhârî, Muhammed b. İsmâil’’, *DİA*, İstanbul: TDV., Yay., 1992, VI, 368.

¹⁴⁹⁴ Eserleri için bkz. A‘zamî, a.g.e., *DİA*, VI, 371-372.

¹⁴⁹⁵ Sehâvî, *el-İ‘lân*, s. 161.

¹⁴⁹⁶ Hatîbu’l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 7.

¹⁴⁹⁷ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., II, 6; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

rivayette eseri üç defada yazdığını ifade etmektedir.¹⁴⁹⁸ Ali Yardım da eserin son şeklini, Buhârî'nin vefatından dört sene önce 252/866 yılında aldığını söylemektedir.¹⁴⁹⁹

Eserin en önemli özelliklerinden birisi, alfabetik sisteme göre oluşturulmuş olmasıdır. Bu yönden de Buhârî, tespit edilebildiği kadarıyla tabakât türü eserlerde alfabetik tasnîf çığırını açan ilk müelliftir.¹⁵⁰⁰

Eserin başında mukaddime bulunmamaktadır. Buhârî, esere, Hz. Peygamber'in nesep bilgisiyle başlamakta, künyesi, şemâili, Mekke ve Medine'de kaldığı yılların süresi, vefat ettiği zamandaki yaşı ve vefat ettiği yıl hakkında kısa bilgiler vermekte, sonra da hicrî yılın başlangıcıyla ilgili rivayetleri nakletmektedir.¹⁵⁰¹ Ardından eserin tertibiyle ilgili bilgi veren Buhârî, eserini alfabetik olarak yazdığını fakat Hz. Peygamber'in adından dolayı ismi Muhammed olanları önce zikrettiğini belirtmektedir.¹⁵⁰²

Buhârî, sahâbîleri ayrı bir başlık altında zikretmeye de alfabetik olarak sıraladığı isimlerde, önce sahâbîlerden başlamakta sonra da diğer tabakalardaki ravileri zikretmektedir.¹⁵⁰³

Eser, son ciltte bulunan *Kitâbu'l-künâ*'daki isim ve künyeler ve tekrarlarla beraber toplam 13.782 terceme içermektedir.¹⁵⁰⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlardan yaklaşık 850'si sahâbe tercemesidir. Eserde ne sahâbe ne de diğer tabakalardaki kadınların tercemesi bulunmaktadır.

Buhârî, sahâbîlerle ilgili rivayetlerde birçok hocasından nakilde bulunmaktadır.¹⁵⁰⁵ Hocaları arasında ise Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834),¹⁵⁰⁶ Ebu'l-Yemân el-

¹⁴⁹⁸ Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., II, 7.

¹⁴⁹⁹ Bkz. Yardım, Ali, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989, sy. 5, s. 184.

¹⁵⁰⁰ Yardım, a.g.e., s. 185.

¹⁵⁰¹ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 4-10.

¹⁵⁰² Bkz. Buhârî, a.g.e., I, 11.

¹⁵⁰³ Eserin tertibiyle ilgili bilgiler için bkz. Yardım, a.g.e., s. 186-187.

¹⁵⁰⁴ Yardım, a.g.e., s. 185.

¹⁵⁰⁵ Bunların arasında Halîfe b. Hayyât, Müsedded b. Müserhed, İbrahim b. Mûsâ, İsmail b. Ebî Uveys, Muhammed b. Mukâtil, Yahyâ b. Mûsâ, Muhammed b. Havşeb, Yûsuf b. Behlûl, Ali b. İbrahim, Yahyâ b. Bukeyr,

Hakem b. Nâfi‘(ö.222/836)¹⁵⁰⁷ ve İbrahim b. el-Münzir‘den (ö.236)¹⁵⁰⁸ naklettiği rivayetler daha fazladır.

Buhârî, sahâbîleri tespitinde, onların Hz. Peygamber‘le suhbetine işaret eden bir veya birkaç hadis rivayetinde yer vermektedir.¹⁵⁰⁹ Bu rivayetlerde, ilgili kişinin aile ve kabilelerine mensup olanların yer aldığı isnatlar da bir hayli fazladır.¹⁵¹⁰ Bazı sahâbîlerde ise söz konusu kişinin ismini ve nesebini söyledikten sonra sadece له صحبة demek, herhangi bir rivayete yer vermemektedir.¹⁵¹¹

Sahâbîleri tanıtırken çoğu zaman sahâbînin babasının ve dedesinin ismini,¹⁵¹² nisbesini,¹⁵¹³ künyesini,¹⁵¹⁴ bazılarının vefat tarihini,¹⁵¹⁵ lakabını,¹⁵¹⁶ gazvelere

Süleyman b. Harb, ‘Abdülazîz b. ‘Abdillah, Muhammed b. Beşşâr, el-Uveysî, Abdullah b. Muhammed el-Cu‘fî ve Ahmed b. Hanbel gibi hocaları sayılabilir.

¹⁵⁰⁶ Sahâbîlerin vefat tarihleri ile ilgili nakillerde Buhârî‘nin kaynaklarındandır (bkz. Buhârî, a.g.e., II, 27, IV, 97, 142, 245, V, 3, VI, 24, 138, 305, 314). Bunun yanında sahâbîlerle alakalı birçok rivayeti de bulunmaktadır. Bkz. a.mlf., a.g.e., II, 211, 259, 334, 381, III, 320, 334, 385, 409, 452, IV, 47, 97, 140, 141, 142, 264, 305, 310, 352, V, 1, 5, 24, 26, 28, 38 VII, 54, 253, 316, 398, 402, VIII, 4, 158, 162, 432.

¹⁵⁰⁷ Hocası Şu‘ayb b. Ebî Hamza, Zührî‘nin kâtibi idi (Şu‘ayb Hakkındaki bilgiler için bkz. s. 178). Hocası vasıtasıyla Zührî‘den nakilleri bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, a.g.e., I, 12, V, 11, 253, IV, 97.

¹⁵⁰⁸ Sahâbîlerle alakalı rivayetlerde Muhammed b. Fuleyh, Ma‘n b. ‘Îsâ ve dayısı Muhammed b. İbrahim‘den nakilde bulunmaktadır. Daha çok sahâbîlerin vefat tarihlerini rivayet etmektedir (bkz. Buhârî, a.g.e., I, 450, II, 27, III, 11, 139, 379, VI, 494, VII, 48, 176, 406, VIII, 92). Bunun yanında nesep ve diğer bilgilerle ilgili nakilleri de bulunmaktadır. Bkz. a.mlf., a.g.e., II, 28, III, 291, 371, 453, IV, 97, 149, V, 5, 241, 245, VII, 67, VIII, 316.

¹⁵⁰⁹ Bkz. Buhârî, a.g.e., I, 440; II, 20, 40, 47, 63, 123, 173, 205, 221; III, 29, 69, 90, 203, 263, 334, 442; IV, 1, 44, 69, 86, 141, 184, 322; V, 11, 18, 27, 240; VI, 94, 302, 429, 477; VII, 19, 64.

¹⁵¹⁰ Bkz. Buhârî, a.g.e., I, 445; II, 23, 81, 141, 158, 260; III, 46, 66, 248, 319, 381; IV, 140, 150, 151; V, 12, 21, 438; VI, 307, 521; VII, 3, 19, 54, 74.

¹⁵¹¹ Buhârî, a.g.e., II, 75, 165, 208, 260, 263, 370, III, 1, 55, 108, 280, 321, 338...

¹⁵¹² Buhârî, a.g.e., I, 12, 445, 450; II, 20, 39, 207, 223; III, 136, 379, 452; IV, 43, 48; V, 1, 6, 10, 32, 239; VI, 209, 259, 304; VII, 2, 76.

¹⁵¹³ Buhârî, a.g.e., I, 16, 442, 445, 450; II, 6, 20, 23, 28, 46, 96, 249; III, 29, 185, 380, 385; IV, 43, 49, 70, 305; V, 6, 239, 240; VI, 92.

¹⁵¹⁴ Buhârî, a.g.e., I, 16, 445; II, 45, 47, 106, 123, 211; III, 215, 217; IV, 1, 44, 69, 209, 224, 305, 310; V, 1, 6, 23; VII, 76.

¹⁵¹⁵ Buhârî, a.g.e., I, 12, 450; II, 23, 28, 117, 141, 185, 221, 249; III, 11, 95, 111, 137, 215, 299, 379, 383, IV, 43, 49, 71, 97, 149, 176, 224, 310, 344; V, 1, 2, 8, 35, 241; VI, 132, 259, 305, 408, 429, 520; VII, 25, 43, 48, 76, 391.

¹⁵¹⁶ Buhârî, a.g.e., II, 49; III, 136; V, 23; VI, 444; VII, 56, 76.

katılımını¹⁵¹⁷ ve yerleştikleri şehirleri¹⁵¹⁸ belirtmektedir. Birçok sahâbî hakkında özellikle de meşhur olmayan sahâbîlerde له صحبة¹⁵¹⁹, صاحب النبي ve من أصحاب النبي¹⁵²⁰ gibi ifadeler kullanarak onların sahâbî olduklarına işaret etmektedir.

Buhârî, bazı sahâbîlerde أدرك النبي ifadesini de kullanmaktadır. Ancak bu ifadeyi çoğunlukla ilgili kişinin sahâbî olduğuna işaret etmede kullandığı gibi¹⁵²¹ bazen de salt olarak Hz. Peygamber zamanına yetişmeyi ifade etmek için kullanmakta, sahâbîliğe işaret etmemektedir.¹⁵²²

Buhârî, sahâbîlerin yalnız kısa tercemelerini vermemekte, حديثه في الشاميين ve حديثه في الكوفيين¹⁵²³ gibi ifadelerle, söz konusu sahâbînin hadislerinin meşhur olduğu bölgeyi ayrıca يعد في أهل الحجاز, يعد في البصريين, يعد في الكوفيين gibi ifadelerle de ilgili sahâbînin mensubu olduğu bölgeyi belirtmektedir.¹⁵²⁴

Buhârî, diğer sahâbe müelliflerinden farklı olarak birçok yerde له صحبة diyerek sözü edilen kişinin sahâbîliğini belirttikten sonra naklettiği bir hadisi zikretmekte sonra da لم يصح حديثه¹⁵²⁵, لم يثبت حديثه¹⁵²⁶, ليس من وجه صحيح¹⁵²⁷ ve لم يصح إسناده¹⁵²⁸, في إسناده نظر¹⁵²⁹

¹⁵¹⁷ Buhârî, a.g.e., II, 39, 258; III, 136, 215, 319, 381; IV, 43, 48, 97, 368; V, 13, 239, VI, 307, 445; VI, 477; VII, 25, 220, 241, 299; VIII, 227.

¹⁵¹⁸ Buhârî, a.g.e., II, 146, II, 211, 250, 371, III, 138, 385, V, 23.

¹⁵¹⁹ Buhârî, a.g.e., I, 450; II, 15, 20, 29, 44, 59, 60, 61, 96, 141, 173, 176, 218, 310; III, 1, 53, 74, 203, 280, 339, 454; IV, 46, 69, 71, 86, 120, 177, 202, 224, 304; V, 6, 17, 24, 30, 240, 245, 438; VI, 140, 430; VII, 19, 43, 248.

¹⁵²⁰ Buhârî, a.g.e., II, 76, 107, 218; III, 38, 66, 67; IV, 71, 237, 321; V, 24, 26, 245; VII, 63, 114.

¹⁵²¹ Buhârî, a.g.e., I, 17, 444, III, 108, 453, IV, 97, 151, 209, 228, VII, 130, 303, 402.

¹⁵²² Buhârî, a.g.e., I, 128, IV, 245, V, 39.

¹⁵²³ Buhârî, a.g.e., I, 14, II, 232, III, 338, IV, 1, 177, 336, V, 241.

¹⁵²⁴ Buhârî, a.g.e., I, 15, 17, II, 44, 96, 151, 208, 261, 329, III, 109, 281, 454, V, 438, 440, VI, 309, 494.

¹⁵²⁵ Buhârî, a.g.e., II, 249, III, 74, IV, 72, VI, 311.

¹⁵²⁶ Buhârî, a.g.e., III, 454.

¹⁵²⁷ Buhârî, a.g.e., IV, 210.

إسناده ليس بالقوي¹⁵³⁰ gibi sözlerle, o kişinin suhbetine delil olarak gösterdiği hadisin veya senedin sahih olmadığını ya da problemli olduğunu söylemektedir.¹⁵³¹ Buna göre onun, ya ilgili kişinin suhbetini tespitinde hadis rivayeti dışında başka bilgilere dayandığı ya da isnâdı zayıf hadisle de olsa suhbetin ispat edilebileceği fikrinde olduğu söylenebilir. Nitekim İbn ‘Adiy, bu ifadeleri kullanan Buhârî’nin, söz konusu kişinin sahbâbîliği hakkında değil, sahabîde son bulan isnâdın mahfûz olmadığı ve problemli olduğu hakkında bilgi verdiğini söylemektedir.¹⁵³²

2.2.5.4. Buhârî, *et-Târîhu ’l-evsat*¹⁵³³

Buhârî, esere küçük bir mukaddimeyle başlayarak eserinin, Hz. Peygamber’in hicreti, muhâcirlerin ve Ensâr’ın târihi, tâbiûn ve onlardan sonra gelenlerin tabakaları, vefatları, bir kısım nesepleri ve künyeleri hakkında muhtasar bir kitap olduğunu söylemektedir. Ayrıca herkes tarafından bilinen kimseler hususunda değil de haklarında ihtilâflı bilgiler olan kimselerle ilgili açıklama ve delil serdetme yoluna gittiğini belirtmektedir.¹⁵³⁴

Ravileri vefat yıllarına göre sıralayan Buhârî, öncelikle Habeşistan’a hicret eden ve orada doğan bazı kimselerin listesini vermekte,¹⁵³⁵ sonra Hz. Peygamber’in hicreti ve

¹⁵²⁸ Buhârî, a.g.e., V, 27, 34, VI, 494.

¹⁵²⁹ Buhârî, a.g.e., I, 444.

¹⁵³⁰ Buhârî, a.g.e., II, 45.

¹⁵³¹ Buhârî, a.g.e., II, 45; 249; III, 74, 454; IV, 72, 210; V, 27, 34, VI, 311, 494.

¹⁵³² İbn ‘Adiy, a.g.e., III, 207.

¹⁵³³ Buhârî’nin rical tarihiyle ilgili *et-Târîhu ’l-kebîr*, *et-Târîhu ’l-evsat* ve *et-Târîhu ’s-sağîr* adında meşhur üç eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden en kapsamlısı olan *et-Târîhu ’l-kebîr*’in alfabetik, *et-Târîhu ’l-evsat*’ın ise kronolojik olarak ricali ele aldığı görülmekte, *et-Târîhu ’s-sağîr*’in ise sadece sahbâbe ricalini ele aldığı söylenmektedir (bkz. Rûdânî, Muhammed b. Süleyman (ö.1094/1682), *Sılatu ’l-halef bi-mevsûli ’s-selef*, thk., Muhammed Hacî, 1. Basım, Beyrut: Dâru ’l-Ğarbi ’l-İslâmî, 1988, s. 155).

Bu eserler içerisinde *et-Târîhu ’s-sağîr*’in 1324/1906 yılında Muhammed el-Ca’ferî tarafından Allahâbâd’da basıldığı daha sonra *et-Târîhu ’l-kebîr*’in basımının gerçekleştirildiği (1361-1364/1942-1944), fakat *et-Târîhu ’l-evsat*’ın kayıp olduğu yaygın olarak bilinmektedir (bkz. A’zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, VI, 371). Ancak *et-Târîhu ’l-evsat*’ı tahkik edip yayınlayan Muhammed b. İbrahim el-Leheyân, 1324/1906 yılında Muhammed el-Ca’ferî’nin *et-Târîhu ’s-sağîr* adıyla basmış olduğu eserin gerçekte *et-Târîhu ’l-evsat* olduğunu söylemekte, yanlış algılamının sebeplerini açıklayarak doğrusunu delilleriyle beraber ortaya koymaktadır (bkz. Buhârî, *et-Târîhu ’l-evsat*, (Mukaddime), I, 55-58).

¹⁵³⁴ Buhârî, *et-Târîhu ’l-evsat*, I, 68.

¹⁵³⁵ Buhârî, a.g.e., I, 68-69, 71.

bazı gazveleriyle alakalı çok kısa bilgiler nakletmektedir.¹⁵³⁶ Daha sonra da Hz. Peygamber'in nesebi, kızları ve Hz. Hatice ile ilgili bilgileri¹⁵³⁷ ardından da Hz. Peygamber'den hadis nakleden Muhâcir ve Ensâr'dan Hz. Peygamber zamanında vefat eden 16 sahâbîyi kısa bilgiler vererek tanıtmaktadır.¹⁵³⁸ Sahâbîlerin vefatına dair bilgilerden sonra sahâbîliklerine işaret eden bazı hadislerini de nakletmektedir.¹⁵³⁹

Buhârî, daha sonra öncelikli olarak Hz. Peygamber'in vefatı, vefat tarihi ve vefat ettiğindeki yaşıyla ilgili haberleri nakletmekte¹⁵⁴⁰ sonra da Hz. Ebû Bekr,¹⁵⁴¹ Hz. Ömer,¹⁵⁴² Hz. Osman¹⁵⁴³ ve Hz. Ali¹⁵⁴⁴ dönemlerinde vefat eden sahâbîleri zikretmektedir. Ardından da hicri 40 yılından itibaren onar yıllık periyotlarla, vefat eden sahâbî ve diğer ravileri vefat tarihlerine göre sıralamaktadır.

2.2.5.5. Fesevî (ö.277/890), *el-Ma'rife ve't-târîh*

İsmi Ya'kûb b. Süfyân Ebû Yûsuf'tur. İran'daki Fesâ şehrine nispetle Fesevî şeklinde meşhurdur. Mekke, Mısır, Şam ve Irak'a seyahatlerde bulunmuş ve yüzlerce hocadan ders almıştır. Ekrem Ziya el-'Umerî bunlardan 405'inin adını zikretmektedir.¹⁵⁴⁵

Fesevî, eserinde hicri ilk üç asrın ortalarına kadar meydana gelen dini, siyasi ve ilmi olayları ele almaktadır. Ancak eserin Sîret-i Nebeviyye, Râşid Halifeler ve Emevîler

¹⁵³⁶ Buhârî, a.g.e., I, 71-75.

¹⁵³⁷ Buhârî, a.g.e., I, 75-93.

¹⁵³⁸ Buhârî, a.g.e., I, 96-103.

¹⁵³⁹ Buhârî, a.g.e., I, 97, 98, 99, 100, 102, 103.

¹⁵⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I, 104-109.

¹⁵⁴¹ Buhârî, a.g.e., I, 109-123.

¹⁵⁴² Buhârî, a.g.e., I, 124-146.

¹⁵⁴³ Buhârî, a.g.e., I, 147-169.

¹⁵⁴⁴ Buhârî, a.g.e., I, 170-193.

¹⁵⁴⁵ Bkz. Fesevî, a.g.e., (Mukaddime), I, 76-112. Hocalarının sayısı ve konuyla ilgili bazı değerlendirmeler için bkz. Aşıkcutlu, Emin, *Fesevî ve Rical İlmindeki Yeri*, 1. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2007, s. 33-38.

devri ile ilk Abbâsî halîfesi Seffâh'ın dört yıllık hilafetinin ilk üç yılı halen kayıp gözükmektedir.¹⁵⁴⁶

Eserinde 197 sahâbîyi zikreden¹⁵⁴⁷ Fesevî, başta Hz. Ebû Bekr olmak üzere önce ismi Abdullah olanlardan başlamakta sonra ismi Osman olanları sonra Ali olanları zikretmektedir. Aynı isimde olanları bir arada vermesinin dışında isimleri sıralamada bir tertip gözetmemektedir. Ayrıca sahâbe tercemelerinin sonunda "sahâbe tercemelerinin sonu"¹⁵⁴⁸ demesine rağmen tâbiûn bölümünde tekrar Hz. Ebû Bekr ve Ömer'i,¹⁵⁴⁹ fakih sahâbîleri¹⁵⁵⁰ ve Kur'ân-ı cem' eden sahâbîleri¹⁵⁵¹ zikretmekte sonra Abdullah b. Ömer,¹⁵⁵² İbn 'Abbâs, babası 'Abbâs ve rivayetleri hakkında geniş bilgiler vererek¹⁵⁵³ tekrar tâbiûndan olanların tercemelerine dönmektedir.

Fesevî, sahâbîlere ilişkin rivayetleri çok çeşitli hocalarından nakletmektedir. Ancak rivayetlerin birçoğu Zührî'ye dayanmaktadır.¹⁵⁵⁴ Özellikle de Hocası Ebu'l-Yemân el-Hakem b. Nafi' > Şu'ayb b. Ebî Hamza > Zührî tarikini sık sık kullanmaktadır.¹⁵⁵⁵ Bunun yanında 'Urve b. ez-Zübeyr,¹⁵⁵⁶ Hişâm b. 'Urve,¹⁵⁵⁷ İbn İshâk,¹⁵⁵⁸ İbn Lehî'a,¹⁵⁵⁹ İbn Vehb¹⁵⁶⁰ ve Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dukeyn'den¹⁵⁶¹ de birçok hadis rivayet etmektedir.

¹⁵⁴⁶ Aşikkutlu, a.g.e., s. 56.

¹⁵⁴⁷ Bkz. Fesevî, a.g.e., I, 238-345.

¹⁵⁴⁸ Fesevî, a.g.e., I, 345.

¹⁵⁴⁹ Fesevî, a.g.e., I, 446-468.

¹⁵⁵⁰ Fesevî, a.g.e., I, 481-486.

¹⁵⁵¹ Fesevî, a.g.e., I, 487.

¹⁵⁵² Fesevî, a.g.e., I, 490-493.

¹⁵⁵³ Fesevî, a.g.e., I, 493-542.

¹⁵⁵⁴ Fesevî, a.g.e., I, 243, 249, 262, 265, 283, 300, 338.

¹⁵⁵⁵ Fesevî, a.g.e., I, 241, 244, 249, 253, 260, 324.

¹⁵⁵⁶ Fesevî, a.g.e., I, 239, 244, 248, 272, 281, 292, 298.

¹⁵⁵⁷ Fesevî, a.g.e., I, 244, 272, 292.

¹⁵⁵⁸ Fesevî, a.g.e., I, 243, 251, 263, 265, 293, 296, 329.

¹⁵⁵⁹ Fesevî, a.g.e., I, 239, 245, 252, 253, 268, 273, 280, 281, 298, 326.

¹⁵⁶⁰ Fesevî, a.g.e., I, 254, 271, 285, 298, 309, 325.

Fesevî, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'inde olduğu gibi sahâbîleri, Hz. Peygamber'le sohbetlerine işaret eden hadislerden yola çıkarak tespit etmektedir. Herhangi bir kaynak zikretmeksizin birçok sahâbînin nesebiyle ilgili bilgi de vermektedir.

Fesevî, “sahâbe tercemelerinin sonu” dedikten sonra Medine'nin fazileti hakkında bilgi vermekte sonra da Medine'li tâbiûn fakihlerini zikretmektedir.¹⁵⁶² Ardından da, “İsimlerini zikrettiğimiz bu kimseler, hadisleri hüccet olan sika ve sağlam kişilerdir. Onlar Medine'nin fakih tâbiîleridir. Şu kadar var ki onlardan önce bir tabaka daha vardır ki, onlar da hıfz ve itkan sahibi hadis ravileridir. Ne var ki, onlardaki fıkıh bilgisi diğerleri kadar değildir. Ancak rivayet, hıfz ve itkan yönünden dilediğini söyle... Nitekim onlar Rasûlüllah'ı (s.a.s.) görmüşlerdir.”¹⁵⁶³ diyerek bu kimselerden, Mahmûd b. er-Rebî', Mahmûd b. Lebîd, 'Abdurrahmân b. Ezher, el-Misver b. Mahreme, Abdullah b. Sa'lebe b. Su'ayr ve Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile gibi başkalarınca sahâbî addedilen dokuz kişiyi zikretmekte¹⁵⁶⁴ ve sonunda da “ru'yeti olanlar sonra erdi.” demektedir. Bu taksimden anlaşıldığına göre Fesevî, sahâbe tanımında, kısa süreli birlikteliği değil, uzun süreli birlikteliği esas almaktadır.¹⁵⁶⁵ Bununla birlikte onları, sahâbe ve tâbiûn arasında bir tabakadan addederek güvenilirlik açısından tâbiûndan daha sağlam olduklarını söylemektedir.

2.2.5.6. İbn Ebî Hayseme (ö.279/892), *et-Târîhu'l-kebir*

İsmi Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb'dır. Aynı zamanda hocası olan babası Ebû Hayseme Züheyr b. Harb da (ö.234/848) kendisi gibi âlim bir zattır.¹⁵⁶⁶

İbn Ebî Hayseme, eserinde 38'i Mekke, 123'ü Medîne ve 107'si Kûfe'ye yerleşen olmak üzere toplam 268 sahâbîye yer vermektedir.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶¹ Fesevî, a.g.e., I, 242, 256, 257, 259, 267, 292, 294.

¹⁵⁶² Fesevî, a.g.e., I, 346-354.

¹⁵⁶³ Fesevî, a.g.e., I, 354-355.

¹⁵⁶⁴ Fesevî, a.g.e., 355-359.

¹⁵⁶⁵ Bkz. Aşikkutlu, a.g.e., s. 89-90.

¹⁵⁶⁶ Bkz. Mizzî, a.g.e., IX, 402-405.

¹⁵⁶⁷ Gökçe, Aziz, İbn Ebî Hayseme'de Sahâbe Bilgisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2011, s. 69.

Sahâbeyi tespitte, sahâbenin Hz. Peygamber’le birlikteliğini gösteren hadis rivayetlerini zikreden¹⁵⁶⁸ İbn Ebî Hayseme, genelde kısa kısa açıklamalar yapmakta bazen de sadece sahâbînin ismini zikretmektedir.

İbn Ebî Hayseme’nin rivayetlerinin içeriğine bakıldığında genel olarak sahâbîlerin vefat yerleri ve vefat tarihleri hususunda el-Medâinî’den,¹⁵⁶⁹ nesep bilgileri konusunda Mus‘ab ez-Zübeyrî’den,¹⁵⁷⁰ künyeleri konusunda Yahyâ b. Ma‘în¹⁵⁷¹ ve Ahmed b. Hanbel’den,¹⁵⁷² sahâbîlerin sohbetini gösteren hadis rivayetlerinde babası Züheyr b. Harb, Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn ve ‘Affân b. Müslim’den¹⁵⁷³ yararlanmaktadır.

İbn Ebî Hayseme, Mekke’de yaşayan sahâbîlere ilişkin bilgilerde genelde İbrahim b. el-Münzir>Muhammed b. Fuleyh>Mûsâ b. ‘Ukbe tarikiyle Mûsâ b. ‘Ukbe’nin,¹⁵⁷⁴ Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb>İbrahim b. Sa‘d>Muhammed b. İshâk tarikiyle de İbn İshâk’ın¹⁵⁷⁵ Zührî’den naklettikleri bilgileri zikretmektedir. Zührî’den, başka tariklerle gelen rivayetlere de yer vermektedir.¹⁵⁷⁶ Bunun yanında Mekke’de yaşayan sahâbîlerle alakalı Mücahid’e ulaşan çeşitli tariklerle de birçok rivayeti bulunmaktadır.¹⁵⁷⁷

Medine’de yaşayan sahâbîlerle ilgili bölümde ise yukarıda zikri geçen tarikle Mûsâ b. ‘Ukbe¹⁵⁷⁸ ve İbn İshâk’ın¹⁵⁷⁹ Zührî’den naklettiği rivayetler oldukça fazladır. Medine’ye

¹⁵⁶⁸ İbn Ebî Hayseme’deki sahâbe bilgisi hakkındaki detaylı bilgi için bkz. Gökçe, a.g.e., s. 57-90.

¹⁵⁶⁹ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 388; II, 5, 45, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58; III, 59.

¹⁵⁷⁰ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 186, 183, 184, 185, 188, 388; II, 6, 9, 26, 45, 52, 57, 58, 60; III, 6, 7, 10.

¹⁵⁷¹ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 183, 186; II, 14, 17, 25, 39, 40, 45, 46, 51.

¹⁵⁷² İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 186; III, 9, 17, 42, 46.

¹⁵⁷³ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 46, 47, 49; III, 14.

¹⁵⁷⁴ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 152, 189.

¹⁵⁷⁵ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 152, 162, 167, 168, 170, 185, 187, 189, 190.

¹⁵⁷⁶ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 187, 188.

¹⁵⁷⁷ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 157, 162, 166, 168, 184, 187, 191.

¹⁵⁷⁸ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 388; II, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52.

¹⁵⁷⁹ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., I, 367, 376; II, 6, 11, 43, 47, 57.

hicret eden sahâbîlerin kimin yanına yerleştiklerine dair bilgileri ise Mûsâ b. ‘Ukbe>Zührî yoluyla nakletmektedir.¹⁵⁸⁰

Kûfe’ye yerleşen sahâbîlere ilişkin rivayetlerde Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn,¹⁵⁸¹ babası Züheyr b. Harb¹⁵⁸² ve İbnu’l-İsbehânî diye meşhur olan Muhammed b. Sa‘îd b. Süleyman el-Kûfi’den¹⁵⁸³ birçok rivayet nakletmektedir. Bu rivayetler de daha çok söz konusu sahâbînin Hz. Peygamber’le suhbetine işaret eden hadislerden oluşmaktadır. Ayrıca İbrahim b. el-Münzir,¹⁵⁸⁴ Yahyâ b. Ma‘în,¹⁵⁸⁵ Ahmed b. Hanbel¹⁵⁸⁶ ve Mus‘ab ez-Zübeyrî’den¹⁵⁸⁷ de sahâbîlerle alakalı çeşitli haberler nakletmektedir.

2.2.5.7. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî (ö.281/894), *Târîhu Ebî Zür‘a*

İsmi ‘Abdurrahmân b. ‘Amr b. ‘Abdillah’tır. Küçük yaşlardayken hadis meclislerine katılmaya başlayan Ebû Zür‘a, hocası Ahmed b. Ebi’l-Havârî’nin, “şeyhu’ş-şebâb” iltifatına mazhar olmuştur. Şam ve diğer şehirlere mensup birçok hocadan nakilde bulunmuştur.¹⁵⁸⁸

Ebû Zür‘a, eserine Hz. Peygamber’in doğumuyla başlamaktadır. Başlangıç bölümleri hariç eserini belli bir sisteme göre tasnîf etmeyen Ebû Zür‘a, sahâbîlerle ilgili bilgileri değişik yerlerde ve farklı başlıklar altında incelemektedir. Özellikle Şam bölgesinde yaşayan ya da Şam bölgesiyle bağlantılı olan sahâbîlere dair bilgiler vermektedir. Bu bilgilerde daha çok söz konusu sahâbîlerin vefat tarihlerini ve vefat yerlerini zikretmektedir.

¹⁵⁸⁰ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 43, 44, 45, 46, 47.

¹⁵⁸¹ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 7, 11, 12, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 42, 50.

¹⁵⁸² İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 6, 17, 26, 29, 30, 34, 37, 38, 40, 47, 48, 53.

¹⁵⁸³ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 9, 10, 18, 24, 30, 32, 41, 44, 46.

¹⁵⁸⁴ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 5, 6, 7, 8, 13, 14.

¹⁵⁸⁵ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 17, 25, 38, 40, 45, 46, 51.

¹⁵⁸⁶ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 5, 9, 17, 46, 49.

¹⁵⁸⁷ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 5, 6, 7, 10, 16.

¹⁵⁸⁸ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 215.

Ebû Zür‘a, sahâbîlere ilişkin rivayetlerde çoğunlukla Ebû Müshir ‘Abdül‘ala b. Müshir ed-Dımaşkî (ö.218/833), Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834), Ebu‘l-Yemân Hakem b. Nâfi‘ (ö.222/836), Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih el-Mısırî (ö.222/836) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi hocalarına dayanmaktadır. Ayrıca alıntı yaptığı kitaplara da atıfta bulunmaktadır.¹⁵⁸⁹

Özellikle sahâbîlerin vefat tarihleriyle alakalı rivayetlerinde hocası Ebû Müshir‘den birçok nakilde bulunmaktadır.¹⁵⁹⁰ Ebû Müshir‘in ise birçok rivayette Yezîd b. ‘Abîde b. Ebi‘l-Muhâcir es-Sekûnî‘ye¹⁵⁹¹ dayandığı görülmektedir.

Yine sahâbîlerin vefat tarihi ayrıca Hz. Peygamber‘in hanımlarıyla¹⁵⁹² ilgili bilgilerde de Ebû Nu‘aym el-Fadl b. Dükeyn‘den nakilleri bulunmaktadır.¹⁵⁹³ Sahâbîlerin künyeleri konusunda ise Ahmed b. Hanbel‘i kaynak göstermektedir.¹⁵⁹⁴

Ebû Zür‘a‘nın çeşitli tariklerle Zührî‘ye dayandığı da görülmektedir. Bu rivayetlerde en çok Ebu‘l-Yemân el-Hakem b. Nâfi‘>Şu‘ayb b. Ebî Hamza>Zührî tarikini kullanmaktadır.¹⁵⁹⁵

2.2.5.8. Taberî (ö.310/923), *el-Muntehab min Zeyli‘l-müzeyyel*

İsmi Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî‘dir. Âmül‘de doğan Taberî, birçok İslam beldesine ilmi yolculuklar yaparak hadis, fıkıh, tefsir ve kıraat

¹⁵⁸⁹ Abdullah b. Mu‘âz b. ‘Abdilhamîd b. Huneys‘in oğlundan aldığı kitapta ed-Dahhâk b. Kays‘ın şehit olmasıyla ilgili bilgiyi okuduğunu söylemektedir. Bkz. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 71.

¹⁵⁹⁰ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 362.

¹⁵⁹¹ Yezîd b. ‘Abîde, Dımaşk‘lı muhaddislerdendir (bkz. Mizzî, a.g.e., XXXII, 207). Eserinin adıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendisinden rivayet edilen bilgilere bakıldığında eserinin Şam bölgesi ve tarihiyle alakalı olduğu tahmin edilebilir. Örnekler için bkz. İbn ‘Asâkir, a.g.e., I, 227; II, 109, 141, 167, 168; XIV, 385; XXV, 488. Ebû Zür‘a‘nın, Ebû Müshir‘den (ö.218/833) naklettiğine göre o, Yezîd b. ‘Abîde‘nin “Kitabında” Mu‘âz b. Cebel‘in 17/638 yılında vefat ettiğini okuduğunu söylemektedir. Bkz. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 58. Ayrıca bkz. Mizzî, a.g.e., XXVIII, 12. Benzer bir rivayet için bkz. a.mlf, a.g.e., XXV, 488.

¹⁵⁹² Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 110, 111, 236, 237, 238.

¹⁵⁹³ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 68, 74, 76.

¹⁵⁹⁴ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 62, 68, 70, 76, 111, 232.

¹⁵⁹⁵ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 68, 110, 236, 238, 289.

alimlerinden dersler almıştır.¹⁵⁹⁶ “İmâmü’l-müfessirîn” olarak anılan Taberî’nin, fıkıh, tefsir, tarih ve hadis alanlarında eserleri vardır. En meşhur eserleri, *Câmi’ul’beyân ‘ante’vîli âyi’l-Kur’ân, Târîhu’l-Umem/Târîhu’r-Rusûl ve’l-mulûk* ve *Tehzîbu’l-âsâr* adlı eserleridir.¹⁵⁹⁷

Taberî’nin, rical tarihiyle ilgili olan ve içerisindeki sahâbe bilgilerini ele alacağımız, *Zeylû’l-müzeyyel* adlı eseri ise kayıptır.¹⁵⁹⁸ Ancak Taberî’nin söz konusu eserinden seçmeler yapan, ismi bilinmeyen alimlerden birinin derlediği, *el-Muntehab min Kitâbi Zeyli’l-müzeyyel min târihi’s-sahâbe ve’t-tâbiîn*, adlı eser, tahkîkini, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim’in yaptığı, Taberî’nin, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk* (I-XI) adlı eserinin son cildinde, *el-Muntehab min Zeyli’l-müzeyyel* adıyla yayınlanmıştır.

Taberî, eserde ravileri tanıtırken onları hem kronolojik hem de ensâba göre iki ayrı metotla tasnîf etmektedir. O, öncelikle hicretin 8. yılından 80. yılına kadar geçen sürede değişik tarihlerde vefat eden 103 erkek sahâbî ile 5 kadın sahâbîyi vefat yıllarına göre tanıtmaktadır.¹⁵⁹⁹ Ardından “Rasûlüllah’tan sonra yaşayan sahâbîler, Hz. Peygamber’den rivayet edenler veya kendisinden ilim nakledilenler” başlığı altında 133 sahâbîyi neseplerine¹⁶⁰⁰ ve yaşadıkları şehirlere¹⁶⁰¹ göre sıralayıp, onların Hz. Peygamber’le sohbetine işaret eden hadis rivayetlerini nakletmektedir.

Taberî daha sonra kadın sahâbîlerle alakalı bilgilere geçerek 49 kadın sahâbî hakkında bilgi vermektedir. Burada da “Hicretten önce vefat edenler”,¹⁶⁰² “Hicretten sonra, Hz. Peygamber hayattayken vefat edenler”,¹⁶⁰³ “Hz. Peygamber zamanında vefat eden

¹⁵⁹⁶ Hayatı ve hocaları hakkında bkz. Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXIX, 314-315.

¹⁵⁹⁷ Eserleri hakkındaki bilgiler için bkz. Fayda, a.g.e., XXXIX, 317.

¹⁵⁹⁸ Bkz. Taberî, *el-Muntehab*, XI, 6.

¹⁵⁹⁹ Taberî, a.g.e., XI, 493-548.

¹⁶⁰⁰ Taberî, a.g.e., XI, 548-576.

¹⁶⁰¹ Taberî, a.g.e., XI, 576-593.

¹⁶⁰² Taberî, a.g.e., XI, 593-594.

¹⁶⁰³ Taberî, a.g.e., XI, 594-595.

hanımları”¹⁶⁰⁴ ve “Hz. Peygamber’in vefatından sonra ölen kızları, halaları ve hanımları”¹⁶⁰⁵ başlıkları altında Hz. Peygamber’in aile, akraba ve mevâlîsinden olan kadın sahâbîlerle ilgili bilgileri ele almaktadır. Sonra da “Rasulullah’tan sonra yaşayıp Hz. Peygamber’den rivayeti bulunan ve kendilerinden ilim nakledilen kadınlar” başlığı altında bazı kadın sahâbîlerin terceme-i hallerini ve rivayetlerini nakletmektedir.¹⁶⁰⁶

Taberî, tâbiûndan bazı kimseleri kronolojik olarak zikrettikten sonra isim ve künyeler bölümüne geçmektedir. Burada isim ve künyeleriyle meşhur olan erkek sahâbîleri,¹⁶⁰⁷ Hz. Peygamber’e biat eden ve ona yetişen kadınlardan künyesi meşhur olanları,¹⁶⁰⁸ Hz. Peygamber’in vefatından sonra yaşayan ismi meşhur olan erkek sahâbîleri¹⁶⁰⁹ sonra da babasına nispet edilmekle değil de falanın mevlâsı veya kardeşi olarak ya da dedesine nispet edilmekle ve lakâbıyla meşhur olan sahâbîleri¹⁶¹⁰ liste halinde zikretmektedir.

Taberî, eserde tekrarlarla beraber 236’sı erkek 54’ü kadın olmak üzere 290 sahâbînin tercemesini zikretmektedir.

Sahâbîlerin vefat tarihleri ve kısa terceme-i halleri gibi rivayetlerin çoğunda, Mûsâ b. ‘Ukbe,¹⁶¹¹ İbn İshâk,¹⁶¹² Vakıdî¹⁶¹³ ve İbn Sa’d’dan¹⁶¹⁴ nakilde bulunmaktadır.

Taberî, Hz. Peygamber’in ailesiyle ilgili habelerde Vâkıdî’den birçok nakilde bulunmaktadır.¹⁶¹⁵ Vâkıdî de bu rivayetleri çoğunlukla Muhammed b.

¹⁶⁰⁴ Taberî, a.g.e., XI, 595-597.

¹⁶⁰⁵ Taberî, a.g.e., XI, 597-622.

¹⁶⁰⁶ Taberî, a.g.e., XI, 622-627.

¹⁶⁰⁷ Taberî, a.g.e., XI, 669-671.

¹⁶⁰⁸ Taberî, a.g.e., XI, 671.

¹⁶⁰⁹ Taberî, a.g.e., XI, 672-676.

¹⁶¹⁰ Taberî, a.g.e., XI, 676-678.

¹⁶¹¹ Taberî, a.g.e., XI, 532, 533, 593.

¹⁶¹² Taberî, a.g.e., XI, 624, 494, 506.

¹⁶¹³ Taberî, a.g.e., XI, 494, 497, 505, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 516; 518, 521, 522.

¹⁶¹⁴ Taberî, a.g.e., XI, 529, 530, 542, 556, 502, 506, 527.

¹⁶¹⁵ Taberî, a.g.e., XI, 593, 594, 596, 597, 601, 604, 607, 610, 611, 613, 614, 615.

‘Abdillah>Zührî;¹⁶¹⁶ Ma‘mer b. Râşid>Zührî;¹⁶¹⁷ ‘Abdurrahmân b. ‘Abdilazîz>Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm¹⁶¹⁸ ve Abdullah b. Ca‘fer¹⁶¹⁹ tarikleriyle rivayet etmektedir.

Taberî, eserinin isim ve künyeler bölümünde ise her hangi bir kaynak zikretmemektedir.

Ele aldığı sahâbînin Hz. Peygamber’den rivayet ettiği hadisleri naklederken söz konusu sahâbînin Hz. Peygamber’le birlikteliğini ifade eden hadis rivayetlerini zikretmektedir.

2.2.6.Şehir Tarihleri

Bilindiği üzere çok kısa sürede gerçekleşen fetihlerle daha Hulefâ-i Râşidîn döneminde (10-40/632-660) İslam coğrafyası doğuda Azerbaycan’dan¹⁶²⁰ neredeyse Çin sınırına,¹⁶²¹ batıda ise Kuzey Afrika’dan İspanya sınırına kadar dayanmıştı.¹⁶²² Hatta 48/668 yılında Yezîd b. Mu‘âviye komutasındaki İslam ordusu Kostantiniyye önlerine kadar gelmişti.¹⁶²³ Bu fetih hareketlerine bilhassa genç sahâbîler de katılmış, birçoğuna da kumandanlık etmişlerdi.¹⁶²⁴ Fetihlerle birlikte muhtelif memleketlere giden sahâbîlerin bir kısmı fethedilen topraklara yerleşmiş,¹⁶²⁵ Mekke ve Medine dışında Kûfe, Basra, Şam ve Mısır’da yeni ilim merkezlerinin oluşmasına öncülük etmişlerdi.¹⁶²⁶

¹⁶¹⁶ Taberî, a.g.e., XI, 595, 596, 600, 612.

¹⁶¹⁷ Taberî, a.g.e., XI, 598, 603, 604, 614.

¹⁶¹⁸ Taberî, a.g.e., XI, 598, 602, 607.

¹⁶¹⁹ Taberî, a.g.e., XI, 595, 596, 596, 612, 614.

¹⁶²⁰ Bkz. Taberî, *Târîh*, IV, 153-155.

¹⁶²¹ Taberî, a.g.e., IV, 166-173.

¹⁶²² Taberî, a.g.e., IV, 253.

¹⁶²³ Taberî, a.g.e., V, 232.

¹⁶²⁴ Taberî, a.g.e., III, 343; 387.

¹⁶²⁵ Sahâbîlerin yerleştikleri yerler için bkz. Hüseyin Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1999.

¹⁶²⁶ Koçyiğit, a.g.e., s. 87-88.

Başta Mekke ve Medine olmak üzere diğer şehirlerde yetişen âlimler, ilgili şehrin hem siyasi tarihini anlatan hem de başta sahâbe tabakası olmak üzere diğer tabakalardaki âlimlerden o şehre gelen, orada doğan, yaşayan ve ölen kimseleri tanıtan eserler yazmışlardır. Bu eserlerden bazıları ve içerdikleri sahâbe bilgileri şöyledir:

2.2.6.1. İbn Şebbe (ö.262/875), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*

İsmi, Ömer b. Şebbe b. 'Abîde b. Zeyd, künyesi Ebû Zeyd'dir. Yirmiden fazla eseri olan İbn Şebbe'nin, Medine tarihi dışındaki eserleri günümüze ulaşmamıştır.¹⁶²⁷ Medine tarihine dair eseri ise elimizdeki en eski şehir tarihlerinden biridir.¹⁶²⁸

Eserini üç bölümden oluşturan İbn Şebbe, birinci bölümde Hz. Peygamber'in Medine dönemini ve Medine'nin dini, siyasi, sosyal tarihini, ikinci bölümde Hz. Ömer ve devrini, üçüncü bölümde ise Hz. Osman ve devrini ele almaktadır.

İlk bölümde bazı sahâbîlerin (21 kişi) kabirlerinin bulunduğu yerler,¹⁶²⁹ neseplerine göre bazı sahâbîlerin (48 kişi) evlerinin bulunduğu yerler ve vakfiyeleri¹⁶³⁰ hakkında bilgi vermektedir. Bazı sahâbîlerin vakfiyeleriyle ilgili vesikaları da zikretmektedir.¹⁶³¹

Sahâbîlerin kabirleri ve evleriyle alakalı bilgileri daha çok Ebû Ğassân, Muhammed b. Yahyâ ve 'Abdülazîz b. 'İmrân'dan nakletmektedir. Bazı bilgilerde قال الواقدي diyerek Muhammed b. Ömer'den de nakillerde bulunmaktadır.¹⁶³²

İbn Şebbe ayrıca Hz. Peygamber'in muhafızları,¹⁶³³ gazveler, seriyyeler ve onlara katılanlar,¹⁶³⁴ Hz. Peygamber'e gelen heyetler ve katılımcıları¹⁶³⁵ hakkında da bilgiler vermektedir.

¹⁶²⁷ Fayda, "İslam Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi," Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, c. 28, s. 176.

¹⁶²⁸ İlk şehir tarihçileri ve eserleri için bkz. Fayda, a.g.e., s. 168-173.

¹⁶²⁹ İbn Şebbe, a.g.e., I, 97-133.

¹⁶³⁰ İbn Şebbe, a.g.e., I, 218-256.

¹⁶³¹ İbn Şebbe, a.g.e., I, 225-227, 238-239.

¹⁶³² İbn Şebbe, a.g.e., I, 131, 236, 237, 244, 255.

¹⁶³³ İbn Şebbe, a.g.e., I, 299-304.

¹⁶³⁴ İbn Şebbe, a.g.e., II, 433-482.

Seriyyeler ve Hz. Peygamber'e gelen heyetler hakkında verdiği bilgiler genelde Mûsâ b. 'Ukbe ve İbn İshâk yoluyla Zührî'ye dayanmaktadır.¹⁶³⁶ Bazen senet, İbn İshâk¹⁶³⁷ veya Mûsâ b. 'Ukbe'de¹⁶³⁸ son bulmaktadır.

İbn Şebbe, bazen de قال ابن شهاب diyerek Zührî'den de nakilde bulunmaktadır.¹⁶³⁹ Bazı rivayetlerde Zührî'nin kaynakları da zikredilmektedir. Zührî'nin özellikle Yahudilerle ilgili rivayetlerde 'Abdurrahmân b. 'Abdillah b. Ka'b b. Malik'ten nakilde bulunduğu görülmektedir.¹⁶⁴⁰

Hz. Peygamber'e gelen heyetler konusundaki bilgilerde ise heyetlere katılan kimselere dayanan rivayetler öne çıkmaktadır. İbn Şebbe'nin, heyetlerle alakalı bazı nakillerde ise İbn 'Abbâs'a dayandığı görülmektedir.¹⁶⁴¹

Daha sonraki dönemlerde de şehir tarihlerine dair birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerde daha sistemli bir düzen takip edilerek öncelikle söz konusu şehre yerleşen veya orada bulunan sahâbîler sonra da diğer tabakalardan olan kimseler hakkında bilgiler verilmektedir. Sahâbe bilgileri içeren şehir tarihlerinden bazıları şunlardır:

2.2.6.2. Bahşel (ö.292/904), *Târîhu Vâsıt*

Bahşel olarak tanınan Eslem b. Sehl er-Razzâz eserinde, Vâsıt'a gelmiş 4 erkek ve 5 kadın sahâbînin isimlerini zikretmekte ardından da Enes b. Mâlik'in Vâsıt'a geldiğine dair iki haber nakletmektedir.¹⁶⁴² Sonra da Vâsıtlıların kendilerinden hadis naklettikleri

¹⁶³⁵ İbn Şebbe, a.g.e., II, 499-600.

¹⁶³⁶ İbn Şebbe, a.g.e., II, 462, 465, 470, 472.

¹⁶³⁷ İbn Şebbe, a.g.e., II, 475, 478.

¹⁶³⁸ İbn Şebbe, a.g.e., II, 454.

¹⁶³⁹ İbn Şebbe, a.g.e., II, 456, 466.

¹⁶⁴⁰ İbn Şebbe, a.g.e., II, 459, 462, 467.

¹⁶⁴¹ İbn Şebbe, a.g.e., II, 521, 523, 537, 539, 575, 590.

¹⁶⁴² Bahşel, Eslem b. Sehl er-Razzâz el-Vâsîfî (ö.292/904), *Târîhu Vâsıt*, thk., Kurkîs 'Avvâd, 1. Basım, Beyrut: 'Alemu'l-Kütüb, 1986, s. 42.

30 erkek ile 9 kadın sahâbînin Hz. Peygamber'le sohbetlerine işaret eden hadis rivayetlerini zikretmektedir.¹⁶⁴³

2.2.6.3. Ebu'l-‘Arab (ö.333/944), *Tabakâtu ‘ulemâi İfrîkıyye*

Ebu'l-‘Arab olarak bilinen Muhammed b. Ahmed el-Kayravânî eserinde Afrika'nın fethine katılan 20 sahâbîyi, önce kabilelerine göre zikretmekte¹⁶⁴⁴ sonra da sadece isimlerini sıralamaktadır.¹⁶⁴⁵

Söz konusu sahâbîlerin sohbetlerinden ziyade, Afrika fethine katılımlarıyla ilgili rivayetlere yer vermektedir. Bu rivayetlerde de daha çok Vâkıdî'den, Afrika'nın fethine dair bir eseri olduğunu söylediği¹⁶⁴⁶ ‘Îsâ b. Muhammed b. Süleyman b. Ebi'l-Muhâcir'den ve hocası Furât b. Muhammed el-‘Abdî'den (ö.292) nakilde bulunmaktadır. ‘Îsâ b. Muhammed'in de bazı bilgileri Ebû Bekr es-Sûsî'nin “kitabı”ndan naklettiği görülmektedir.¹⁶⁴⁷

2.2.6.4. Muhammed b. Sa‘îd el-Kuşeyrî (ö.334/945), *Târîhu'r-Rakka*

Kuşeyrî, eserinde Rakka'da yaşayan 3 sahâbî hakkında bilgi vermektedir.¹⁶⁴⁸ İlgili sahâbîlerin isim, nesep ve künyelerini zikretmekte,¹⁶⁴⁹ Hz. Peygamber'le birlikteliklerine işaret eden rivayetlere yer vermekte¹⁶⁵⁰ ve kabirlerinin bulunduğu yerleri belirtmektedir.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴³ Bahşel, a.g.e., s. 43-76.

¹⁶⁴⁴ Ebu'l-‘Arab, *Tabakâtu ‘ulemâi İfrîkıyye*, Neşr, Muhammed b. Şeneb, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, t.y., s. 13-14.

¹⁶⁴⁵ Ebu'l-‘Arab, a.g.e., s. 16-17.

¹⁶⁴⁶ Ebu'l-‘Arab, a.g.e., s. 120.

¹⁶⁴⁷ Bkz. Ebu'l-‘Arab, a.g.e., s. 15, 18.

¹⁶⁴⁸ Bkz. Kuşeyrî, Ebû Muhammed b. Sa‘îd b. ‘Abdirrahmân el-Kuşeyrî (ö.334/945), *Târîhu'r-Rakka ve men nezelehâ min ashâbi Rasûlillahi ve't-tâbi'în ve'l-fukahâi ve'l-muhaddisîn*, thk., İbrahim Sâlih, 1. Basım, Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 1998, s. 28-36.

¹⁶⁴⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 28-29, 32, 35.

¹⁶⁵⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 30, 33.

¹⁶⁵¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 29, 33.

2.2.6.5. Ebu’ş-Şeyh el-Ensârî (ö.369/979), *Tabakâtu’l-muhaddisîn bi İsbahân*

Ebu’ş-Şeyh, eserinde İsfahan’a uğramış 18 sahâbînin tercemesine yer vermektedir.¹⁶⁵² Ele aldığı sahâbînin ismini, nesebini ve künyesini,¹⁶⁵³ vefat tarihini ve vefat ettiği yeri,¹⁶⁵⁴ Hz. Peygamber’le sohbetini gösteren bazı rivayetleri¹⁶⁵⁵ nakletmektedir. Bunun yanında söz konusu sahâbînin İsfahan’da bulunduğu dair rivayetler de zikretmektedir.¹⁶⁵⁶ Ayrıca bazı mektuplara da yer vermektedir.¹⁶⁵⁷

2.2.6.6. ‘Abdülcebbâr el-Havlânî (ö.370/980), *Târîhu Dâryâ*

Havlânî, eserinde Dâryâ’da (Dimaşk yakınlarında büyük bir köy) ikamet eden 5 sahâbînin tercemesine yer vermektedir. İlgili sahâbînin sohbetini gösteren rivayetlerin yanında¹⁶⁵⁸ Dâriyya’da ikamet ettiklerine dair bilgilere de önem vermektedir. Bilâl-i Habeşî’nin (r.a.) Dâryâ’da ikamet ettiğine delil olarak Dâryâ’lı bir kadınla evlendiği ve orada vefat ettiğine dair rivayetleri ayrıca Dâryâ’lı bazı kimselerin Bilal’den naklettiği haberleri örnek olarak göstermektedir.¹⁶⁵⁹

Havlânî, ele aldığı sahâbînin neslinden Dâryâ’da yaşayan kimselerin bulunmasını da söz konusu sahâbînin Dâryâ’da yaşadığına delil olarak göstermekte,¹⁶⁶⁰ bazı sahâbîlerin neslinden gelenlerden, ilgili sahâbî hakkında nakledilen bilgileri de zikretmektedir.¹⁶⁶¹ Ayrıca Esved b. Efram el-Muhâribî’nin tercemesinde olduğu gibi iktâ ve vakfiye

¹⁶⁵² Ebu’ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (ö.369/979), *Tabakâtu’l-muhaddisîn bi İsbahân ve’l-vâridîn ‘aleyhâ*, dirâse ve thk., ‘Abdülğafûr ‘Abdülhak Hüseyin, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1992, I, 191-292.

¹⁶⁵³ Ebu’ş-Şeyh, a.g.e., I, 191, 195, 237, 253, 259, 270, 273, 277.

¹⁶⁵⁴ Ebu’ş-Şeyh, a.g.e., I, 192, 196, 230, 238, 252, 262, 266, 273, 286.

¹⁶⁵⁵ Ebu’ş-Şeyh, a.g.e., I, 193, 203, 209, 240, 257, 263, 269, 274, 279-281.

¹⁶⁵⁶ Ebu’ş-Şeyh, a.g.e., I, 228-229, 239, 241-242, 251, 253, 256, 259, 273, 277.

¹⁶⁵⁷ Ebu’ş-Şeyh, a.g.e., s. 225-227, 231-234.

¹⁶⁵⁸ Havlânî, ‘Abdülcebbâr (ö.370/980), *Târîhu Dâryâ*, neşr, Sa’îd el-Afğânî, Dimaşk: Matbû’âtü’l-Mecma’i’l-‘İlmi’l-‘Arabî, 1950, s. 33, 34.

¹⁶⁵⁹ Havlânî, a.g.e., s. 29-32.

¹⁶⁶⁰ Havlânî, a.g.e., s. 33, 36, 37.

¹⁶⁶¹ Havlânî, a.g.e., s. 38.

belgeleri gibi vesikaları da zikri geçen kişinin Dâryâ'da bulunduğuna delil olarak göstermektedir.¹⁶⁶²

2.2.6.7. Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö.427/1035), *Târîhu Curcân*

Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî, eserinde “Zikru men dahale Curcân min ashâbi'n-Nebî” başlığı altında öncelikle Curcan'da bulunmuş olan 13 sahâbînin ismini vermekte¹⁶⁶³ ardından da adlarını zikrettiği sahâbîlerden bazılarının Curcan'da bulduklarına dair rivayetleri zikretmektedir.¹⁶⁶⁴

Sahâbîlerle alakalı bazı bilgileri Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasen el-Curcânî'nin “kitâb”ından ve ‘Abbâs b. ‘Abdirrahmân el-Mervezî'nin, *Kitâbu't-târîh*'inden nakletmektedir.¹⁶⁶⁵

2.2.6.8. Ebû Nu‘aym (ö.430/1038), *Zikru ahbâri İsfehân*

İsmi Ahmed b. ‘Abdillah b. Ahmed b. İshâk el-Mihrânî, el-İsfehânî'dir. 334/945 yılında İsfehan'da doğmuş ve 430/1038 yılında aynı yerde vefat etmiştir.

Sekiz yaşlarında hadis dinlemeye başlayan Ebû Nu‘aym, çeşitli beldelere ilmi seyahatler yapmıştır. Hocaları arasında İbn Fâris, Ebû Ahmed el-‘Assâl, Taberânî, Ebû Ahmed el-Ğıtrifî ve Dârekutnî gibi âlimler bulunmaktadır. 150 civarında eseri olduğu söylenen Ebû Nu‘aym'ın, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, *Delâilu'n-Nübüvve*, *ed-Du‘afâ*, *el-Erbaûn* gibi hadislerle ilgili eserlerinin yanında *Hilyetu'l-evliyâ*, *eş-Şu‘arâ*, *Târîhu İsfehân* ve ileride ele alınacağı üzere *Ma‘rifetu's-sahâbe* adlı hal tercemesiyle alakalı eserleri bulunmaktadır.¹⁶⁶⁶

¹⁶⁶² Havlânî, a.g.e., s. 34.

¹⁶⁶³ Bkz. Hamza b. Yûsuf, Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî (ö.427/1035), *Târîhu Curcân/Kitâbu ma‘rifeti ‘ulemâi ehl-i Curcân*, 1. Basım, Haydarâbâd, Matba‘atu Meclis-i Dâirati'l-Ma‘ârifî'l-‘Usmâniyye, 1950, s. 6.

¹⁶⁶⁴ Hamza b. Yûsuf, a.g.e., s. 7-8.

¹⁶⁶⁵ Hamza b. Yûsuf, a.g.e., s. 8.

¹⁶⁶⁶ Ebû Nu‘aym'ın eserleri ve içerikleri ile ilgili bilgiler için bkz. Keskin, Yusuf Ziya, *Ebû Nu‘aym el-İsfehânî*, İstanbul: Beyan Yay., 2003, s. 69-126.

Ebû Nu‘aym, eserinde naklettiği bütün bilgilerde senet zikretmektedir. Bazı haberlerde Hocası Muhammed b. Hayyân’ın, Ali b. Mücâhid’den naklettiği kitap¹⁶⁶⁷ ve Ahmed b. Şâzân el-Bağdâdî’nin gönderdiği mektup¹⁶⁶⁸ gibi yararlandığı yazılı kaynakları açıkça belirtmektedir. Ayrıca Halife b. Hayyât,¹⁶⁶⁹ Buhârî,¹⁶⁷⁰ *et-Târîh* adlı eseri olan el-Mufaddal b. Ğassân el-Ğallâbî¹⁶⁷¹ ve Cebele b. Ruste’nin¹⁶⁷² eserlerinden yararlandığı da anlaşılmaktadır.

Ebû Nu‘aym, eserinde biri meçhul, biri kadın olmak üzere 22 sahâbînin tercemesine yer vermektedir.¹⁶⁷³ Öncelikle ele aldığı sahâbîlerin isimlerini sıralamakta¹⁶⁷⁴ sonra da her birini; isim ve nesep bilgilerini,¹⁶⁷⁵ vefat tarihlerini,¹⁶⁷⁶ Hz. Peygamber’le sohbetlerine işaret eden hadis rivayetlerini¹⁶⁷⁷ vererek ayrı ayrı ele almaktadır. Ayrıca söz konusu sahâbînin İsfahan’da bulunduğu dair rivayetleri de nakletmektedir.¹⁶⁷⁸

2.2.6.9. Hatîbu’l-Bağdâdî (ö.463/1070), *Târîhu Bağdâd*

Hatîbu’l-Bağdâdî, eserinin rical tercemeleriyle ilgili bölümünde sahâbe döneminde Bağdat şehri henüz kurulmadığından dolayı sahâbe tercemelerine yer vermemektedir. Ancak eserinin giriş bölümü niteliğindeki ilk kısımlarda Bağdat’a yakınlığından dolayı

¹⁶⁶⁷ Ebû Nu‘aym, *Kitâbu zikri ahbâri İsfahân*, I-II, y.y., Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, t.y., I, 62-63.

¹⁶⁶⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 64.

¹⁶⁶⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 61, 65, 70.

¹⁶⁷⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 75.

¹⁶⁷¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 69.

¹⁶⁷² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 75.

¹⁶⁷³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 44-77.

¹⁶⁷⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 43-44.

¹⁶⁷⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 44, 46, 48, 60, 61, 65.

¹⁶⁷⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 44, 58, 61, 63, 65.

¹⁶⁷⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 45, 47, 49-53, 57, 58, 59, 62, 63, 65

¹⁶⁷⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 47, 58, 61, 62-63, 64.

Medâin şehriyle alakalı muhtasar bilgiler vermekte ve oraya gelen 50 sahâbinin tercemesini zikretmektedir.¹⁶⁷⁹

2.2.6.10. İbn ‘Asâkir (ö.571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*

Eserini harf sırasına göre tanzim eden İbn ‘Asâkir, sahâbîler için hususi bir bölüm oluşturmamıştır. Nitekim kendisi de eserin mukaddimesinde ele aldığı tercemeleri, tabakalarının veya derece ve rütbelerinin üstünlüğüne göre değil, harf sırasına göre tertip ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁸⁰ Dolayısıyla Dımaşk’a yerleşmiş ya da oraya uğramış sahâbîlerin tercemelerine ulaşmak için bütün eseri incelemek gerekmektedir. Ancak Hz. Peygamber’le ilgili bilgiler verdiği bölümde Hz. Peygamber’in köleleri, cariyeleri, hizmetçileri, kâtipleri ve sırdaşlarının isimlerini ve kısa hal tercemelerini zikretmektedir.¹⁶⁸¹

İbn ‘Asâkir’in eserindeki sahâbe bilgisi ayrı bir çalışmada ele alınıp değerlendirilebilir.

2.2.7. Hadis Kitapları

Hadis kitaplarında sahâbîlerin tercemeleriyle ilgili detaylı bilgiler bulunmasa da hem Müsned ve Mu‘cem gibi ricâle göre, hem de musannef, câmi‘ ve sünen gibi bablara göre tasnîf edilen hadis kitaplarında senedin müntehasında bulunan kişinin Hz. Peygamber’le suhbeti olduğunu gösteren lafızlarla yaptıkları nakiller, tâbiûn mürseli değilse, o kişinin sahâbeden olduğunu göstermektedir.

Müsned türü eserlere, Abdullah b. el-Mübârek (ö.181/797), Mu‘âfâ b. ‘İmrân (ö.185/801), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö.204/819), Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö.219/834), İbnu’l-Ca‘d (ö.230/844), İshâk b. Râhûye (ö.238/852), ‘Abd b. Humeyd (ö.249/863), Ebû Ya‘lâ (ö.307/919), Muhammed b. İshâk es-Serrâc (ö.313/925) ve Ebû ‘Avâne Ya‘kûb b. İshâk el-İsferâyînî’nin (ö.316/929) *Müsned*’leri örnek olarak verilebilir.¹⁶⁸²

¹⁶⁷⁹ Hatîbu’l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 133-214.

¹⁶⁸⁰ İbn ‘Asâkir, a.g.e., I, 5.

¹⁶⁸¹ İbn ‘Asâkir, a.g.e., IV, 251-352.

¹⁶⁸² Müsned türü eserlerdeki sahâbîlerin sayısı hakkındaki bilgiler için bkz. Eren, a.g.e., s. 359-360.

Mu‘cem türü esere ise Taberânî’nin, sahâbe isimlerini harf sırasına göre göre tasnîf ettiği *el-Mu‘cemu’l-kebîr* adlı eseri örnek olarak zikredilebilir. Taberânî, eserinde, zikrettiği sahâbîlerin birçoğunun ismini, nesebini, künyesini, akrabalık bağlarını, katıldığı savaşları ve vefat tarihlerini de vermektedir.

Bazı câmi‘ türü eserlerde ise sahâbîlere özgü bablar bulunmaktadır. Örneğin daha önce de geçtiği üzere ‘Abdürrezzâk’ın *el-Musannef* adlı kitabının sonunda yer alan Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi‘* adlı eserinde, “Bâbu ashâbi’n-Nebî” başlığı altında otuza yakın sahâbî hakkında bilgi verilmektedir.¹⁶⁸³

Bazı câmi‘ türü eserlerde ise sahâbîlerin faziletleri ve menkıbelerine dair, “Kitâbu fedâilî’l-ashâb” adıyla müstakil bölümler bulunmaktadır. Örneğin, Buhârî, *es-Sahîh*’inde ilgili başlık altında 69; Müslim de *es-Sahîh* adlı eserinde aynı başlık altında 43 sahâbinin faziletine dair rivayetlere yer vermektedir.

Hâkim en-Neysâbûrî (ö.405/1014) de *el-Müstedrek ‘ale’s-sahîhayn* adlı eserinde, “Ma‘rifetu’s-sahâbe” başlığı altında önce 311 erkek sahâbînin menâkıbı hakkında bilgi vermekte,¹⁶⁸⁴ ardından da Hz. Peygamber’in hanımları, cariyeleri, kadın mevâlis ve bazı kadın akrabalarının menâkıbını zikrettikten sonra¹⁶⁸⁵ Hz. Peygamber’den hadis rivayet eden Kureyş’li kadın sahâbîlerden 31’inin menâkıbını vermektedir.¹⁶⁸⁶

Heysemî’nin (ö.807/1404) *Mecma‘u’z-zevâid*¹⁶⁸⁷ adlı eseri ile İbn Hacer’in (ö.852/1448) *el-Metâlibu’l-‘âliyesi*’nde¹⁶⁸⁸ de sahâbenin menâkıbı ve faziletine dair bölümler bulunmaktadır.

¹⁶⁸³ Bkz. s. 143.

¹⁶⁸⁴ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 64-745.

¹⁶⁸⁵ Bkz. Hâkim, a.g.e., IV, 3-60.

¹⁶⁸⁶ Bkz. Hâkim, a.g.e., IV, 61-81.

¹⁶⁸⁷ Heysemî, eserinin “Kitâbu’l-menâkıb” başlığı altında önce Aşere-i mübeşşere, Hz. Peygamber’in oğlu İbrahim ve Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin hakkında bilgi vermekte (bkz. Heysemî, Ebu’l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî (ö.807/1404), *Mecma‘u’z-zevâid ve menba‘u’l-fevâid*, thk., Hüsâmüddîn el-Kudsî, I-X, Kahire: Mektebetu’l-Kudsî, 1994, IX, 40-201), peşinden başta Hz. Peygamber’in kızları ve hanımları olmak üzere 44 kadın sahâbînin menâkıbını zikretmekte (bkz. IX, 201-266), ardından da 198 erkek sahâbînin menâkıbını nakletmektedir (bkz. IX, 266-415). Daha sonra da bazı sahâbîlerin isim, künye ve neseb bilgileri hakkındaki rivayetleri zikretmektedir (bkz. X, 2-14).

Sahâbîlerin faziletlerine dair müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Günümüzde de mevcut olan Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Nesâî (ö.303/915), Hayseme b. Süleyman (ö.345/956) ve Dârekutnî'nin (ö.385/995) *Fedâilu's-sahâbe* adlı eserleri bu çalışmalara örnek olarak verilebilir.¹⁶⁸⁹

2.2.8. Müstakil Sahâbe Kitapları

Her ne kadar hicri ikinci asrın sonralarıyla üçüncü asrın başlarında yazılan genel nitelikli rical ve tabakat kitaplarında sahâbîlere ilişkin müstakil bölümler bulunsa da sahâbîlerle alakalı tercemeler, zamanla müstakil eserlerde ele alınmaya başlanmıştır. İbn Hacer, bu alandaki ilk müstakil eserin Buhârî tarafından yazıldığını söylemektedir.¹⁶⁹⁰ Ancak elimizdeki sahâbîlerle ilgili en eski müstakil eser, Tirmizî'nin, *Tesmiyetu Ashâbi'n-Nebî*'sidir.¹⁶⁹¹

Bu bölümde ele alınacak eserler dışında sahâbîlere dair müstakil birçok eser yazılmıştır.¹⁶⁹² Ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Sahâbîlerle alakalı

¹⁶⁸⁸ İbn Hacer eserinde 57 sahâbînin fazilet ve menâkıbına dair rivayetleri zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye bi-Zevâidi'l-Mesânîdi's-semâniye*, thk., Heyet, 1. Basım, I-XIX, Riyad: Dâru'l-Ğays, 1998, XV, 663-XVI, -524.

¹⁶⁸⁹ Fedâilü's-sahâbe hakkında geniş bilgi için bkz. Efendioğlu, "Fezâilü's-sahâbe", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1995, XII, 534-538; Eren, a.g.e., s. 367-369.

¹⁶⁹⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 8. Hacı Halîfe, eserin adını *Esmâu's-sahâbe* olarak kaydetmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 89. Buhârî de *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserinde Ebyaz'ın tercemesinde له صحبة dedikten sonra, "Biz, onu, *Kitâbu ashâbi'n-Nebî*'de açıkladık." demektedir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 60.

¹⁶⁹¹ Yardım, Ali, "Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin 'Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî'si'", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sy. 2, s. 271.

¹⁶⁹² Sahâbîlerle ilgili müstakil çalışmalar olduğu anlaşılan eserlerden bazıları şunlardır: Ali b. 'Abdillah İbnu'l-Medîni (ö.234/848), *Ma'rifetu's-sahâbe / Ma'rifetu men nezele mine's-Sahâbe sâire'l-buldân* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (ö.1927), *Hadis Literatürü*, (dipnot ve ilavelerle çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yay., 1994, s. 254-255); Sa'id b. Ya'kûb et-Tâlkânî (ö.244/858), *Kitâbu's-sahâbe* (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1432); Ebu'l-Hasen b. Sümei' (ö.259/872), *Kitâbu's-sahâbe ellezîne nezelü eş-Şâm* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); Ebû Bekr Ahmed b. 'Abdillah b. 'Abdirrahîm İbnu'l-Berkî (ö.270/883), *Ma'rifetu's-Sahâbe* (bkz. Kettânî, a.g.e., s. 256); Abdullah b. Muhammed el-Mervezî 'Abdân (ö.293/905), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 254); Ebû Bekr Muhammed b. İsmail b. Mihrân el-Curcânî el-İsmâ'îlî (ö.295/907), *Mu'cemu's-sahâbe* (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1736) ve *Kitâbu's-sahâbe* (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1432); Muhammed b. 'Abdillah el-Hadramî el-Mutayyen (ö.297/909), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 259); Ebû Mansûr Muhammed b. Sa'd el-Bâverdî / el-Ebîverdî (ö.301/913), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 256); Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö.307/919), *Mu'cemu's-sahâbe* (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1736); Ebû Bekr Abdullah b. Süleymân b. Ebî Dâvûd (ö.316/928), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 258); Ebû Muhammed İbnu'l-Cârûd (ö.320/932), *el-Âhâd fî esmâi's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 259); Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mûsa el-'Ukaylî (ö.322/933),

yazılan müstakil çalışmalardan günümüze kadar ulaşan bazı eserler ve içerdikleri bilgiler şöyledir:

2.2.8.1 Tirmizî (ö.279/892), *Tesmiyetu ashâbi'n-Nebî*

İsmi Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî'dir. Bugün Özbekistan'da bulunan Tirmizî'e nispetle Tirmizî şeklinde meşhur olmuştur. Horasan, Irak ve Hicaz bölgelerine ilim yolculukları yapan Tirmizî'nin hocaları arasında Muhammed b. Beşşâr, İshâk b. Râhûye, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd gibi meşhur muhaddisler vardır.¹⁶⁹³ Kütübi sitte eserleri arasında sayılan *es-Sünen/el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eserinin dışında *eş-Şemâilu'n-Nebeviyye* ve *el-'Îlelü'l-kebîr* adlı eserleri de bulunmaktadır.¹⁶⁹⁴

Tirmizî'nin eserlerinden birisi de sahâbe bilgilerini içeren *Tesmiyetü ashâbi'n-Nebî* adlı eseridir. Daha önce de geçtiği üzere 735 sahâbîyle ilgili oldukça muhtasar bilgi verilerek telif edilen bu eserin, sahâbîlere dair yazılmış en eski müstakil eser olduğu söylenmektedir.

Kitâbu's-sahâbe (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); Muhammed b. er-Rebî' el-Cîzî (ö.324/935), *Kitâbu's-sahâbeti'llezîne nezelû Mısr* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); Ebu'l-Kâsım 'Abdussamed b. Sa'îd el-Hımsî (ö.324/935), *Ma'rifetu's-sahâbe ellezîne nezelû Hıms* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. 'Abdirrahmân ed-Değûlî (ö.325/936), *Kitâbu esmâi's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); İbn Ebî Hâtım er-Râzî (ö.327/938), *Kitâbu/Târîhu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 359); Ebû Alî Sa'îd b. Osman b. Sa'îd İbnu's-Seken (ö.353/964), *Kitâbu'l-hurûf fi esmâi's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 254); Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adiy İbnu'l-Kattân el-Curcânî (ö.365/975), *Esmâu's-sahâbe* (bkz. Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî (ö.1396/1976), el-A'lâm, 15. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, IV, 103); Ahmed b. İbrahim el-Curcânî el-İsmâ'îlî (ö.371/981), *Mu'cemu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); Muhammed b. el-Huseyn el-Mevsilî (ö.374/984), *Kitâbu's-sahâbe/el-Esmâu'l-mufrede fi's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 257); el-Hasen b. 'Abdillah Ebû Ahmed el-'Askerî (ö.382/992), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 254); Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (ö.385/995), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 255); Ahmed b. Ali İbn Lâl el-Hemedânî (ö.398/1007), *Mu'cemu's-sahâbe* (bkz. Kâtib Çelebi, a.g.e., II, 1736); Ebu'l-'Abbâs Ca'fer b. Muhammed el-Mustağfirî el-Hanefî (ö.432/1040), *Ma'rifetu's-sahâbe* (bkz. Seyyidü's-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 254); Ahmed b. 'Abdillah es-San'ânî el-Yemenî (ö.460/1067), *Derretu's-sihâbe fi mevâdi'i vefeyati's-sahâbe* (bkz. İsmail Paşa, a.g.e., I, 78-79).

¹⁶⁹³ Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2012, XLI, 202.

¹⁶⁹⁴ Diğer eserleri için bkz. Kandemir, a.g.e., *DİA*, XLI, 203.

2.2.8.1.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserine, Aşere-i mübeşşere'nin adlarıyla başlayan Tirmizî, diğer sahâbîlerin adlarını alfabetik olarak zikretmektedir. Eserin sonunda ise künyesi bilinip ismi bilinmeyen sahâbîleri sıralamaktadır.¹⁶⁹⁵

Ali Yardım'ın sayımına göre 735 sahâbînin yer aldığı eserde¹⁶⁹⁶ kadın sahâbîler bulunmamaktadır.

2.2.8.1.2. Kaynakları

Tirmizî eserin birkaç yerinde, nakilde bulunduğu Şu'be,¹⁶⁹⁷ Ahmet b. Hanbel¹⁶⁹⁸ ve Buhârî'nin¹⁶⁹⁹ dışında herhangi bir kaynak zikretmemektedir.

2.2.8.1.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Genelde sahâbîlerin sadece isimlerini ve varsa künyelerini zikretmektedir. Bazı sahâbîlerin vefat yeri ve zamanına,¹⁷⁰⁰ nereye yerleştiklerine,¹⁷⁰¹ hadislerinin hangi şehirlerde meşhur olduğuna,¹⁷⁰² kimlerle ne gibi bir akrabalık bağı bulunduğuna¹⁷⁰³ dair bilgiler de vermektedir. Bazen ilgili sahâbînin, Hz. Peygamber'in amcası,¹⁷⁰⁴ mevlâsı,¹⁷⁰⁵ hizmetçisi ve çobanı¹⁷⁰⁶ gibi Hz. Peygamber'le yakın ilişkisine temas

¹⁶⁹⁵ Tirmizî, *Tesmiyetü ashâbi'n-Nebî*, Neşr, Ali Yardım, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sy. 2, s. 294.

¹⁶⁹⁶ Yardım, a.g.e., s. 272.

¹⁶⁹⁷ Tirmizî, a.g.e., s. 324.

¹⁶⁹⁸ Tirmizî, a.g.e., s. 335.

¹⁶⁹⁹ Tirmizî, a.g.e., s. 303, 304.

¹⁷⁰⁰ Tirmizî, a.g.e., s. 304, 316, 317, 318, 326, 327, 331.

¹⁷⁰¹ Tirmizî, a.g.e., s. 312, 323, 325.

¹⁷⁰² Tirmizî, a.g.e., s. 323, 324, 325.

¹⁷⁰³ Tirmizî, a.g.e., s. 295, 305, 306, 308, 309, 311, 312, 314, 318, 319, 320, 324, 328.

¹⁷⁰⁴ Tirmizî, a.g.e., s. 320.

¹⁷⁰⁵ Tirmizî, a.g.e., s. 298, 312, 321, 323, 327, 334, 336, 338, 339.

¹⁷⁰⁶ Tirmizî, a.g.e., s. 294, 329.

etmekte bazen de Hz. Peygamber zamanındaki gazve¹⁷⁰⁷ ve hâdiselere¹⁷⁰⁸ katılımına değinmektedir.

Bazı sahâbîlerde ise adını zikrettikten sonra له/صحبة/suhbeti vardır veya أدرك النبي/ Hz. Peygamber'e yetişti,¹⁷⁰⁹ ya da كان في زمان النبي/ Hz. Peygamber zamanında yaşadı¹⁷¹⁰ gibi ifadeler kullanarak söz konusu kişinin sahâbeden olduğunu tespit etmektedir.

Öte yandan Tirmizî, Hz. Peygamber'i küçük çocukken gören¹⁷¹¹ ya da Hz. Peygamber'e küçük çocukken yetişen¹⁷¹² kimseleri de eserinde zikretmektedir. Bu kimselerden bazılarında “Hz. Peygamber'den hadis işittiği bilinmemektedir” kaydını koymaktadır.¹⁷¹³ Bunun yanında eserinde Hz. Peygamber'i görmediğini söylediği halde ismini zikrettiği bir kişi de bulunmaktadır.¹⁷¹⁴

2.2.8.2. İbn Ebî ‘Âsım (ö.287/900), *el-Âhûd ve'l-mesânî*

İsmi Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. ed-Dahhâk eş-Şeybânî'dir. Dedesi Ebû ‘Âsım en-Nebîl'e nispetle İbn Ebî ‘Âsım olarak tanınmaktadır. Muhaddislerin olduğu bir ailede yetişen İbn Ebî ‘Âsım, Kûfe, Basra, Bağdat, Dımaşk, Hicaz ve Mısır gibi şehirlere ilmi yolculuklar yapmış ve Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Halîfe b. Hayyât, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Beşşâr, Buhârî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi devrinin önemli muhaddislerinden ilim tahsil etmiştir.¹⁷¹⁵

¹⁷⁰⁷ Tirmizî, a.g.e., s. 308, 311, 312, 316, 329, 330, 331, 332, 334, 336, 339, 340, 341.

¹⁷⁰⁸ Tirmizî, a.g.e., s. 315, 318, 323, 326, 331.

¹⁷⁰⁹ Tirmizî, a.g.e., s. 303, 336.

¹⁷¹⁰ Tirmizî, a.g.e., s. 330.

¹⁷¹¹ Tirmizî, a.g.e., s. 300, 303, 314, 315.

¹⁷¹² Tirmizî, a.g.e., s. 303.

¹⁷¹³ Tirmizî, a.g.e., s. 297, 299, 318, 319.

¹⁷¹⁴ Tirmizî, a.g.e., s. 315.

¹⁷¹⁵ Küçük, Râşid, “İbn Ebû Asım”, *DİA*, İstanbul: TDV., Yay., 1999, XIX, 422.

300 kadar eseri olduğu söylenen İbn Ebî ‘Asım’ın eserlerinin bir çoğu günümüze ulaşmamıştır.¹⁷¹⁶ En önemli eserlerinden birisi de sahâbîleri neseplerine göre sıraladığı ve içerdiği sahâbe bilgilerini ele alacağımız *el-Âhâd ve’l-mesânî* adlı eseridir.

2.2.8.2.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Ele aldığı sahâbînin bir veya iki rivayetini naklettiği için eserini *el-Âhâd ve’l-mesânî* şeklinde adlandıran İbn Ebî Âsım, eserini nesebe göre düzenlemiştir. Ancak eserine önce Aşere-i mübeşşere ve rivayet ettikleri hadislerle başlamaktadır.¹⁷¹⁷ Ardından ilk Müslümanlardan 17 kişiyi ve rivayetlerini zikretmekte,¹⁷¹⁸ sonra neseplerine göre Muhâcirlerden Bedr’e katılanların listesini vermektedir.¹⁷¹⁹ Sonra da kabilelere geçerek neseplerine göre ravileri ve hadis rivayetlerini nakletmektedir. Erkek sahâbîlerden sonra ise önce Hz. Peygamber’in kızlarını,¹⁷²⁰ ardından hanımlarını,¹⁷²¹ sonra da belirli bir sistem gözetmeden diğer kadın sahâbîleri ve rivayetlerini sıralamaktadır.¹⁷²²

Eserde 1053’ü erkek, 197’si kadın olmak üzere toplam 1250 terceme bulunmaktadır. Adını ve rivayetini zikrettiği halde sahâbî olmadığını söylediği¹⁷²³ kimseler de bu sayıya dahildir.

2.2.8.2.2. Kaynakları

İbn Ebî ‘Asım, eserinde, Muhâcirlerden Bedr’e katılanlar,¹⁷²⁴ Akabe Biati’nda bulunanlar,¹⁷²⁵ Ensâr’dan Bedre katılanlar¹⁷²⁶ gibi listelerde ve Habeşistan’a hicret

¹⁷¹⁶ Eserleri hakkındaki bilgiler için bkz. Küçük, a.g.e., XIX, 422-423.

¹⁷¹⁷ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., I, 68-185.

¹⁷¹⁸ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., I, 186-252.

¹⁷¹⁹ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., I, 261-266.

¹⁷²⁰ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., V, 354-379.

¹⁷²¹ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., V, 380-452.

¹⁷²² İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., V, 453-479; VI, 3-263.

¹⁷²³ Bkz. İbn ‘Ebî Âsım, a.g.e., III, 246, 247, V, 15 (iki kişi), 275.

¹⁷²⁴ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., I, 261-266.

¹⁷²⁵ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., III, 399-402.

¹⁷²⁶ İbn Ebî ‘Asım, a.g.e., III, 403-414.

edenler¹⁷²⁷ ile ilgili rivayetlerde Ya‘kûb b. Humejd>Muhammed b. Fuleyh>Mûsâ b. ‘Ukbe>Zührî tarikini kullanmaktadır. Yine Mûsâ b. ‘Ukbe’ye ulaşan tariklerle nesep bilgisi gibi çeşitli konularda rivayetler de nakletmektedir.¹⁷²⁸

İbn Ebî ‘Âsım’ın, çeşitli tariklerle İbn İshâk’tan da rivayette bulunduğu görülmektedir.¹⁷²⁹ Kadın sahâbîlerle alakalı rivayetlerde de yine İbn İshâk’tan birçok rivayet zikretmektedir.¹⁷³⁰

Müellif, hadis rivayetlerinde ise daha çok hocası İbn Ebî Şeybe’den nakilde bulunmaktadır.

2.2.8.2.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbn Ebî ‘Âsım, meşhur sahâbîlerin tercemelerinde, önce sahâbînin adını, nesebini, bazı fiziki özelliklerini, menâkıbını ve fezailini zikretmekte sonra da “ومما أسند” diyerek rivayet ettiği bir veya iki hadisi nakletmektedir. Çoğu kez bir hadisin birden fazla tarikini de vermektedir. Meşhur olmayan sahâbîlerde ise sahâbînin ismini ve babasının ismini vermekte, bir veya iki hadisini nakletmektedir. Bazı sahâbîlerde ise sadece isim vermekte, herhangi bir hadis nakletmemekte¹⁷³¹ veya hadisinin olmadığını belirtmektedir.¹⁷³² Sahâbînin ismi, nesebi, vefat tarihi ve vefat yeri gibi bilgileri senetsiz, hadis rivayetlerini ise senetli olarak zikretmektedir.

Rivayet ettiği hadisler, genelde hadisini zikrettiği sahâbînin Hz. Peygamber’le birlikteliğine işaret eden hadislerdir. Muhakkik’in ifadesine göre daha çok adını zikrettiği sahâbînin, senette, metinde veya her ikisinde teferrüt ettiği rivayetlerini nakletmektedir.¹⁷³³

¹⁷²⁷ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., I, 124, 160, 247, 250, 388, 391.

¹⁷²⁸ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., I, 77, 88, 110, 197, 242, 246, 363; II, 3, 274, 388; IV, 18, 29, 54, 69, 123.

¹⁷²⁹ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., I, 295, 343, 355, 364, 365, 401, 453; II, 7, 45, 50, 112, 208, 236, 276, 385; III, 24, 59, 93, 187, 195, 334; IV, 25, 30, 74, 109, 159, 120, 201, 209, 303, 346; V, 38, 55, 144, 184, 289.

¹⁷³⁰ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., V, 470; VI, 15, 16, 18, 23, 49, 53, 54, 66, 70, 135, 137, 176, 193, 214, 225, 233, 247.

¹⁷³¹ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., III, 146 (iki kişi); IV, 24, 29, 49, 58, 436, 437.

¹⁷³² İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., II, 388, 408; III, 26, 81, 96.

¹⁷³³ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., I, 49.

2.2.8.3. Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö.317/929), *Mu'cemu's-sahâbe*

İsmi, Abdullah b. Muhammed b. 'Abdilazîz Ebu'l-Kâsım el-Beğavî'dir. 214/829 yılında Bağdat'ta doğmasına rağmen ailesinin memleketi olan Horasan'ın Bağşûr (Bağ) kasabasına nispetle Beğavî diye şöhret buldu.¹⁷³⁴ Annesinin dedesi, "Müsned" sahibi Ebû Ca'fer Ahmed b. Menî' el-Beğavî'ye nispetle Ebu'l-Kâsım b. Menî' olarak da bilinmektedir. Dedesinin teşvikleriyle küçük yaşta ilim meclislerine giden Beğavî, 225/839 yılında henüz on yaşlarında İshâk b. İsmail et-Tâlkânî'den (ö.230/844) imlâ yoluyla hadisler yazmıştır.¹⁷³⁵

Beğavî; Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Ebû Mûsâ Hârûn b. 'Abdillah el-Hammâl, Ali b. el-Ca'd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Mus'ab b. 'Abdillah ez-Zübeyrî gibi devrin önde gelen âlimlerinden hadis nakletmiştir.¹⁷³⁶

Beğavî, *Mu'cemu's-sahâbe* dışında pek çok eser kaleme almıştır. Amcası Ali b. 'Abdilazîz el-Beğavî'nin, *Müsned*'inden yararlanarak telif ettiği *el-Müsned/el-Müntehab*, hocası Ali b. Ca'd'ın eserlerinden derlediği *el-Ca'diyyât*,¹⁷³⁷ *Târîhu vefâti's-şuyûh*¹⁷³⁸ ve *Hikâyetu Şu'be* adlı eserleri bunlardan bir kısmıdır.

Beğavî'nin *Mu'cemu's-sahâbe* adlı eseri ise sahâbîlere dair yazılan müstakil eserler arasında en eski olanlardan biridir. Hatta tercemelerin tertibi ve muhtevası açısından kendisinden sonra yazılan birçok esere etki ettiğini söylemek mümkündür.

2.2.8.3.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserini alfabetik olarak yazan Beğavî, eserinde Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde bulunan sahâbîleri zikretmektedir. Bu husus, her babın başlığında kendini göstermektedir. Nitekim o, isimleri aynı olan kimselerin öncesinde örneğin, "Hz. Peygamber'den rivayette bulunan ismi Ubey olan kimseler" gibi başlıklar

¹⁷³⁴ Yardım, "Beğavî, Ebu'l-Kâsım", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1992, V, 339.

¹⁷³⁵ Zehebî, *Siyer*, II, 2492.

¹⁷³⁶ Zehebî, a.g.e., II, 2492-2493.

¹⁷³⁷ Beğavî'nin, *el-Ca'diyyât* adlı eseri, *Müsnedü İbni'l-Ca'd* adıyla basılmıştır. Bkz. İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, I-II, thk. 'Abdülmehdî b. 'Abdilkâdir, Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985.

¹⁷³⁸ Eser, Muhammed 'Azîz Şems'in tahkikiyle, *Târîhu vefâti's-şuyûh ellezîne edrakehum el-Beğavî* adıyla Dârü's-Selefiyye yayınevi tarafından Hindistan Bombay'da 1998'de basılmıştır.

kullanmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber hayattayken vefat edip hadis rivayeti bulunmayan bazı sahâbîlerin tercemelerini de zikretmektedir.¹⁷³⁹ Eserde bazı tekrarlarla birlikte 1057 sahâbînin tercemesi yer almaktadır. Kadın sahâbîlerle ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

2.2.8.3.2. Kaynakları

Beğavî, sahâbîlerle ilgili kısa bilgilerde daha çok İbn Sa‘d ve hocası Ebû Mûsâ Hârûn b. ‘Abdillah el-Hammâl’den (ö.243/857), hadis rivayetlerinde ise Ebû Nasr et-Temmâr (ö.228/842), Ali b. el-Ca‘d, (ö.230/844), Şeybân b. Ferrûh (ö.236/850) ve ‘Abdülâlâ b. Hammâd’dan (ö.237/851) yararlanmaktadır. Bunların dışında birçok âlimin eserinden yararlandığı da görülmektedir. Nitekim o, eserinde; ... رأيت في كتاب ve ... قرأت في كتاب diyerek, Zührî,¹⁷⁴⁰ İbn İshâk,¹⁷⁴¹ Mûsâ b. ‘Ukbe,¹⁷⁴² Vâkîdî,¹⁷⁴³ İbn Sa‘d,¹⁷⁴⁴ Ahmed b. Hanbel,¹⁷⁴⁵ Buhârî,¹⁷⁴⁶ Muhammed b. Ali el-Cuzcânî,¹⁷⁴⁷ Ali b. el-Ca‘d,¹⁷⁴⁸ Ebû Mûsâ Hârûn b. ‘Abdillah¹⁷⁴⁹ ve Şeybân b. Ferrûh’un¹⁷⁵⁰ kitapların’dan, amcası Ali b. ‘Abdilazîz¹⁷⁵¹ ve Ahmed b. Muhammed el-Kâdî’nin¹⁷⁵² *Müsned*’lerinden birçok bilgi nakletmektedir.

¹⁷³⁹ Bkz. Beğavî, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed (ö.317/929), *Mu‘cemu’s-sahâbe*, dirâse ve thk., Muhammedu’l-Emîn b. Muhammed Mahmûd, I-V, Kuveyt: Mektebetu Dâri’l-Beyân, t.y., IV, 106-115.

¹⁷⁴⁰ Beğavî, a.g.e., III, 311-312.

¹⁷⁴¹ Beğavî, a.g.e., II, 41, III, 311-312, V, 135.

¹⁷⁴² Beğavî, a.g.e., III, 344, IV, 114.

¹⁷⁴³ Beğavî, a.g.e., I, 191, 232, 552, III, 343, IV, 296.

¹⁷⁴⁴ Beğavî, a.g.e., I, 98, 141, 199, 219, 274, 411, 547, 553, II, 42, 85, 99, 131, 138, 150, 233, 348, 488, III, 117, 156, 207, 283, 287, 373, IV, 5, 111.

¹⁷⁴⁵ Beğavî, a.g.e., I, 101, II, 52, 66, 105, 112, 424, IV, 121.

¹⁷⁴⁶ Beğavî, a.g.e., I, 239, II, 91, 111, 164, 188, 243, 401, 419, III, 61, 99, 204, 305, 315, 487, IV, 47, 353.

¹⁷⁴⁷ Beğavî, a.g.e., V, 200.

¹⁷⁴⁸ Beğavî, a.g.e., V, 356.

¹⁷⁴⁹ Beğavî, a.g.e., I, 464, 516, 553, II, 483, III, 495.

¹⁷⁵⁰ Beğavî, a.g.e., II, 83.

¹⁷⁵¹ Beğavî, a.g.e., II, 33, 476, III, 91.

2.2.8.3.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Beğavî, ele aldığı sahâbînin, ismi, nesebi, fazileti, menâkıbı ve katıldığı savaşlarla alakalı bilgiler vermekte, ardından da ilgili sahâbînin Hz. Peygamber’le suhbetine işaret eden bir hadis nakletmektedir. Bazen hadisin farklı tarihlerini de zikretmektedir. Bunun yanında bazı sahâbîlerin tercemelerinde hadis rivayeti olduğunu belirtmekle beraber söz konusu hadisi zikretmemektedir.¹⁷⁵³

2.2.8.4. İbn Kâni’ (ö.351/962), *Mu‘cemu’s-sahâbe*

İsmi Abdülbâkî b. Kâni’ b. Merzûk Ebu’l-Hüseyn el-Umevî el-Bağdâdî’dir. Bağdat’ta yetişmekle beraber ilim öğrenmek amacıyla Kûfe, Basra, Vâsıt ve Tüster’e seyahatler yapan İbn Kâni’in hocaları arasında, İbrahim b. İshâk el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Mutayyen ve Mûsâ b. Hârûn el-Hammâl gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁷⁵⁴

İbn Kâni’in *Mu‘cemu’s-sahâbe* adlı eseri dışında *Mu‘cemu’s-şuyûh, et-Târîh, Fedâilu’l-Kur’ân, es-Sünenu ‘an Ehli’l-beyt* ve *el-Fevâid* gibi eserlerinin olduğu da bilinmektedir.¹⁷⁵⁵

2.2.8.4.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Sahâbe tercemelerinin alfabetik olarak sıralandığı *Mu‘cemu’s-sahâbe*’de, eseri tahkik eden Salâh b. Sâlim’in numaralandırmasına göre 1226 terceme yer almaktadır.¹⁷⁵⁶ İbn Kâni’in, hadis rivayetindeki suhbeti çağrıştıran ifadeye bakarak eserine aldığı fakat sahâbî olmadığını söylediği kimseler de¹⁷⁵⁷ bu sayıya dâhildir. Eserde kadın sahâbîlerin tercemeleri yer almamaktadır.

¹⁷⁵² Beğavî, a.g.e., II, 101, IV, 34.

¹⁷⁵³ Bkz. Beğavî, a.g.e., II, 376, 534, III, 99, 204.

¹⁷⁵⁴ Bkz. Kutlay, Halil İbrahim, “İbn Kâni’ ”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XX, 105.

¹⁷⁵⁵ Bkz. İbn Kâni’, Ebu’l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni’ (ö.351/962), *Mu‘cemu’s-sahâbe*, (Taktime), zabt ve tlk., Ebû ‘Abdirrahmân Salah b. Sâlim el-Mısrâtî, I-III, Medine: Mektebetu’l-Ğurabâi’l-Eseriyye, 1997, I, 23-24. Ayrıca bkz. Kutlay, a.g.e., X, 105.

¹⁷⁵⁶ Eseri tahkik eden Halil İbrahim Kutlay ve Hamdi ed-Demirdâş Muhammed’in numaralandırmasına göre ise eserde 1225 terceme yer almaktadır. Bkz. Beğavî, *Mu‘cemu’s-sahâbe*, I-XV, Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.

¹⁷⁵⁷ Bkz. İbn Kâni’, a.g.e., II, 263, 385, III, 60.

2.2.8.4.2. Kaynakları

İbn Kâni‘, *Mu‘cemu’s-sahâbe* adlı eserinde yazılı kaynak olarak yalnızca yazarını belirtmediği *Cemheretu nesebi’l-Ensâr* adlı eseri zikretmektedir. Ancak İsmail b. el-Husayn el-Ma‘merî,¹⁷⁵⁸ İshâk b. el-Hasen,¹⁷⁵⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel,¹⁷⁶⁰ Muhammed b. Yahyâ b. el-Münzir,¹⁷⁶¹ Muhammed b. Ahmed b. Nasr¹⁷⁶² ve İbrahim el-Harbî¹⁷⁶³ gibi âlimlerin yazılı kaynaklarından istifade ettiği de anlaşılmaktadır.

2.2.8.4.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbn Kâni‘, sahâbîlerin sadece isim ve neseplerini zikretmekte, ilgili sahâbînin, fazileti, menâkıbı, katıldığı savaşlar gibi bilgilere yer vermeyerek, tercemesini zikrettiği kişinin isminden hemen sonra Hz. Peygamber’le suhbetine işaret eden bir veya birkaç hadis nakletmektedir. Bazı hadislerin farklı tariklerini de zikretmektedir.

2.2.8.5. İbn Hibbân (ö.354/965), *Târîhu’s-sahâbe*

İsmi, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî’dir. Meşhur muhaddislerdendir. Aralarında *Sahîhu İbn Hibbân* diye meşhur olan *el-Müsnedü’s-sahîh ‘ale’t-tekâsîm ve’l-envâ’, Kitâbu’s-sikât, Ma‘rifetü’l-mecrûhîn, Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr*’ının da yer aldığı altmıştan fazla eseri bulunmaktadır.¹⁷⁶⁴

İbn Hibbân’ın *Târîhu’s-sahâbe* adlı eseri ise eseri tahkîk eden Bûrân ed-Dannâvî’nin tespitine göre aynı yazarın *es-Sikât* adlı eserinin sahâbîlerle ilgili bölümünün, *Târîhu’s-sahâbe ellezîne ruviye ‘anhumu’l-ahbâr* adıyla ayrı bir eser olarak yazılmasından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁶⁵

¹⁷⁵⁸ İbn Kâni‘, a.g.e., I, 276.

¹⁷⁵⁹ İbn Kâni‘, a.g.e., I, 347.

¹⁷⁶⁰ İbn Kâni‘, a.g.e., II, 65.

¹⁷⁶¹ İbn Kâni‘, a.g.e., II, 171.

¹⁷⁶² İbn Kâni‘, a.g.e., II, 193.

¹⁷⁶³ İbn Kâni‘, a.g.e., II, 338, III, 86.

¹⁷⁶⁴ Bkz. İbn Hibbân, *Târîhu’s-sahâbe ellezîne ruviye anhumu’l-ahbâr* (Mukaddime), thk., Bûrân ed-Dannâvî, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1988, s. 11-15.

¹⁷⁶⁵ İbn Hibbân, a.g.e. (Mukaddime), s. 17.

2.2.8.5.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserine, sahâbenin faziletine dair kısa bir girişten sonra Aşere-i mübeşşere'nin tercemeleriyle başlamaktadır. Ardından eserinde zikrettiği sahâbilerin, kendilerinden hadis rivayet edilen sahâbîler olduklarını belirterek, eserine aldığı isimlerle ilgili kriterini ortaya koymakta,¹⁷⁶⁶ sonra da alfabetik sıraya göre sahâbîleri zikretmektedir. Eserinde kadın sahâbîlere de yer veren İbn Hibbân, her harfin bitiminde o harfle başlayan kadın sahâbîleri de zikretmektedir. Eserde, erkek ve kadın olmak üzere toplam 1608 sahabînin tercemesi yer almaktadır.¹⁷⁶⁷

2.2.8.5.2. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Eserde sened bilgisi bulunmamaktadır. Çoğunlukla tercemesini zikrettiği kişinin ismini ve bazısının uzun nesep bilgilerini ve künyelerini zikretmektedir.¹⁷⁶⁸ Bazen sahâbînin Hz. Peygamber'le birlikteliğine işaret eden bir hadis de nakletmektedir.¹⁷⁶⁹ Bazı sahâbîlerin katıldıkları savaşları,¹⁷⁷⁰ yerleştikleri yerleri,¹⁷⁷¹ vefat tarihlerini,¹⁷⁷² vefat yerlerini,¹⁷⁷³ hadisinin meşhur olduğu bölgeyi ve kendilerinden rivayette bulunanları¹⁷⁷⁴ belirtmektedir. Birçok tercemede ise isimden sonra له صحبة demekle yetinmekte, ayrıntılı bilgi vermemektedir.¹⁷⁷⁵ Aynı şekilde bazı sahâbîlerin tercemelerinde de ilgili kişinin sadece Hz. Peygamber'e gelen heyette bulunduğunu söylemekle yetinmektedir.¹⁷⁷⁶

¹⁷⁶⁶ İbn Hibbân, a.g.e. s. 26.

¹⁷⁶⁷ Bkz. İbn Hibbân, a.g.e. (Mukaddime), s. 17.

¹⁷⁶⁸ İbn Hibbân, a.g.e. s. 27, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 39, 42, 47.

¹⁷⁶⁹ İbn Hibbân, a.g.e. s. 24, 28, 30, 31, 32, 36, 39, 42, 44, 45, 46.

¹⁷⁷⁰ İbn Hibbân, a.g.e. s. 24, 31, 32, 33, 37.

¹⁷⁷¹ İbn Hibbân, a.g.e. s. 28, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 44, 47.

¹⁷⁷² İbn Hibbân, a.g.e. s. 24, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 45.

¹⁷⁷³ İbn Hibbân, a.g.e. s. 30, 37, 38, 43, 44, 45.

¹⁷⁷⁴ İbn Hibbân, a.g.e. s. 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 48.

¹⁷⁷⁵ İbn Hibbân, a.g.e. s. 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 48, 49.

¹⁷⁷⁶ İbn Hibbân, a.g.e. s. 28, 31, 33, 35, 36, 44, 47.

Buhârî gibi İbn Hibbân da tercemesini zikrettiği kişinin Hz. Peygamber’le birlikteliğine işaret eden hadisinin isnâdının problemliliğini, ilgili kişinin sahâbe ricali arasında zikrine bir engel olarak görmemektedir.¹⁷⁷⁷ Bu, İbn Hibbân’ın da suhbeti tespit etmede zayıf hadisleri delil olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte suhbetinden kuşku olduğu bazı tercemelerde haberin isnadına itimat etmediğini de ifade etmektedir.¹⁷⁷⁸

İbn Hibbân, tercemelere geçmeden önce, ele alacağı ricâlin hadis rivayet eden “sahâbîler” olduğunu söylemesine rağmen, Hz. Peygamber’den hadis işitmediklerini ve tâbiûndan olduklarını veya ru’yeti bulduklarını söylediği halde Hz. Peygamber’le mülâki olmalarına binaen İbrahim b. Ebî Mûsâ el-Eş‘arî, Ebû Umâme Es‘ad b. Sehl b. Huneyf,¹⁷⁷⁹ ‘Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm,¹⁷⁸⁰ ‘Abdurrahmân b. Uşeym el-Ensârî, ve ‘Abdurrahmân b. Senne el-Eslemî’yi¹⁷⁸¹ hatta Hz. Peygamber zamanında yaşadığını söylediği ve Hz. Peygamber’in mektubunun ulaştığı Abdullah b. ‘Ukeym el-Cühenî’yi de sahâbe ricâli arasında zikretmektedir.¹⁷⁸² Bütün bu örnekler de İbn Hibbân’ın, Hz. Peygamber’le suhbeti bulunan kimselerle beraber, genel olarak Hz. Peygamber zamanında yaşayanlardan hadis rivayetinde bulunanları da eserinde zikrettiğini göstermektedir.

¹⁷⁷⁷ Bkz. İbn Hibbân, a.g.e. s. s. 31, 32, 39, 45.

¹⁷⁷⁸ Bkz. İbn Hibbân, a.g.e. s. 30, 45, 160.

¹⁷⁷⁹ Bkz. İbn Hibbân, a.g.e. s. 39. İbn Hacer her ikisini de *el-İsâbe*’de ikinci kısımda zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 17/406 ve s. 40-41/414.

¹⁷⁸⁰ İbn Hibbân, a.g.e. s. 168. İbn Hacer onu ikinci kısımda zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 296/6215.

¹⁷⁸¹ İbn Hibbân, a.g.e. s. 170. İbn Hacer, Abdurrahman b. Uşeym’i, İbn Ebî Hâtim, İbnü’s-Seken ve Buhârî’nin suhbeti olduğuna dair verdikleri bilgi nedeniyle birinci kısımda zikretmektedir. Bunun yanında İbn Hibbân’ın onu sahâbîlerle ilgili bölümde, له رؤية diyerek zikrettiğine de işaret etmektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 688/5097. İbn Hacer ‘Abdurrahmân b. Senne’yi, İbn Hibbân’ın onun hakkındaki له رؤية sözüne işaret ederek ve Buhârî’nin, “hadisi hüccet değildir.” sözünü naklederek birinci kısımda zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 703/5151.

¹⁷⁸² İbn Hibbân, a.g.e. s. 165. Nitekim ‘Alâî de muhtemelen bu tür kimselerin sahâbe ricali arasında zikredilmeleri nedeniyle, Necâşî ve Abdullah b. ‘Ukeym gibi Hz. Peygamber’i görmedikleri halde Hz. Peygamber’in gönderdiği mektubu okuyanların mükâtebe yoluyla da olsa Hz. Peygamber’le aralarında bir ittisal bulunmasına binâen tâbiûndan daha yüksek mertebede bulduklarını, dolayısıyla kendileri hakkında hakîkî anlamda değil de mecâzi anlamda suhbet kavramının kullanılabileceğini söylemektedir. Bkz. ‘Alâî, a.g.e., s. 49.

2.2.8.6. İbn Mende (ö.395/1004), *Ma‘rifetu's-sahâbe*

İsmi, Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Mende el-İsfehânî'dir. Büyük dedesine nispetle İbn Mende diye meşhurdur. 310/922 yılında İsfehan'da doğmuştur. Sekiz yaşlarındayken hadis meclislerine katılmıştır. Otuz yılı aşkın bir süre birçok şehre ilim yolculuklarında bulunan İbn Mende'nin 1700 hocası olduğu söylenmektedir.

İbn Mende'nin, *Ma‘rifetu's-sahâbe* adlı eseri dışında *Meşâyihu'l-İmâmi'l-Buhârî*, *el-İmân*, *Şurûtu'l-eimme*, *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-esmâ* gibi eserleri de bulunmaktadır.¹⁷⁸³

2.2.8.6.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

İbn Mende'nin alfabetik olarak kaleme aldığı *Ma‘rifetu's-sahâbe* adlı eserinin ilk bölümleri kayıptır. Eseri tahkik eden ‘Âmir Hasan Sabrî’ye göre eserin elimizde mevcut olan bölümleri, kitabın yarısından daha azına tekabül etmektedir.¹⁷⁸⁴

Başlangıç bölümleri kayıp olduğu için eserde mukaddime bulunmamaktadır. Eser, elif harfiyle başlayan isimlerle başlamakta ve alfabetik olarak ش/şın harfine kadar devam etmektedir.¹⁷⁸⁵ İsimlerden sonra künyeler bölümü başlamaktadır. Künyelerle ilgili bölüm de ح/hâ harfiyle başlayıp ص/sad harfine kadar devam etmektedir.¹⁷⁸⁶ ش/şın harfiyle başlayan isimlerden sonraki isimler bölümüyle, ح/hâ harfinden önceki ve ص/sâd harfinden sonraki künyeler bölümü de kayıptır.

Müellif, erkeklerin tercemelerinden sonra kadın sahâbîlerin tercemelerini zikretmektedir. Bu bölümde ise önce Hz. Peygamber'in kızlarından ikisini, sonra halalarını ve sütannesini¹⁷⁸⁷ ardından Hz. Peygamber'in hanımlarını ve nişanlılarını

¹⁷⁸³ Diğer eserleri için bkz. İbn Mende, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Mende el-İsbehânî (ö.395/1004), *Ma‘rifetu's-sahâbe* (Mukaddime), thk., tkd. ve tlk., ‘Âmir Hasan Sabrî, 1. Basım, I-II, Birleşik Arap Emirlikleri: Matbû‘âtü Câmî‘ati'l-İmârâti'l-‘Arabiyyeti'l-Müttahide, 2005, I, 21-22.

¹⁷⁸⁴ İbn Mende, a.g.e., I, 123.

¹⁷⁸⁵ İbn Mende, a.g.e., I, 174-II, 829.

¹⁷⁸⁶ İbn Mende, a.g.e., II, 830-925.

¹⁷⁸⁷ İbn Mende, a.g.e., II, 926-938.

tanıtmakta,¹⁷⁸⁸ sonra da diğer kadın sahâbîlerin zikrine geçmektedir.¹⁷⁸⁹ Ancak diğer kadın sahâbîlerden ilk zikrettiği isim olan Esmâ bint Ebî Bekr'den sonra hiçbir kadının tercemesi bulunmamaktadır. Bu bölümün de kayıp olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Mende'nin, büyük bir kısmı eksik olan elimizdeki bu eserinde, 651'i erkek, 21'i kadın olmak üzere 672 kişinin tercemesi yer almaktadır.

2.2.8.6.2. Kaynakları

Elde mevcut olan nüshaya göre İbn Mende 150'den fazla hocasından nakilde bulunmaktadır.¹⁷⁹⁰ İki yerde yararlandığı yazarlar ve eserlerini zikretmektedir. Bunlar Ahmed b. Menî'in (ö.244/858) *el-Vuhdân*'ı¹⁷⁹¹ ile İbn Ebî 'Âsım'ın (ö.287/900) *el-Âhâd*¹⁷⁹² adlı eserleridir.

İbn Mende'nin, eserlerinden yararlandığı anlaşılan müellifler arasında ise 'Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712),¹⁷⁹³ Mûsâ b. 'Ukbe (ö.141/758),¹⁷⁹⁴ Muhammed b. İshâk (ö.151/768),¹⁷⁹⁵ 'Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826),¹⁷⁹⁶ İbn Sa'd (ö.230/844),¹⁷⁹⁷ Yahyâ b. Ma'în (ö.233/847),¹⁷⁹⁸ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855),¹⁷⁹⁹ 'Abd b. Humeyd (ö.249/863),¹⁸⁰⁰ İshâk b. İbrahim b. Süveyd er-Remlî (ö.254/868),¹⁸⁰¹ Buhârî

¹⁷⁸⁸ İbn Mende, a.g.e., II, 939-981.

¹⁷⁸⁹ İbn Mende, a.g.e., II, 982.

¹⁷⁹⁰ İbn Mende'nin nakilde bulunduğu hocalarının isimleri ve kısa tanıtımları için bkz. İbn Mende, a.g.e. (Mukaddime), I, 31-115.

¹⁷⁹¹ İbn Mende, a.g.e., I, 241.

¹⁷⁹² İbn Mende, a.g.e., I, 420.

¹⁷⁹³ İbn Mende, a.g.e., I, 303, 327, 329, 349...

¹⁷⁹⁴ İbn Mende, a.g.e., I, 223, 295, 321, 327...

¹⁷⁹⁵ İbn Mende, a.g.e., I, 183, 242, 316, 336...

¹⁷⁹⁶ İbn Mende, a.g.e., I, 605, II, 970.

¹⁷⁹⁷ İbn Mende, a.g.e., I, 195, 216, 243...

¹⁷⁹⁸ İbn Mende, a.g.e., I, 297, 367, 551...

¹⁷⁹⁹ İbn Mende, a.g.e., I, 530, II, 884.

¹⁸⁰⁰ İbn Mende, a.g.e., I, 257.

¹⁸⁰¹ İbn Mende, a.g.e., I, 405.

(ö.256/869),¹⁸⁰² Müslim (ö.261/874),¹⁸⁰³ Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (ö.268/881),¹⁸⁰⁴ İbn Ebî Hayseme (ö.279/892),¹⁸⁰⁵ İbn Ebî ‘Âsım (ö.287/900),¹⁸⁰⁶ Mutayyen (ö.297/909),¹⁸⁰⁷ Hasan b. Süfyân (ö.303/915),¹⁸⁰⁸ ‘Abdân (ö.305/917),¹⁸⁰⁹ Ali b. Sa‘îd el-‘Askerî (ö.305/917),¹⁸¹⁰ Hayseme b. Süleyman¹⁸¹¹ ve ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila‘lâ (ö.347/958)¹⁸¹² bulunmaktadır.

2.2.8.6.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbn Mende, ele aldığı sahâbîlerin neseplerine, onlarla ilgili haberlere ve onları tanıtacak bilgilere fazlaca yer vermemektedir. Tercemesini verdiği kişinin Hz. Peygamber’le sohbetini gösteren bir veya iki hadis rivayetini nakletmekte, bazen söz konusu hadisin farklı tariklerini de zikretmekte¹⁸¹³ ve hadisin durumu hakkında bilgiler vermektedir.¹⁸¹⁴

İbn Mende, siyer ve meğâzî bilginlerinin zikrettiği kimseler,¹⁸¹⁵ Hz. Peygamber’e gelen heyetlerde yer alanlar¹⁸¹⁶ ve hadis metninde veya bir kıssada adı geçenler¹⁸¹⁷ gibi Hadis rivayeti olmayan sahâbîlerin tercemelerini de zikretmektedir. Rahib Bahîra’nın

¹⁸⁰² İbn Mende, a.g.e., II, 560, 777, 860.

¹⁸⁰³ İbn Mende, a.g.e., II, 727, 919.

¹⁸⁰⁴ İbn Mende, a.g.e., I, 239.

¹⁸⁰⁵ İbn Mende, a.g.e., I, 324, 332, II, 570...

¹⁸⁰⁶ İbn Mende, a.g.e., I, 361, 368, 481.

¹⁸⁰⁷ İbn Mende, a.g.e., I, 334.

¹⁸⁰⁸ İbn Mende, a.g.e., I, 434, 497, II, 572.

¹⁸⁰⁹ İbn Mende, a.g.e., I, 191.

¹⁸¹⁰ İbn Mende, a.g.e., I, 206.

¹⁸¹¹ İbn Mende, a.g.e., I, 186, 191, 205, 217...

¹⁸¹² İbn Mende, a.g.e., I, 309, 421, 548.

¹⁸¹³ İbn Mende, a.g.e., I, 187-188, 202,-204, 210, 216-218, 267-270.

¹⁸¹⁴ İbn Mende, a.g.e., I, 209, 270, 275, 280.

¹⁸¹⁵ İbn Mende, a.g.e., I, 183, 250, 295, 312.

¹⁸¹⁶ İbn Mende, a.g.e., I, 191, 193, 194.

¹⁸¹⁷ İbn Mende, a.g.e., I, 232, 251, 263, 264.

tercemesini de zikreden müellif, “Peygamber olarak gönderilmeden önce Hz. Peygamber’i gördü ve ona iman etti.” diyerek muhtemelen onu da sahâbe arasında addetmektedir.¹⁸¹⁸

Müellif eserinde Hz. Peygamber’le suhbeti sabit olanların dışında, Hz. Peygamber’i görenleri¹⁸¹⁹ ve ru’yeti sabit olmasa da Hz. Peygamber zamanına yetişenleri¹⁸²⁰ de zikretmektedir. Bu da İbn Mende’nin, Hz. Peygamber’le suhbeti olmasa da Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olan kimseleri de eserine aldığını göstermektedir.

İbn Mende bazı tercemelerde ise tercemesini zikrettiği kişinin suhbetinin problemlili olduğunu söylemekte¹⁸²¹ veya suhbetinin sabit olmadığına hükmetmektedir.¹⁸²²

İbn Mende, kendisinden önceki bazı müellifleri, hadis rivayetlerindeki yanlışlıklarından¹⁸²³ ve sahâbe olmayı sahâbe arasında addetme yanlışlığına düştüklerinden dolayı da eleştirmektedir.¹⁸²⁴

2.2.8.6.4. Tenkîdi

İbn Mende, tercemesini zikrettiği kişinin suhbetine delalet eden hadislerin durumları ve illetleri hakkında sözü uzattığı için İbnü’l-Esîr tarafından eleştirilmektedir.¹⁸²⁵ Bununla birlikte eser, İbnü’l-Esîr’in temel aldığı dört kitaptan birisidir.¹⁸²⁶

Ebû Nu’aym da birçok yerde adını vermeden “müteahhirûndan biri”,¹⁸²⁷ “bir müteahhir”¹⁸²⁸ ve “vehmedenlerden biri”¹⁸²⁹ şeklindeki ifadelerle hem kendisinden

¹⁸¹⁸ İbn Mende, a.g.e., I, 314.

¹⁸¹⁹ İbn Mende, a.g.e., I, 253.

¹⁸²⁰ Bkz. İbn Mende, a.g.e., I, 174, 175, 175, 199...

¹⁸²¹ İbn Mende, a.g.e., I, 330, 410.

¹⁸²² İbn Mende, a.g.e., I, 213, 434, II, 838, 866.

¹⁸²³ İbn Mende, a.g.e., I, 206, 210, 235, 311.

¹⁸²⁴ İbn Mende, a.g.e., I, 257, 313, 334, 434, 325.

¹⁸²⁵ İbnü’l-Esîr, a.g.e., I, 111.

¹⁸²⁶ İbnü’l-Esîr, a.g.e., I, 110.

¹⁸²⁷ Ebû Nu’aym, *Ma’rifetu’s-sahâbe*, I, 254, 266, 284, 295, 296, 324, II, 614, 616, 713...

¹⁸²⁸ Ebû Nu’aym, a.g.e., III, 1687, V, 2412, 2664, 2724, 2798, 2831, 2869...

yararlandığı hem de tenkit ettiği müteahhir âlimlerden birine işaret etmektedir. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe* adlı eserinde Ebû Nu'aym'ın söz konusu “müteahhirûndan biri”nden yaptığı nakillere de örnek vererek bu kişinin, Ebû Nu'aym'ın çağdaşı İbn Mende olduğunu söylemektedir.¹⁸³⁰

Ebû Nu'aym'ın, İbn Mende'yi eleştirme boyutunun eleştiri sınırlarını aşır taassubiyet boyutuna geçtiği, İbnü'l-Esîr, Ru'aynî¹⁸³¹ ve İbn Hacer tarafından dile getirilmektedir.¹⁸³²

Örneğin İbn Mende, Rukâne b. 'Abdiyezîd'in tercemesinin ardından Rukâne Ebû Muhammed'i zikrederek; “İbn Ebî Dâvûd, birincisiyle diğerini ayrı şahıslar olarak zikretmiştir. Hâlbuki ben ikisinin de aynı kişi olduğunu düşünüyorum.”¹⁸³³ demesine rağmen Ebû Nu'aym, “Müteahhirûndan birisi, birincisiyle ikincisinin farklı kişi olduklarını söylemiştir. Bana göre doğrusu birincisidir.”¹⁸³⁴ demektedir. İbnü'l-Esîr ise Ebû Nu'aym'ın bu tutumunu eleştirerek şöyle demektedir: “Bu hususta İbn Mende'nin eleştirilecek bir yanı yoktur. Çünkü o, sözünü İbn Ebî Dâvûd'a dayandırmış sonra da ikisinin bir kişi olduğunu düşünüyorum demiştir. Öyleyse kim, ona bu eleştiriye yapabilir ki?”¹⁸³⁵

İbn Mende'nin, İbnü's-Seken'den naklettiği bir bilgide vehme düşmesinden dolayı Ebû Nu'aym'ın, sadece İbn Mende'yi eleştirmesini¹⁸³⁶ ise İbn Hacer şöyle reddetmektedir: “Yalnız İbn Mende'yi vehimle suçlamak insafsızlıktır. Çünkü o, İbnü's-Seken'i taklit

¹⁸²⁹ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 191, 195, 210, 238, 254, 274...

¹⁸³⁰ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 160, 165, 188, 198, 216, 262, 339, 462...

¹⁸³¹ Ru'aynî, İsâ b. Süleyman b. Abdillâh er-Rundî el-Endelûsî (ö.632/1234), *el-Câmi' li-mâ fi'l-musannefâti'l-cevâmi' min esmâi's-sahâbeti'l-a'lâm uli'l-fazli ve'l-ahlâm*, thk., Mustafa Bâcû, 1. Basım, I-VI, Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2009, III, 115, 253.

¹⁸³² Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1559/10566.

¹⁸³³ İbn Mende, a.g.e., II, 652.

¹⁸³⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 1117.

¹⁸³⁵ İbnu'l-Esîr, a.g.e., II, 294.

¹⁸³⁶ Ebû Nu'aym, a.g.e., VI, 3005.

etmiştir. İbnü's-Seken ise bu konuda asıl dayanaktır. Dolayısıyla bu hususta İbn Mende'den önce onu kınamak daha önceliklidir.”¹⁸³⁷

Bununla birlikte o, bazı sahâbîlerin isim¹⁸³⁸ ve nesep bilgilerinde¹⁸³⁹ ve bazı kimseleri yanılarak sahâbe ricâlinden saymak¹⁸⁴⁰ gibi hususlarda vehme düştüğü gerekçesiyle haklı olarak da eleştirilmektedir. Nitekim İbn 'Asâkir'in de İbn Mende'nin eserinde çok hata bulunduğunu söylediği nakledilmektedir.¹⁸⁴¹

2.2.8.6.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eser üzerine, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-Medîni (ö.581/1185) tarafından istidrâk çalışması yapıldığı bilinmektedir.¹⁸⁴² Ancak eserin müstakil olarak günümüze ulaştığı bilinmese de ilgili eser, İbnü'l-Esîr'in, *Üsdü'l-ğâbe*'de esas aldığı dört kitaptan birisidir.

2.2.8.7. Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö.430/1038), *Ma'rifetü's-sahâbe*

Ebû Nu'aym'ın, İsfehan'da bulunan sahâbîlere ilişkin eseri ve içerdiği sahâbe bilgileri daha önce geçmişti. Ebû Nu'aym'ın önemli eserlerinden birisi de sahâbîlerle ilgili tercemeleri müstakil olarak ele aldığı *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı eseridir.

Ebû Nu'aym'ın eseri, ilk dönem ile müteahhir dönem arasında geçiş dönemi eseri olarak da kabul edilebilir. Nitekim Ebû Nu'aym'ın, tercemesini verdiği kimselerin açıklamalarında ağırlıklı olarak hadisleri kullanması ve ilgili hadisler hakkında tahlillerde bulunması açısından eser, ilk dönem eserlerine benzerken, içerdiği terceme sayısı ve tercemesini zikrettiği kişilerin kimlikleri açısından ise müteahhir dönem eserlerine benzemektedir. Ancak biz ağırlıklı olarak hadis tahlillerine yer vermesi nedeniyle *Ma'rifetü's-sahâbe*'yi ilk dönem kaynakları arasında zikretmeyi uygun gördük.

¹⁸³⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 1421/10486.

¹⁸³⁸ Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1136.

¹⁸³⁹ İbn Hacer, a.g.e., 326/2187.

¹⁸⁴⁰ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 369.

¹⁸⁴¹ Bkz. Zehebî, *Tezkire*, III, 1033.

¹⁸⁴² Bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 161.

2.2.8.7.1. Tertîbi ve terceme Sayısı

Eserine mukaddimeyle başlayan Ebû Nu‘aym, eserinde takip ettiği metodu şöyle ifade etmektedir: “Kitaba, ashâbın menkıbeleri ve mertebelerine dair haberlerle başladım. Önce Aşere-i mübeşşere’yi, peşinden de ismi Rasûlüllah’ın ismiyle aynı olanları zikrettim. Sonra da geri kalanları alfabetik olarak sıraladım. Rivayet ettikleri hadislerden bir, iki veya daha fazla hadisi zikretmekle yetindim. Buna ek olarak doğum ve vefat bilgilerini de verdim. Hadis rivayetinde zikri geçmeyen veya kendisinden hadis nakledilmeyen kimseleri ise kendileri hakkında gerçeği olmayan ve yanlış bilinen hususları izâle ettikten sonra zikrettim.”¹⁸⁴³

Ebû Nu‘aym bu girizgâhtan sonra Muhâcirlerle Ensâr’ın farkı, ilk Muhâcirlerle diğer Muhâcirlerin farkı, hicretin (Mekke fethinden sonra) kesilme sebebi, Habeşistan hicreti ve Habeşistan hicretine katılanların fazileti, Bedir ehli ve onlara özgü durumlar, sahâbeden Bedr’e katılanların sayısı, Hudeybiye musalahasına katılanların sayısı, Hudeybiye’ye katılanların fazileti, Kureyş’in fazileti, Rasûlüllah’ın (s.a.s.) yaşadığı çağın fazileti, Hz. Peygamber’e arkadaşlık eden ve onu gören kimselerin fazileti, sahâbîlerin bazı üstünlükleri ve sahâbîlerin sayısı gibi konular hakkında bilgiler vermektedir.¹⁸⁴⁴ Ardından da başta Hulefâ-i Râşidîn olmak üzere cennetle müjdelenen on sahâbinin tercemesini, diğer sahâbe tercemelerine nispetle oldukça uzun bir şekilde anlatmaktadır.¹⁸⁴⁵

Daha sonra isimleriyle meşhur olan sahâbîleri ve yanlışlıkla sahâbe ricâli arasında zikredilen kimselerin tercemelerini zikreden Ebû Nu‘aym, bunlardan sonra yine alfabetik olarak sadece künyeleriyle meşhur olan sahâbîleri,¹⁸⁴⁶ ardından da falanın oğlu, falanın babası, falanın amcası, falan kabileden olanlar gibi çeşitli gruplar altında, isimleri mübhem olan sahâbîleri zikretmektedir.¹⁸⁴⁷

¹⁸⁴³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 6.

¹⁸⁴⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 7-20.

¹⁸⁴⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 20-154.

¹⁸⁴⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2827-3054.

¹⁸⁴⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3055-3186.

Erkek sahâbîlerin tercemeleri bittikten sonra kadın sahâbîlerle ilgili bilgilere geçen Ebû Nu‘aym, bu bölümde önce Hz. Peygamber’in kızları,¹⁸⁴⁸ hanımları, boşadığı ve nişanlandığı¹⁸⁴⁹ kimseler hakkında bilgi vermekte ardından da diğer kadın sahâbîleri alfabetik olarak tanıtmaktadır.¹⁸⁵⁰ İsimleri bilinen kadın sahâbîlerden sonra da künyesiyle meşhur olan kadın sahâbîleri,¹⁸⁵¹ peşinden de kadınlardan ismi mübhem olan sahâbîleri¹⁸⁵² zikretmektedir.

Eseri tahkîk edenin numaralandırmasına göre *Ma‘rifetu’s-sahâbe*’de, tekrarlarla ve Ebû Nu‘aym’ın tespitine göre sahâbî olmayanlarla birlikte toplam 4235 terceme bulunmaktadır. Ebû Nu‘aym’ın *Ma‘rifetü’s-sahâbe*’si bu sayıyla, ilk dönemde yazılan ve elimizde bulunan müstakil sahâbe kitaplarından en kapsamlısı ve tercemelerin sınıflandırılması bakımından da en tertiplisidir.¹⁸⁵³ Aynı zamanda o, tercemelerin sınıflandırılması bakımından kendisinden sonra yazılan eserlere de etki etmiştir.¹⁸⁵⁴

2.2.8.7.2. Kaynakları

Ebû Nu‘aym, eserinin mukaddimesinde yararlandığı kaynakları sıralamamaktadır. Ancak eser içerisinde, kendisinden önce gelen müelliflerden bazısının hem ismini hem de yararlandığı kitabın ismini, bazı yerlerde ise müellifin sadece ismini zikretmektedir.

Ebû Nu‘aym’ın yararlandığı müellifler ve adlarını zikrettiği eserler arasında, İbn ‘Abbâs’tan nakledilen tefsir,¹⁸⁵⁵ Mâlik’in (ö.179/795) *el-Muvatta’ı*,¹⁸⁵⁶ İshâk b.

¹⁸⁴⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3187-3200.

¹⁸⁴⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3200-3243.

¹⁸⁵⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3253-3468.

¹⁸⁵¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3469-3577.

¹⁸⁵² Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3581-3597.

¹⁸⁵³ Ebû Nu‘aym’ın, tercemelerin tertibi bakımından kendisinden önce yazılan İbn Mende’nin *Ma‘rifetü’s-sahâbe*’sini örnek aldığı tahmin edilebilir (krş. İbn Mende’nin tertibi). Ancak İbn Mende’nin eserinin büyük bir bölümü elimizde olmadığından kesin bir yargıda bulunmak mümkün görünmemektedir.

¹⁸⁵⁴ Krş. *Üsdü’l-ğâbe*’nin tertibi, s. 302.

¹⁸⁵⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 269.

¹⁸⁵⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1666, V, 2446, VI, 3040.

Râhûye'nin (ö.238/852) *el-Müsned*'i,¹⁸⁵⁷ Buhârî'nin (ö.256/869) *el-Vuhdân*,¹⁸⁵⁸ *es-Sahîh*,¹⁸⁵⁹ *el-Künâ*¹⁸⁶⁰ ve muhtemelen *et-Târîhu'l-kebir*'i,¹⁸⁶¹ Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö.264/877) *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁶² Muhammed b. İbrahim'in (ö.273/886) *el-Fevâid*'i,¹⁸⁶³ Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö.277/890) *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁶⁴ İbn Ebî 'Âsım'ın (ö.287/900) *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁶⁵ Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe'nin (ö.297/909) *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁶⁶ Ebû Ca'fer Muhammed Mutayyen el-Hadramî'nin (ö.297/909) *el-Vuhdân*¹⁸⁶⁷ ve *el-Mefârîd*'i,¹⁸⁶⁸ Hasan b. Süfyân'ın (ö.303/915) *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁶⁹ Serrâc'ın (ö.313/925) *et-Târîh*'i,¹⁸⁷⁰ Beğavî (ö.317/929)'nin *el-Vuhdân*'ı,¹⁸⁷¹ Ebû Arûbe'nin (ö.318/930) *Tabakâtu'l-Cezeriyyîn*¹⁸⁷² ve *Târîhu'l-Cezeriyyîn*'i,¹⁸⁷³ Kadı Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-'Assâl'in (ö.349/960) *et-Târîh*'i,¹⁸⁷⁴ Taberânî'nin (ö.360/970) *el-*

¹⁸⁵⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 115.

¹⁸⁵⁸ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 196, 204, IV, 2082, 2223, 2323, V, 2658.

¹⁸⁵⁹ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 256.

¹⁸⁶⁰ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 771.

¹⁸⁶¹ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 757, 810, 878, 1022, 1061, III, 1281.

¹⁸⁶² Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1545.

¹⁸⁶³ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 202.

¹⁸⁶⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 187.

¹⁸⁶⁵ Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1540, V, 2649, 2980, VI, 3416, 3482.

¹⁸⁶⁶ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 202, 409, II, 517, IV, 1883, VI, 3033.

¹⁸⁶⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 188, III, 1642, IV, 1866, 1947, 1948, 2330 V, 2389, 2587.

¹⁸⁶⁸ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 202, III, 1216, 1599.

¹⁸⁶⁹ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 379, II, 1021, III, 1433, 1643, IV, 1794, 1802.

¹⁸⁷⁰ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 297, V, 2829.

¹⁸⁷¹ Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 2042, 2330, 2341, V, 2505, 2530, 2565.

¹⁸⁷² Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1534.

¹⁸⁷³ Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 2201, 2207.

¹⁸⁷⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 757, IV, 2082, VI, 3577.

Vuhdân,¹⁸⁷⁵ *el-Fevâid*,¹⁸⁷⁶ *el-Mu‘cemu’l-evsat*¹⁸⁷⁷ ve hangisi olduğunu belirtmediği *el-Mu‘cem’i*¹⁸⁷⁸ ve Ebû Ali b. Sa‘îd’in *Târîhu’l-Cezeriyyîn’i*¹⁸⁷⁹ bulunmaktadır.

Eserlerinden yararlandığı anlaşılan fakat eserinin adını zikretmediği diğer müellifler arasında ise ‘Urve b. ez-Zübeyr (ö.94/712), Zührî (ö.124/741),¹⁸⁸⁰ Muhammed b. İshâk (ö.151/768),¹⁸⁸¹ Muhammed b. Hişâm el-Kelbî (ö.204/819),¹⁸⁸² Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö.207/822),¹⁸⁸³ ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826),¹⁸⁸⁴ Medâinî (ö.225/839),¹⁸⁸⁵ Yahyâ el-Himmânî (ö.228/842),¹⁸⁸⁶ Muhammed b. Sa‘d (ö.230/844),¹⁸⁸⁷ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö.235/849),¹⁸⁸⁸ İshâk b. Râhûye (ö.238/852),¹⁸⁸⁹ Osman b. Ebî Şeybe (ö.239/853),¹⁸⁹⁰ Halîfe b. Hayyât (ö.240/854),¹⁸⁹¹ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855),¹⁸⁹² Muhammed b. Humejd (ö.248/862),¹⁸⁹³ ‘Abd b.

¹⁸⁷⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2557, 2650, 2796, 2799, 2954.

¹⁸⁷⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 2348.

¹⁸⁷⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 250, III, 1636.

¹⁸⁷⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1259, 1517, 1599, 1744, 1772, IV, 1965, 2131, 2170.

¹⁸⁷⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 2201, 2207.

¹⁸⁸⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1264.

¹⁸⁸¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1264.

¹⁸⁸² Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2370.

¹⁸⁸³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 212, 386, II, 555, III, 1838, IV, 1803, V, 2370.

¹⁸⁸⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 270

¹⁸⁸⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1605.

¹⁸⁸⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 517.

¹⁸⁸⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2370, 2691, 2703.

¹⁸⁸⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 158.

¹⁸⁸⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 1847.

¹⁸⁹⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., II, 539.

¹⁸⁹¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 173.

¹⁸⁹² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 326, 385, II, 520, 539, 630, 1120, III, 1610, IV, 1877, VI, 3008.

¹⁸⁹³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 2349.

Humeyd (ö.249/863), Dârimî (ö.255/868),¹⁸⁹⁴ Ebû Mes'ûd Ahmed b. el-Furât (ö.258/871),¹⁸⁹⁵ Müslim (ö.261/874),¹⁸⁹⁶ Mûsâ b. Sehl er-Remlî (ö.262/875),¹⁸⁹⁷ Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (ö.268/881),¹⁸⁹⁸ İbn Ebî Hayseme (ö.279/892),¹⁸⁹⁹ Ebû Bekr el-Bezzâr (ö.292/904),¹⁹⁰⁰ Ali b. Sa'îd el-'Askerî (ö.305/917),¹⁹⁰¹ Dûlâbî (ö.310/922), İbn Huzeyme (ö.311/923),¹⁹⁰² İbn Ebî Dâvûd, (ö.316/928),¹⁹⁰³ Ebu'l-'Abbâs İbn 'Ukde el-Kûfî (ö.332/943),¹⁹⁰⁴ Ebû Sa'îd b. Yûnus b. 'Abdila'lâ (ö.347/958),¹⁹⁰⁵ Yahyâ b. Yûnus eş-Şîrâzî¹⁹⁰⁶ ve Tebûzikî¹⁹⁰⁷ gibi âlimler bulunmaktadır.

2.2.8.7.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Ebû Nu'aym, sahâbe bilgisinin tespitine dair metodu hakkında bir bilgi vermemektedir. Ancak ismi Muhammed ile başlayan kimselerin tercemelerinin başında söylediği: "Rasûlüllah (s.a.s.) ile suhbeti olanlardan ismi Muhammed olanların bilgisi, ondan rivayeti olan veya onu gören ya da onun zamanına yetişenler" şeklindeki sözleri, onun eserine, sadece Hz. Peygamber'le uzun süre suhbeti olanları değil, ru'yeti olan¹⁹⁰⁸ veya Hz. Peygamber zamanına yetiştiği halde ru'yeti olmayan kimseleri de aldığını

¹⁸⁹⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1421.

¹⁸⁹⁵ Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 1827.

¹⁸⁹⁶ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 434, II, 1120, V, 2935,

¹⁸⁹⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 874, 1095, III, 1399, IV, 2034.

¹⁸⁹⁸ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 396.

¹⁸⁹⁹ Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 2189, VI, 3058.

¹⁹⁰⁰ Ebû Nu'aym, a.g.e., VI, 3003.

¹⁹⁰¹ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 814.

¹⁹⁰² Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1305, V, 2478, 2670.

¹⁹⁰³ Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 1789, 1828, V, 2414.

¹⁹⁰⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 959.

¹⁹⁰⁵ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 352, 509.

¹⁹⁰⁶ Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1740, IV, 1868.

¹⁹⁰⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 274.

¹⁹⁰⁸ İlgili tercemelerden bazıları için bkz. Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 168, 169, 170, 176, 181, 182, 183, 184, 205, 208, 406, 437.

göstermektedir.¹⁹⁰⁹ Bununla birlikte kendisinden önceki müelliflerin yanlışlıkla sahâbeden addettiklerini de eserinde zikretmektedir.¹⁹¹⁰

Ebû Nu‘aym, ele aldığı tercemeyle ilgili bilginin durumuna göre önce ismini, nesebini, künyesini, fiziksel özelliklerini, katıldığı savaşları, yaşadığı yeri, vefat yerini ve tarihini zikretmektedir. Sonra da söz konusu kimsenin naklettiği bir veya iki hadisi bazen *ومما أسند* diyerek nakletmektedir. Çoğu zaman hadislerin farklı tariklerini ve rivayetlerdeki ihtilafları da uzun uzun anlatmaktadır.

Hadis rivayeti olmayan sahâbîleri de zikreden Ebû Nu‘aym, varsa haklarında bilgi vermektedir.¹⁹¹¹ Nitekim o, hadis metninde veya bir kıssada adı geçeni,¹⁹¹² şairlerin şiirinde zikrettiği kimseleri,¹⁹¹³ Hz. Peygamber’in yazdırdığı mektupta adı geçen kimseyi,¹⁹¹⁴ siyer ve meğâzî uzmanlarının eserlerinde zikrettikleri kimseleri,¹⁹¹⁵ Hz. Peygamber’e heyet olarak gelenleri¹⁹¹⁶ tâbiûndan birinin suhbeti olduğunu söylediği kimseyi¹⁹¹⁷ de sahâbî tercemeleri arasında zikretmektedir.

Ebû Nu‘aym tercemesini zikrettiği bazı kişilerin suhbetinin, ihtilaflı¹⁹¹⁸ veya problemlili¹⁹¹⁹ olduğunu beyan etmektedir. Bazılarının rivayetinin prolemlili olduğunu¹⁹²⁰

¹⁹⁰⁹ İlgili tercemelerden bazısı için bkz. Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 315, 368, 369, 525.

¹⁹¹⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 189-203.

¹⁹¹¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 404, 523, 555, II, 611, 756.

¹⁹¹² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 315, 344, 405, 415, 429, 440, 477, II, 635, 636.

¹⁹¹³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 257.

¹⁹¹⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 330, II, 614, 631, 650, III, 1218, 1233, 1443, 1451, 1548, 1613, 1759, IV, 1893, 1894, 1925, 2166, 2245, 2246, 2291.

¹⁹¹⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 270, 275, 282, 283, 295, 296, 300, 313, 347, 364, 494, 551, II, 635, 642, 697.

¹⁹¹⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 274, 276, 278, 327, 345, 347, 410.

¹⁹¹⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 359.

¹⁹¹⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 301, 507, II, 717.

¹⁹¹⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 339, 348.

¹⁹²⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 346, 350, 584, 585, II, 705.

bazı tercemelerde ise sözü edilen kişinin suhbetini belirtmekle beraber kendisine isnâd edilen hadisin senedinin problemlî olduğunu söylemektedir.¹⁹²¹

Bazen sadece örneğin, ذكره البخاري demekte, hiçbir bilgi vermemektedir.¹⁹²² Bazı yerlerde ise sadece isim zikretmekte, ele aldığı kişiye dair hiçbir bilgi vermemektedir.¹⁹²³ Bazen ilgili ismin sahâbeden olduğuna dair bilginin müteahhir âlimler tarafından zikredildiğine dikkat çekmektedir.¹⁹²⁴

Ebû Nu‘aym birçok yerde tercemesini verdiği kişiyle ilgili olarak, “suhbetinin sahih olduğunu düşünmüyorum”,¹⁹²⁵ “bana göre senedi muttasıl değil”,¹⁹²⁶ “sahâbî olduğunu düşünmüyorum”,¹⁹²⁷ “tâbiûndandır”,¹⁹²⁸ “sahâbeden sayılıyor, fakat suhbeti yok”,¹⁹²⁹ “sahâbe arasında zikredilmiştir fakat tâbiûndandır”¹⁹³⁰ gibi ifadelerle kendi görüşlerini söyleyerek söz konusu kişinin suhbeti olmadığına hükmetmektedir.

Ebû Nu‘aym, kendisinden önceki müelliflerden, aralarında hocalarının da bulunduğu; Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe,¹⁹³¹ ‘Abd b. Humejd,¹⁹³² Beğavî,¹⁹³³ Kadî Ebû Ahmed,¹⁹³⁴ Ebu’l-‘Abbâs el-Herevî,¹⁹³⁵ Ebû Sa‘îd b. ‘Abdila‘lâ,¹⁹³⁶ Ebû Ca‘fer el-

¹⁹²¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., II, 726.

¹⁹²² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 314. Ayrıca bkz. a.mlf., a.g.e., I, 410, III, 1391, 1473.

¹⁹²³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 421, II, 1105.

¹⁹²⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 500-511, II, 724.

¹⁹²⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 187, 188, II, 615, III, 1216.

¹⁹²⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 202.

¹⁹²⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 202, 379.

¹⁹²⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 416.

¹⁹²⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 186.

¹⁹³⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 243, 295, 296, 485.

¹⁹³¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 202.

¹⁹³² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 409.

¹⁹³³ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 201.

¹⁹³⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 198.

¹⁹³⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 200.

Hadramî¹⁹³⁷ Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî¹⁹³⁸ gibi bazı müellifleri ise isimlerde tashîf yapmak¹⁹³⁹ ve bir kişiyi iki kişi sanmak¹⁹⁴⁰ gibi yanlış zanlarla sahâbi olmayanları sahâbeden saydıkları için eleştirmektedir. Bazen de; “bazı kimselerin, bazı nakilcilerin yanılmasıyla sahâbe arasında sayılmaktadır.” diyerek adını vermediği kimselerin yanıldıkları noktaları göstermektedir.¹⁹⁴¹ Hatta ismini vermediği bazı müellifleri; “Hadis imamlarının Müsned’lerinde ve güvenilir hadis hâfızlarının tarihlerinde yer almayan kimseleri toplayıp, eserlerinde zikretmekle meşgul olan kimseler ise hakikati ortaya koymak için değil, eserlerindeki tercemelerin çokluğuyla övünmeyi amaçlayan kimselerdir.”¹⁹⁴² diyerek ağır bir şekilde tenkit etmektedir.

Ebû Nu‘aym, birçok yerde adını vermeden “müteahhirûndan biri”, “bir müteahhir” ve “vehmedenlerden biri” şeklindeki ifadelerle de İbn Mende’yi eleştirmektedir.¹⁹⁴³

2.2.8.7.4. Tenkîdi

İbnü’l-Esîr, İbn Mende’yi eleştirdiği gibi Ebû Nu‘aym’ı da, sahâbeyi tanıtırken çokça hadis nakletmesi, bu hadisler üzerine uzun açıklamalarda bulunması, ilgili şahsın nesebi ve terceme-i hâli üzerinde gerektiği kadar durmaması gibi konulardan dolayı eleştirmektedir.¹⁹⁴⁴ Yine İbnü’l-Esîr, İbn Mende’nin vehme düşerek naklettiği bazı bilgileri, Ebû Nu‘aym’ın, isim vermeden olduğu gibi eserine almasını da tenkit etmektedir.¹⁹⁴⁵

¹⁹³⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 352.

¹⁹³⁷ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 202.

¹⁹³⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 395.

¹⁹³⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 221, 238, 550, II, 633.

¹⁹⁴⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 333, II, 601.

¹⁹⁴¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 287, 297, II, 637, 829.

¹⁹⁴² Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 204.

¹⁹⁴³ Bkz. s. 246-247.

¹⁹⁴⁴ İbnü’l-Esîr, a.g.e., I, 111.

¹⁹⁴⁵ İbnü’l-Esîr, a.g.e., II, 263.

2.2.8.7.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Zehebî, Ebû Nu‘aym’ın *Ma‘rifetu’s-sahâbe* adlı eseri üzerine Ebû Mûsâ el-Medînî (ö.581/1185) tarafından aynı adla istidrâk çalışması yapıldığını söylemektedir.¹⁹⁴⁶ Sehâvî ise Ebû Nu‘aym’ın eseriyle ilgili ‘Abdülğanî b. ‘Abdilvâhid el-Makdisî’nin (ö.600/1203) *el-Îsâbe li evhâmin hasalet fi Ma‘rifeti’s-sahâbe li Ebî Nu‘aym* adlı bir çalışmasının olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴⁷

2.2.9. Diğer Kitaplar

2.2.9.1. İbn Habîb (ö.245/859), *el-Muhabber*

İsmi Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Ömer, künyesi Ebû Ca‘fer’dir. Neseb ve tarih bilginidir. İbnu’l-Kelbî’den rivayetleri vardır.¹⁹⁴⁸ Sahâbîlerle ilgili bilgiler, çok çeşitli ve ilgi çekici tarihi konuları derlediği *el-Muhabber* adlı eserinde yer almaktadır. İbnu’n-Nedîm, *el-Muhabber*’in dışında 44 kitabının adını daha zikretmektedir.¹⁹⁴⁹

İbn Habîb, verdiği bilgilerde herhangi bir senet zinciri kullanmamaktadır. Hz. Peygamber’e biat eden kadınların adını zikrederken Vâkidî’yi kaynak olarak göstermekte¹⁹⁵⁰ bir yerde de رواه الكلبي diyerek Kelbî’den bilgi aktarmaktadır.¹⁹⁵¹

Sahâbîlerle alakalı bölümlerde, Mekke’de kardeş olanlar,¹⁹⁵² Hz. Peygamber’in elçileri,¹⁹⁵³ hanımları,¹⁹⁵⁴ seriyeleri, kumandanları¹⁹⁵⁵ emirleri,¹⁹⁵⁶ mevâlîsi,¹⁹⁵⁷

¹⁹⁴⁶ Bkz. Zehebî, *Tezkire*, IV, 1335.

¹⁹⁴⁷ Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-Muğîs*, IV, 77.

¹⁹⁴⁸ Hatîbu’l-Bağdâdî, a.g.e., II, 277.

¹⁹⁴⁹ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 171.

¹⁹⁵⁰ İbn Habîb, a.g.e., s. 406-432. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 291.

¹⁹⁵¹ İbn Habîb, a.g.e., s. 271.

¹⁹⁵² İbn Habîb, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye (ö.245/859), *Kitâbu’l-Muhabber*, thk., Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dâru’l-Âfâkî’l-Cedîde, 2009, s. 71-75.

¹⁹⁵³ İbn Habîb, a.g.e., s. 75-77.

¹⁹⁵⁴ İbn Habîb, a.g.e., s. 77-99.

¹⁹⁵⁵ İbn Habîb, a.g.e., s. 116-125.

¹⁹⁵⁶ İbn Habîb, a.g.e., s. 125-128.

gördükleri işkenceler nedeniyle Hz. Ebû Bekr tarafından azat edilenler,¹⁹⁵⁸ Hz. Peygamber'e elçi (nakîb) olarak gelenler,¹⁹⁵⁹ Bedir savaşına katılan Sa'd ve Abdullah adındaki sahâbîler,¹⁹⁶⁰ Tebuk savaşına katılmadıkları için ağlayanlar,¹⁹⁶¹ Hz. Peygamber'in casusları,¹⁹⁶² Hz. Peygamber'in müjdecileri,¹⁹⁶³ mevâlî'den Bedr'e katılanlar,¹⁹⁶⁴ Hz. Ali ile birlikte Cemel ve Sıffîn'e katılan sahâbîler¹⁹⁶⁵ gibi çeşitli listelere yer vermekte, bazı yerlerde onların nesepleriyle ilgili bilgileri zikrederek Hz. Peygamber'le suhbetlerini gösteren rivayetleri senetsiz olarak nakletmektedir.

2.2.9.2. İbn Kuteybe (ö.276/889), *el-Ma'ârif*

İsmi Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'dir. Kültürlü bir aile çevresinde yetişen İbn Kuteybe; İshâk b. Râhûye, Câhiz, Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi devrinin hadis, fıkıh, kıraat ve dil alimlerinden dersler aldı.¹⁹⁶⁶

Tefsir, hadis, tarih, dil ve edebiyat alanlarında birçok eser yazan¹⁹⁶⁷ İbn Kuteybe'nin meşhur eserlerinden birisi de Hz. Âdem'den, Abbâsî Halîfesi Müsta'înbillah döneminin sonuna kadar geçen (252/866) devirler hakkında ansiklopedik bilgiler içeren *el-Ma'ârif* adlı eseridir. İbn Kuteybe, ilgili eserde, "Nesebu Rasûlillah ve ahvâluhu ve ahbâru ashâbih" konu başlığı altında sahâbe tercemelerini de ele almaktadır.

¹⁹⁵⁷ İbn Habîb, a.g.e., s. 128-129.

¹⁹⁵⁸ İbn Habîb, a.g.e., s. 183-184.

¹⁹⁵⁹ İbn Habîb, a.g.e., s. 268-269.

¹⁹⁶⁰ İbn Habîb, a.g.e., s. 276-280.

¹⁹⁶¹ İbn Habîb, a.g.e., s. 281.

¹⁹⁶² İbn Habîb, a.g.e., s. 285.

¹⁹⁶³ İbn Habîb, a.g.e., s. 287.

¹⁹⁶⁴ İbn Habîb, a.g.e., s. 287-289.

¹⁹⁶⁵ İbn Habîb, a.g.e., s. 289-293.

¹⁹⁶⁶ Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *DİA*, İstanbul: TDV., Yay., 1999, XX, 145.

¹⁹⁶⁷ Eserleri için bkz. Yazıcı, a.g.e., XX, 147-148.

İbn Kuteybe bu bölümde, önce Hz. Peygamber'in nesebi ve akrabaları¹⁹⁶⁸ sonra hanımları,¹⁹⁶⁹ çocukları¹⁹⁷⁰ ve mevâlîsi¹⁹⁷¹ hakkında bilgi vermekte, ardından Hz. Peygamber'in meğazisiyle alakalı özet bilgiler sunmaktadır. Bu esnada Bedr'e katılmayanlar¹⁹⁷² ve Bedir'de şehit olanlar¹⁹⁷³ gibi çeşitli ashâb listelerini sıralamakta, ardından da sahâbîlere ilişkin tercemelere geçmektedir. Eserinde 138 sahâbînin tercemesine yer vermektedir.¹⁹⁷⁴

Sahâbîlere dair bilgileri çoğu zaman senetsiz rivayet etmektedir. Birçok yerde de قال الواقدي diyerek Vâkıdî'den¹⁹⁷⁵ ve أبو اليقظان قال diyerek Ebu'l-Yakazan'dan,¹⁹⁷⁶ birkaç yerde ise İbn İshâk'tan¹⁹⁷⁷ nakilde bulunmaktadır.

İbn Kuteybe, ele aldığı sahâbînin ismi, nesebi, künyesi, hilyesi, çocukları, mevâlîsi ve vefat tarihleri hakkında bilgi vermekte, bazen kısa hayat hikayesini anlatarak Hz. Peygamber'le suhbetini gösteren rivayetleri zikretmektedir.

2.3. Adı Geçen Kaynaklarda Sahâbe Bilgisinin Ele Alınış Şekilleri

Rical eserleri neseplere, tabakalara, şehirlere ve harf sırasına göre olmak üzere dört esasa göre düzenlenmiştir. Bununla birlikte bu esaslardan üçü veya ikisi bazı eserlerde aynı anda kullanılmaktadır. Örneğin İbn Sa'd, *et-Tabakât*'ı neseplere göre düzenlemekle birlikte ele aldığı ricali sahâbe ve tâbiûn gibi tabakalara da ayırmaktadır. Ayrıca herbirini, yaşadıkları şehirler altında zikretmektedir. Bu yönlerden bakıldığında

¹⁹⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 117-132.

¹⁹⁶⁹ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 132-141.

¹⁹⁷⁰ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 141-143.

¹⁹⁷¹ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 144-149.

¹⁹⁷² İbn Kuteybe, a.g.e., s. 153-154.

¹⁹⁷³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 157.

¹⁹⁷⁴ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 167-342.

¹⁹⁷⁵ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 123; 183, 184, 197, 220, 230, 236, 243, 246, 248, 252, 254, 258, 263, 265, 274, 277, 317, 324, 341,

¹⁹⁷⁶ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 139, 140, 170, 197, 220, 225, 230, 236, 247, 252, 262, 263, 317, 318, 320.

¹⁹⁷⁷ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 168, 171, 183, 184, 197, 252.

hem nesebe, hem tabakaya hem de şehre göre tanzim edildiği söylenebilir. Ancak sahâbe tabakasında nesebi esas aldığı için nesebe göre sıralanan eserler arasında sayılacaktır. Diğer eserlerde de ağır basan yön hangisiyse o başlık altında değerlendirelecektir.

2.3.1. Ensâba Göre Sıralama

Ensâba göre sıralama, önce Kureyş'ten ve Kureyş'ten de Hâşimoğullarından başlamak üzere Hz. Ömer'in Dîvân'da oluşturduğu sistem üzere Hz. Peygamber'e yakınlıklarına göre Kureyş kabilesinin diğer boylarını sıralama şeklinde olmaktadır. Kureyş kabilesinden sonra ise başta yine Hz. Ömer'in Dîvân'da belirlediği üzere 'Abdüleşheloğulları olmak üzere Ensâr kabileleri sıralanmaktadır.

İlk dönem eserlerinden İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât'ın *et-Tabakât*'ı ve İbn Ebî Âsım'ın *el-Âhâd ve'l-mesânî*'si ensâba göre tanzim edilmiştir.

İbn Sa'd, ashâbdan birinci tabaka olarak zikrettiği Bedir savaşına katılanlar ve ikinci tabaka olarak zikrettiği Bedr'e katılmayan ilk Müslümanlarla Uhud ve sonraki savaşlara katılanları ayrıca kadın sahâbîleri neseplerine göre sıralamaktadır. Ancak Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Basra, Horasan, Şam, Cezîre ve Mısır'a yerleşen sahâbîleri neseplerine göre sıralamamaktadır.

İbn Hayyât ise İbn Sa'd gibi sahâbîleri Müslüman olmadaki önceliklerine göre tabakalara ayırmamakta, hepsini bir tabaka olarak değerlendirmektedir. Medine, Kûfe, Basra, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Mısır, Şâmât, Cezîre, Musul ve Horasan'a yerleşen sahâbîleri ele aldığı eserinde az sahâbînin yerleştiği şehirler hariç bütün şehirlerde, ayrıca kitabının sonunda Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde bulunan kadınların sıralamasında nesebe göre tanzimi esas almaktadır.

İbn Ebî 'Âsım ise öncelikle Aşer-i mubeşşere'yi zikretmekte, ardından Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Hârise, Bilâl-i Habeşî, 'Ammâr b. Yâsir gibi ilk Müslümanlardan on yedi sahâbînin tercemelerini vermekte sonra da Kureyş'ten Hâşimoğullarından başlayıp neseplerine göre diğer sahâbîleri sıralamaktadır. Kadın sahâbîlerde ise önce Hz. Peygamber'in kızlarını sonra hanımlarını sonra da diğer sahâbîleri nesep tertibi olmaksızın sıralamaktadır.

Ayrıca Taberî de *el-Muntehab* adlı eserinde Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde bulunmuş olan 134 sahâbîyi, naklettikleri bir hadisle neseplerine göre zikretmektedir.

2.3.2. Alfabetik Sıralama

İlk dönem eserlerinde daha çok ensâba göre sıralama esas alınsa da Arapların Müslüman olan diğer milletlerle karışması, ensâbtan ziyade beldele nispetin yaygınlaşmasına sebep olmuş, neticede ensâba göre yapılan eser telifi azalmış ve alfabetik sistem öne çıkmıştır. Özellikle tercemesi verilen zatı bulmada büyük kolaylık sağlayan bu sistem, ensâba göre sıralamaya nazaran yeni olsa da üçüncü asırdan itibaren kullanılmaktadır.

Elimizdeki en eski alfabetik eser, Buhârî'nin (ö.256/869), *et-Târîhu'l-kebîr*'idir. Buhârî, her harfte ve isimde önce sahâbîleri sonra da diğer ricâli sıralamaktadır. Daha sonraki müelliflerden Tirmizî'nin (ö.279/892) *Tesmiyetu ashâbi'n-Nebî*'si, sahâbîlerle ilgili ayrı bir bölümü bulunan Dûlâbî'nin (ö.310/922) *el-Künâ ve'l-esmâ*'sı, Beğavî (ö.317/929) ve İbn Kâni'nin (ö.351/962) *Mu'cemu's-sahâbe*'si, İbn Hibbân'ın (ö.354/965) *es-Sikât/Târîhu's-sahâbe*'si, Ebu'l-Feth el-Ezdî'nin (ö.374/984) eserleri, İbn Mende (ö.395/1004) ve Ebû Nu'aym'ın (ö.430/1038) *Ma'rifetu's-sahâbe*'si de sahâbîleri alfabetik olarak ele alan eserler arasındadır.

2.3.3. Kronolojik Sıralama

Bu tür eserler vefat tarihini esas alarak oluşturulan eserlerdir. İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonra gelenlerin vefat tarihlerini belirlemeye çalışmışlardır. Her ne kadar vefeyatla ilgili ilk eser hicri dördüncü asırda yazılmış olsa da¹⁹⁷⁸ daha önce de ricalin vefat tarihine göre ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ı ve Taberî'nin *el-Muntehab*'ı, ele aldığı ricali vefat tarihine göre incelemektedir.

Buhârî, eserinde önce Hz. Peygamber'in çok kısa bir sîretini sonra Hz. Fâtıma dışındaki kızlarıyla Hz. Hatice'nin kısa tercemelerini sonra da Hz. Peygamber'in vefatını daha sonra ise Hz. Peygamber'den hadis rivayet edip, Hz. Peygamber hayattayken vefat eden

¹⁹⁷⁸ Vefeyât ile ilgili ilk müstakil çalışmanın, İbn Kâni'nin (ö.351/962) bugün elimizde mevcut olmayan *el-Vefeyât* adlı eseri olduğu söylenmektedir. Bkz., İbn Râfi', Takıyyüddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi', *el-Vefeyât* (Mukaddime), thk., Sâlih Mehdi 'Abbâs, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1982, s. 57.

muhâcir ve Ensâr'dan 16 sahâbî ve vefat zamanları hakkında bilgi vermektedir. Ardından Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında vefat eden sahâbîleri karışık olarak sırlamakta sonra da 40/660 yılından başlayarak onar yıllık periyotlarla 250/864 yılına kadar vefat eden sahâbe, tâbiûn ve etbâ' hakkındaki bilgileri zikretmektedir.

Buhârî, bazı sahâbîlerin vefat tarihini tam olarak vermesine rağmen bazı sahâbîlerde herhangi bir tarih vermemektedir. Fakat hangi halîfe zamanında vefat etmişse o kişinin, ilgili halifenin hilafeti döneminde vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Taberî de *el-Muntehab* adlı eserinde sahâbîlerden, öncelikle "Hicretten Önce Vefat Eden Kadınlar" başlığı altında Hz. Hatice'yi zikretmekte sonra da hicretin 8. yılından itibaren başlayarak 80. yıla kadarki sürede vefat eden 107 sahâbî hakkında bilgi vermektedir.

2.3.4. Yaşadıkları Şehirlere Göre Sıralama

İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât'ın eserleri, elimizdeki en eski tabakât eserleridir. Her ikisi de eserlerini şehirlere göre taksim etmişlerdir. Ancak ensâba öncelik vermeleri nedeniyle onların eserleri ensâba göre taksim edilen eserler arasında zikredilmişti.

Bu iki eserin dışında İbn Ebî Hayseme'nin *et-Târîh*'i, Müslim'in *et-Tabakât*'ı ve İbn Hibban'ın *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*'ı da ele aldıkları ricâli yaşadıkları şehirlere göre tanzim etmişlerdir. Her üçü de ricâlin sıralamasında yalnızca aynı şehirden olmayı esas almışlar, nesep ya da alfabetik sıralamaya yer vermemişlerdir.

Müslim *et-Tabakât*'ında Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden sahâbîlerden sırasıyla Medine, Mekke, Tâif, Kûfe, Basra, Şam, Mısır, Yemen, Rakka, Yemâme ve diğer bölgelerde yaşayan 509 erkek sahâbî ile yine Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde bulunan Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'da yaşayan 98 kadın sahâbînin isimlerini vermektedir. Ayrıca kadın sahâbîlerden sonra da Hz. Peygamber'den hadis rivayet edip, Hz. Peygamber'den önce vefat eden altı sahâbînin isimlerini zikretmektedir.

İbn Ebî Hayseme de eserinde 38'i Mekke, 123'ü Medîne ve 107'si Kûfe'ye yerleşen olmak üzere toplam 268 sahâbînin tercemesine yer vermektedir.¹⁹⁷⁹ Sahâbîleri ilgili

¹⁹⁷⁹ Gökçe, a.g.e., s. 69.

şehirler altında herhangi bir sıra gözetmeksizin serdetmektedir. Yalnız Medine'deki sahâbîleri sıralarken önce Aşer-i mübeşşere'den başlamaktadır.

İbn Hibbân ise eserinde Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Şam, Mısır, Yemen ve Horasan bölgelerinde yaşamış 417 meşhur sahâbî hakkında bilgi vermektedir. İbn Hibban da sahâbîleri, adı geçen şehirler altında zikretmenin dışında herhangi bir sıralama yapmamaktadır.

Müstakil şehir tarihleriyle alakalı eserler de bu kısımda zikredilebilir. Nitekim bu eserlerde, söz konusu şehirde yaşayan kimseler zikredilirken genellikle önce sahâbîler sonra da diğer tabakalardaki raviler tanıtılmaktadır. Bahşel'in (ö.292/904) *Târîhu Vâsıt*'ı, Ebû'l-'Arab'ın (ö.333/944) *Tabakât*'ı, Kuşeyrî'nin (ö.334/945) *Târîhu'r-Rakka*'sı, Ebu's-Şeyh el-İsfehânî'nin (ö.369/979) *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbehân*'ı, Kadı 'Abdülcebâr el-Havlânî'nin (ö.370/980) *Târîhu Dâryâ*'sı, Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf'un (ö.427/1035) *Târîhu Curcân*'ı, Ebû Nu'aym'ın (ö.430/1038) *Zikru Ahbâri İsbehân*'ı, Hatîbu'l-Bağdâdî'nin (ö.463/1070) *Târîhu Medîneti Bağdâd*'ı ve İbn 'Asâkir'in (ö.571/1175) *Târîhu Dimaşk*'ı örnek olarak verilebilir.

2.3.5. Karışık Sıralama

Bazı eserlerde ise sahâbîler, nesep, harf sırası veya yaşadıkları şehre göre tanzim edilmeksizin karışık bir şekilde sıralanmaktadır. Bununla birlikte bu eserlerde de sahâbe tabakası diğer tabakalardan ayrı olarak zikredilmektedir.

Yahyâ b. Ma'în'in (ö.233/847) *et-Târîh*'i,¹⁹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *el-Esâmî ve'l-künâ*'sı,¹⁹⁸¹ İbn 'Abdilhakem'in (ö.257/870) *Futûhu Mısır*'ı,¹⁹⁸² İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *el-Ma'ârif*'i¹⁹⁸³ ve Fesevî'nin (ö.277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*'i¹⁹⁸⁴ bu tür eserlere örnek olarak verilebilir.

¹⁹⁸⁰ Bkz. Yahyâ b. Ma'în, a.g.e., III, 3-60, 144-155.

¹⁹⁸¹ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmî ve'l-künâ*, s. 24-33.

¹⁹⁸² Bkz. İbn 'Abdilhakem, a.g.e., s. 162-220.

¹⁹⁸³ Bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 157-340.

¹⁹⁸⁴ Bkz. Fesevî, a.g.e., I, 238-346. Fesevî sahâbîleri sıralamada harf sırasını takip etmese de aynı isimde olan sahâbîleri birbiri ardınca sıralamaktadır. Örneğin önce Abdullah ismindeki sahâbîleri, sonra Osman sonra Ali sonra Talha sonra da diğer isimlerdeki sahâbîleri sıralamaktadır.

2.4. Sahâbeyi Tespitte Muhaddis ve Müerrihlerin Yöntemleri

Hadisçilerle tarihçilerin haberleri nakletme yöntemlerinin özellikle isnâd kullanımı yönünden birbirinden farklı olduğu bilinmektedir. Sahâbe bilgisinin tespitinde de farklı yöntemlere sahip oldukları görülmektedir. Nitekim tarihçi kimliği öne çıkanlar, telfike başvurmak suretiyle haberle ilgili farklı tariklerinden gelen bilgileri tek bir isnâd altında toplarken,¹⁹⁸⁵ hadisçiler her haberi kendi isnâdı altında zikretmektedirler. Ayrıca hadisçiler her haberi isnatlı olarak verirken, tarihçilerden bir kısmı isnâda gerekli hassasiyeti göstermemekte, bazı bilgilerde hiç isnat kullanmamaktadırlar.

Hadisçilerden, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'i ve Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-târîh*'i gibi rical tarihiyle alakalı eserlerde ayrıca sahâbe ricâlini esas alan ma'rifetu's-sahâbe ve mu'cemu's-sahâbe gibi eserlerde ilgili şahsın sahâbiliği, siyer ve meğâzî bilginlerinin ve sahâbe konusunda uzman olanların verdiği bilgiler ve sahâbe konusunda yazılmış eserlerdeki bilgilerden yola çıkılarak tespit edilse de söz konusu şahsın naklettiği rivayette Hz. Peygamber'le suhbetini gösteren lafızlardan yola çıkılarak yapılan tespitler daha çoktur.

Hadisçilerin hadise sahih veya zayıf hükmünü vermedeki titizliği, sahâbe bilgisinin tespitinde göstermedikleri, senesinde zayıf kimselerin bulunduğu hadisleri sahâbe bilgisinin tespitinde şahid olarak kullandıkları görülmektedir. Örneğin Buhârî, Cehcâh b. Sa'îd el-Ğifârî'yi, Hz. Peygamber'den hadis naklettiğini söyleyerek sahâbe bölümünde zikretmekte fakat hadisinin sahih olmadığını söylemektedir.¹⁹⁸⁶ İbn Hibbân da aynı şahsın tercemesinde; "Suhbeti olduğu söylenmektedir. Fakat hadisinin isnâdında zayıf bir kimse vardır."¹⁹⁸⁷ demektedir. İlgili örnekler, muhaddislerin, tercemesini zikrettikleri kişinin suhbetine işaret eden hadisleri, zayıf olsalar da suhbetlerine delil olarak kullandıklarını göstermektedir.

Muhaddislerin merfû hadise bakarak suhbet hükmünü vermeleri bazı şahısların sahâbeden sayılmalarına yolaçmıştır. Örneğin Buhârî, Yezîd b. Esed el-Kasrî'yi, mu'an'an bir tarikle gelen merfû hadisini naklederek sahâbe kısmında

¹⁹⁸⁵ Bazı örnekler için bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 649, 776.

¹⁹⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 249. Benzer hususlar için bkz. a.mlf., a.g.e., II, 233, IV, 210, V, 27, VI, 312.

¹⁹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 61.

zikretmektedir.¹⁹⁸⁸ Yahyâ b. Ma'în ise Yezîd b. Esed ile ilgili hadise işaret ettikten sonra; "Ailesi, Hz. Peygamber'le suhbetinin olmadığını söylemektedir. Dedeleri Hz. Peygamber'e mülâki olmuşsa ailesi bunu nasıl olur da bilemez?"¹⁹⁸⁹ diyerek sadece merfû bir rivayetin, suhbet için yeterli delil olamayacağına işaret etmektedir. Yahyâ b. Ma'în, Talha b. Musarrif'in babası vasıtasıyla dedesinden, onun da Hz. Peygamber'den merfû olarak naklettiği rivayetle ilgili değerlendirmesinde ise "Muhaddisler, dedesinin (Ka'b b. 'Amr/'Amr b. Ka'b b. Huceyr) Hz. Peygamber'i gördüğünü söylemektedirler. Hâlbuki Talha'nın ailesi, dedesinin suhbeti olmadığını söylemektedir."¹⁹⁹⁰ demek suretiyle hadisçilerin eksik değerlendirmesine dikkat çekmektedir.

İbn Ebî 'Âsım da 'Amr b. Ğaylân es-Sakafi'nin tercemesinde; "Arkadaşlarımız onu müsned hadisler arasına koymuştur. Hâlbuki bana göre onun suhbeti sabit değildir. Nitekim o, Hz. Peygamber'den Bilal yoluyla nakilde bulunmuştur."¹⁹⁹¹ demektir. Bununla birlikte İbn Hacer, İbn Ebî 'Âsım'ın da müsned hadisi çağrıştıran bir haberden dolayı Ziyâd b. Cârîye et-Temîmî'yi sahâbeden addederek¹⁹⁹² aynı hataya düştüğünü söylemektedir.¹⁹⁹³

Hadisçilerin, suhbeti tespit etmede daha çok söz konusu şahsın Hz. Peygamber'le birlikteliğine işaret eden bir veya birkaç hadisi zikretmeleri, suhbeti tespitte yegâne dayanaklarının ilgili şahsın merfû hadis rivayeti olduğunu da göstermemektedir. Örneğin Buhârî, Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs'ın nesebiyle alakalı bilgiyi İbn İshâk'tan, Ecnâdîn savaşında öldürülmesine ilişkin bilgiyi Mûsâ b. 'Ukbe'den naklettikten sonra "lehû suhbe" diyerek sahâbî olduğunu belirtmekte, peşinden; "Fakat hadisi sahih değildir."¹⁹⁹⁴ demektir. Buhârî muhtemelen İbn İshâk ve Mûsâ b. 'Ukbe'den naklettiği bilgilere dayanarak suhbet hükmünü verdiğini ifade etmektedir.

¹⁹⁸⁸ Buhârî, a.g.e, VIII, 317.

¹⁹⁸⁹ İbn Ma'în, a.g.e., III, 487.

¹⁹⁹⁰ İbn Ma'în, a.g.e., III, 30. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 30.

¹⁹⁹¹ İbn Ebî 'Âsım, a.g.e., III, 246. İbn Ebî 'Âsım'ın benzer değerlendirmeleri için bkz. İbn Ebî 'Âsım, a.g.e., III, 247; V, 15.

¹⁹⁹² İbn 'Ebî 'Âsım, a.g.e., III, 426.

¹⁹⁹³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 438/3019.

¹⁹⁹⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 139. Benzer hususlar için bkz. a.mlf., a.g.e, IV, 72, 210; V, 27, 75; VI, 312.

Tarihçi kimliği ağır basanlar ise daha çok ilgili kişinin sohbetiyle alakalı vesikalara, siyer ve meğâzî anlatılarına, siyer ve meğâzî bilginlerinin görüşlerine, söz konusu kişinin aile, akraba ve kabile mensuplarının verdikleri bilgilere dayanmaktadırlar. Konuya ilişkin şu örnekler zikredilebilir.

İbn İshâk anlatıyor: “Abdullah b. Cahş’ın (r.a.) ailesinden birinin iddia ettiğine göre Rasûlüllah (s.a.s.) onu, Hamza (r.a.) ile aynı kabre defnetmişti. Bu bilgiyi sadece Abdullah b. Cahş’ın ailesinden işittim.”¹⁹⁹⁵

Vâkıdî anlatıyor: Sa’îd b. Zeyd (r.a.), ‘Akîk’te öldü. Sonra Medine’ye taşınıp orada gömüldü. Ailesi ve torunları bunu böyle biliyor ve bu şekilde rivayet ediyorlar. Kûfeliler ise onun Kûfe’de öldüğünü söylüyorlar.”¹⁹⁹⁶

İbn Sa’d anlatıyor: “Abdullah b. Muhammed b. ‘Umâre el-Ensârî, Hallâd b. Kays’ın (r.a.), Bedr’e katıldığını söylemektedir. Fakat Muhammed b. İshâk, Mûsâ b. ‘Ukbe, Ebû Ma’ser ve Muhammed b. Ömer onu Bedr’e katılanlar arasında zikretmemektedir. Ben de Abdullah el-Ensârî’nin görüşünün sağlam olduğunu zannetmiyorum. Çünkü diğerleri siyer ve meğâzî konusunda daha bilgilidir.”¹⁹⁹⁷

İbn Hayyât anlatıyor: “Züheyr b. Ebî Selmâ’nin iki oğlu Ka’b ve Buceyr el-Müzenî... Bana bu nesebi, Hubeyre b. ‘Alkame ve Muhammed b. Süveyd el-Müzenî ve diğer Müzenî’ler söyledi.”¹⁹⁹⁸

Tarihçiler hadis rivayetinden ziyade ilgili şahsın ismi, nesebi, künyesi, çocukları, hilyesi, katıldığı savaşlar, vefat yeri ve vefat tarihi, hatta bıraktıkları miras miktarları gibi çok çeşitli konularda da bilgiler vermektedirler.

¹⁹⁹⁵ İbn Hişâm, a.g.e., s. 680; Taberî, *Târîh*, II, 72.

¹⁹⁹⁶ İbn Sa’d, a.g.e., III, 384. Benzer rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 248; Belâzürî, *Ensâb*, I, 219; Taberî, a.g.e., II, 72.

¹⁹⁹⁷ İbn Sa’d, a.g.e., III, 627. Benzer rivayetler için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 48, 168, 401.

¹⁹⁹⁸ İbn Hayyât, *et-Tabakât*, s. 39. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 36, 43; İbn Hişâm, a.g.e., s. 523, 680, 1072; İbn Sa’d, a.g.e., IV, 135; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 248.

2.5. İlk Dönem Kaynaklarında Sahâbenin Tespit Yolları

2.5.1. Suhbet Kavramıyla

Sahâbîlerden bir kısmı, صاحب رسول / Rasûlüllah'a arkadaşlık etti, صاحب رسول / Rasûlüllah'ın arkadaşlarıdır, من أصحاب رسول الله/النبي / Rasûlüllah'ın arkadaşlarıdır ve له صحبة / sohbeti vardır gibi terkiplerle s-h-b maddesi ve ondan türetilen kelimelerle tespit edilmektedir.

Bu tür ifadeleri gerek siyer, meğâzî, tarih ve ensâb kitaplarında ve sahâbe tercemelerini ele alan müstakil eserlerde, gerekse asıl maksadı rical bilgisini tespit etmek olmayan musannef, câmi' ve sünen türündeki hadis kitaplarında da bulmak mümkündür. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

“Urve b. Mudarris; Müslüman oldu ve Hz. Peygamber'e arkadaşlık etti (صحب النبي)...”¹⁹⁹⁹

“Useyr; Rasûlüllah'ın (s.a.s.) arkadaşlarıdır (صاحب رسول الله).”²⁰⁰⁰

Süveyr anlatıyor: “Rasûlüllah'ın ashâbından (من أصحاب رسول الله), kendisine Ebu'l-Hattâb denen birisini işittim...”²⁰⁰¹

“Bişr b. Suhaym el-Ğifârî; Sohbeti vardır (له صحبة).”²⁰⁰²

¹⁹⁹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., VI, 31. Diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., I, 139; Zübeyrî, a.g.e., s. 236; İbn Habîb, a.g.e., s. 295, Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 23; İbn Mâce, “Tahâret”, 17 (hadis no: 319).

²⁰⁰⁰ İbn Sa'd, a.g.e., VII, 67. Diğer örnekler için bkz. Abdürrezzâk, a.g.e., IV, 54; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 265; Müslim, “Salâtu'l-musâfirîn”, 70; Ebû Dâvûd, “Salât”, 153 (hadis no: 900); Belâzürî, *Ensâb*, I, 88.

²⁰⁰¹ İbn Sa'd, a.g.e., VI, 57. Diğer örnekler için bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 404; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., IV, 227; Buhârî, a.g.e., II, 218; Müslim, “Kusûf”, 26; Nesâî, “İstiskâ”, 11 (hadis no: 1520); Belâzürî, a.g.e., I, 257.

²⁰⁰² Buhârî, a.g.e., II, 77. Diğer örnekler için bkz. İbn Ma'în, a.g.e., III, 5; İbn Sa'd, a.g.e., V, 252, Zübeyrî, a.g.e., s. 262; Müslim, “Zikr”, 41; Nesâî, “Cum'a”, 2 (hadis no: 1370).

2.5.2. Hz. Peygamber'in Yakın ve Uzak Akrabasından Olma

Bazı kimseler, Hz. Peygamber'in hanımı ve çocukları gibi ailesinden, halası ve amcası gibi yakın akrabasından, kızının kocası ve üvey evladı gibi hısımlarından, azatlısı, anlaşmalısı ve hizmetçisi gibi Hz. Peygamber'le maddi ve manevi yakınlıklarına vurgu yapılarak sahâbî oluşları çeşitli yönlerden tespit edilmektedir. Bu bilgiler özellikle Hz. Peygamber'in sîretinin anlatıldığı eserlerin sonunda ayrı ayrı başlıklar altında zikredilmekte ayrıca sahâbe terâcimini ele alan eserlerde de ilgili şahısların tercemelerinde bu tür nitelikler belirtilmektedir.

2.5.2.1. Hz. Peygamber'in Ailesinden Olma

Hemen her siyer kitabının ve siyer bilgilerini içeren kitapların sonunda ayrıca kadın sahâbîlerin yer aldığı eserlerde kadınların tercemelerine başlamadan önce Hz. Peygamber'in kızları²⁰⁰³ ve hanımlarının²⁰⁰⁴ yanısıra Hz. Peygamber'in nikâhlanıp sonradan boşadığı ve nişanlanıp sadece nişanlanma sürecinde kalan kimseler²⁰⁰⁵ hakkında ayrı ayrı başlıklarda bilgiler verilmekte ve diğer kadın sahâbîlerden ayrı olarak değerlendirilip tespit edilmektedirler.²⁰⁰⁶

Hz. Peygamber'in hanımlarından bahsedilirken *أم المؤمنين* veya *زوجة النبي* terkipleri, kızlarından bahsedilirken ise *بنت النبي* terkipleri kullanılmaktadır. Şunlar örnek olarak verilebilir:

“Hafsa bint Ömer b. el-Hattâb; Hz. Peygamber'in hanımıdır. Medine'ye hicret eden kadınlardandır...”²⁰⁰⁷

²⁰⁰³ İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 19-40; İbn Habîb, a.g.e., s. 52-53; Belâzürî, *Ensâb*, I, 397-405.

²⁰⁰⁴ İbn İshâk, a.g.e., s. 279-285, 702-706; İbn Hişâm, a.g.e., s. 1124-1129, İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 52-140; İbn Habîb, a.g.e., s. 77-92; Belâzürî, a.g.e., I, 396-453; Taberî, *Târîh*, II, 211-215.

²⁰⁰⁵ İbn İshâk, a.g.e., s. 286-288; İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 141-160; İbn Habîb, a.g.e., s. 93-98; Belâzürî, a.g.e., I, 453-463; Taberî, a.g.e., II, 215-216.

²⁰⁰⁶ Hz. Peygamber'in aile ve akrabaları hakkındaki bilgiler için bkz. Yılmaz, Hayati, *Hz. Muhammed'in Aile ve Akraba Atlası*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 2012.

²⁰⁰⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., VI, 3213.

“...Ömer b. el-Hattab’ın çocuklarından Hz. Peygamber’in hanımı, mü’minlerin annesi Hafsa (r.a.)...”²⁰⁰⁸

Enes b. Mâlik anlatıyor: “Hz. Peygamber’in kızı Ümmü Gülsüm’ün üzerinde alacalı bir giysi vardı.”²⁰⁰⁹

2.5.2.2. Hz. Peygamber’in Yakın Akrabası ve Hısımı Olma

Bazı sahâbîler, Hz. Peygamber’in sütannesi ve sütkardeşleri,²⁰¹⁰ amcası, halası, teyzesi, üvey evladı, torunu, amca, hala ve dayı çocuğu gibi yakın akrabası, bazıları da bacanağı gibi hısım akrabası olarak tespit edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

“Halîme (...) es-Sa’diyye; Rasûlüllah’ın (s.a.s.) sütannesidir.”²⁰¹¹

“Abdullah b. ‘Abdilesed b. Hilâl; Rasûlüllah’ın (s.a.s.) sütkardeşidir...”²⁰¹²

“el-‘Abbâs b. ‘Abdilmuttalib; Ebu’l-Fadl diye künyelenirdi. Rasûlüllah’ın (s.a.s.) amcası ve babasının yaşıtıydı.”²⁰¹³

“Safiyye bint ‘Abdilmuttalib b. Hişâm; Zübeyr b. el-Avvâm’ın annesi, Rasûlüllah’ın (s.a.s.) halasıdır.”²⁰¹⁴

“Selmâ bint Kays Ümmü’l-Münzir el-Ensâriyye; Rasûlüllah’ın (s.a.s.) teyzelerinden biridir...”²⁰¹⁵

“Ömer b. Ebî Seleme b. ‘Abdilesed; Rasûlüllah’ın üvey evladıdır (ريب رسول الله). Annesi, Hz. Peygamber’in hanımı Ümmü Seleme’dır.”²⁰¹⁶

²⁰⁰⁸ Ali b. el-Medîni, *Tesmiyetu men ruviye ‘anhu min evlâdi’l-‘aşera*, thk., Ali Muhammed Cemmâz, 1. Basım, Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1982, s. 80.

²⁰⁰⁹ İbn Sa’d, a.g.e., VIII, 38.

²⁰¹⁰ Bazı eserlerde Hz. Peygamber’in süt anneleri ve sütkardeşleri hakkında müstakil bölümler bulunmaktadır. Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 100-103; İbn Sa’d, a.g.e., I, 108-115.

²⁰¹¹ İbn Mende, a.g.e., II, 938; Ebû Nu’aym, VI, 3252.

²⁰¹² Ebû Nu’aym, a.g.e., III, 1696.

²⁰¹³ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., I, 267.

²⁰¹⁴ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., II, 774.

²⁰¹⁵ Ebû Nu’aym, a.g.e., VI, 3351.

“Abdullah b. ‘Abbâs b. ‘Abdilmuttalib; Hz. Peygamber’in amcasının oğludur... Suhbeti vardır.”²⁰¹⁷

“Zeynep bint Cahş el-Esediyeye; Hz. Peygamber’in halasının kızıdır. Annesi Umeyme bint ‘Abdilmuttalib’dir.”²⁰¹⁸

“Şeddâd b. el-Hâd; İsmi, Üsâme b. ‘Amr b. Abdillâh’tır... Şeddâd, Rasûlullah’ın (s.a.s.) bacanağıdır. Esmâ bint ‘Umeys’in kızkardeşi Selmâ bint ‘Umeys ile evliydi.”²⁰¹⁹

“Vehb b. el-Esved el-Kuraşî; el-Esved b. Vehb olduğu da söylenmiştir. Hz. Peygamber’in dayısının oğludur. Suhbeti ihtilâflıdır.”²⁰²⁰

2.5.2.3. Hz. Peygamber’in Hizmetçisi, Mevlâsı ve Anlaşılması Olma

Bazı sahâbîler de Hz. Peygamber’in hizmetçisi ve mevlâsı (azatlı köle) olmalarıyla tespit edilmektedir. Özellikle Hz. Peygamber’in sîretinin anlatıldığı eserlerin son bölümlerinde Hz. Peygamber’in hizmetçileri²⁰²¹ ve azatlı köleleriyle²⁰²² ilgili hususi bölümler bulunmaktadır.

Hz. Peygamber’in hizmetinde bulunanlar مولى خادم النبي/رسول الله azatlı olanlar ise مولى مولى الله terkipleriyle tespit edilmektedir. Şunlar örnek olarak verilebilir:

“Ruzeyne; Rasûlullah’ın (s.a.s.) hizmetçisidir. Müslüman olmuş ve Rasûlullah’tan (s.a.s.) hadisler nakletmiştir.”²⁰²³

“Eslem Ebû Râfi’; Rasûlullah (s.a.s.)’ın mevlâsıdır.”²⁰²⁴

²⁰¹⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 1939.

²⁰¹⁷ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., V, 116.

²⁰¹⁸ İbn Mende, a.g.e., II, 960.

²⁰¹⁹ İbn Hayyât, a.g.e., s. 8. Hz. Peygamber’in diğer bacanakları için bkz. İbn Habîb, a.g.e., s. 99-110.

²⁰²⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2718.

²⁰²¹ İbn Sa‘d, a.g.e., I, 497-498.

²⁰²² İbn Sa‘d, a.g.e., I, 497-498; İbn Habîb, a.g.e., s. 128-130; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 144-149; Belâzürî, *Ensâb*, I, 467-485; Taberî, *Târih*, II, 216-218.

²⁰²³ İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 311. Başka bir örnek için bkz. Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 231.

Ukeydir b. ‘Abdilmelik... Hz. Peygamber ile mükâtebe akdi yapmıştı.²⁰²⁵

2.5.3. Hz. Peygamber’in Dini ve İdari İşlerde Görevlendirdiği Kimselerden Olma

2.5.3.1. Hz. Peygamber’in Kâtibi Olma

Hz. Peygamber’in hem Kur’ân-ı Kerîm’i yazan vahiy kâtipleri hem de diğer anlaşma, sözleşme, kabile reisleri ve devlet başkanlarıyla yazışmalarını kaleme alan kâtipleri bulunmaktaydı. Bazı eserlerde Hz. Peygamber’in kâtipleriyle ilgili hususi bölümler bulunmaktadır.²⁰²⁶

Vahiy kâtipliği yapan sahâbîlerden bazıısı كاتب الوحي şeklinde tanımlanırken, çoğu كاتب رسول الله / النبي / رسول الله terkihiyle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili şunlar örnek olarak verilebilir:

Zeyd b. Sâbit anlatıyor: “Hz. Ebû Bekr ona şöyle demiş: Sen vahiy kâtibisin. Sen Rasûlüllah’ın (s.a.s.) yanında güvenilir bir kimsesin...”²⁰²⁷

“Hanzala b. er-Rebî‘ (...) el-Useydî et-Temîmî; Rasûlüllah’ın (s.a.s.) kâtibidir.”²⁰²⁸

2.5.3.2. Hz. Peygamber’in Müezzini Olma

Sahâbeden bir kısmı da Hz. Peygamber’in müezzini olma niteliğiyle tespit edilmektedir. Bazı eserlerde Hz. Peygamber’in müezzinleriyle ilgili müstakil bölümler bulunmaktadır.²⁰²⁹ Bu kimseler, sahâbe terâcimini ele alan eserlerde ise Hz. Peygamber’in müezzini (مُؤَدِّنُ رَسُولِ اللهِ), terkihiyle tespit edilmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Semure b. Mi‘yer Ebû Mahzûra el-Cumahî; Rasûlüllah’ın müezzinidir.”²⁰³⁰

²⁰²⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 23.

²⁰²⁵ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 363. Diğer örnekler için bkz. a.mlf. a.g.e., II, 854, Belâzürî, *Ensâb*, I, 483.

²⁰²⁶ Belâzürî, a.g.e., I, 531-532; Taberî, *Târih*, II, 218.

²⁰²⁷ Beğavî, a.g.e., II, 468.

²⁰²⁸ Ebû Nu‘aym, a.g.e., II, 854.

²⁰²⁹ Bkz. Belâzürî, a.g.e., I, 526-529.

²⁰³⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1411. Başka bir örnek için bkz. Beğavî, a.g.e., I, 259.

2.5.3.3. Hz. Peygamber'in Kumandanı Olma

Sahâbîlerden bir kısmı ise Hz. Peygamber'in emir ve kumandanları olarak meşhurdur. Bazı eserlerde Hz. Peygamber'in kumandanlarıyla alakalı müstakil bölümler bulunmaktadır.²⁰³¹ Ayrıca siyer ve meğâzî eserlerinde zikredilen seriyye isimlerinin çoğu da ilgili seriyyenin komutanının adıyla bilinmektedir.²⁰³² Bu kimseler sahâbe tercemelerini ele alan eserlerde أمير رسول الله/النبي terkihiyle tespit edilmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

“el-Münzir b. ‘Amr b. Huneys; Akabe Biatı’na, Bedr ve Uhud savaşına katıldı. Bi’ri Ma’ûne’de öldürüldü. Bi’ri Ma’ûne seriyyesinde Rasûlüllah’ın (s.a.s.) kumandanıydı.”²⁰³³

Bazı sahâbe tercemelerinde ise ilgili sahâbînin Hz. Peygamber'in emir veya kumandan olarak tayin ettiği kimselerden olduğunun tespiti, أمره رسول الله ve بعثه رسول الله şeklindeki fiil cümleleriyle yapılmaktadır. Konuya ilişkin şunlar örnek olarak verilebilir:

“Surad b. ‘Abdillah el-Ezdî; Rasûlüllah (s.a.s.), onu, kavminden Müslüman olanların başına emir tayin etti (...أَمَّرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى مَنْ أَسْلَمَ مِنْ قَوْمِهِ...)”²⁰³⁴

“Sa’d b. Zeyd b. Mâlik; Rasûlüllah (s.a.s.) onu, bir seriyye ile Müşellel’deki Menat putuna gönderdi...”²⁰³⁵

2.5.3.4. Hz. Peygamber'in Kılavuzu Olma

Bazı sahâbîler de Hz. Peygamber’e, çıktığı bir seferde kılavuzluk yaptığından dolayı Hz. Peygamber'in kılavuzu (دليل النبي) şeklinde tespit edilmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

²⁰³¹ İbn Habîb, a.g.e., s. 125-128.

²⁰³² Vâkıdî, a.g.e., s. 391-403; İbn Sa’d, a.g.e., II, 84-94.

²⁰³³ İbn Hibbân, *Târîhu’s-sahâbe*, s. 236.

²⁰³⁴ Ebû Nu’aym, a.g.e., III, 1528.

²⁰³⁵ İbn Sa’d, a.g.e., III, 439.

“Huseyl b. Nuveyre el-Eşca‘î; Hz. Peygamber’in Hayber’e düzenlediği seferde kılavuzuydu.”²⁰³⁶

2.5.3.5. Hz. Peygamber’in Elçisi Olma

Hz. Peygamber, birçok kabile reisine ve devlet başkanına İslam’a davet için elçiler göndermişti. Hz. Peygamber’in sîretini ele alan eserlerin bir kısmında Hz. Peygamber’in elçilerinin listesi ve bereberlerinde götürdükleri mektupların içerikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁰³⁷

Hz. Peygamber’in çeşitli vesilelerle gönderdiği elçiler, ilgili eserlerde Allah’ın Rasûlü’nün elçisi (رسول رسول الله) şeklinde tespit edilmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Abdullah b. Huzâfe b. Kays; Rasûlüllah’ın (s.a.s.), Kısra için yazdırdığı mektubu götüren elçisiydi.”²⁰³⁸

Birçok tercemede ise Hz. Peygamber’in elçi olarak gönderdiği kimseler, بعثه رسول الله şeklinde fiil cümlesiyle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Hâtıb b. Ebî Belta‘a; Rasûlüllah (s.a.s.) onu, İskenderiyye Kralı Mukavkıs’a gönderdi.”²⁰³⁹

2.5.3.6. Hz. Peygamber’in Âmili Olma

Zekâtları toplama, ganimetleri muhafaza etme ve şehirleri yönetmek için görevlendirilen kimselere âmil denmektedir. Bazı eserlerde Hz. Peygamber’in

²⁰³⁶ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 280. Hz. Peygamber’in diğer kılavuzları için bkz. a.mlf., a.g.e., IV, 280; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., IV, 200; İbn Kâni‘, a.g.e., I, 253; Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 467.

²⁰³⁷ Hz. Peygamber’in elçilerinin listesi için bkz. İbn Hişâm, a.g.e., 1095-1096; İbn Habîb, a.g.e., s. 75-77; Belâzürî, *Ensâb*, I, 531. Hz. Peygamber’in elçileri ve onlarla birlikte gönderdiği mektupların içerikleri için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e. I, 258-291.

²⁰³⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 189.

²⁰³⁹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., II, 695.

âmilleriyle ilgili müstakil bölümler bulunmaktadır.²⁰⁴⁰ Bu kimseler, sahâbe tercemelerini ele alan eserlerde ise genelde *عامل النبي/رسول الله* terkihiyle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

“el-Alâ el-Hadramî; Rasûlüllah’ın (s.a.s.), Bahreyn âmiliydi.”²⁰⁴¹

“Sibâ’ b. ‘Urfuta el-Ğifârî; Huneyn savaşı senesinde Hz. Peygamber’in Medine âmiliydi. Ebû Hureyre’nin hadisinde zikri geçmektedir.”²⁰⁴²

Bazı sahâbîler ise Hz. Peygamber’in herhangi bir şey için yönetici veya görevli olarak atadığını gösteren *استعمله النبي*, *استخلفه رسول الله*, *ولاه رسول الله* gibi fiil cümleleriyle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili şunlar örnek olarak verilebilir:

“Beşîr b. ‘Abdilmünzir; Rasûlüllah (s.a.s.) onu, Medîne’ye yönetici tayin etti (*استعمله النبي صلى الله عليه وسلم على المدينة*).”²⁰⁴³

“Külsûm b. el-Husayn Ebû Ruhm el-Ğifârî; Rasûlüllah (s.a.s.) Mekke’nin fethi yılında çıktığı bazı seferlerde onu, Medîne’de kendi yerine bıraktı (*استخلفه النبي على المدينة*).”²⁰⁴⁴

“Attâb b. Esîd; Mekke fethinden dönerken Rasûlüllah (s.a.s.) onu Mekke’ye vali olarak atadı (*ولاه رسول الله - صلى الله عليه وسلم - مكة*).”²⁰⁴⁵

“Temîm b. Useyd; Rasûlüllah (s.a.s.) onu, Harem sınırlarını yenilemek için görevlendirdi (*ولاه النبي صلى الله عليه وسلم تجديد أنصاب الحزم*).”²⁰⁴⁶

²⁰⁴⁰ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 666; Vâkıdî, a.g.e., s. 645-646; Belâzürî, a.g.e., I, 529-531.

²⁰⁴¹ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 2198.

²⁰⁴² Ebû Nu‘aym, a.g.e., III, 1451.

²⁰⁴³ İbn Mende, a.g.e., I, 246.

²⁰⁴⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2388.

²⁰⁴⁵ İbn Hayyât, a.g.e., s. 11.

²⁰⁴⁶ Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 452. Diğer örnekler için bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 496; Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 1736.

2.5.4. Hz. Peygamber’le Yakın Temasta Bulunma

Sahâbîlerin birçoğu, Hz. Peygamber’le birlikte oturma, konuşma, yemek yeme, namaz kılma, yolculuk yapma, konuşma, karşılaşma, Hz. Peygamber’e gelme, biat etme vb. durumlarla yakın temas içerisinde olduklarını gösteren ifadelerinden yola çıkılarak tespit edilmektedir.

2.5.4.1. Hz. Peygamber’in Yanında Bulunma

Sahâbîlerden bir kısmı Hz. Peygamber’in yanında bulunmayı ifade eden كُنْتُ/كُنَّا عند رسول الله gibi ifadelerle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

Ebû ‘Abdirrahmân el-Cehmî anlatıyor: “Biz, Rasûlüllah’ın yanındayken...”²⁰⁴⁷

Üsâme b. Şerîk es-Sa‘lebî anlatıyor: “Bedevîler soru sormaya geldiklerinde Rasûlüllah’ın yanındaydım.”²⁰⁴⁸

2.5.4.2. Hz. Peygamber’le Birlikte Namaz Kılma, Yemek Yeme ve Yolculuk Yapma

Bazı sahâbîler Hz. Peygamber’le birlikte namaz kılma, yemek yeme ve yolculuk yapmayı ifade eden lafızlarla tespit edilmektedir. Konuyla ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

Hârise b. Vehb anlatıyor: “Mina’da Rasûlüllah (s.a.s.) ile birlikte namaz kıldım.”²⁰⁴⁹

‘Alkame b. ‘Ulâse el-‘Âmirî anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.) ile birlikte hayvan kellesi yedim.”²⁰⁵⁰

Ya‘lâ b. Murre anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.) ile yolculuk yaptım...”²⁰⁵¹

²⁰⁴⁷ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 350.

²⁰⁴⁸ İbn Sa‘d, a.g.e., VI, 27.

²⁰⁴⁹ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., IV, 318.

²⁰⁵⁰ Ebû Nu‘aym, a.g.e., IV, 2178.

²⁰⁵¹ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., III, 211. Konuyla ilgili başka örnekler için bkz. İbn Hayyât, a.g.e., s. 100; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 75; Fesevî, a.g.e., I, 276.

2.5.4.3. Hz. Peygamber'in Binek Arkadaşı Olma

Sahâbîlerden bir kısmı da Hz. Peygamber'in terkinde bulunmakla meşhurdur. Bu kimseler de ilgili eserlerde رديف رسول الله terkihiyle tespit edilmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

Ebû Nu'aym anlatıyor: "Her kim el-Fadl b. 'Abbâs'ı zikretmişse el-Fadl, Rasûlüllah'ın (s.a.s.) binek arkadaşıydı demiştir."²⁰⁵²

2.5.4.4. Hz. Peygamber'le Karşılaşma ve Konuşma

Sahâbeden bir kısmı da Hz. Peygamber'le karşılaşmış ve konuşmuş olduğunu ifade eden lafızlara göre tespit edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

'Amr b. Sa'lebe el-Cühenî anlatıyor: "Rasûlüllah (s.a.s.) ile Seyyâle'de karşılaştım ve Müslüman oldum..."²⁰⁵³

Ebû Fatıma el-Ezdî anlatıyor: "Rasûlüllah bana şöyle dedi: Ey Ebû Fatıma! Secdeleri çoğalt..."²⁰⁵⁴

Sender anlatıyor: "Rasûlüllah'a, bana bir tavsiyede bulunur musunuz? dedim..."²⁰⁵⁵

2.5.4.5. Hz. Peygamber'i Ziyarete Gelme

Bazı sahâbîler Hz. Peygamber'e fert olarak veya bir heyetle birlikte gelmeleriyle tespit edilmektedir. Hz. Peygamber'e fert olarak veya heyetle gelme وَفَدَّ fiiliyle ifade edilmektedir.

a) Hz. Peygamber'e fert olarak gelmeye şu tercemeler örnek olarak verilebilir:

A'şâ el-Mâzinî anlatıyor: "Rasûlüllah'a geldim ve şu şiiri okudum..."²⁰⁵⁶

²⁰⁵² Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 2279.

²⁰⁵³ İbn Kâni', a.g.e., II, 199.

²⁰⁵⁴ İbn 'Abdilhakem, a.g.e., s. 80.

²⁰⁵⁵ İbn 'Abdilhakem, a.g.e., s. 97. Konuyla ilgili başka örnekler için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., IV, 284; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 202

²⁰⁵⁶ Buhârî, a.g.e., II, 21.

Muhammed b. Safvân'dan nakledildiğine göre o, Hz. Peygamber'e iki tavşanla gelmiş. Rasûlüllah da (s.a.s.), “*İkisini de ye!*” demiş.²⁰⁵⁷

b) Heyet olarak.

Hz. Peygamber'in sîretinin anlatıldığı eserlerde Hz. Peygamber'e gelen heyetler ve katılımcıları hakkında müstakil başlıklar altında bilgiler verilmektedir.²⁰⁵⁸

Sahâbe tercemelerini ele alan eselerde de Hz. Peygamber'e bir heyetle birlikte gelenler tespit edilerek zikredilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

Abdullah b. Câbir el-‘Abdî anlatıyor: “Hz. Peygamber'e, Kaysoğulları'ndan gelen heyette bulunmuştum.”²⁰⁵⁹

“ez-Zâri‘ b. el-Vâzi‘ el-‘Abdî; Kaysoğulları heyetindeydi.”²⁰⁶⁰

2.5.4.6. Hz. Peygamber'e Biat Etme

Bazı sahâbîler Hz. Peygamber'e biat etmiş olmakla tespit edilmektedir. Bu husus, بایع fiiliyle ifade edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

Ma‘n b. Yezîd es-Sülemî anlatıyor: “Ben, babam ve dedem Rasûlüllah'a (s.a.s.) biat ettik.”²⁰⁶¹

“Amr b. el-Hamik b. el-Kâhin; Vedâ haccında Hz. Peygamber'e biat etti ve sonra da ona arkadaşlık etti.”²⁰⁶²

Bazı kadın sahâbîlerin tercemelerinde de Hz. Peygamber'e biat etmiş oldukları vurgulanmaktadır. İbn Sa‘d'ın kadın sahâbîler bölümünde zikrettiği kadınların çoğu, Hz. Peygamber'e biat eden kadınlardan oluşmaktadır. Bu husus, İbn Sa‘d'ın Muhâcir ve

²⁰⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I, 13.

²⁰⁵⁸ Bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 1058, 1064, 1069, 1070, 1071, 1072, 1077, 1078, 1085, 1087; İbn Sa‘d, a.g.e., I, 291-359.

²⁰⁵⁹ Buhârî, a.g.e., V, 13.

²⁰⁶⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 88.

²⁰⁶¹ İbn Ebî Hayseme, a.g.e., III, 41.

²⁰⁶² Taberî, *Târîh*, II, 546. Konuyla ilgili başka bir örnek için bkz. Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, a.g.e., s. 135.

Ensâr'dan olan kadın sahâbîleri zikretmeden önce kullandığı başlıklardan da anlaşılmaktadır.²⁰⁶³ Şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Busre bint Safvân b. Umeyye; Mus‘ab ez-Zübeyrî şöyle demiştir: Busre, Muğîre b. Sâbit’in nikâhı altındaydı. O, Hz. Peygamber’e biat eden kadınlardandır (وهي من (المبايعات)).²⁰⁶⁴”

2.5.4.7. Hz. Peygamber’in Ziyaret Etmesi

Sahâbeden bir kısmı, Hz. Peygamber’in kendilerine ziyarette bulunması veya uğramasıyla tespit edilmektedir. Şunlar örnek olarak verilebilir:

Süleyman b. Surad anlatıyor: “Rasûlüllah bize geldi ve üç gün yanımızda kaldı.”²⁰⁶⁵

İbn İshâk anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.), Ebû ‘Ayyâş Zeyd b. Sâmit ez-Zurakî’ye uğradı.”²⁰⁶⁶

2.5.4.8. Hz. Peygamber’in Adını Değiştirdiği Kimselerden Olma

Hız. Peygamber, Müslüman olan ve ismi İslam inançlarıyla bağdaşmayan bazı kimselerin isimlerini değiştirmekteydi. Bu kimseler de Hız. Peygamber’in adlarını değiştirmesi nedeniyle sahâbi olarak tespit edilmektedir. Şu örnekler zikredilebilir:

“et-Tayyib b. Berîr; Rasûlüllah onu et-Tayyib olarak adlandırmıştır. Rivayeti yoktur.”²⁰⁶⁷

Muhammed b. Talha b. ‘Ubeydillah anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.) beni, Muhammed olarak isimlendirdi.”²⁰⁶⁸

²⁰⁶³ Bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., VIII, 14, 222, 276, 315. İbn Habîb de eserinde Vâkidi’den naklen Hız. Peygamber’e biat eden kadınların isimlerini müstakil bir bölümde neseplerine göre zikretmektedir. Bkz. İbn Habîb, a.g.e., s. 406-432.

²⁰⁶⁴ Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3271.

²⁰⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu l-kebir*, IV, 1.

²⁰⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmî*, s. 50.

²⁰⁶⁷ İbn Hayyât, *et-Tabakât*, s. 70.

²⁰⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I, 21.

2.5.4.9. Hz. Peygamber'in Hakkında Konuştuğu Kimselerden Olma

Bazı sahâbîler ise Hz. Peygamber'in, hakkında konuşmuş olmasıyla tespit edilmektedir. Hz. Peygamber'in duasına mazhar olmakla sahâbe arasında zikredilen kimseler de bu gruba dâhil edilebilir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

“Rebî‘a b. el-Hâris b. ‘Abdilmuttalib; suhbeti vardır. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *‘Rebî‘a ne güzel adamdır’...*”²⁰⁶⁹

İbn Sa‘d anlatıyor: “Talha b. el-Berâ b. ‘Umeyr; Rasûlüllah’ın, hakkında: *“Allahım! Talha’yı gülerek karşıla...”* dediği kimsedir.”²⁰⁷⁰

2.5.5. Hz. Peygamber’i Görme veya İşitmeye Dayalı İfadeler Kullanmış Olma

Sahâbîlerin birçoğu, salt olarak Hz. Peygamber’le birlikteliklerini gösteren işitme ve görmeye dayalı rivayetlerdeki ifadelerden yola çıkılarak tespit edilmektedir. Sahâbe terâcimini ele alan eserlerin çoğunda söz konusu sahâbînin Hz. Peygamber’i işitme veya görmeye dayalı bir rivayeti varsa mutlaka zikredilmekte veya ilgili rivayete işaret edilmektedir.

2.5.5.1. Hz. Peygamber’i İşitme

Sahâbînin, Hz. Peygamber’den bizzat işiterek naklettiği habere bakılarak tespit edilmesidir. Konuya ilişkin bazı örnekler şunlardır:

Bişr b. ‘Atıyye el-Leysî anlatıyor: “Rasûlüllah’ın şöyle dediğini işittim: *“Ezd bendendir. Ben de ondanım.”*”²⁰⁷¹

Hubşâ b. Cunâde anlatıyor: “Rasûlüllah’ı ...derken işittim.”²⁰⁷²

²⁰⁶⁹ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 127.

²⁰⁷⁰ İbn Sa‘d, a.g.e., IV, 354. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. İbn Sa‘d, a.g.e., III, 224; Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, II, 158.

²⁰⁷¹ İbn Mende, a.g.e., I, 237.

²⁰⁷² İbn Ma‘în, a.g.e., III, 17. Başka bir örnek için bkz. İbn ‘Abdihakem, a.g.e., s. 80.

2.5.5.2. Hz. Peygamber’i Görme

İlgili sahâbînin, Hz. Peygamber’i bizzat gördüğüne dair verdiği bilgiden yola çıkılarak tespit edilmesidir. Konuya dair şunlar örnek olarak verilebilir:

Câbir Ebû Cüreyy el-Huceymî anlatıyor: “Rasûlüllah’ı (s.a.s.), üzerinde bir hırka varken gördüm.”²⁰⁷³

Rebî‘a b. ‘Abbâd anlatıyor: “Rasûlüllah’ı (s.a.s.), Mina’da gördüm.”²⁰⁷⁴

Bazı sahâbîler ise açıkça işitme ve görme ifadesi olmaksızın Hz. Peygamber’den hadis nakletmelerinden yola çıkılarak tespit edilmektedir.

İbn Sa‘d anlatıyor: “el-Hâris b. Nevfel: Basra’da öldü. Orada neslinden olanlar vardır. Rasûlüllah’tan, ölü üzerine namaz kılmak hakkında bir hadis nakletmiştir.”²⁰⁷⁵

“Âmir b. Rebî‘a Hz. Peygamber’in şöyle dediğini nakletti (عن عامر بن ربيعة أن النبي قال):
‘Cenâzeyi gördüğünüz zaman ayağa kalkınız’...”²⁰⁷⁶

2.5.6. Hz. Peygamber Zamanındaki Bazı Gruplar Arasında Zikredilme

Sahâbeden bir kısmı Hz. Peygamber zamanında bizzat Hz. Peygamber tarafından oluşturulan nakîblik, muâhât ve suffa ashâbı gibi siyasi ve sosyal müesseselere mensup olmakla tespit edilmektedir.

2.5.6.1. Nakîblerden Olma

İlk defa hicretten önce ikinci akabe biatı sırasında kullanılan nakîb (ç. nukabâ) terimi, Hz. Peygamber’in, Akabe Biatı’nda kendisine biat eden Medinelilerden on iki kişiyi seçip, Medineli Müslümanların işleriyle ilgilenmeleri ve İslam’a davette bulunmaları için görevlendirmesini ifade etmektedir.²⁰⁷⁷

²⁰⁷³ Buhârî, *et-Târîhu l-kebir*, II, 205.

²⁰⁷⁴ İbn Hayyât, a.g.e., s. 34.

²⁰⁷⁵ İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 14.

²⁰⁷⁶ İbn Ebi Âsım, a.g.e., I, 251.

²⁰⁷⁷ Uyar, “Nakib”, XXXII, 321.

Sahâbe tercemelerini içeren bazı eserlerde ve bazı siyer kitaplarında nakîblerle alakalı müstakil bölümler bulunmaktadır.²⁰⁷⁸ Sahâbe tercemelerini içeren birçok eserde ise ilgili sahâbînin nakîblerden olduğu ayrıca belirtilmektedir. Şunlar örnek olarak verilebilir:

“Berâ b. Ma‘mûr; Hz. Peygamber zamanında vefat etti... Akabe gecesindeki nakîblerden biridir.”²⁰⁷⁹

“Abdullah b. Şibil; Nakîb’tir.”²⁰⁸⁰

2.5.6.2. Hz. Peygamber’in Kardeş İlan Ettiği Kimselerden Olma

Rasûlullah (s.a.s.) Medine’ye hicret ettikten bir müddet sonra Muhâcirler ile Ensâr arasında muâhât (مُواخَاة)/kardeşlik akdi kurmuştu. Bazı siyer kitaplarında Hz. Peygamber’in muâhât akdi kurduğu kimseler hakkında müstakil bölümler bulunmaktadır.²⁰⁸¹ Sahâbe tercemelerini ele alan eserlerde de tercemesi verilen bazı kişilerin, Hz. Peygamber’in muâhât akdi kurduğu kimselerden olduğunun tespiti yapılmaktadır. Konuya ilişkin şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Abdullah b. ‘Abdirrahmân el-Has‘amî Ebû Ruveyha; Rasûlullah’tan (s.a.s.) hadis rivayet etmemiştir. Muhammed b. İshâk’ın naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) onunla Bilal arasında kardeşlik akdi kurmuştu.”²⁰⁸²

2.5.6.3. Suffa Ehlinden Olma

Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettikten sonra arkadaşlarıyla birlikte Mescid-i Nebevî’yi inşa etmiş ve yanında da ashâbının öğrenim görmeleri için bizzat kendisinin de muallimlerinden olduğu suffa/zulle denen bir yer hazırlamıştı. Suffa, aynı zamanda Medine dışından gelenlerin barındığı bir yer olarak da kullanılmaktaydı. Talebelerinin

²⁰⁷⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 383-385; İbn Sa‘d, a.g.e., III, 603-622; İbn Habîb, a.g.e., s. 268-274; Belâzürî, *Ensâb*, I, 252-255.

²⁰⁷⁹ Beğavî, a.g.e., I, 246; İbn Mende, a.g.e., I, 382.

²⁰⁸⁰ İbn Ebî Âsım, a.g.e., IV, 129.

²⁰⁸¹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 433-435. Ayrıca bkz. İbn Habîb, a.g.e., s. 71-75.

²⁰⁸² Beğavî, a.g.e., IV, 280.

sayısı zamanla dört yüze kadar yükselen²⁰⁸³ bu yerde öğrenim görenler, Suffa ehli/ashâbı diye adlandırılmaktadır.²⁰⁸⁴

Suffa'da öğrenim gören bazı sahâbîler, konuya dair eserlerde suffa ashâbı olarak tespit edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

“Abdurrahmân el-Esamm; Gölgelek (ظُلَّة) ashabından yani Suffa ashâbındandır.”²⁰⁸⁵

“Talha b. Abdillâh en-Nadrî; Suffa ehliydendi. O, şöyle anlatıyor: Medine'ye geldim. Orada bir evim yoktu. Ben de Suffa'ya yerleştim.”²⁰⁸⁶

2.5.6.4. Fetih Günü Müslümanlarından Olma

Bazı kimseler Mekke'nin Fethi gününde Müslüman olmalarıyla meşhurdur. Bu kimseler genelde, fetih günü müslüman olanlardandır (مِنْ مُسْلِمَةِ الْفَتْحِ) veya (أَسْلَمَ يَوْمَ الْفَتْحِ) gibi ifadelerle tespit edilmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

“Abdullah b. es-Sâib b. Ebi's-Sâib; Abdullah, Fetih günü Müslüman oldu. Abdullah b. ez-Zübeyr zamanında ölene kadar da Mekke'den ayrılmadı.”²⁰⁸⁷

“Murre b. 'Amr b. Habîb; Fetih günü Müslümanlarındandır.”²⁰⁸⁸

2.5.7. Hz. Peygamber Zamanındaki Olaylara Tanıklık

Sahâbeden bir kısmı da Hz. Peygamber zamanında meydana gelen önemli olaylardan Habeşistan ve Medine hicretlerine, Akabe ve Rıdvan biatlarına, seriyye ve gazvelere ve Vedâ Haccı'na katılmış olmalarıyla tespit edilmektedir.

²⁰⁸³ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 769.

²⁰⁸⁴ Suffa ashâbından olan bazı sahâbîlerin isim listesi için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 18-20.

²⁰⁸⁵ İbn Sa'd, a.g.e., I, 305.

²⁰⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e., VII, 51. Başka bir örnek için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., IV, 297.

²⁰⁸⁷ İbn Sa'd, a.g.e., V, 445.

²⁰⁸⁸ Ebû Nu'aym, a.g.e., V, 2581.

2.5.7.1. Habeşistan Hicretlerine Katılma

Habeşistan hicretleriyle, Mekke müşriklerinin amansız eziyetleri nedeniyle bi'setin beşinci²⁰⁸⁹ ve yedinci yıllarında olmak üzere Habeşistan'a yapılan iki hicret kastedilmektedir. Birincisine dördü kadın 15 kişinin, ikincisinde de on biri kadın 94 kişinin hicret ettiği nakledilmektedir.²⁰⁹⁰

Siyer ve meğazi eserlerinde ve sahâbe tercemelerini ele alan eserlerin bazısında Habeşistan hicretlerine katılanların isimleri, müstakil başlıklar altında zikredilmektedir.²⁰⁹¹

Sahâbe tercemelerini ele alan eserlerde ise ilgili sahâbî zikredilirken Habeşistan'a hicret ettiğine dair bilgi de verilmektedir. Bazen söz konusu sahâbînin birinci veya ikinci Habeşistan hicretine ya da her ikisine katıldığı açıkça zikredilirken, bazen de salt olarak "Habeşistan Muhâcirlerindedir." denilmektedir.

"Osman b. Maz'ûn; birinci Habeşistan Muhâcirlerindendi..."²⁰⁹²

"Şemmâs b. Osman; ikinci Habeşistan hicretine katılanlardandı..."²⁰⁹³

"Ebû Sebre b. Ebî Ruhm; Ebû Sebre, Habeşistan Muhâcirlerindedir. Her iki hicrete de katılmıştır."²⁰⁹⁴

²⁰⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., I, 204.

²⁰⁹⁰ Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., I, 204, 207. Habeşistan'a hicret edenlerin sayılarıyla ilgili rivayetler için bkz. Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 3. Basım, İstanbul: İnsan Yay., 2011, s. 311.

²⁰⁹¹ İbn İshâk, a.g.e., s. 256-260, 494-501; İbn Hişâm, a.g.e., s. 286-293, 893-903; İbn Sa'd, a.g.e., I, 204; Belâzürî, *Ensâb*, I, 198-227.

²⁰⁹² Ebû Nu'aym, a.g.e., IV, 1954.

²⁰⁹³ İbn Sa'd, a.g.e., III, 245.

²⁰⁹⁴ İbn Sa'd, a.g.e., III, 403.

2.5.7.2. Akabe ve Rıdvan Biatlarına Katılma

a) Akabe Biatlarına Katılma

Akabe biatları, Hz. Peygamber'in, Mekke'ye 3 km mesafede bulunan ve Mina sınırlarında yer alan Akabe mevkiinde, bi'setin 12. yılında on iki²⁰⁹⁵ ve 13. yılında ikisi kadın yetmişten fazla²⁰⁹⁶ Medineli Müslümanla biatlaşmasını ifade etmektedir.

Akabe biatlarına katılanların isimleri, sahâbe tercemelerini ele alan bazı eserlerde ve siyer-meğazi eserlerinin bir kısmında müstakil başlıklar altında zikredilmektedir.²⁰⁹⁷

Sahâbe tercemelerini ele alan eserlerin çoğunda ise ilgili sahâbînin adının geçtiği yerde birinci veya ikinci akabe biatına katıldığı zikredilerek ya da salt olarak akabe biatına katıldığını ifade eden **عَقَبِي** kelimesi kullanılarak, söz konusu sahâbînin akabe biatlarından birine katıldığı belirtilmektedir. Konuyla alakalı olarak şu örnekler verilebilir:

“Seleme b. Selâme b. Vakş; Birinci Akabe Biatı'na katıldı...”²⁰⁹⁸

“Sehl b. 'Atîk el-Ensârî; İkinci Akabe Biatı'na katılmıştır. Hz. Peygamber zamanında vefat etmiştir.”²⁰⁹⁹

“Ebû Talha Zeyd b. Sehl b. el-Esved; Akabe Biatı'na katılmıştır (**عَقَبِي**).”²¹⁰⁰

b) Bey'atu'r-Rıdvân'a katılma

Rıdvan Biatı, Hz. Peygamber'in, hicretin altıncı yılında umre ziyareti için çıktığı Mekke yolunda Mekke'ye 17 km uzaklıktaki Hudeybiye'de Mekkelilere temsilci olarak gönderdiği Hz. Osman'ın şehit olduğu haberini alınca, gölgelendiği ağaç altında

²⁰⁹⁵ İbn Sa'd, a.g.e., I, 220.

²⁰⁹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., I, 221.

²⁰⁹⁷ İbn Hişâm, a.g.e., 372-375, 392-403; İbn Sa'd, a.g.e., I, 219-223; Belâzürî, *Ensâb*, I, 239-252; İbn Ebî 'Âsım, a.g.e., III, 399-402.

²⁰⁹⁸ İbn Sa'd, a.g.e., III, 439.

²⁰⁹⁹ İbn Mende, a.g.e., I, 665.

²¹⁰⁰ İbn Ebî 'Âsım, a.g.e., III, 444.

ashabıyla yaptığı biattır. Kur'an-ı Kerim'deki bazı ifadelerden²¹⁰¹ yola çıkarak bu biata, Bey'atu'r-Rıdvân ve Bey'atü's-Şecere, biat eden ashaba da Ashâbu's-Şecere adları verilmiştir.²¹⁰² Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

“Âiz b. ‘Amr el-Müzenî; Rıdvân ağacı ashâbındandı (كان من أصحاب الشجرة).”²¹⁰³

“Abdullah b. Ebî Habîbe el-Eşhelî; Bey'atur-Rıdvân'a katıldı...”²¹⁰⁴

2.5.7.3. Medine'ye Hicret Edenlerden Olma

Bazı kimseler ise Medîne'ye hicret edenler arasında bulunmalarıyla sahâbî olarak tespit edilmektedirler.²¹⁰⁵ Konuyla ilgili olarak şunlar örnek verilebilir:

“Temâm b. ‘Ubeyde; Muhammed b. İshâk'ın naklettiğine göre Medine'ye hicret edenlerdendir.”²¹⁰⁶

“Hadâme/Hazâfe bint Cendel el-Esediyye; Muhammed b. İshâk'tan nakledildiğine göre, Esedoğullarından Medine'ye hicret eden kimselerin isim listesinde Hazâfe bint Cendel de bulunmaktadır.”²¹⁰⁷

2.5.7.4. Hz. Peygamber Zamanındaki Gazve ve Seriyelere Katılma

Tespit edilebildiği kadarıyla Hz. Peygamber zamanında çeşitli sebeplerle toplam 120 seriyye ve gazvenin gerçekleştiği söylenmekte,²¹⁰⁸ Hz. Peygamber'in ise gazvelerden yirmi yedisine, seriyyelerden ise otuz sekizine bizzat katıldığı nakledilmektedir.²¹⁰⁹

²¹⁰¹ Bkz. Fetih sûresi (48) 18. Âyet.

²¹⁰² Bkz. Şulul, a.g.e., 744.

²¹⁰³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 59.

²¹⁰⁴ Ebû Nu'aym, a.g.e., III, 1590.

²¹⁰⁵ Medine'ye hicret edenlerin listesi için bkz. İbn Hişâm, a.g.e., s. 404-409.

²¹⁰⁶ Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 460.

²¹⁰⁷ Ebû Nu'aym, a.g.e., VI, 3319.

²¹⁰⁸ Hz. Peygamber zamanında gerçekleşen gazve ve seriyyelerin sayısı, adları ve sebep ve sonuçları için bkz. Mahmudov, Elşad, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İstanbul: İSAM Yay., 2010, s. 487-493.

²¹⁰⁹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 1097.

Hz. Peygamber katılsa da katılmasa da onun zamanında gerçekleşen bu seriyye ve gazvelere katılanlar, çeşitli görevlerde bulunanlar ve buralarda şehit olanlar sahâbeden sayılmaktadır.

Sahâbe tercemelerini ele alan bazı eserlerde, bazı gazve ve seriyyelere katılan sahâbîler hakkında müstakil bölümler bulunmaktadır.²¹¹⁰ Siyer ve meğâzî türü eserlerde de bazı savaşlara katılanların²¹¹¹ ve şehit olanların²¹¹² isimleri verilmekte ayrıca seriyyeler hakkında bilgi verilirken ilgili seriyyenin komutanı ve katılımcılarıyla alakalı isim listeleri de zikredilmektedir.²¹¹³

Sahâbe tercemelerini ele alan eserlerin çoğunda ise söz konusu sahâbînin Hz. Peygamber zamanında katıldığı gazve ve seriyyeler zikredilerek suhbetleri tespit edilmektedir. Bunlardan özellikle de Bedir, Uhud, Bi'ri Ma'ûne, Recî', Hendek, Hudeybiye, Hayber, Mekke, Huneyn, Tâif ve Tebuk gibi seriyye ve gazvelere katılanlar ve şehit olanlar zikredilmektedir. Konuya ilişkin bazı örnekler şunlardır:

“Bukeyr’in oğulları, ‘Âmir, ‘Âkil, Hâlid ve İyâs; Bedr’e katılmışlardır. Hiçbirisinden nakledilen bir hadis bilmiyoruz.”²¹¹⁴

Mâlik b. ‘Abdillah el-Huzâ‘î anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.) ile bir gazveye katıldım...”²¹¹⁵

Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemî anlatıyor: “Rasûlüllah’ın (s.a.s.), ‘İzam’a gönderdiği seriyyedeydim...”²¹¹⁶

²¹¹⁰ Örneğin Bedr’e katılan sahâbîlerin isimleri ve tercemeleri için bkz. İbn Sa’d, a.g.e., III, 5-627; İbn Ebî Âsım, a.g.e., I, 261-266, III, 403-414.

²¹¹¹ Bkz. Vâkıdî, a.g.e., s. 137-150, 193, 195-196, 199, 357-358, 381, 386, 406, 471, 477, 522, İbn Hişâm, a.g.e., s. 568-593, 923.

²¹¹² Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 354-355, 364, 365, 483-484, 566, 578, Vâkıdî, a.g.e., s. 132-134; 231-235, 265, 356, 480, 522, 585, 614, 624, İbn Hişâm, a.g.e., s. 593-594, 698-704, 738-741, 808-809, 881-882, 918-919, 975-976, 998-999.

²¹¹³ Bkz. İbn İshâk, a.g.e., s. 371-374, 379, Vâkıdî, a.g.e., s. 44-50, 253, 258, 266, 291, 299, 391-404, 493-499, 505-513, 650-655; İbn Hişâm, a.g.e., s. 499, 503, 507-508, 642, 751-752.

²¹¹⁴ İbn Hayyât, a.g.e., s. 24.

²¹¹⁵ İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., IV, 290.

²¹¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 75.

“Sabit’in iki oğlu Mâlik ve Süfyân; Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, onları kitabında Bi’ri Ma’ûne’de şehit olanlar arasında zikretmiştir.”²¹¹⁷

el-Esved b. Hâzim b. Safvân anlatıyor: “30 yaşlarındayken Hz. Peygamber’le Hudeybiye gazvesinde bulundum.”²¹¹⁸

“el-Verd b. Hâlid b. Huzeyfe; Müslüman oldu ve Hz. Peygamber’e arkadaşlık yaptı. Mekke’nin fethinde ordunun sağ cenahındaydı.”²¹¹⁹

“Ebû Bürde b. Niyâr; Mekke’nin fethi esnasında Hâriseoğullarının sancağı ondaydı.”²¹²⁰

2.5.7.5. Vedâ Haccı’na Katılma

Sahâbeden bir kısmı, hicretin onuncu yılında Hz. Peygamber’in vefatından birkaç ay önce yaptığı ve Vedâ Haccı olarak adlandırılan hacca katılmış olmalarına göre tespit edilmektedir. Ancak yaklaşık kırk bin kişinin katıldığı söylenen²¹²¹ Vedâ Haccı’na katılanların çok azı hakkında bilgi bulunmaktadır. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

Sebre b. Ma’bed el-Cuhenî anlatıyor: “Rasûlüllah ile birlikte Veda Haccındaydık...”²¹²²

“Hubşî b. Cünâde es-Selûlî; Vedâ haccına katıldı.”²¹²³

2.5.8. Hz. Peygamber Zamanında Yaşamış veya Vefat Etmiş Olma

Bazı kimseler Hz. Peygamber’le işitme veya görmeye dayalı suhbetleri açık olmasa da Hz. Peygamber zamanında yaşamış olmaları veya o hayattayken Müslüman olarak vefat etmiş olmaları nedeniyle sahâbî olarak tespit edilmektedir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

²¹¹⁷ İbn Sa’d, a.g.e., IV, 371.

²¹¹⁸ İbn Mende, a.g.e., I, 197.

²¹¹⁹ İbn Sa’d, a.g.e., IV, 276.

²¹²⁰ İbn Sa’d, a.g.e., III, 451. Sancaktarların listesi için bkz. Vakîdî, a.g.e., s. 540-541, 552-553.

²¹²¹ Bkz. İbn Kesîr, *el-Fusûl fi sîreti’r-Rasûl*, thk., Muhammed el-’Îd el-Hatrâvî, 4. Basım, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1985, s. 218.

²¹²² İbn Sa’d, a.g.e., IV, 348.

²¹²³ Ebû Nu’aym, a.g.e., II, 896.

ez-Zübeyr el-Kilâbî anlatıyor: Farşlıların Rumları, sonra Rumların Farşlıları sonra da Müslümanların hem Farşlıları hem de Rumları yendiğini gördüm. Bunların hepsi 15 sene içerisinde oldu.²¹²⁴ İlgili rivayet nedeniyle Fesevî, Mekke döneminde Farşlıların Rumları²¹²⁵ ve hicretin ikinci,²¹²⁶ bir rivayete göre altıncı yılında²¹²⁷ Rumların Farşlıları yendiği zamanlarda yaşamış olmasını dikkate alarak ez-Zübeyr el-Kilâbî'yi, sahâbe arasında zikretmektedir.

‘Amr b. Hureys Ebû Sa‘îd el-Mahzûmî anlatıyor: “Bedir günü annemin karnındaydım.”²¹²⁸ Buhârî, ilgili rivayete göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde ‘Amr b. Hureys’in sekiz yaşında olduğunu dikkate alarak onu sahâbe arasında zikretmektedir.

Tirmizî anlatıyor: “Dağfel b. Hanzala; Nesep bilginidir. Rasûlullah’tan işitmeye dayalı bir hadis nakletmemiştir. Hz. Peygamber zamanında yaşadı.”²¹²⁹ Tirmizî, sahâbî olup olmadığı ihtilafli olan Dağfel’in, Hz. Peygamber zamanında yaşamış olmasını dikkate alarak onu sahâbe arasında zikretmektedir.

2.5.9.Sahabîlerle İlgili Müstakil Bir Eserde veya Bölümde Zikredilmiş Olma

Özellikle erken dönemde yazılan eserlere dayanan sonraki dönem eserlerinde, bazı kimseler, Hz. Peygamber’le birlikteliklerini gösteren her hangi bir işaret bulunmasa dahi, daha önceki dönemde yazılan müstakil sahâbe kitaplarında veya sahâbîlerle alakalı müstakil bir bölümde zikredilmiş olmalarına dayanılarak sahâbeden oldukları tespit edilmektedir. Konuya ilişkin şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Hubeyş b. Şureyh Ebû Hafsa el-Habeşî; İshâk b. Süveyd onu, Filistin ve Beyt-i Cibrîn’e yerleşen sahâbîler arasında zikretmiştir.”²¹³⁰

²¹²⁴ Fesevî, a.g.e., I, 279.

²¹²⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XVIII, 450.

²¹²⁶ Taberî, a.g.e., XVIII, 448.

²¹²⁷ Taberî, a.g.e., XVIII, 454.

²¹²⁸ Buhârî, a.g.e., VI, 305.

²¹²⁹ Tirmizî, a.g.e., s. 330.

²¹³⁰ İbn Mende, a.g.e., I, 405. Diğer örnekler için bkz. a.mlf, a.g.e., I, 485, 560, II, 777; Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 255, II, 526, 611, 757, 810, 959, 1022, III, 1390.

BÖLÜM 3: İLK DÖNEM ESERLERİNE DAYALI KAYNAKLAR

3.1. Sahâbe Tercemelerini Esas Alan Eserlerde Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Bu bölümde, esas olarak sahâbe bilgisinin tespitini (ma‘rifetü’s-sahâbeyi) konu edinen müteahhir dönem eserlerindeki sahâbe bilgisi ele alınacaktır. Bu dönemi İbn ‘Abdilber ve eseriyle başlattık. Çünkü daha önceki ma‘rifetü’s-sahâbe türündeki müstakil eserler bir hal tercemesi için gerekli bilgilerden ziyade, tercemesini zikrettikleri kişilerin naklettikleri hadislerin tahlillerine ağırlık vermekte, ilgili kişilerin hayatı hakkında fazla bir bilgi zikretmemektedirler. Bu anlayışın İbn ‘Abdilber’in eseriyle birlikte değiştiği görüldüğünden dolayı İbn ‘Abdilber ve ondan sonra gelen İbnu’l-Esîr, Ru‘aynî, Zehebî, ve İbn Hacer’in eserleri ayrı bir bölümde değerlendirilmiştir.²¹³¹

3.1.1. İbn ‘Abdilber en-Nemerî (ö.463/1070), *el-İstîâb fî ma‘rifeti’l-ashâb*

İsmi, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh b. Muhammed b. ‘Abdilber en-Nemerî’dir. Endülüslü muhaddis, münekkit, edip, tarihçi ve Mâlikî fakihî olan İbn ‘Abdilber 368/978’de Kurtuba da doğmuş, 463/1070’te Şâtıba’da vefat etmiştir. Hadis, fıkıh, tarih, tabakât, edebiyat ve ahlak konularında eserleri vardır.²¹³² En meşhur eserlerinden birisi, ele alınacak olan *el-İstîâb fî ma‘rifeti’l-ashâb* adlı eseridir.

3.1.1.1. Tertîbî ve Terceme Sayısı

Eserine mukaddimeyle başlayan İbn ‘Abdilber, burada öncelikle Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen bazı sahâbe grupları ve faziletleriyle ilgili bilgiler vermekte,²¹³³ ardından da sahâbe bilgisinin önemine değinmektedir. Daha sonra sahâbilere ilişkin çalışmalara değinen İbn ‘Abdilber, konuyla ilgili birçok çalışmanın yapıldığını, kendisinin de bunların çoğunu incelediğini ifade edip, bazı eserlerin ensâb konusunda, bazılarının ise

²¹³¹ Müteahhir dönemde bu eserlerin dışında sahâbilerle alakalı birçok eser kaleme alınmıştır. İlgili eserler için bkz. Eren, a.g.e., s. 385-389.

²¹³² Hakkındaki bilgiler ve eserleri için bkz. Câsim, Leys Su‘ûd, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XIX, 269-272.

²¹³³ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 35-45.

hadis rivayetleri hususunda sözü uzattıklarını söyleyerek kendisinin her iki metodu da mezcetip, öz bilgiler vereceğini belirtmektedir.²¹³⁴

Ele aldığı tercemeleri, Mağriblilerin alfabetik tertibine göre²¹³⁵ tanzim eden İbn ‘Abdilber, sahâbîleri ayrı bir bölümde zikretmemektedir. Her harfte aynı isimde olanları “... باب من إسمه /İsmi olanların bâbı” başlıkları altında zikretmektedir. Bâb oluşturmayacak kadar az olan isimleri ise her harfin sonunda باب الأفراد başlığı altında yine harf sırasına göre sıralamaktadır. Ele aldığı tercemeleri isimlerine göre zikrettiği bu kısımda İbn ‘Abdilber, 2830 tercemeye yer vermektedir.²¹³⁶

İsimlerden sonra künyeleriyle meşhur olan kimselere geçen İbn ‘Abdilber, bu kısımda 391 kişinin tercemesini yine alfabetik olarak zikretmektedir.²¹³⁷

Eserinin son bölümünü kadın sahâbîlere ayıran İbn ‘Abdilber, burada da önce ismiyle (290 kişi), ardından da künyesiyle (119 kişi) meşhur olan kadınları yine harf sırasına göre zikretmektedir.²¹³⁸

Tercemelerin sınıflandırılması açısından *el-İstîâb* ile daha önce yazılan Ebû Nu‘aym el-İsfehânî’nin *Ma‘rifetü’s-sahâbe* adlı eseri karşılaştırıldığında *el-İstîâb*’da ismi bilinmeyen (mübhem) kimselerle ilgili bölümlerin bulunmadığı görülmektedir.²¹³⁹

²¹³⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 46. İbn ‘Abdilber, bu açıklamasına bağlı kalarak *el-İstîâb*’da sahâbîlerin neseplerine ilişkin uzun isim listeleri vermemektedir. Çünkü kendisinin *el-İstîâb*’a giriş niteliğinde, neseplerle ilgili *el-İnbâh ‘alâ kabâilî’r-ruvât* adlı eseri vardır. İbn ‘Abdilber, bu eserinde nesep bilgilerini verirken söz konusu kabileden olan sahâbîlere de temas etmektedir. Eser, İbn ‘Abdilber’in, *el-Kasdu ve’l-ümem fi’t-ta’rifî bi usûli ensâbi’l-‘Arab ve’l-‘Acem* adlı eseriyle birlikte Mektebetü’l-Kudsî tarafından 1350/1931 yılında Kahire’de basılmıştır. İbn ‘Abdilber’in ravilerin künyeleriyle alakalı *el-İstiğnâ fi ma‘rifetü’l-meşhûrin min hameleti’l-‘ilmi bi’l-künâ* adlı eseri de bulunmaktadır. İbn ‘Abdilber, söz konusu eserin birinci bölümünde künyeleriyle meşhur olan sahâbîleri de zikretmektedir. Ancak ilgili bölümdeki tercemelerde zikrettiği bilgiler, *el-İstîâb*’daki künyelerle alakalı bölüme nazaran kısadır. Dolayısıyla *el-İstiğnâ*’daki sahâbîlere ilişkin tercemelerin, *el-İstîâb*’ın künyelerle ilgili bölümünün özeti olduğu söylenebilir. *el-İstiğnâ*, Abdullah Merhûl es-Sevâlîme’nin tahkikiyle Dâru İbn Teymiye tarafından 1985 yılında Riyad’da yayınlanmıştır.

²¹³⁵ Kâtib Çelebi, a.g.e., I, 81. Eserin basılı nüshalardaki tertibi için bkz. Yardım, “el-İstîâb”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2001, XXIII, 315.

²¹³⁶ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 35-762.

²¹³⁷ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 763-855.

²¹³⁸ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 856-923, 924-944.

²¹³⁹ Krş., Ebû Nu‘aym el-İsfehânî’nin eserinin tertibi, s. 249-250.

Her ne kadar eserin adı, sahâbîlerin hepsinin isimlerini kapsadığını zannettirecek şekilde “*el-İstîâb*” olsa da müellif, eserin bütün sahâbîleri kapsayan bir çalışma olmadığını söylemekte, bununla birlikte eserin, ilgili eserlerin en kapsamlısı olduğu düşüncesini dile getirmektedir.²¹⁴⁰

İbn Hacer’in, İbn Fethûn’dan naklettiği bilgiye göre *el-İstîâb*’da toplam 3500 terceme yer almaktadır.²¹⁴¹ Ancak *el-İstîâb*’ın günümüzdeki baskılarındaki sayı bu miktara yakın olsa da 90 ila 130 arasında değişen sayıda daha fazla terceme bulunmaktadır.²¹⁴²

3.1.1.2. Kaynakları

el-İstîâb’ın mukaddimesinde bazı temel kaynakları ve bu kaynaklara ulaştığı senet zincirleri hakkında bilgi veren İbn ‘Abdilber, burada Mûsâ b. ‘Ukbe (ö.141/758) ve İbn İshâk’ın (ö.151/768) *Meğâzî*’lerini, Vâkıdî’nin (ö.207/822) *et-Tabakât* ve *et-Târîh* adlı eserlerini, Halîfe b.Hayyât (ö.240/854), Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/869) ve İbn Ebî Hayseme’nin (ö.279/892) eserlerini, Buhârî’nin (ö.256/869) *et-Târîhu’l-kebîr*’ini, Ebû Ca’fer et-Taberî’nin (ö.310/922) *Zeylu’z-Zeyl*’ini, Serrâc’ın (ö.313/925) *Târîh*’ini, ve Dûlâbî’nin (ö.310/922), ravilerin doğum ve vefatlarını ele alan eserini ve özellikle sahâbe tercemelerini içeren İbnu’l-Cârûd’un (ö.307/919) *el-Âhâd fi’s-sahâbe*, İbnü’s-Seken’in (ö.353/964) *Kitâbu’l-hurûf fi’s-sahâbe* ve ‘Ukaylî’nin (ö.354/965) sahâbîlerle ilgili kitabını zikretmektedir. Ayrıca Ezrakî (ö.250/864), Dûlâbî, Beğavî (ö.317/929) ve İbn Ebî Hâtîm’in (ö.327/938) sahâbîlerle ilgili kitabını mütalaa ettiğini ifade etmektedir.²¹⁴³

²¹⁴⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 46.

²¹⁴¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 8.

²¹⁴² Eseri tahkik edenlerden Tâhâ Muhammed ez-Zeynî’nin numaralandırmasına göre 3625 (bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi’s-sahâbe ve bi zeylihî Kitâbu el-İstîâb fi ma’rifeti’l-ashâb*, I-XIII, Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1993; ‘Âdil Mürşid’in numaralandırmasına göre 3590 (bkz. İbn ‘Abdilber, *el-İstîâb fi ma’rifeti’l-ashâb*, 1. Basım, Beyrut, Dâru’l-A‘lâm, 2002); tahkikini Halil Me’mûn Şeyhâ’nın yaptığı ve kaynak olarak kullandığımız baskıda ise 3630 sahâbî tercemesi yer almaktadır. Ancak Ali Muhammed el-Bicâvî’nin numaralandırmasına göre *el-İstîâb*’da 4225 (bkz. İbn ‘Abdilber, *el-İstîâb fi ma’rifeti’l-ashâb*, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1996) terceme bulunmaktadır. Mecîd Münşid, bu farklılıkların, eser üzerinde istidrâk çalışması yapan birçok âlimin *el-İstîâb*’ın asıl metnine dahil ettikleri tercemelerden kaynaklandığını söylemektedir. Buna göre eseri tahkik edenlerin esas aldığı yazma nüshaların içerdiği terceme sayısına göre, elimizdeki basılı nüshalardaki terceme sayıları da birbirinden farklılık arz etmektedir. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Münşid, Mecîd Halef, *Cuhûdu’l-Hâfiz İbn ‘Abdilber fi dirâseti’s-sahâbe*, 1. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006, s. 150-153.

²¹⁴³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 49.

İbn ‘Abdilber’in, eserin mukaddimesinde zikrettiği kaynakların dışında birçok müellif ve eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında hem müellifi hem de eserinin ismini zikrettiği Mâlik’in (ö.179/795) *el-Muvatta’*,²¹⁴⁴ Ebû Zür‘a ed-Dimaşkî’nin (ö.281/894) *Müsnedu’ş-Şâmiyyîn*,²¹⁴⁵ Bezzâr’ın (ö.292/904) *el-Mukillûn mine’s-sahâbe*,²¹⁴⁶ Ebû Bekr b. Düreyd’in (ö.323/934) *Kitâbu’l-iştikâk*,²¹⁴⁷ Hâkim’in (ö.405/1014) *es-Sahâbe ellezîne nezelû bi-Hurasân*,²¹⁴⁸ Abdülğanî b. Sa‘îd el-Ezdî’nin (ö.409/1018) *el-Mu’telif ve’l-muhtelif*²¹⁴⁹ adlı eserleriyle sadece müelliflerini zikrettiği Esed b. Musâ (ö.212/827),²¹⁵⁰ İbn Hişâm (ö.218/833),²¹⁵¹ İbnu’l-Kaddâh (ö.225/839),²¹⁵² Ali b. el-Medîni (ö.234/848),²¹⁵³ Hafîdu Yûnus (veya İbn Yûnus) olarak bilinen Ebû Sa‘îd ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. ‘Abdila‘lâ (ö.347/958)²¹⁵⁴ ve Dârekutnî’nin (ö.385/995)²¹⁵⁵ eserleri örnek olarak zikredilebilir.²¹⁵⁶

İbn ‘Abdilber, muhtemelen yaşadığı coğrafi bölge itibariyle ma‘rifetü’s-sahâbe alanında önemli eserleri bulunan, İbn Kâni‘, Taberânî, İbn Şâhin, İbn Mende, Ebû Nu‘aym el-İsfehânî ve el-Müstağfirî’nin eserlerinden ise yararlanamamıştır.²¹⁵⁷

²¹⁴⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 209

²¹⁴⁵ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 336.

²¹⁴⁶ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 514

²¹⁴⁷ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 244.

²¹⁴⁸ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 445.

²¹⁴⁹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 657.

²¹⁵⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 136.

²¹⁵¹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 147.

²¹⁵² İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 137.

²¹⁵³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 140.

²¹⁵⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 117, 122.

²¹⁵⁵ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 126, 134.

²¹⁵⁶ İbn ‘Abdilber’in diğer kaynakları için bkz. Münşid, a.g.e., s. 273-440.

²¹⁵⁷ Yardım, “el-İstîâb”, XXIII, 315.

3.1.1.3. İbn ‘Abdilber’in, Eserine Aldığı Kimselerde Aradığı Şartlar

İbn ‘Abdilber, eserin mukaddimesinde Hz. Peygamber’in: “*İnsanların en hayırlısı benim asrımdakilerdir. Sonra onların ardından gelenler, sonra da onların ardından gelenlerdir.*”²¹⁵⁸ hadisine işaret ederek, eserinde sadece suhbeti ve Hz. Peygamber’le mucâleşeti sahih olan kimseleri zikretmekle yetinmediğini, aksine Hz. Peygamber’le mü’min olarak bir kere bile karşılaşmış olanı, bir kere bile göreni ya da Hz. Peygamber’den bir söz işitip de o sözü ondan nakledeni ayrıca Hz. Peygamber zamanında Müslüman anne ve babadan doğup da Hz. Peygamber’in dua ettiği, baktığı ve hayır dilediği kimseleri, Hz. Peygamber’e iman edip zekatını ödeyen fakat yanına varmayan kimseleri de zikrettiğini söylemektedir.²¹⁵⁹

Bu ifadelerle göre İbn ‘Abdilber’in, eserine sadece sahâbeden oldukları bilinen kimseleri değil, bazı şartlarla sahâbe dışındaki kimseleri de aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre İbn ‘Abdilber’in eserine aldığı kimselerde aradığı şartların şunlar olduğu söylenebilir:

- 1- İlgili kişinin suhbetinin ve Hz. Peygamber’le mucâleşetinin sahih olması.
- 2- İlgili kişinin kısa süreli dahi olsa Hz. Peygamber’i mü’min olarak bir kere görmesi. Hicrî 10/632 yılında Hâlid b. Velîd ile birlikte Hâris b. Ka‘b’in heyetinde Rasûlüllah’a (s.a.s.) gelen ve Müslüman olan Şeddâd b. ‘Abdillah el-Kanânî²¹⁶⁰ ve Hz. Peygamber’i Vedâ haccında gören Nebî b. Şerîf örnek olarak verilebilir.²¹⁶¹
- 3- İlgili kişinin, Hz. Peygamber’den hadis rivayet etmiş olması. Nitekim, İbn ‘Abdilber, birçok sahâbînin tercemesinde, tercemesini verdiği kişinin sadece Hz. Peygamber’le suhbetini gösteren görme veya işitmeye dayalı hadislerini zikretmekle yetinmektedir.²¹⁶²
- 4- İlgili kişinin Hz. Peygamber zamanında Mekke ve Medine’de yaşayan Müslüman anne ve babadan doğmuş olması. İbn ‘Abdilber’in, Ali b. ‘Adiy b. Rebî‘a’nın

²¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 442; Buhârî, “Fedâilu’s-sahâbe”, 1 (hadis no: 3650); Tirmizî, “Menâkıb”, 56 (hadis no: 3859).

²¹⁵⁹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 49.

²¹⁶⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 355.

²¹⁶¹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 712.

²¹⁶² Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 74, 90, 91, 95, 125, 132, 356, 357, 385, 556, 867, 874, 882.

tercemesinde; “Cemel günü (36/656) öldürüldü. Bana göre suhbeti sahih değildir. Bir rivayetini de bilmiyorum. Ancak biz bu kişiyi, Rasûlüllah (s.a.s.) zamanında Mekke ve Medîne’de Müslüman anne ve babadan doğmuş olma şartına göre zikrettik.”²¹⁶³ sözü örnek olarak verilebilir.

5- İlgili kişinin Hz. Peygamber’i görmese dahi onun zamanında yaşamış olması. Konuyla alakalı şu örnekler zikredilebilir.

“Amr b. Meymûn el-Evdî; Hz. Peygamber dönemine yetişti ve ona zekât gönderdi. Hz. Peygamber hayattayken Müslüman oldu. Tâbiûnun büyüklerinden sayılmaktadır.”²¹⁶⁴

“Abdurrahmân b. Ğanm el-Eş‘arî; Câhiliyye döneminde yaşamıştır. Rasûlüllah (s.a.s.) zamanında Müslümandı. Fakat onu görmemiş ve ona heyet olarak gitmemiştir.”²¹⁶⁵

3.1.1.4. İbn ‘Abdilber’e Göre Sahâbe

İbn ‘Abdilber eserinde sahâbe kavramının tanımını yapmamaktadır. Ancak onun, bazı sahâbîlerin ya da sahâbeden addedildiği halde kendisinin sahâbeden saymadığı kişilerin tercemelerinde verdiği bilgilerden sahâbeyi, temyiz çağına ulaşmış olduğu halde Hz. Peygamber’i kısa bir süre de olsa gören kimse şeklinde tanımladığı söylenebilir. Konuyla ilgili şu tercemeler örnek olarak zikredilebilir.

“Abdullah b. Sercis; ‘Âsım el-Ahvel, Abdullah b. Sercis hakkında; ‘Hz. Peygamber’i gördü fakat suhbeti yoktur.’ demektedir. Hâlbuki sahâbe arasında zikredilmesi hususunda âlimler arasında bir ihtilaf yoktur. İlgili âlimler, Hz. Peygamber’le karşılaşma, onu görme ve ondan hadis işitme hususundaki görüşlerine göre onun suhbeti olduğunu (له صحبة) söylemektedirler. ‘Âsım el-Ahvel ise sanırım az sayıda olan bazı âlimlerin benimsediği suhbet tanımını kastetmektedir.”²¹⁶⁶ Bu sözlerinden anlaşıldığına göre İbn ‘Abdilber, Hz. Peygamber’le birlikte bulunma süresi az olduğu için ‘Âsım el-Ahvel’in, ru’yetini geçerli fakat suhbetini geçersiz saydığı Abdullah b.

²¹⁶³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 545. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 79, 211, 324, 364, 382, 394, 418, 488.

²¹⁶⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 580.

²¹⁶⁵ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 423. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 270, 274, 291, 294, 357-358, 364.

²¹⁶⁶ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 457.

Sercis'i²¹⁶⁷ sahâbeden sayarak, az bir süre de olsa Hz. Peygamber'i göreni sahâbe kavramı içerisinde değerlendirmektedir.

İbn 'Abdilber, 'Ubeydullah b. Ma'mer b. Osman'ın tercemesinde ise "Bazıları onun hakkında; 'Hz. Peygamber'e arkadaşlık etti (صحاب النبي).'" ve "Hz. Peygamber'in ashâbının yaşı en küçük olanıydı." demektedir. Bu yanlıştır. Zira yaşı küçük olduğundan dolayı böyle bir kimse için Hz. Peygamber'e arkadaşlık etti (صحاب النبي) cümlesi kullanılmaz. Fakat Hz. Peygamber'i gördüğü söylenebilir. Nitekim Rasûlullah (s.a.s.) vefat ettiğinde "çocuktur."²¹⁶⁸ diyerek temyiz yaşına varmayan kimseleri sahâbe kavramına dahil etmemektedir.

İbn 'Abdilber'in temyiz yaşı için altı yaşından daha yukarıdaki bir yaşı tercih ettiği de Abdullah b. 'Utbe b. Mes'ûd'un tercemesinde verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. O, şöyle demektedir: "Ukaylî, onu sahâbe arasında zikrederek yanlışa düştü. Çünkü o, tâbîûdir. Şu kadar var ki o, Hz. Peygamber zamanında doğdu ve Hz. Peygamber'e getirildi. O da onu eliyle sıvazladı... Kendisi bu hususta şöyle demektedir: 'Beş veya altı yaşlarında bir çocukken Hz. Peygamber'in beni odasında oturttüğünü... hatırlıyorum.'²¹⁶⁹

3.1.1.5. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbn 'Abdilber ele aldığı sahâbînin ismini, nesebini, künyesini, katıldığı savaşları, bazen doğum ve vefat tarihlerini ve varsa Hz. Peygamber'den naklettiği bir veya iki hadisi zikretmektedir. Bazı sahâbîleri Hz. Peygamber'e gelen heyetlere katılmış olmalarıyla²¹⁷⁰ bazılarını ise hadis metninde adının geçmesiyle tespit etmekte,²¹⁷¹ bazı tercemelerde ise isim ve neseb bilgisini zikrettikten sonra sadece له صحبة demekle yetinmektedir.²¹⁷²

²¹⁶⁷ Bkz. Zehebî, *Siyer*, II, 2391.

²¹⁶⁸ İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 413.

²¹⁶⁹ İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 471-472.

²¹⁷⁰ Bkz. İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 139, 140, 163, 264, 359.

²¹⁷¹ Bkz. İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 87, 156, 179.

²¹⁷² İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 291, 339, 667.

Sahâbîlerden bir kısmını ise daha önce yazılmış eserlerde sahâbîler arasında zikredilmelerine göre tespit etmektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

“Hirâş el-Kelbî; sahâbe arasında zikredilmiştir. Bunun dışında, hakkında bir bilgi bilmiyorum.”²¹⁷³

“Sa’d b. Süveyd b. Kays; sahâbe arasında zikredilmiştir. Rivayeti olduğunu bilmiyorum.”²¹⁷⁴

Bazen sahâbîlerle ilgili eserlerde zikredilen kişinin suhbetini kendisi de onaylamaktadır. Örneğin Süleyman b. Rebî‘a el-Bâhîlî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Ukaylî, onu sahâbe arasında zikretti. Ebû Hâtim er-Râzî ise suhbeti olduğunu söylemektedir. Bana göre de o, ‘Ukaylî ve Ebû Hâtim’in söylediği gibidir. Nitekim Ömer b. el-Hattâb onu Kûfe’ye kadı olarak göndermişti.”²¹⁷⁵

İbn ‘Abdilber, sahâbe bilgisinin tespitinde Hz. Peygamber’i görme veya işitmeye dayalı muttasıl hadis rivayetlerine önem vermekte, tek bir tarikle de gelse ilgili hadisi suhbet için yeterli görmektedir.²¹⁷⁶ Ancak söz konusu rivayet tek bir tarikle varid olmuşsa ve rivayeti nakleden zayıf bir kimseyse, hadisin isnâdında zayıf kimseler varsa, hadis muztarib veya mürsel ise ya da mezkûr kişi meçhul ise söz konusu hadis rivayetini suhbet için yeterli görmemektedir. Konuyla alakalı şu örnekler zikredilebilir.

“Sa’d b. Zeyd et-Tâî; hakkında ihtilaf edilmiştir. Suhbeti sahih değildir. Çünkü hadisini ondan sadece Cemîl b. Zeyd zikretmiştir. Yahyâ b. Ma‘în ise Cemîl b. Zeyd hakkında leyse bi sikatin/sika değildir demektedir.”²¹⁷⁷

²¹⁷³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 238. İbn Hacer ise Hirâş el-Kelbî’nin, İbn ‘Abdilber’in, ondan önce zikrettiği Hirâş b. Ümeyye b. el-Fadl olduğunu, İbn ‘Abdilber’in ikisini farklı kişiler zannederek ayrı tercemelerde zikrettiğini söylemektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 338/2238.

²¹⁷⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 311. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 133, 211, 389, 550, 908.

²¹⁷⁵ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 327.

²¹⁷⁶ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 75, 76, 87, 115, 210.

²¹⁷⁷ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 311. İbnü’l-Esîr, Sa’d b. Zeyd’e isnâd edilen hadisi zikrettikten sonra hadisin senedindeki Cemîl b. Zeyd’in aynı hadisi, Zeyd b. Ka‘b, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. ‘Abd gibi başka şahıslardan da rivayet ettiğine değinerek, hadisin muztarib oluşunu Cemîl b. Zeyd’e bağlamakta fakat Sa’d b. Zeyd’in suhbeti konusunda bir hüküm vermemektedir (bkz. İbnü’l-Esîr, a.g.e., II, 435). İbn Hacer ise Sa’d b. Zeyd’in tercemesinde, Zeyd b. Ka‘b’in tercemesine yönlendirmede bulunarak (bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 486/3652), ilgili hadisin Zeyd b. Ka‘b’e ait olduğuna işaret etmektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 455/2936.

“Racâ b. el-Cellâs; bazıları onu sahâbe hakkında telif edilen eserlerde zikretmiştir. Hadisi, ... şeklindedir. Hâlbuki hadisin isnâdı zayıftır. Böyle bir kimseyle meşgul olunmaz.”²¹⁷⁸

“Abdurrahmân b. Ebî ‘Umeyre; hadisi muztaribtir. Sahâbe arasında zikredilemez.”²¹⁷⁹

“Abdullah b. el-Hâris; onu sahâbe arasında zikrettiler. Bana göre sahâbe arasında zikredilmesi doğru değildir. Çünkü bana göre hadisi mürseldir.”²¹⁸⁰

“Abdullah b. Safvân el-Huzâ‘î; bazıları onu Hz. Peygamber’den hadis nakleden raviler arasında zikrederek suhbeti olduğunu söylemiştir. Bana göre o, tanınmayan meçhul bir kimsedir.”²¹⁸¹

İbn ‘Abdilber’in meçhul ravileri ve hadisi zayıf bir tarikle nakledilen kimseleri sahâbeden saymaması, suhbet hükmünü vermede ihtiyatlı davrandığını göstermektedir. Bunun yanında eldeki delillere göre suhbeti olmadığını söylediği birçok kimsenin tercemesinin sonunda *والله أعلم*/Allah en iyi bilendir sözünü zikretmesi²¹⁸² de eldeki verilere göre objektif olmaya çalıştığına işaret etmektedir.

İbn ‘Abdilber tek bir tarikle ve muztarib bir isnatla gelse de sika ravilerin naklettiği bazı hadislerin ravisini ise sahâbeden saymaktadır. el-Hakem b. Osman es-Sakafi’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onun, abdest konusunda, isnâdı muztarip, tek bir hadisi vardır. Bu nedenle Hz. Peygamber’den hadis işitmediği söylenmektedir. Hâlbuki bana göre Hz. Peygamber’den işitmesi sahihtir. Çünkü bu hadisi, aralarında Sevrî’nin de bulunduğu sika raviler nakletmiş, hıfz ve itkanda onun gibi olan hiç kimse de ona muhalefet etmemiştir.”²¹⁸³

²¹⁷⁸ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 264. Başka bir örnek için bkz. a.mlf. a.g.e., s. 257.

²¹⁷⁹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 413. Başka bir örnek için bkz. a.mlf. a.g.e., s. 418.

²¹⁸⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 444. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 70, 297, 315, 351, 445.

²¹⁸¹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 463. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 354.

²¹⁸² İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 70, 257, 362, 444,

²¹⁸³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 197.

Bazı kimselerin tercemesinde ise hadisi hüccet olmayacak derecede muztarib olsa da له صحبة/suhbeti vardır, ifadesini kullanmaktadır.²¹⁸⁴ Muhtemelen bu gibi durumlarda söz konusu kişinin suhbeti hususunda hadis rivayeti dışındaki bilgilere dayanmaktadır.

Bazı tercemelerde ilgili şahısların suhbetlerinin ihtilafı veya problemlili olduğunu söylemekte, kesin bir yargı belirtmemektedir. Şunlar örnek olarak verilebilir.

“Assâme b. Kays el-Becelî; sahâbe arasında zikredilmektedir. Bana göre suhbeti problemlidir. Çünkü suhbetini gösteren hiçbir delil bulamadım.”²¹⁸⁵

“Ziyâd b. ‘Îyâd el-Eşhelî; suhbeti hususunda ihtilaf edilmiştir.”²¹⁸⁶

“Şeccâr es-Sülemî; Hz. Peygamber’den hadis nakletmiştir. Fakat hadisinin mürsel olmasından korkarım.”²¹⁸⁷

İbn ‘Abdilber bazı tercemelerde ise sahâbî olup olmadığına dair herhangi bir hüküm bildirmemektedir. Şu örnekler zikredilebilir:

“Sinân ed-Damrî; Hz. Ebû Bekr, irtidat edenlerle savaşmak için Medine’den çıktığı zaman onu yerine bıraktı.”²¹⁸⁸

“Ubeydullah b. et-Teyyihân; ‘Ubeydullah b. ‘Utbe b. et-Teyyihân da denmektedir. Yemâme savaşında şehit oldu.”²¹⁸⁹

İbn ‘Abdilber, sahâbî olmadığı halde ilgili şahsı sahâbe arasında zikreden kimseleri, bazen isim vererek bazen de ismini zikretmeksizin eleştirmektedir. Konuya ilişkin şunlar örnek olarak verilebilir:

²¹⁸⁴ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 447.

²¹⁸⁵ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 591. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 297, 371.

²¹⁸⁶ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 281. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 235.

²¹⁸⁷ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 361. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 301.

²¹⁸⁸ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 339. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 149, 367, 860.

²¹⁸⁹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 490. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 322, 397, 481, 491.

“Süveyd b. Cebele el-Fezârî; Hz. Peygamber’den hadis nakletmiştir. Ebû Zür’a ed-Dimaşkî onu, Şamlıların naklettiği müsned hadisler arasında zikrederek hata etmiştir. Çünkü onun suhbeti yoktur. Hadisi mürseldir.”²¹⁹⁰

“Hâlid b. Eymen el-Me‘âfirî; onu, İbn Ebî Hâtim bu şekilde zikretmiştir. Bu bir hatadır. Çünkü sahâbe arasında böyle bir kimse bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim’den başka hiç kimse de onu sahâbe arasında zikretmemiştir.”²¹⁹¹

3.1.1.6. Tenkîdi

İbnu’s-salâh, *el-İstîâb*’ın, ma‘rifetü’s-sahâbe konusundaki en güzel ve en faydalı eserlerden olduğunu teslim etse de İbn ‘Abdilber’i, “sahâbîler arasında meydana gelen tartışmaları, hadisçilerden değil de çok haber nakletme ve doğrularla yanlışları birbirine karıştırma özellikleri ağır basan ahbârîlerden/tarihçilerden nakletmesi” sebebiyle eleştirmektedir.²¹⁹² Nevevî de onun bu eleştirisini hiçbir açıklama yapmadan İbnu’s-Salâh’ın, *Ulûmu’l-hadîs*’i üzerine yazdığı *İrşâdü tullâbi’l-hakâik* adlı eserinde tekrar etmektedir.²¹⁹³ Sehâvî ise Nevevî’den naklederek aynı eleştiriyi eserinde zikretmektedir.²¹⁹⁴ İlgili müelliflerin hangi bilgilerden dolayı İbn ‘Abdilber’i eleştirdikleri açık değildir. Konuyla ilgili bir araştırmaya da rastlanılmamıştır. Bu nedenle konunun aydınlatılması için bir çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

İbn Hacer ise, “İbn ‘Abdilber daha önceki müelliflerin eserlerindeki tercemeleri kapsadığını zannettiği için eserinin adını *el-İstîâb* koydu. Halbuki birçok kimseyi eserinde zikretmedi.” diyerek eserin ismi noktasından eleştiride bulunmaktadır.²¹⁹⁵

²¹⁹⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 347.

²¹⁹¹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 227. İbn ‘Abdilber, İbn Ebî Hâtim’in onu sahâbeden zikrettiğine dair sözünde ve buna göre İbn Ebî Hâtim’i eleştirisinde yanılmış olmalıdır. Çünkü İbn Ebî Hâtim, Hâlid b. Eymen’in tercemesinde onun sahâbeden olduğunu söylememekte ve Hâlid b. Eymen’den naklettiği rivayet de onun sahâbî olduğunu göstermemektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., III, 320. İbn Hacer de Hâlid b. Eymen’in tâbî olduğunu söyledikten sonra İbn Abdilber’in, İbn Ebî Hâtim’i yadırgadığını fakat buna gerek olmadığını çünkü Hâlid’in durumunun zaten açık olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Hacer, s. 318/2358.

²¹⁹² Bkz. İbnu’s-Salâh, a.g.e., s. 301.

²¹⁹³ Bkz. Nevevî, *İrşâd*, s. 193.

²¹⁹⁴ Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 76.

²¹⁹⁵ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 8.

3.1.1.7. Üzerine Yapılan Çalışmalar

el-İstîâb'ın birçok sahâbe bilgisini içermesi nedeniyle şöhret bulup Endülüs'te ve diğer İslam beldelerinde yayılması ve kabul görmesi, başta Endülüslü âlimler olmak üzere birçok âlim tarafından eser üzerine zeyl, hâşiye, istidrâk ve ihtisar çalışmalarının yapılmasına yolaçmıştır.

Bir kısmı günümüze kadar ulaştığı bilinmeyen bu eserlere Ebû Ali el-Ğassânî (ö.498/1104), Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Fethûn (ö.520/1126), Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Lahmî er-Raşâtî (ö.542/1147), İbnu'l-Emîn diye meşhur olan Ebû İshâk İbrahim b. Yahyâ et-Tuleytulî (ö.544/1149),²¹⁹⁶ İbnu'd-Debbâğ diye bilinen Ebu'l-Velîd Yûsuf b. 'Abdilazîz (ö.546/1151) ve Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed et-Tenûhî'nin (ö.558/1162)²¹⁹⁷ zeyl ve istidrâk çalışmaları ile Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Mûsâ el-Kelâ'î'nin (ö.634/1236) *Meydânu's-sâbikîn ve hilyetu's-sâdikîne'l-musaddikîn*, Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf'un *Ravzatu'l-ahbâb fî muhtasari'l-İstîâb*, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Halîlî'nin *İ'lâmu'l-isâbe bi-a'lâmi's-sahâbe*²¹⁹⁸ adlı ihtisar çalışmaları örnek olarak verilebilir.²¹⁹⁹

Bu eserler arasında Ğassânî, İbn Fethûn, Raşâtî ve İbnu'l-Emîn'in zeyl ve istidrâkleri meşhurdur. Hatta İbn Hacer, İbn Fethûn'dan naklederek, *el-İstîâb*'ın şartlarını taşıyan istidrâklerinin neredeyse *el-İstîâb*'ın içerdiği terceme sayısına ulaştığını söylemektedir.²²⁰⁰

²¹⁹⁶ İbnu'l-Emîn et-Tuleytulî'nin *el-İstîâb* üzerine yaptığı ve 872 tercemeyi ihtiva eden bu çalışması, Hannân el-Haddâd'ın tahkikiyle *el-İstidrâk 'ale'l-İstîâb* adıyla iki cilt olarak Fas Krallığı Evkaf Bakanlığı tarafından 2008 yılında yayınlanmıştır.

²¹⁹⁷ Seyyidü'ş-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 413.

²¹⁹⁸ Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 162.

²¹⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Emîn, Ebû İshâk İbrahim et-Tuleytulî el-Kurtubî (ö.544/1149), *el-İstidrâk 'ale'l-İstîâb*, (mukaddime), dirâse ve thk., Hannân el-Haddâd, 1. Basım, I-II, Fas: Vizâratul-Evkâf, 2008, I, 46-120. Ayrıca bkz. Münşid, a.g.e., s. 154-158; Seyyidü'ş-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 413.

²²⁰⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 8.

3.1.2. ‘İzzüddîn İbnu’l-Esîr (ö.630/1232), *Üsdü’l-ğâbe fî ma‘rifeti’s-sahâbe*

İsmi ‘İzzüddîn Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî’dir. Muhaddis ve ediplerin olduğu bir aileden gelen²²⁰¹ ‘İzzüddîn, 555/1160 yılında Cizre’de doğmuş, 630/1232 yılında Musul’da vefat etmiştir. Tarih ve ensâb bilgini olan ‘İzzüddîn İbnu’l-Esîr, içerdiği sahâbe bilgileri ele alınacak olan *Üsdü’l-ğâbe* adlı eserin dışında *el-Kâmil fî t-târîh* ve *el-Lubâb fî tehzîbi’l-ensâb* adlı eserlerin de yazarıdır.

Üsdü’l-ğâbe, içerdiği sahâbe bilgisi bakımından bu alanda kendi dönemine kadar yazılanların en kapsamlısıdır. Müellif, eserin mukaddimesinde telif sebebini şöyle açıklamaktadır: “Sahâbe hakkında birçok kimse eser yazmıştır. Ancak bunların en kapsamlı olanları İbn Mende, Ebû Nu‘aym ve İbn ‘Abdilber’in eserleridir. Bu eserleri incelediğimde her birinin farklı bir metot takip ettiğini ve birinin zikrettiği ismi diğerinin zikretmediğini gördüm. Daha sonra gelen Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekr b. Ebî ‘Îsâ el-İsfehânî de İbn Mende’nin eserine almadığı kimseler hakkında istidrâk çalışması yaparak İbn Mende’nin eserinin 1/3’i oranında bir eser telif etti. Ben de bunların dördündeki bilgileri toplayıp, Ebû Ali el-Ğassânî ve diğer musanniflerin İbn ‘Abdilber üzerine yaptıkları istidrakleri eklemeyi düşündüm. Fakat dünya meşguliyetleri buna mani oldu. Sonra Şam bölgesine yolculuk yaptım ve bu arada Beytü’l-Makdis’i ziyaret ettim. Burada muhaddislerin ileri gelenleriyle birlikte oldum. Hepsi de birçok âlimin sahâbe konusunda eser telif ettiğini fakat tercemesini verdikleri kişilerin nesepleri, sohbetleri ve katıldıkları savaşlar gibi birçok konuda ihtilaf ettiklerini, bu konuda doğruyu öğrenmek istediklerini söylediler. Böylece beni, daha önce düşündüğüm şey hususunda teşvik ettiler. Ben de memleketime dönünce hemen işe koyuldum...”²²⁰²

²²⁰¹ Kendisi gibi kardeşleri, *Câm‘iu’l-usûl li ahâdîsi’r-Rasûl* ve *en-Nihâye fî ğarîbi’l-hadîs* adlı eserlerin yazarı Mecdüddîn Ebu’s-Sa‘âdât el-Mübarek b. Muhammed İbnu’l-Esîr (ö.606/1209) ile çeşitli edebiyat kitapları yazarı Ziyâuddîn Ebu’l-Feyh Nasrullah b. Muhammed İbnu’l-Esîr (ö.637/1239) de meşhur alimler arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sandıkçı, “İbnu’l-Esîr Kardeşler”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, sy. 6, ss. 61-77. Ayrıca bkz. Özaydın, Abdülkerim, “İbnu’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2000, XXI, 26-27; Koçkuzu, Ali Osman, “İbnu’l-Esîr, Mecdüddin”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2000, XXI, 28-29; Durmuş, İsmail, “İbnu’l-Esîr, Ziyâeddin”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2000, XXI, 30-32.

²²⁰² İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 110-111.

Bu ifadelere göre İbnu'l-Esîr'in, zikrettiği dört müellifin kitabını esas almakla birlikte bunların dışındaki başka eserlerden de yararlanarak kendisinin eklediği tercemelerle eserini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserine mukaddimeyle başlayan İbnu'l-Esîr, burada öncelikle sahâbe bilgisinin tespitinin önemine değinmekte, ardından da bu eserini telif etme sebebi, eserinin tertîbi ve kaynakları hakkında bilgiler vermektedir.

Mukaddimededen sonra Hz. Peygamber'in kısa sîretiyle devam eden İbnu'l-Esîr, peşinden erkek sahâbîlerin isimlerini,²²⁰³ ardından künyeleriyle meşhur olan erkek sahâbîleri zikretmektedir.²²⁰⁴ Daha sonra ise ismi ve künyesi bilinmeyip sırasıyla falanın oğlu (ابن الأدرع gibi), babası (إبراهيم عن أبيه gibi), kardeşi (أخو عمرو بن أمية gibi), dedesi (جد إسماعيل gibi), dayısı (خال البراء بن عازب gibi) ve amcası (عم أشعس بن سليم gibi) olarak bilinenlerin, Ensâr (عن رجل من الأنصار) veya diğer kabilelere mensup olduğu bilinenlerin ve son olarak da ismi zikredilmeyen (mübhem olan) fakat sahâbeden olduğu bilinenlerin (عن رجل له صحبة/عن رجل من الصحابة/عن رجل أدرك النبي gibi) tercemelerini zikretmektedir.²²⁰⁵

Erkek sahâbîlerle ilgili bölümü bitirdikten sonra kadın sahâbîlere geçen İbnu'l-Esîr, burada da önce ismi bilinen kadın sahâbîleri,²²⁰⁶ ardından künyesi bilinenleri²²⁰⁷ sonra da falanın kızı, ninesi, teyzesi, karısı, halası olarak bilinenleri ve ismi mübhem olan kadınların tercemelerini vermektedir.²²⁰⁸

²²⁰³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 147-V, 493.

²²⁰⁴ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VI, 3-328.

²²⁰⁵ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VI, 329-438.

²²⁰⁶ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 3-284.

²²⁰⁷ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 287-402.

²²⁰⁸ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 403-426.

Üsdü'l-ğâbe'deki tercemelerin tertîbi daha önce yazılan Ebû Nu'aym'ın eserindeki tercemelerin tertîbiyle hemen hemen aynıdır. Ancak *Üsdü'l-ğâbe*, ismi mübhem olanları içermesi bakımından İbn 'Abdilber'in *el-İstîâb*'ından farklıdır.

Üsdü'l-ğâbe'de eseri tahkîk eden Ali Muhammed Mu'avvid ve 'Adil Ahmed 'Abdülmevcûd'un numaralandırmasına göre 6688'i erkek, 1023'ü kadın olmak üzere toplam 7711,²²⁰⁹ Dâru'l-Fikr baskısında ise 6681'i erkek, 1022'si kadın olmak üzere toplam 7703 terceme bulunmaktadır.²²¹⁰

Üsdü'l-ğâbe bu sayıyla, Ebû Nu'aym'ın *Ma'rifetü's-sahâbe*'sindeki tercemelerin (4235) yarıya yakınından, İbn 'Abdilber'in *el-İstîâb*'ındaki tercemelerin (3500-3630 arası) ise yarısından fazlasını içermektedir. İbn Fethûn'un, *el-İstîâb* üzerine yaptığı istidrâk çalışmasının da yaklaşık 3500 terceme içerdiği söylenmektedir. Ancak eser elimizde mevcut olmadığından sağlıklı bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. İbnu'l-Esîr'in eseri, kendisiyle aynı dönemde yaşayan Ru'aynî'nin eserinden ise 160 küsur daha fazla terceme içermektedir. Bu nedenle elimizdeki kaynaklara göre *Üsdü'l-ğâbe*'nin içerdiği terceme sayısı, ma'rifetü's-sahâbe konusunda o zamana kadar yazılan eserlerin en kapsamlısı olduğu söylenebilir.

3.1.2.2. Kaynakları

İbnu'l-Esîr eserini; İbn Mende, Ebû Nu'aym ve Ebû Mûsâ'nın eserlerindeki bilgileri cem' etmek üzere bina etmiştir. Dolayısıyla ana kaynakları mezkur eserlerdir.²²¹¹ Bunun yanında birçok kaynaktan da yararlanmışır. Nitekim o, eserinin mukaddimesinin ikinci faslında sıkça kullandığı kaynaklar ve kendisine kadar ulaşan isnâd zincirleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu eserler şunlardır: İbn İshâk'ın (ö.151/768) *el-Meğâzî*'si, Mâlik b. Enes (ö.179/795) ve Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (ö.185/801) *el-Muvatta*'ı, Ebû Dâvûd et-

²²⁰⁹ Bkz. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, 3. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

²²¹⁰ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, I-VI, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989.

²²¹¹ İbnu'l-Esîr, ilgili eselerden aldığı tercemelerin başında söz konusu eserler için rumuzlar kullanmaktadır. Bu hususla alakalı olarak, eserin mukaddimesinde şöyle demektedir: "Bilgilerini topladığım dört kitap için rumuzlar koydum. İbn Mende için (د), Ebû Nu'aym için (ع), İbn 'Abdilber için (ب) ve Ebû Musâ için (س) rumuzunu kullandım. Bir isim hepsinde bulunuyorsa hepsinin rumuzunu zikrettim. Bir isim, bir veya birkaçında bulunuyorsa sadece onların rumuzunu kullandım. Ayrıca her tercemenin sonunda bu bilgileri kimden aldığımı da açıkça yazdım. أخرجه الثلاثة dediğim zaman ise bununla İbn Mende, Ebû Nu'aym ve İbn 'Abdilber'i kastettim." İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 111.

Tayâlisî (ö.204/819) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *Müsned*'leri, Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö.256/869) ve Müslim b. el-Haccâc'ın (ö.261/874) *es-Sahîh*'leri, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö.275/888) *Sünen*'i, Tirmizî'nin (ö.279/892) *el-Câmi'u'l-kebîr*'i, İbn Ebi 'Âsım'ın (ö.287/900) *el-Âhâd ve'l-mesânî*'si, Ebû 'Abdirrahmân en-Nesâî'nin (ö.303/915) *Sünen*'i, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (ö.307/919) *Müsned*'i, Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed el-Ezdi'nin (ö.334/945) *Tabakâtu muhaddisî el-Mevsilî*'i, Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin (ö.427/1035) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Mecid*'i ve Vâhidî'nin (ö.468/1075) *el-Vasît fi't-tefsîr*'i.²²¹²

Sözkonusu eserlerdeki tercemelerin yanı sıra İbnu'l-Esîr'in kendisi de esere birçok terceme ilave etmiştir. Bu tercemelerde de birçok kaynaktan yararlandığı görülmektedir. Bunların arasında; 'Îsâ b. Yezîd b. De'b el-Leysî (ö.179/795),²²¹³ Seyf b. Ömer (ö.200/815),²²¹⁴ İbnu'l-Kelbî (ö.204/819),²²¹⁵ Vâkîdî (ö.207/822),²²¹⁶ 'Abdülmelik b. Hişâm (ö.218/833),²²¹⁷ İbnu'l-Kaddâh (ö.225/839),²²¹⁸ İbn Habîb (ö.245/859),²²¹⁹ ez-Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/869),²²²⁰ İbn Sümei' Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. İbrahim ed-Dımaşkî (ö.259/872),²²²¹ Bakî b. Mahled (ö.276/889),²²²² Belâzürî (ö.279/892),²²²³ Ebû

²²¹² Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 114-119.

²²¹³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 404.

²²¹⁴ Bir yerde *Kitâbu'l-Futûh* adlı eserini kaynak olarak zikretmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 716. Diğer yerlerde bir kitap ismi zikretmemektedir. Bkz. a.mlf., a.g.e., I, 529, 627, IV, 386.

²²¹⁵ İbnu'l-Kelbî'den özellikle Hz. Peygamber'e heyet olarak gelenlerle ilgili birçok rivayet nakletmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 413, 462, 553, 574, 586, 681, II, 65, 78, 137, 159, 185, 247, 265, 318...

²²¹⁶ Bir yerde Vâkîdî'nin *Kitâbu'r-ridde*'sini kaynak olarak göstermektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 315. Diğer yerlerde kitap ismi zikretmemektedir. Bkz. a.mlf., a.g.e., III, 348, VI, 325, VII, 39.

²²¹⁷ İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 141,

²²¹⁸ Bir yerde İbnu'l-Kaddâh'ın *Nesebu'l-Ensâr* adlı eserini kaynak olarak vermektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 298. Diğer yerlerde bir kitap ismi zikretmemektedir. Bkz. a.mlf., a.g.e., II, 79, III, 121, 496.

²²¹⁹ Özellikle kadın sahâbîlerle ilgili bilgilerde İbn Habîb'den birçok rivayet nakletmektedir. Bir yerde *el-Muhabber* adlı eserini kaynak olarak gösterirken (bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 167), diğer yerlerde kitap ismi zikretmemektedir. Bkz. a.mlf., a.g.e., VII, 19, 29, 32, 107, 146, 194, 200, 205, 221, 225, 228, 234, 242, 247...

²²²⁰ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 34, 278.

²²²¹ İbn Sümei'in, *et-Tabakât* adlı eserinden nakilde bulunmaktadır. Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 355.

²²²² İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 475.

²²²³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 249.

Ali Zekeriyâ b. Hârûn b. Zekeriyâ (ö.300/912),²²²⁴ Taberî (ö.310/922),²²²⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî (ö.321/933),²²²⁶ Ebû ‘Ubeydillah Muhammed b. er-Rebî‘ el-Cîzî (ö.324/935),²²²⁷ İbn Kâni‘ (ö.351/962),²²²⁸ Ebû Ahmed el-‘Askerî (ö.382/992),²²²⁹ Dârekutnî (ö.385/995),²²³⁰ Ebû Ali b. el-‘Adevî (ö.?),²²³¹ İbnu’d-Debbâğ el-Endelûsî (ö.393/1002),²²³² Ebû Bekr Ahmed b. el-Fadl el-İsbehânî el-Bâtirkânî (ö.460/1067),²²³³ İbn Mâkûlâ (ö.475/1082), Ebû Sa‘d ‘Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî (ö.562/1186), Ebu’l-Kâsım İbn ‘Asâkir ed-Dımaşkî (ö.571/1175) gibi âlimler zikredilebilir.²²³⁴ Ayrıca İbn ‘Abdilber’in *el-İstîâb* adlı eseri üzerine hâşiye veya istidrâk çalışmaları yapan Ebû Ali el-Ğassânî (ö.498/1104), Ebû Bekr b. Müfevvid el-Endelûsî (ö.505/1111),²²³⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Eşîrî el-Mağribî (ö.561/1165)²²³⁶ ve el-Esedî’den de²²³⁷ sık sık nakilde bulunmaktadır.

İbnu’l-Esîr kendi eklediği tercemelerde birçok âlimden yararlanmış olsa da tercemelerin çoğunu adı geçen müellifler arasından; İbnu’l-Kelbî, İbn Habîb, Ebû Ahmed el-‘Askerî,

²²²⁴ *Nevâdir* adlı eserini kaynak olarak göstermektedir. Bkz. İbnu’l-Esîr, a.g.e., II, 254.

²²²⁵ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 210, 264, 535, 714, II, 581, 627, III, 55, IV, 78, 186, V, 394, VI, 11.

²²²⁶ İbnu’l-Esîr, a.g.e., IV, 325, V, 260.

²²²⁷ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 583, III, 401.

²²²⁸ İbnu’l-Esîr, a.g.e., III, 66, IV, 119, 279, VI, 108, VI, 115.

²²²⁹ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 185, 507, 631, II, 55, 324, 332, 580, 616, III, 160, 290...

²²³⁰ İbnu’l-Esîr, a.g.e., III, 66, 392, V, 63, 185.

²²³¹ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 453, 623, 638, II, 79, 558, V, 155, 260, 322...

²²³² İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 174, 399, 420, 461, 489, 634, II, 73, 555, 577, III, 108, 120, 121, IV, 59, 191...

²²³³ Bâtirkânî’nin, *Tabakâtu’l-mukrîn/kurrâ* adlı eserinden yararlanmıştır. Bkz. İbnu’l-Esîr, a.g.e., III, 507.

²²³⁴ İbnu’l-Esîr; İbn Mende, Ebû Nu‘aym ve İbn ‘Abdilber’in, müstakil bir terceme olarak değil de bir terceme içerisinde zikrettikleri ve sahâbeden oldukları anlaşılan kişileri de ayrıca zikretmektedir. Bkz. İbnu’l-Esîr, a.g.e., II, 73, 88, 214, 409, III, 180, 226, 395, IV, 291...

²²³⁵ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 337.

²²³⁶ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 261, 277, II, 40, 57, 327, 335, 342, 368, 375, 378...

²²³⁷ İbnu’l-Esîr, a.g.e., V, 25.

İbnu'd-Debbâğ, İbn Mâkûlâ, Ebû Ali el-Ğassânî ve Eşîrî'nin eserlerinden nakletmektedir.

3.1.2.3. İbnu'l-Esîr'e Göre Sahâbe

İbnu'l-Esîr'in kendisi sahâbe kavramıyla ilgili bir tanım yapmamaktadır. Ancak eserin mukaddimesinin üçüncü ve son faslında sahâbe kavramının çeşitli âlimler tarafından yapılan tariflerini verdikten sonra şöyle demektedir: “Alimlerin ileri sürdükleri şartlara göre birçok sahâbî vardır. Zira Rasûlüllah ile beraber Huneyn Gazvesi'ne kadınlar ve geride kalanlar hariç 12.000 kişi katılmıştı. Hz. Peygamber vefat ettiğinde Mekke ve Medine'de geriye birçok insan bırakmıştı. Ona gelen bütün Arap kabileleri Müslümandı ve onların hepsinin Hz. Peygamber'le sohbetleri vardı. Onunla birlikte, Tebuk seferine, hiçbir dîvânın alamayacağı kadar çok kişi katılmıştı. Veda Hacci'na da birçok kimse katılmıştı ve onların hepsinin de sohbetleri vardı. Alimler ise ancak bu kadarını zikretmiştir. Bununla birlikte eserlerine aldıkları kimselerin bir çoğunun da sohbeti yoktur. Hatta bir kişi, farklı kişilermiş gibi birçok tercemede zikredilmektedir. Sahâbîlerin sayısı çok olmasına rağmen eserlerinde bu kadar az sayıda sahâbînin ismini zikretmeleri nedeniyle geçmiş alimler mazurdurlar. Zira hadis rivayeti olmayan ve herhangi bir rivayette zikri geçmeyen kimse nasıl bilinebilirdi ki!”²²³⁸

İbnu'l-Esîr'in bu ifadelerinden onun, Hz. Peygamber'le kısa süre birlikteliği olanları, Hz. Peygamber zamanında Mekke ve Medine'de yaşayanları, Kureyş kabilesinden olanları, Hz. Peygamber'e heyet olarak gelenleri, Hz. Peygamber'den hadis nakledenleri ve herhangi bir rivayette Hz. Peygamber'le sohbeti olduğu anlaşılan kimseleri sahâbeden addettiği anlaşılmaktadır. İleride ele alınacağı üzere kendi eklediği isimlerde de bu özellikteki kimseleri zikrettiği görülmektedir. İbnü'l-Esîr'in bu hususta Ebû Nu'aym ve İbn 'Abdilber gibi kendisinden önceki müelliflerin yolunu takip ettiği söylenebilir.

²²³⁸ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 120.

3.1.2.4. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

İbnu'l-Esîr'in, eserini, hem esas aldığı dört kitapta zikredilen isimler hem de kendisinin eklediği isimlerden oluşturduğu belirtilmişti. Buna göre İbnu'l-Esîr'in sahâbe bilgisinin tespitine yönelik değerlendirmeleri iki başlık altında ele alınacaktır.

3.1.2.4.1. Cem' Ettiği Eserlerle İlgili Metodu

İbnu'l-Esîr, ele aldığı tercemeleri genellikle bir yorum katmadan mezkûr eserlerdeki bilgilere göre zikretmektedir.²²³⁹ Ancak o, eserine temel teşkil eden müelliflerin zikrettikleri kişilerle ilgili bilgileri yeterli görmediği takdirde daha fazla bilgi vermekte,²²⁴⁰ bununla birlikte tercemesini zikrettikleri kişinin naklettiği bir veya birkaç hadisin farklı senetlerini/rivayetlerini de zikreden İbn Mende ve Ebû Nu'aym'dan aldığı bilgilerde ise hadislerin farklı rivayetlerini zikretmemektedir.²²⁴¹ İbnü'l-esîr'in eserin mukaddimesinde söylediği; "İlgili müelliflerin söylediği her şeyi değil, her birindeki ihtiyaç duyulan bilgileri eserime aldım."²²⁴² sözü de bunu ifade ediyor olmalıdır.

İbnu'l-Esîr, cem ettiği eserlerden naklettiği birçok tercemenin sonunda ise فُلْتُ diyerek tercemesi zikredilen kimselerin isim,²²⁴³ nesep,²²⁴⁴ katıldığı savaşlar ve vefat tarihleri

²²³⁹ Örneğin bkz. Asbağ b. Ğiyâs: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 252, krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 364; Azbat (أضبط) b. Huyey: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 252, krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 359; A' res b. 'Amr el-Yeşkurî: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 256, krş., İbn Mende, a.g.e., I, 208, Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 360; Eftas: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 262, krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 366, İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 104.

²²⁴⁰ Örneğin bkz. Ak'as b. Seleme: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 269, krş., İbn Mende, a.g.e., I, 205, Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 357, İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 104; İmruu'l-Kays b. el-Asbağ: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 276, krş., İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 88; A'yen b. Dubey'a: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 258, krş., İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 104. Hadis rivayetlerinde ve ele aldığı tercemelerin isim ve künye bilgilerinde geçen garib kelimelerle ilgili açıklamalarda bulunması da örnek olarak zikredilebilir.

²²⁴¹ Örneğin bkz. el-Akra' el-Ğifârî: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 268, krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 340; Bâkûm: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 349, krş., İbn Mende, a.g.e., I, 307; Büsre el-Ğifârî: İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 379, krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 416.

²²⁴² İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 111.

²²⁴³ Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 129.

²²⁴⁴ Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 373, 391, 394, 439, 456, 459, 526, III, 115, 211, 255.

gibi kendileriyle alakalı diğer bilgilerde yapılan yanlışlıkları tashih etmekte,²²⁴⁵ bazen de söz konusu âlimlerin verdikleri bilgiler arasında tercihte bulunmaktadır.²²⁴⁶

İbnu'l-Esîr'in tercemesi zikredilen kişilerin nesepleriyle ilgili verdiği bilgilerden, onun neseb bilgisini ve akrabalık bağlarını çok iyi bildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim o, Ebu'l-Beddâh'ın tercemesinde şöyle demektedir. "İbn 'Abdilber'in; 'Sübey'a el-Eslemiyye, kocası Ebû'l-Beddâh iken vefat etti.' sözü, onun bir yanılığısıdır. Çünkü Sübey'a el-Eslemiyye, Sa'd b. Havle'nin karısıyken vefat etti. Ebu'l-Beddâh ise Ma'kıl b. Yesâr'ın kız kardeşi Cemîl bint Yesâr'ın kocasıydı..."²²⁴⁷

İbnu'l-Esîr, birçok yerde ise ilgili müellifleri, eleştirmektedir. Onun eleştirdiği noktaların başında ise söz konusu müelliflerin özellikle de sahâbe olmadığı bilinen kimseleri eserlerine almış olmaları gelmektedir.

İbnu'l-Esîr, konuyla alakalı olarak eserinin mukaddime'sinde şöyle demektedir: "Bazı ma'rifetu's-sahâbe yazarları, Ahnef b. Kays vd. gibi Hz. Peygamber'in zamanında yaşayıp da onu görmeyen ve onunla bir an bile arkadaşlık etmeyen kimseleri de eserlerinde zikretmektedirler. Şüphesiz Ahnef b. Kays, Hz. Peygamber hayattayken yetişkindi. Fakat onu görmemişti... Dolayısıyla ben, bu ve bunun gibileri neden zikrettiklerini anlayamıyorum. Hz. Peygamber zamanında yaşadıkları için bu tür kimseleri zikrediyorlarsa, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olan ve Hz. Peygamber'in adının ulaştığı herkesi zikretmeleri gerekirdi..."²²⁴⁸ İbnu'l-Esîr, Ebû Mûsâ'nın, 'Abdân'ın eserinden naklen zikrettiği, 'Abdân'ın da eserinde; 'Ba'ce'nin, ne ru'yetinin ne de semâ'nın olduğunu biliyoruz.' dediği Ba'ce b. 'Abdillah'ın tercemesinde ise şöyle demektedir: "Abdân'ın, Ba'ce hakkında söylediği, 'Suhbeti yoktur.' sözü doğrudur. Ancak bunun gibi mürsel rivayetleri olanları hangi gerekçeyle eserlerine aldıklarını bilemiyorum..."²²⁴⁹

²²⁴⁵ Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 370, 413, II, 60, 445, III, 20, 301, VII, 321.

²²⁴⁶ İlgili örnek için bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 614. Krş., Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 811; İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 169. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 445.

²²⁴⁷ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VI, 24. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 393, VI, 245, VII, 19, 22.

²²⁴⁸ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 114.

²²⁴⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 409.

İbnu'l-Esîr, bu hususta onları eleştirse de ilgili eserlerdeki bütün tercemeleri zikretme koşulu nedeniyle kerhen de olsa bu tür şahısları da zikrettiğini söylemektedir. Zira o, Ebû Musâ'nın eserine aldığı sahte sahâbîlerden Serbâtek el-Hindî'nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, Ebû Mûsâ, eserine almıştır. Halbuki bunun terkedilmesi, zikredilmesinden daha iyidir. Onların (eserine temel teşkil eden müellifler) hepsinin veya sadece birinin zikrettiğini eserimize almayı şart koşmamış olsaydık bu ve benzerlerini terkederdik.”²²⁵⁰

İbnu'l-Esîr, tek kişiyi, iki veya daha fazla kişi, birbirinden farklı iki ya da daha fazla kişiyi ise tek kişi zannetmeleri nedeniyle de söz konusu müellifleri açıkça eleştirmekte ve gerekli tashîhlerde bulunmaktadır.

İki kişiyi, tek kişi zannetmelerinden dolayı İbnu'l-Esîr'in yaptığı eleştiri için şu örnek zikredilebilir:

İbnu'l-Esîr, Ebû Musâ'nın, eserinde Hureys b. Şeybân'ı zikredip, Bekr b. Şeybân kabilesinden Hz. Peygamber'e heyet olarak geldiğini ve kendisine el-Hâris b. Hassân da denildiğini, dolayısıyla ikisinin bir kişi olduğunu söylediğini naklettikten sonra kendisi ilgili terceme hakkında şöyle demektedir: “Ebû Musâ'nın ‘Abdân’dan naklettiği bu terceme, sözlerin en şaşırtıcısı ve neseplerin en garibidir. Hele hele heyet olarak geldiğini söylediği kabile! Acaba Bekr b. Şeybân kabilesi hangi kabiledir? Aksi olsaydı doğruya daha yakın olacaktı... Onun, ‘İkisi de aynı kişidir.’ sözüne gelince, bunlar nasıl tek kişi olabiliyorlar? Birisi Hureys b. Şeybân, diğeri ise Hureys veya Hâris b. Hassân şeklindedir. Muhtemelen o, Hureys b. Şeybân'ı görmüş ve حريث من شيبان / Şeybân kabilesinden Hureys, yerine, حريث بن شيبان / Şeybân'ın oğlu Hureys, yazarak tashîfte bulunmuştur. Bu tür yanlışlıklar da sıkça meydana gelmektedir.”²²⁵¹

Tek kişi olduğu halde söz konusu müelliflerin iki kişi olarak zikrettikleri tercemeler nedeniyle İbnu'l-Esîr'in yaptığı eleştiri için ise şu örnek verilebilir:

İbn ‘Abdilber eserinde önce Haraşe b. el-Hur'u zikretmiş sonra da başka bir Haraşe'yi zikrederek şöyle demiştir: “Şamlıdır. Suhbeti vardır. Nitekim Ebû Hâtim böyle

²²⁵⁰ İbnu'l-Esîr, a.g.e., II, 415. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 125.

²²⁵¹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 719. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 618, V, 368.

söylemiştir. Ayrıca onu, Haraşe b. el-Hur'dan farklı bir kişi yaparak, 'Ondan Ebû Kesîr el-Muhâribî nakilde bulunmaktadır.' demektedir.²²⁵² İbnu'l-Esîr ise Haraşe'nin tercemesinde şöyle söylemektedir: "Ebû Hâtîm'le ilgili sözler, İbn 'Abdilber'in sözüdür. Şüphesiz bu, onun bir yanılığsıdır. Çünkü Ebû Kesîr el-Muhâribî, İbn 'Abdilber'in işaret ettiği hadisi, Haraşe b. el-Hur'dan nakletmektedir. Sonra Ebû Ömer, birincisinin (Haraşe b. el-Hur) Humus'lu, ikincisinin (Haraşe) Şam'lı olduğunu söylemektedir. Buna göre ikisinin de bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır."²²⁵³

Bazen de ilgili müellifleri, sahâbeden olmadıkları halde yanlışlıkla eserlerine almalarından dolayı da eleştirmektedir. Şu örnekler zikredilebilir:

Ebû Mûsâ'nın, Müslüman olup olmadığı hakkında tereddüte düştüğü yine de merfû hadisini zikrettiği Üskuffu Negrân hakkındaki sözleri şöyledir. "Ebû Mûsâ'nın Üskuffu Negrân diyerek bunu bir isim olarak zikretmesi şaşırıktır. Çünkü o, isim değil, Patrik gibi Hıristiyanların rütbelerinden birisidir. İbn İshâk'ın zikrettiğine göre söz konusu şahsın ismi, Ebû Hârîse b. 'Alkame'dir ve bu kişi Müslüman olmamıştır."²²⁵⁴

İbnu'l-Esîr, ilgili eserlerde sahâbe arasında zikredilen kimselerin sahâbeden olmadığını ispat etmede özellikle tarihlendirme metoduna başvurmuştur. Şu terceme örnek olarak zikredilebilir:

İbnu'l-Esîr, Ebû Mûsâ'nın zikrettiği ve Vedâ Haccı'nda, Hz. Peygamber uyurken, ihramsız bir kimsenin avlayıp, ihramlı bir kimsenin yediği et hakkındaki tartışmaya katıldığı görülen Osman b. Muhammed b. Talha'nın tercemesinde şöyle demektedir: "Osman'ın suhbeti olmadığında hiçbir ihtilaf yoktur. Çünkü babası, genç yaşlardayken 36/656 yılında Cemel günü öldürülmüştür. Babasının doğumu ise Hz. Peygamber'in son zamanlarındadır. Öyleyse oğlunun Veda Haccı'nda şer'î hükümleri münâzara etmesi nasıl mümkün olabilir? Bu doğru değildir. Burada bir şey düşmüş olmalıdır."²²⁵⁵

²²⁵² Bkz. İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 239.

²²⁵³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., II, 164. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 326, IV, 27, 213, 377, 424, V, 322.

²²⁵⁴ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 210-211. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 273,-274, II, 30, III, 130, III, 131, 217, 508, IV, 350, 353, V, 100.

²²⁵⁵ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 588. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 220, 158, 207-208, 670, III, 565.

İbnu'l-Esîr, sağlam delillere dayanarak bazı kimselerin suhbetini reddetmekle beraber, suhbeti reddetmede ihtiyatlı olunup acele edilmemesi, ilgili konuda alimlerin söylediği bütün sözlerin değerlendirilmesinden sonra bir hükme varılması gerektiği düşüncesindedir. Nitekim o, İbn Mende, Ebû Nu'aym ve İbn 'Abdilber'in Müslüman olup irtidat eden sonra tekrar Müslüman olduğunu söyleyerek eserlerine aldıkları fakat Buhârî ve Müslim'in, "Ne suhbeti ne de ru'yeti vardır." dedikleri el-Hâris b. Süveyd et-Teymî'nin tercemesinde şöyle demektedir: "Ömrüme yemin olsun ki, müfessirler 'falan âyet falan kişi hakkında nâzil olmuştur' deyip dururken, bir başka müfessir de, 'o âyetin nüzûlüne sebep olan falan kişidir' demektedir. Sahâbenin isimlerini toplayan bir kimsenin, ihtilaf etmişlerse bile, âlimlerin söylediği her şeyi zikretmesi ve doğru olanı beyan etmesi gerekir. Bu hâdisede Ebû Sâlih, İbn 'Abbâs'tan, Müslüman olup irtidat eden sonra tekrar Müslüman olan kişinin, el-Hâris b. Süveyd olduğunu nakletmektedir. Mücâhid de bunu zikretmiştir. Mücâhid ise bu hususu en iyi bilen ve daha çok güvenilen kimsedir. Dolayısıyla böyle bir kimsenin sözü, başkasının sözü sebebiyle terkedilemez.²²⁵⁶

3.1.2.4.2. İbnu'l-Esîr'in Kendisinin Eklediği Tercemelerdeki Metodu

İbnu'l-Esîr, ilgili eserlerdeki tercemelerin dışında kendisinin de çeşitli kaynaklardan eklediği tercemeleri ayrı bir bölümde zikretmemektedir. Harf sırası gelmişken onları da zikretmektedir. Eserine temel teşkil eden müelliflerin zikrettikleri tercemelerle karışmaması için kendi eklediği tercemelerin başında her hangi bir rumuz kullanmamaktadır.

İbnu'l-Esîr'in kendi eklediği tercemelerdeki yorumlarından, sahâbe bilgisinin tespitine yönelik görüşlerini çıkarmak da mümkündür. Bu hususlar şöyle açıklanabilir:

Daha önceki müellifler gibi İbnu'l-Esîr de Hz. Peygamber'den sema' veya müşahedeye dayalı hadis nakledenleri, hadis rivayetinde adı geçenleri, bir âyetin nüzulüne sebep olanları,²²⁵⁷ Hz. Peygamber'le suhbeti olduğunu ifade eden bir şiirde adı geçen kimseleri, Hz. Peygamber'le suhbeti olduğuna dair bir rivayeti bulunmasa da sahâbîlerle ilgili eserlerde adı geçenleri, Hz. Peygamber'in mektubuna tanıklık yapanı, Hz.

²²⁵⁶ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 216-217. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., V, 48-49.

²²⁵⁷ Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 573, III, 59, IV, 409, VII, 27.

Peygamber'e heyet olarak gelenleri²²⁵⁸ ve ona biat ettiğini söyleyenleri²²⁵⁹ sahâbe arasında zikretmektedir. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

O, Hâlid el-Ezrak el-Ğâdirî'nin tercemesinde şöyle demektedir: "Suhbeti vardır. Hıms'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Ebû Râşid el-Hibrânî'nin naklettiğine göre o, şöyle demiştir: 'Bineğim ve eşyalarımı birlikte Rasûlüllah'a geldim...' Halbuki, onlardan²²⁶⁰ hiçbiri bu hadisi nakletmemiştir."²²⁶¹

"Kirkire/Kerkere; Suhbeti vardır. Rivayeti olduğu bilinmemektedir. Buhârî'nin naklettiği hadiste²²⁶² adı geçmektedir."²²⁶³

Hureyş b. Hilâl'in tercemesinde ise şöyle demektedir: "Ebû Temmâm et-Tâî, onun suhbetini gösteren bir şiirini zikretmiştir... Eğer bu şiir doğruysa, şüphesiz o sahâbîdir."²²⁶⁴

"Amr b. Şa'vâ el-Yâfi'î; Mısır'ın fethine katılmıştır. Sahâbe arasında zikredilmiştir."²²⁶⁵

"el-Muhtâr b. Kays; Rasûlüllah'ın el-'Alâ el-Hadramî'yi Bahreyn'e gönderirken yazdırdığı mektuba tanıklık etmiştir."²²⁶⁶

İbnu'l-Esîr bazı tercemelerde ise tercemesini zikrettiği kişinin ismini ve nesebini verip, له صحبة demekte,²²⁶⁷ bazılarının ise sadece ismini ve nesebini zikretmekte, herhangi bir bilgi vermemektedir.²²⁶⁸

²²⁵⁸ Örnekler için bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 395, II, 187, V, 27.

²²⁵⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 223, VII, 64.

²²⁶⁰ Mutemelen burada "onlardan" kelimesiyle kastettiği, İbn Mende, Ebû Mûsâ, Ebû Nu'aym ve İbn 'Abdilber'dir. Nitekim İbn Hacer, İbnu's-Seken ve Bâverdi'nin, Hâlid el-Ezrak'ı eserlerinde zikrettiğini söylemektedir. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 332/2211.

²²⁶¹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., II, 113. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 535, 552-553, III, 171, IV, 292, 301, V, 462, VII, 338, 395.

²²⁶² Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 190 (hadis no: 3074).

²²⁶³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 445. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., II, 209, VII, 173.

²²⁶⁴ İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 721. İnşâd ettiği şiir nedeniyle sahâbeden olduğunu söylediği diğer tercemeler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 400, 519, II, 10, 615, III, 63, IV, 14, 401.

²²⁶⁵ İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 230. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., IV, 298.

²²⁶⁶ İbnu'l-Esîr, a.g.e., V, 117.

İbnu'l-Esîr, eserin mukaddimesinde ifade ettiği görüşüne paralel olarak sahâbeden olduğuna dair açık bir delil olmasa da Hz. Peygamber vefat etmeden önce ona gelen bütün Arap kabilelerinin Müslüman olması ve Mekke ve Medine'de Müslüman olmayanın kalmaması nedeniyle Hz. Peygamber zamanında yetişkin olduğunu düşündüğü kimseleri sahâbeden saymaktadır. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

“Ali b. ‘Ubeydillah b. el-Hâris; Hz. Peygamber’e yetişti (أدرک النبي) ve Yemâme savaşında (12/633) şehit oldu. Zübeyr b. Bekkâr, Yemâme’de şehit olduğunu söyledi. Fakat suhbeti olduğunu belirtmedi. Şüphe yok ki, Kureyş’ten olup da Yemâme’de şehit olarak ölen kimsenin suhbeti vardır.”²²⁶⁹ Çünkü Yemâme savaşına katılan kimse Hz. Peygamber zamanında en azından temyiz çağında olmalıdır.

“Umeyr b. Sâbî el-Yeşkurî; Ridde ehliyle savaşmak için Hâlid b. Velîd ile birlikte Medine’den yola çıkmıştır. Bu tercemeyi İbnu’d-Debbâğ zikretmiştir.”²²⁷⁰ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Medine’de yaşayan herkes Müslüman olduğu için Hâlid b. Velîd ile birlikte savaşmak amacıyla Medine’den yola çıkan ‘Umeyr’i sahâbeden addediyor olmalıdır.

İbnu'l-Esîr, savaşlarda kumandanlık görevinde bulunanları da sahâbeden sayıyor olmalıdır. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir:

“Lübde b. ‘Âmir b. Has‘ame; Hz. Peygamber’e yetişenlerdendir. Ebû ‘Ubeyde b. el-Cerrâh onu Yermuk savaşından (15/636) sonra Merc-i Suffer’den Filistin diyarındaki Fihl’e giderken süvarilerin komutanı yapmıştır. Onu, Seyf b. Ömer zikretmiştir.”²²⁷¹

İbnu'l-Esîr, ru’yeti ve suhbeti kesin olmamakla beraber Hz. Peygamber zamanında Müslüman olduğu söylenen kimseleri de zikretmektedir. İbnu'l-Esîr’in, Hz. Peygamber’i görmediği bilinen kimseleri sahâbîlerle ilgili eserlerde zikredenleri

²²⁶⁷ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 5.

²²⁶⁸ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VII, 23, 149.

²²⁶⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 118.

²²⁷⁰ İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 284. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 375, IV, 179, 321, V, 197.

²²⁷¹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 480. Diğer örnekler için bkz. bkz. a.mlf., a.g.e., III, 55, 393-394, IV, 174, V, 115, 128, 134.

eleştirmesinden ve Hz. Peygamber'e heyet olarak gelen bütün kabilelerin Müslüman olduklarını söylemesinden anlaşıldığına göre o, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olan ve Hz. Peygamber'e heyet olarak gelen kabilelere mensub olduğu bilinen kimseleri sahâbeden sayıyor olmalıdır. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

“Fâtik b. Zeyd b. Vâhib el-‘Absî; Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuştur. Bunu, Vesîme söylemiştir.”²²⁷²

“Ebû Zeyd Kays b. ‘Amr; ...Sonra İslamiyet'e yetişti ve Müslüman oldu. Hz. Peygamber, onun için bir mektup yazdırdı. Bunu Hişâm el-Kelbî söylemiştir.”²²⁷³

Daha önce zikredildiği üzere sahâbe arasında zikredilen bazı kimselerin suhbetinin olmadığını tarihlendirme metoduyla ortaya koyan İbnu'l-Esîr, aynı metotla, sahâbe arasında zikredilmeyen kimselerin suhbetini ispat etmektedir. Şu terceme örnek olarak verilebilir:

“Abdurrahmân b. Osman b. Maz'ûn; kendisinin ve kardeşi es-Sâib b. Osman'ın annesi, Havle bint Hakîm b. Ümeyye'dir. Bu kişiyi, alimler sahâbe arasında zikretmediği halde ben zikrettim. Çünkü babası 2/623 yılında Medine'de vefat etti. Annesi de aynı şekilde Medine'de yaşamaktaydı. Dolayısıyla belirli bir yaşa ulaşmış olarak Hz. Peygamber hayattayken yaşamıştır.”²²⁷⁴

3.1.2.5. Tenkîdi

İbn Hacer, İbnu'l-Esîr'in, sahâbîlerle alakalı daha önce yazılmış birçok kitabı eserinde topladığını fakat kendisinden önceki müelliflere uyararak sahâbî olanla olmayanı bir arada zikretmesi nedeniyle ilgili eserlerin yazarlarının düştükleri hataların çoğuna dikkat çekmediğini ifade ederek onu eleştirmektedir.²²⁷⁵ Aynı şekilde Sehâvî tarafından da, “titizliğine ve bazı güzel şeyleri gerçekleştirmesine rağmen eserini kapsamlı ve güzel tertipli yapamamış olmakla” da eleştirilmektedir.²²⁷⁶

²²⁷² İbnu'l-Esîr, a.g.e., IV, 331. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., III, 216, VI, 126, V, 138.

²²⁷³ İbnu'l-Esîr, a.g.e., VI, 126.

²²⁷⁴ İbnu'l-Esîr, a.g.e., III, 429.

²²⁷⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 8.

²²⁷⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, IV, 77.

3.1.2.6. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Üsdü'l-ğâbe üzerine, Nevevî (ö.676/1277), Muhammed b. Muhammed el-Kaşğarî (ö.705/1305) ve Zehebî (ö.748/1347) ihtisar çalışması,²²⁷⁷ Moğultay b. Kılıç et-Türkî (ö.762/1360) ise hâşiye çalışması yapmıştır.²²⁷⁸

Zehebî, *Üsdü'l-ğâbe*'de zikredilen tercemelerle ilgili bilgileri ihtisar etmenin yanında kendisi de yeni tercemeler eklemek suretiyle eseri daha da genişletmiştir. Bu nedenle Zehebî'nin *Üsdü'l-ğâbe* üzerine yaptığı ihtisar ve istidrâk niteliğindeki *Tecrîdü esmâi's-sahâbe* adlı eseri ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

3.1.3. Ru'aynî (ö.632/1234), *el-Câmi' li-mâ fi'l-musannefâti'l-cevâmi'*

İsmi İsâ b. Süleyman b. 'Abdillah b. 'Abdilmelik Ebû Mûsâ er-Ru'aynî el-Endelûsî el-Mâlikî'dir (المالقي). 581/1185 yılında Runde'de (Ronda) doğan Ru'aynî, er-Rundî nisbesiyle meşhurdur. Yirmi yıl süren ilim yolculuğu sonunda Mâlaka'ya dönmüş ve 632/1234 yılında orada vefat etmiştir.²²⁷⁹

Eserinde kendi isnat zinciriyle zikrettiği haberlerden anlaşıldığına göre birçok hocadan ders alan²²⁸⁰ Ru'aynî hakkında arkadaşı İbnu'l-Hâcib (ö.646/1248), öğrencisi İbnu'l-Ebbâr Muhammed b. 'Abdillah el-Kudâ'î (ö.658/1259) ve Zehebî gibi alimler; zâbit, mutkin, hâfız, nebîl, sika, edîb, el-imâm, el-muhaddis, er-rahhâl, naklinde ihtiyatlı, problemlî şeyleri araştıran, rical ilmini ve isnadları bilen ve tenkitçi gibi övücü ifadeler kullanmaktadırlar.²²⁸¹

²²⁷⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 77.

²²⁷⁸ Seyyidü'ş-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 414.

²²⁷⁹ İbnu'l-Ebbâr, Muhammed b. 'Abdillah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î el-Belensî (ö.658/1259), *et-Tekmile li Kitâbi's-sıla*, thk., 'Abdüsselâm Hirâs, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'a, 1995, IV, 15; Zehebî, *Siyer*, II, 2987.

²²⁸⁰ Hocalarının listesi için bkz. Ru'aynî, İsâ b. Süleyman b. Abdillah er-Rundî el-Endelûsî (ö.632/1234), *el-Câmi' li-mâ fi'l-musannefâti'l-cevâmi' min esmâi's-sahâbeti'l-a'lâm uli'l-fazli ve'l-ahlâm*, (takdîm), thk., Mustafa Bâcû, 1. Basım, I-VI, Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2009, I, 32-35).

²²⁸¹ İbnu'l-Ebbâr, a.g.e., IV, 15; Zehebî, *Siyer*, II, 2987.

Terâcim kitaplarında Ru‘aynî’nin *Mu‘cem*’i²²⁸² ve sahâbe hakkında bir kitabı olduğundan bahsedilmekte²²⁸³ fakat sahâbîlere ilişkin kitabının ne tam adı ne de genel içeriğiyle ilgili bir bilgi verilmektedir.²²⁸⁴ Sahâbe terâcimiyle alakalı en kapsamlı eser olan ve 940’tan fazla kaynaktan yararlandığı tespit edilen İbn Hacer’in *el-İsâbe*’sinde de ne İsâ b. Süleyman er-Ru‘aynî ne de eserine dair her hangi bir atıfta bulunulmaktadır. Dolayısıyla sahâbe terâcimine dair böyle kapsamlı bir eserin, hemen her türlü eseri kaynak olarak kullanan İbn Hacer’in eline geçmediği anlaşılmaktadır.

Ru‘aynî’nin vefat etmeden dört yıl önce tamamladığı²²⁸⁵ sahâbe terâcimine dair bu eserinin tam adı, *el-Câmi‘ limâ fi’l-musannefâti’l-cevâmi‘ min esmâi’s-sahâbeti’l-a‘lâm uli’l-fazli ve’l-ahlâm* şeklindedir.²²⁸⁶ Kitabın isminden de anlaşıldığına göre Ru‘aynî, kendisinden önce sahâbe terâcimini ele alan müelliflerin eserlerindeki sahâbe tercemelerini toplamayı amaçlamıştır. Eserin kaynakları başlığında listesi verileceği üzere Ru‘aynî kitabını, 19 eseri esas alarak oluşturmuştur. Bu da esere büyük bir önem katmaktadır.

Hem içerdiği terceme sayısının fazla olması hem de eseri tahkik esen Mustafa Bâcû’nun tespitine göre en kapsamlı sahâbe kitabı olarak bilinen İbn Hacer’in *el-İsâbe*’sinde

²²⁸² Ru‘aynî’nin, *el-Câmi‘* adlı eserini tahkik eden Mustafa Bâcû, “Ömer b. ‘Abdisselâm Tedmûrî’nin, Zehebî’nin, *Târîhu’l-İslâm*’ının 43 (s. 233...), 44 (s. 180...) ve 45 (s. 58...). ciltlerindeki ta’liklerinden anlaşıldığına göre Ru‘aynî’nin *Mu‘cem*’inin, *Bernâmece Şuyûhi’r-Ru‘aynî* adıyla basıldığını fakat esere ulaşamadığını” söylemektedir (bkz. Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 37). Halbuki Tedmûrî’nin kaynak olarak gösterdiği kitap, tahkikini İbrahim Şebbûh’un gerçekleştirdiği ve 1962 yılında Dımaşk’ta Mektebetu Mervân el-‘Atıyye tarafından *Bernâmece Şuyûhi’r-Ru‘aynî* adıyla basılan, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali er-Ru‘aynî el-İşbîlî’ye (ö.666/1267) ait olan eserdir.

²²⁸³ Zehebî, *Siyer*, II, 2987; a.mlf., *Tezkire*, IV, 1457-58. Son dönem müelliflerinden Ziriklî, Ru‘aynî’nin eserinin, “Ma‘rifetü’s-sahâbe” konusunda (bkz. Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî (ö.1396/1976), *el-A‘lâm*, 15. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002, V, 103), Ömer Kehhâle ise “sahâbe konusunda” olduğunu söylemektedir (bkz. Kehhâle, Ömer b. Rızâ b. Muhammed (ö.1408/1987), *Mu‘cemu’l-müellifîn Terâcimu Musannifî el-Kütübi’l-‘Arabîyye*, I. Basım, I-IV, Beyrut: Muessesetü’r-Risâle, 1993, II, 593).

²²⁸⁴ *el-İstîâb* üzerine istidrâk çalışması yapan İbnu’l-Emîn et-Tuleytulî’nin *el-İstidrâk ‘ale’l-İstîâb* adlı eserini tahkik edip neşreden Hannân el-Haddâd, Ru‘aynî’nin eserini, *el-İstîâb* üzerine yapılan müstedrek çalışmaları arasında zikretmektedir. bkz. İbnu’l-Emîn, a.g.e., I, 116. Ancak Ru‘aynî’nin eseri incelendiğinde sadece İbn ‘Abdilber’in eseri üzerine değil, kendi dönemine kadar yazılmış sahâbe terâcimiyle ilgili eserler üzerine yazılmış istidrâk ve cem‘ çalışması olduğu anlaşılmaktadır.

²²⁸⁵ Bkz. İbnu’l-Emîn, a.g.e., (mukaddime), I, 117.

²²⁸⁶ Bkz. Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 6.

bulunmayan 218 terceme içermesi,²²⁸⁷ bunun da ötesinde yine muhakkikin tespitine göre günümüzde basılı olan eserlerin hiç birinde bulunmayan 132 tercemeyi ihtiva etmesi, ayrıca bugün elimizde olmayan ya da eksik bir nüshası ulaşan bazı eserlerden nakilde bulunması,²²⁸⁸ eserin önemini daha da artırmaktadır. Bütün bu meziyetlerine rağmen ne yazık ki eser, ne eski ne de şimdiki zamanda hak ettiği şöhreti yakalamıştır.

3.1.3.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserine, öncelikle Muhammed isminde olanlarla başlayan Ru‘aynî, sonra Aşere-i Mübeşşere’yi daha sonra da elif harfiyle başlayarak diğer isimleri alfabetik olarak zikretmektedir. Her harfte aynı isimde olanları ayrı başlıklar altında ele almakta, tek/ferd olan isimleri ise her harfin sonunda “el-efrâd” başlığı altında tanıtmaktadır.

Eser, hem her harfte önce isimleri aynı olanları sonra da ferd olanları zikretmesi, hem de sadece isim ve künyelerle ilgili başlıkları bulundurması bakımından İbn Abdilber’in, *el-İstîâb*’ına benzemektedir. Ancak eserde, Ebû Nu‘aym ve İbnu’l-Esîr’in eserlerindeki gibi ismi mübhem olan kimselerle ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

Eserde 5921’i ismi, 678’i künyesiyle bilinen 6599 erkek sahâbî ile 651’i ismi, 289’u künyesiyle bilinen 940 kadın sahâbînin tercemesi olmak üzere toplam 7539 terceme yer almaktadır. Eser ihtiva ettiği bu sayısıyla, İbnu’l-Esîr’in eserinin ihtiva ettiği terceme sayısına (7711) oldukça yakındır. Hatta İbnu’l-Esîr’de bulunup da Ru‘aynî’de bulunmayan ismi mübhem olan erkek ve kadın sahâbîlerle ilgili bölümde zikredilenler (404 kişi) dikkate alınmadığı takdirde Ru‘aynî’deki isim ve künyelerin daha fazla olduğu açıktır. Bu nedenle her iki eserin karşılaştırılarak birinde bulunup diğerinde bulunmayan isimlerin tespit edilmesinde yarar vardır.

3.1.3.2. Kaynakları

Muhtemelen eserin kaynakları hakkında bilgilerin de bulunduğu başlangıç sayfaları eksiktir. Ancak müellifin, tercemelerin çoğunda, isimlerin üstünde veya altında²²⁸⁹ söz

²²⁸⁷ İlgili tercemelerin listesi için bkz. Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 50-66.

²²⁸⁸ Bkz. Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 4.

²²⁸⁹ Muhakkik, eserin orijinalinde bu şekilde olduğunu söylemektedir (Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 12). Ancak basılı nüshada rumuzlar isim ve neseb bilgilerinden sonra verilmektedir.

konusu tercemeyi aldığı kaynağı göstermesi için kullandığı rumuzlar, eserin kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Eseri tahkik edenin tespitine göre ilgili kaynaklar ve rumuzları şunlardır:

Buhârî *es-Sahîh* (خ), Müslim *es-Sahîh* (م), Ebû Dâvûd *es-Sünen* (د), Tirmizî *es-Sünen* (ت), Nesâî *es-Sünen* (س), İbn Mâce *es-Sünen* (ق), Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr* (خ), Taberânî *el-Mu'cemu'l-kebîr* (ط), İbn Mende *Ma'rifetü's-sahâbe* (ند), Ebû Nua'ym *Ma'rifetü's-sahâbe* (نع), Beğavî *Mu'cemu's-sahâbe* (بع), İbn 'Abdilber *el-İstîâb* (بر), İbnu's-Seken *es-Sahâbe* (كن), İbn Mâkûlâ *el-İkmâl* (كو), İbnu'l-Emîn *et-Tuleytulî el-İstidrâk 'ale'l-İstîâb* (طل), İbn Fethûn *el-İstidrâk 'alâ İbn 'Abdilber* (فت), Ebû Mûsâ *el-İstidrâk 'alâ İbn Mende* (مو), İbn Başkuvâl *el-İstidrâk 'alâ İbn 'Abdilber* (بش), Dârekutnî *es-Sahâbe* (قط).²²⁹⁰

Ru'aynî çoğunu; Nesâî,²²⁹¹ Taberânî,²²⁹² İbn Mende,²²⁹³ Ebû Mûsa,²²⁹⁴ İbn 'Abdilber,²²⁹⁵ İbn Fethûn²²⁹⁶ ve İbn Mâkûlâ'dan²²⁹⁷ nakletmesine, dolayısıyla eserine esas aldığı kaynaklarda bulunmasına rağmen birçok tercemede ise rumuz kullanmamaktadır. Muhakkik'in ifadesine göre bunlara rumuz koymayı atlayıp diğer tercemeye geçmiştir.²²⁹⁸ Rumuz koymadığı bazı tercemeleri ise Seyf b. Ömer,²²⁹⁹

²²⁹⁰ Ru'aynî, a.g.e., (takdîm), I, 10-12.

²²⁹¹ Ru'aynî, a.g.e., I, 279.

²²⁹² Ru'aynî, a.g.e., IV, 473.

²²⁹³ Ru'aynî, a.g.e., IV, 473.

²²⁹⁴ Ru'aynî, a.g.e., I, 311, III, 388, IV, 356, 422...

²²⁹⁵ Ru'aynî, a.g.e., I, 164, 311, 349, II, 38...

²²⁹⁶ Ru'aynî, a.g.e., I, 171, 302, IV, 138...

²²⁹⁷ Ru'aynî, a.g.e., II, 77.

²²⁹⁸ Ru'aynî, a.g.e., (takdîm), I, 15-18.

²²⁹⁹ Ru'aynî, a.g.e., I, 296, IV, 124, 194.

Tayâlisî,²³⁰⁰ Vâkîdî,²³⁰¹ Vesîme,²³⁰² İbn Şebbe,²³⁰³ Taberî,²³⁰⁴ ‘Abdân,²³⁰⁵ İbn Kâni,²³⁰⁶ İbnü’s-Seken,²³⁰⁷ Bâverdî,²³⁰⁸ Ebu’l-‘Abbâs b. ‘Ukde,²³⁰⁹ *Târîhu ehl-i Hıms*’ın yazarı Ebû Bekr b. İsâ²³¹⁰ ve İbn Yûnus’tan²³¹¹ nakletmektedir. Bazı tercemeleri kendi isnadıyla tanıtan Ru‘aynî,²³¹² bazı tercemelerde ise bir kaynak zikretmemektedir.²³¹³

Ru‘aynî, birkaç tanesi erkek sahâbîlerle ilgili kısımda, çoğunluğu ise kadın sahâbîler kısmında olmak üzere kendisinin eklediği, tespit edebildiğimiz kadarıyla 215 civarındaki tercemenin başında ise (:) rumuzunu kullanmaktadır. Hz. Peygamber’e biat eden kadınların isimlerini zikrettiği bu tercemelerde, bazı tercemeler dışında Ru‘aynî’nin kaynağı, İbn Habîb’dir. Bazı tercemelerde ise bir kaynak zikretmemektedir.

Ru‘aynî, ele aldığı tercemenin isminden sonra (basılı nüshaya göre) tercemeyi aldığı kaynakla ilgili rumuzlar kullandığı gibi çoğu zaman tercemeyle alakalı bilgi verirken de rumuzlar kullanmaktadır. Bu da söz konusu bilgiyi hususi olarak o kaynaktan aldığını göstermektedir.²³¹⁴ Örneğin el-Hâris b. Eşyem’in tercemesi şöyledir:

²³⁰⁰ Ru‘aynî, a.g.e., I, 209.

²³⁰¹ Ru‘aynî, a.g.e., I, 285, II, 422, IV,306, 435.

²³⁰² Ru‘aynî, a.g.e., I, 253.

²³⁰³ Ru‘aynî, a.g.e., I, 157.

²³⁰⁴ Ru‘aynî, a.g.e., I, 168, 296, IV, 37, 124.

²³⁰⁵ Ru‘aynî, a.g.e., I, 211.

²³⁰⁶ Ru‘aynî, a.g.e., I, 257, 259.

²³⁰⁷ Ru‘aynî, a.g.e., I, 302.

²³⁰⁸ Ru‘aynî, a.g.e., I, 302, 305, 316, 329.

²³⁰⁹ Ru‘aynî, a.g.e., II, 79.

²³¹⁰ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 68.

²³¹¹ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 148.

²³¹² Ru‘aynî, a.g.e., I, 242, II, 108, 139, 295, 377, 391, 399, III, 100, IV, 77, 363, V, 319, 357, 362, 375, 473.

²³¹³ Bkz. Ru‘aynî, a.g.e., I, 154, 162, 170, 192, 272, 293...

²³¹⁴ Ru‘aynî’nin rumuzları kullanımıyla ilgili bilgiler için bkz. Ru‘aynî, a.g.e., (takdîm), I, 10-13.

الحارث بن أشيم بن رافع بن امرئ القيس الأنصاري الأشهلي الأوسي (ط ند نع) شهد بدرًا قاله ابن لهيعة عن أبي الأسود عن عروة لا تعرف له رواية. (نع): كذا قال ابن لهيعة أشيم وقال أبو معشر نجيح المدني : الحارث بن أوس وقال محمد بن إسحاق : الحارث بن أنس بن رافع.²³¹⁵

Eserlerine temel aldıkları kaynaklar açısından Ru‘aynî’nin *el-Câmi*’i, ile İbnu’l-Esîr’in *Üsdü’l-ğâbe*’si karşılaştırıldığında, Ru‘aynî’nin eserinin daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Nitekim İbnu’l-Esîr, sahâbîlerle ilgili kendisinden önce yazılmış dört kitabı esas alırken, Ru‘aynî, 19 kitabı esas almaktadır.

Eseri tahkik eden Bâcû’nun da ifade ettiği üzere Ru‘aynî’nin, *el-Câmi*’i, tercemelerde zikredilen rumuzlardan yola çıkılarak, söz konusu tercemenin sahâbe terâcimiyle alakalı daha önce yazılmış olan eser/lerden hangisinde geçtiğinin bilinmesini sağlaması açısından, İbn Hacer’in *el-İsâbe*’sine nazaran daha üstün bir meziyete sahiptir.²³¹⁶

3.1.3.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

3.1.3.3.1. Cem‘ Ettiği Eserlerle İlgili Metodu

Daha önce de geçtiği üzere 19 kitabı esas alarak eserini oluşturan Ru‘aynî, ilgili eserlerdeki tercemeleri esas aldığı için sahâbe olanları da olmayanları da harf sırasına göre karışık olarak ele almaktadır. Ancak o, söz konusu eserlerdeki bilgileri zikretmekle yetinmemiş, gerekli yerlerde tercemesi verilen kişilerle alakalı bilgileri tashih etmiş, yanlışlıkla sahâbe arasında zikredilen kişiler için itirazda bulunmuş ve adı geçen müelliflere eleştiriler yöneltmiştir. Onun cem‘ ettiği eserlerde izlediği metodu ve sahâbe bilgisinin tespitine dair esasları için şunlar söylenebilir:

Muhakkik’in de ifade ettiği üzere, müellifin ilgili kaynaktan aldığı bilgileri kelimesi kelimesine naklettiği söylenemez. Bazen aldığı kaynaktaki bilgileri ihtisar etmekte bazen de anlam olarak nakletmektedir.

²³¹⁵ Ru‘aynî, a.g.e., II, 7. Krş. Ebû Nu‘aym, a.g.e., II, 754.

²³¹⁶ Ru‘aynî, a.g.e., (tacdîm), I, 14.

Genellikle tercemelerin sonunda قُلْتُ diyerek tercemesi zikredilen kimselerin isim ve nesepleriyle alakalı bilgilerde yapılan yanlışlıkları tashih etmekte,²³¹⁷ isimlerin okunuşuna ilişkin bilgi vermekte,²³¹⁸ hadisin ravisine dair açıklamalarda bulunmakta,²³¹⁹ söz konusu kaynaklardaki bilgileri birbirleriyle karşılaştırmakta,²³²⁰ gerekli yerlerde adı geçen âlimlerin verdiği bilgiler arasında tercihte bulunmakta²³²¹ ve suhbeti tartışmalı olan tercemelerde kendi görüşünü dile getirmektedir.²³²²

Ayrıca o, ilgili âlimlerin sahâbeden saydığı bazı kimselerin suhbeti olmadığını ifade etmektedir.²³²³ Suhbeti reddetmede bazen tarihi verilerden yararlanmakta²³²⁴ bazen de suhbeti delil olarak gösterilen rivayeti diğer eserlerdeki rivayetlerle karşılaştırmaktadır.²³²⁵ Bazı tercemelerde ise sahâbî olup olmadığı hususunda kesin bir yargı belirtmemektedir.²³²⁶

Ru‘aynî; Taberânî, İbn Mende, Ebû Mûsâ, Ebû Nua‘ym, İbn ‘Abdilber ve İbn Fethûn gibi birçok müellifi de bir kişiyi iki veya üç ayrı kişi²³²⁷ veya iki ayrı kişiyi tek kişi saymaları,²³²⁸ isimlerin yazılışında tashîf ve tahriften kaynaklanan hatalar yapmaları,²³²⁹ isim, künye ve neseb bilgilerinde yanılmaları,²³³⁰ suhbeti delil olarak gösterdikleri

²³¹⁷ Örnekler için bkz. Ru‘aynî, a.g.e., II, 416, III, 393, IV, 107, 121, 429, V, 25, 27, 83, 306, 521, 454,

²³¹⁸ Bkz. Ru‘aynî, a.g.e., II, 379, III, 317, 346, 435...

²³¹⁹ Ru‘aynî, a.g.e., III, 13.

²³²⁰ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 170, 264, V, 84, 486.

²³²¹ İlgili örnek için bkz. Ru‘aynî, a.g.e., II, 302, 488, III, 126, 134, 460.

²³²² Ru‘aynî, a.g.e., II, 200, III, 468, IV, 407, V, 364.

²³²³ Ru‘aynî, a.g.e., III, 428, IV, 33, 179, 302, 346, V, 391, 423, VI, 144.

²³²⁴ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 178, 440.

²³²⁵ Ru‘aynî, a.g.e., V, 251, 370.

²³²⁶ Ru‘aynî, a.g.e., II, 304, 312, 348, 382, 437, 492, 502, IV, 26, IV, 175, 223.

²³²⁷ Ru‘aynî, a.g.e., II, 472, III, 460, IV, 82, 62, 355.

²³²⁸ Ru‘aynî, a.g.e., II, 68.

²³²⁹ Ru‘aynî, a.g.e., II, 203, III, 3, 133, 151, V, 361, VI, 185, 365.

²³³⁰ Ru‘aynî, a.g.e., II, 434, III, 115.

rivayetleri birbirine karıştırmaları²³³¹ ve sahâbeden olmayan birisini sahâbe arasında zikretmeleri²³³² nedenleriyle eleştirmektedir. Bununla birlikte Ru‘aynî’nin, sahte sahâbîlerden olan Serbâtek el-Hindî’yi herhangi bir rumuz zikretmeksizin ve suhbeti olduğuna işaret eden uydurma rivayeti hiç bir açıklama yapmadan zikretmesi²³³³ ise anlaşılır değildir.

Ru‘aynî, İbn Mende’nin *Ma‘rifetü’s-sahâbe*’si üzerine istidrâk yazan Ebû Musa²³³⁴ ile İbn ‘Abdilber’in *el-İstîâb*’ı üzerine istidrâk çalışması yapan İbn Fethûn,²³³⁵ Tuleytulî²³³⁶ ve İbn Başkuvâlî,²³³⁷ istidrâkte buldukları eserlerde var olduğu halde bazı tercemeleri tekrar kendi eserlerinde zikretmeleri sebebiyle de tenkit etmektedir.

3.1.3.3.2. Ru‘aynî’nin Kendisinin Eklediği Tercemelerle İlgili Metodu

Kendi eklediği ve (:) rumuzunu koyduğu tercemelerin çoğunu Hz. Peygamber’e biat eden kadınlardan oluşturan Ru‘aynî, ilgili tercemelerde ağırlıklı olarak konuya ilişkin bilgileri aldığı kaynak olan İbn Habib’i zikretmenin dışında fazla bir bilgi vermemektedir.

Rumuz koymadığı bazı tercemelerde ise Hz. Peygamber’den hadis rivayet eden,²³³⁸ hadiste zikri geçen,²³³⁹ Hz. Peygamber’e gelen heyetlere katılan,²³⁴⁰ terâcim kitaplarında sahâbe olarak zikredilen²³⁴¹ ve müellefe-i kulûb gibi bazı sahâbe gruplarından olan kimseleri zikretmektedir.

²³³¹ Ru‘aynî, a.g.e., V, 110.

²³³² Ru‘aynî, a.g.e., IV, 22.

²³³³ Ru‘aynî, a.g.e., III, 145.

²³³⁴ Ru‘aynî, a.g.e., II, 133, 141, 151, 203, 315, IV, 41, 211, 287, V, 370.

²³³⁵ Ru‘aynî, a.g.e., III, 108.

²³³⁶ Ru‘aynî, a.g.e., V, 17.

²³³⁷ Ru‘aynî, a.g.e., V, 336.

²³³⁸ Ru‘aynî, a.g.e., I, 272, 291, 446, 478, II, 41, III, 302, 372, IV, 126.

²³³⁹ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 177.

²³⁴⁰ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 148, 306.

²³⁴¹ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 68, 300.

Ru‘aynî, Hz. Peygamber zamanında doğan Zübeyd b. es-Salt el-Kindî,²³⁴² Hz. Hüseyin ile sütkardeşi olan Kays b. Züreyh,²³⁴³ Yemâme’de şehit olan Evs b. ‘Amr el-Ensârî,²³⁴⁴ Hâlid b. Velid’in hicrî 12 yılında Hîre’de yerine bıraktığı A‘bed Fedekî es-Sa‘dî,²³⁴⁵ Nihâvend halkıyla savaşıma konusunda Nu‘mân b. Mukarrin ile istişare yapan ‘Amr b. Sübey (ثبي),²³⁴⁶ ve Cemel savaşında Hz. Aişe’nin devesini kesen A‘yen b. Dubey‘a’yı,²³⁴⁷ herhangi bir rumuz koymadığı tercemeler arasında zikretmektedir. Bu da Ru‘aynî’nin, eserine temel aldığı müelliflerden bir kısmı gibi Hz. Peygamber zamanında yaşadığı bilinen ve savaşlarda görev alan kimseleri de eserine aldığını göstermektedir.

3.1.4. Zehebî (ö.748/1347), *Tecrîdu esmâi’s-sahâbe*

İsmi, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Şemsuddîn et-Turkmânî’dir. 673/1274 yılında doğmuş 748/1347 yılında vefat etmiştir. Sekiz yaşlarında hadîs meclislerine gitmeye başlayan Zehebî, yazdığı *Mu‘cemu’s-şuyûhi’l-kebîr* adlı eserinde 1300 hocasını zikretmektedir. Hocaları arasında İbn Dakîki’l-‘Îd, Dimyâtî ve İbnu’s-Savvâf gibi meşhur alimler vardır.²³⁴⁸

Birçok eser telif eden Zehebî’nin eserleri arasında *Târîhu’l-İslâm*, *Siyeru a‘lâmi’n-nubelâ*, *el-‘İber*, *Duvelu’l-İslâm*, *Mizânu’l-i‘tidâl*, *el-Kâşif*, *el-Muntekâ fî serdi’l-künâ*, *el-Muğnî fî’l-duafâ*, *Tezkiretu’l-huffâz* gibi meşhur eserler bulunmaktadır. Önemli eserlerinden birisi de ihtiva ettiği sahâbe tercemeleri açısından ele alacağımız *Tecrîdu esmâi’s-sahâbe* adlı eseridir.

²³⁴² Ru‘aynî, a.g.e., II, 422.

²³⁴³ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 392.

²³⁴⁴ Ru‘aynî, a.g.e., I, 253.

²³⁴⁵ Ru‘aynî, a.g.e., I, 296.

²³⁴⁶ Ru‘aynî, a.g.e., IV, 194.

²³⁴⁷ Ru‘aynî, a.g.e., I, 298.

²³⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, (Mukaddime), I, 9.

3.1.4.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Zehebî tercemeleri harf sırasına göre ve sahâbe olanı olmayandan ayırmayarak hepsini birlikte sıralamaktadır. Önce erkeklerin isimlerini zikreden (6364 kişi)²³⁴⁹ Zehebî, sonra künyeleriyle meşhur olanları (757 kişi)²³⁵⁰ sonra da falanın oğlu, falanın babası, amcası, dedesi, dayısı ve falan kabileye mensub olanlar şeklinde isimleri bilinmeyen kimseleri (479 kişi)²³⁵¹ zikretmektedir. Ardından da kadın sahâbîleri zikreden Zehebî, bu kısımda da önce ismi bilinen kadınları (801 kişi),²³⁵² sonra künyesiyle meşhur olanları (376 kişi),²³⁵³ son olarak da ismi bilinmeyip de falanın kız kardeşi, kızı, ninesi, teyzesi, eşi, halası olarak bilinenleri (85 kişi)²³⁵⁴ kısaca tanıtmaktadır. Buna göre eserde 7600'ü erkek, 1262'si kadın olmak üzere toplam 8862 terceme yer almaktadır.

Zehebî, tercemelerin tasnifi bakımından, eserine temel aldığı *Üsdü'l-ğâbe*'nin tasnifinin dışına çıkmamıştır. İçerdiği terceme sayısı bakımından karşılaştırıldığında ise Zehebî'nin ilave ettiği tercemelerle *Tecrîd*, *Üsdü'l-ğâbe*'den daha fazla tercemeye sahiptir.

3.1.4.2. Kaynakları

Zehebî, *Tecrîd*'e yazdığı kısa bir mukaddimede eserindeki isimlerin İbnu'l-Esîr'in eserine aldığı tercemelerin isimlerinden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında kendisinin de Ebu'l-Kâsım Abdussamed b. Sa'îd el-Hımsî'nin *Târîhu's-sahâbe ellezîne nezelû Hıms*, İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk*, Ahmed b. Hanbel ve Bakî b. Mahled'in *el-Müsned* adlı eserlerinden ayrıca *el-İstîâb* üzerine yazılmış müstedreklerden, İbn Sa'd'ın eserinden özellikle de kadın sahâbîlerle ilgili bölümünden

²³⁴⁹ Zehebî, *Tecrîdu esmâi's-sahâbe*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y., I, 5-432, II, 1-145.

²³⁵⁰ Zehebî, a.g.e., II, 145-212.

²³⁵¹ Zehebî, a.g.e., II, 212-242.

²³⁵² Zehebî, a.g.e., II, 242-312.

²³⁵³ Zehebî, a.g.e., II, 312-338.

²³⁵⁴ Zehebî, a.g.e., II, 338-345.

ve Ebu'l-Feth İbn Seyyidinnâs'ın şairlerle ilgili eserinden eklemelerde bulunduğunu söylemektedir.²³⁵⁵

Eser incelendiğinde bunların dışında Mûsâ b. 'Ukbe, İbn İshâk, Ebû Ma'şer, Seyf b. Ömer, İbnu'l-Kelbî, Vesîme, Müslim, İbn Şebbe, Bezzâr, İbn Kâni', Ukaylî, 'Adevî, İbn Yûnus, İbn Şâhin, Dârekutnî, Ebû Ahmed el-'Askerî, İbn Mâkûlâ, İbn Başkuvâl, Nevevî ve Sûheylî gibi hem mutekaddimûn hem de muteahhirûn alimlerinin eser ve rivayetlerinden faydalandığı görülmektedir. Birçok tercemede ise herhangi bir kaynak zikretmemektedir.

İbnu'l-Esîr'in yaptığı gibi Zehebî de kendi kaynaklarıyla ilgili bir takım rumuzlar kullanmaktadır. Buna göre kütüb-i sitte'nin hepsinde rivayeti bulunan kişinin tercemesinin başında (ع), kütüb-i sitte eserlerinden birisinde rivayeti bulunan kimse için ilgili eserin rumuzunu, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde adı geçen kimse için (و), Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde bir rivayeti bulunan için (د), iki rivayeti bulunan için ise (س) rumuzlarını kullandığını ifade etmektedir. Bunun yanında İbnu'l-Esîr'den aldığı her tercemenin sonunda İbnu'l-Esîr'in ilgili tercemeyi aldığı kaynağı zikrederken kullandığı rumuzları da ayrıca belirtmektedir.²³⁵⁶ Örneğin ilk sırda zikrettiği Âbillahm'ın tercemesi şöyledir:

(ت ن د) أبي اللحم الغفاري في اسمه عدة أقوال روى عنه مولاة عمير حديثا واحدا. «ب د ع»^{٢٣٥٧}

3.1.4.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

Zehebî, eserine aldığı tercemelerin sadece isimlerini zikretmekle kalmamakta, çoğunlukla birkaç satırı geçmeyecek şekilde onlarla ilgili çok kısa bilgiler de vermektedir. İbnu'l-Esîr'in eserinden aldığı bazı kimselerin tercemelerinde çeşitli tashihlerde de bulunmaktadır.²³⁵⁸

²³⁵⁵ Zehebî, a.g.e., I, b.

²³⁵⁶ Zehebî, a.g.e., I, b.

²³⁵⁷ Zehebî, a.g.e., I, 5.

²³⁵⁸ Zehebî, a.g.e., I, 28, 39, 122, 153.

Zehebî, kendisinin eklediği bazı tercemelerin suhbetlerini, daha önceki müelliflerde olduğu gibi tercemesi zikredilen kişilerin naklettikleri hadis rivayetlerinden,²³⁵⁹ inşâd ettikleri şiirlerden²³⁶⁰ ve Hz. Peygamber'e gelen heyetlere katılımlarından²³⁶¹ yola çıkarak tespit etmektedir.

Zehebî, kendisinin eklediği tercemelerdeki şartlarını açıkça zikretmese de, kendisinden önceki alimlerden İbn 'Abdilber, İbn Mende, Ebû Nu'aym ve İbnu'l-Esîr gibi onun da yaşlı suhbet elverişli olan Mekke, Medine ve Tâif'lileri, Ridde ve futûh savaşlarına katılan bazı kimseleri ve savaşlarda komutanlık yapanları da sahâbeden saydığı anlaşılmaktadır. Şu tercemeler örnek olarak verilebilir:

“Hureys b. Zeyd el-Hayl et-Tâî; Kardeşi Miknef ile beraber ridde savaşlarına katılmıştır. İkisinin de suhbeti vardır. İrtidat ettikleri de söylenmektedir.”²³⁶²

“Bişr b. 'Abdillah el-Ensârî el-Hazrecî; Yemâme savaşında (12/633) şehit oldu. İsminin Beşîr olduğu da söylenmektedir.”²³⁶³

“Hamzaz b. Şerîk b. Ğânim el-Kuraşî el-'Adevî; 'Amevâs vevasında (17/638) ölmüştür. Önceki alimler onu zikretmemiştir.”²³⁶⁴

“Hâlid b. Sâbit el-Fehmî; Hz. Ömer, Kudüs'ü fethetmesi için onu Câbiye'den Kudüs'e göndermiştir.”²³⁶⁵

Zehebî'nin, kendisinin eklediği tercemeler arasında önceki müelliflerin eserlerinde olduğu gibi sahâbeden olmadığını söylediği kimseler de bulunmaktadır. “Hz. Peygamber zamanına yetişmiştir”,²³⁶⁶ “ru'yeti vardır”,²³⁶⁷ “tâbiûndandır”,²³⁶⁸ “hadisi

²³⁵⁹ Zehebî, a.g.e., I, 10, 76, 84.

²³⁶⁰ Zehebî, a.g.e., I, 126, 128.

²³⁶¹ Zehebî, a.g.e., I, 5, 132, 139, 141, 152, 154, 160, 178...

²³⁶² Zehebî, a.g.e., I, 127.

²³⁶³ Zehebî, a.g.e., I, 50. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., I, 113, 127.

²³⁶⁴ Zehebî, a.g.e., I, 140.

²³⁶⁵ Zehebî, a.g.e., I, 149.

²³⁶⁶ Zehebî, a.g.e., I, 64, 66, 120, 124, 135.

²³⁶⁷ Zehebî, a.g.e., I, 121, 202.

mürseldir”²³⁶⁹ ve “suhbeti olduğunu bilmiyorum”²³⁷⁰ dediği kimselerin tercemeleriyle, mevzû bir habere göre sahâbi olduğu söylenen kimselerin²³⁷¹ ve yanlışlıkla sahâbe arasında zikredildiklerini söylediği kimselerin²³⁷² tercemelerini zikretmesi örnek olarak verilebilir.

3.1.4.4. Tenkîdi

Zehebî, yanlışlıkla sahâbe arasında zikredilenlerle, suhbeti olmayan kimseleri eserinde zikretmesi sebebiyle İbn Hacer tarafından eleştirilmektedir.²³⁷³

3.1.4.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Zehebî'nin *Tecrîd*'i üzerine Ebû Hafs Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö.805/1403) tarafından bir haşiye çalışması yapılmıştır.²³⁷⁴ Ancak çalışmanın içeriğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

3.1.5. İbn Hacer (ö.852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*

Adı Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî'dir. Adı veya lakabı Hacer olan yedinci dedesine nispetle İbn Hacer diye meşhurdur. 773/1371 yılında Mısır'da doğmuş ve 852/1448 yılında orada vefat etmiştir.²³⁷⁵

Dört yüz elliye yakın hocası olduğu söylenen İbn Hacer, Şemsuddin el-Kirmânî, Zeynuddîn el-‘Irâkî, Nuruddîn el-Heysemî, Burhanuddîn el-Ebnâsî, Ömer b. Raslân el-Bulkînî, İbn Cemâ'a, Feyrûzâbâdî gibi devrinin önemli alimlerinden dersler almıştır.

²³⁶⁸ Zehebî, a.g.e., I, 17, 39.

²³⁶⁹ Zehebî, a.g.e., I, 53, 101, 139, 178.

²³⁷⁰ Zehebî, a.g.e., I, 123.

²³⁷¹ Zehebî, a.g.e., I, 14, 85, 204.

²³⁷² Zehebî, a.g.e., I, 28, 191, 210.

²³⁷³ İbn Hacer, a.g.e., s. 8.

²³⁷⁴ Seyyidü'ş-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 414.

²³⁷⁵ Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XIX, 514. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ‘Abdülmün‘im, Şakir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî musannefâtuhu ve dirâsetun fî menhecîhi ve mevâridihî fî Kitâbi'l-İsâbe*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1997, I, 45-126.

Talebeleri arasında ise Sehâvî, Ahmed b. Ebî Bekr el-Bûsırî, İbnu'l-Humâm, İbn Tağriberdî, İbn Kutlubuğa, Zekeriya el-Ensârî gibi meşhur alimler bulunmaktadır.²³⁷⁶

En velûd İslam alimlerinden olan İbn Hacer, hadis ilimlerinin hemen her alanında olduğu gibi Kur'an ilimleri, fıkıh, akâid, tarih ve edebiyat alanlarında da irili ufaklı 300'e yakın eser yazmıştır. Eserleri arasında *Fethu'l-Bârî*, *İthâfu'l-mehere bi-etrâfi'l-aşere*, *el-Metâlibu'l-âliye*, *Netâicu'l-efkâr*, *ed-Dirâye fî tahrîci ahâdisi'l-Hidâye*, *Nuhbetu'l-fiker*, *el-İsâbe*, *Tehzîbu't-Tehzîb*, *Lisânu'l-Mîzân*, *Bulûğu'l-merâm*, *ed-Dureru'l-kâmine* gibi meşhur eserler bulunmaktadır.²³⁷⁷

el-İsâbe, İbn Hacer'in, Buhârî'nin şerhi olan *Fethu'l-Bârî*'den sonraki en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Kitabın erkekler bölümünün sonunda eserin yazımıyla ilgili bilgiler veren İbn Hacer, *el-İsâbe*'nin yazımına 809/1406 yılında başladığını, üç defa müsvedde çalışması yaparak eserini, kırk yıla yakın bir sürede, 847/1443 yılında tamamladığını ifade etmektedir.²³⁷⁸ Bununla birlikte eserde yer alan bazı tercemelerin “mübhemât” bölümünde ele alınacağı belirtilmesine rağmen²³⁷⁹ *el-İsâbe*'nin orijinal hiçbir baskısında böyle bir bölümün bulunmaması, eserin tamamlanmadığı kanaatini uyandırmaktadır.²³⁸⁰ Nitekim Sehâvî de eserin tamamlanmadığını söylemektedir.²³⁸¹

3.1.5.1. Tertîbi ve Terceme Sayısı

Eserine mukaddimeyle başlayan İbn Hacer, burada öncelikle sahâbeyi diğer tabakalardan ayırdetmenin önemine değinmekte, sonra da Buhârî'den itibaren başlayarak Zehebî'ye kadar sahâbe konusunda eser telif etmiş olan birçok kimseyi ve eserlerini zikretmektedir.

²³⁷⁶ Kandemir, a.g.e., XIX, 514-515. Hocaları ve talebeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. 'Abdümün'im, a.g.e., I, 95-108.

²³⁷⁷ İbn Hacer'in diğer eserleri için bkz. Kandemir, a.g.e., XIX, 517-530; Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. 'Abdümün'im, a.g.e., I, 168-398.

²³⁷⁸ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1420/VI, 570.

²³⁷⁹ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 272/1712, 285/1758, 296/1823, 375/2418...

²³⁸⁰ Kandemir, “el-İsâbe”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2000, XXII, 487.

²³⁸¹ Bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 164; a.mlf., *Fethu'l-muğîs*, IV, 77.

Tercemelerin tertibi hakkında da bilgi veren İbn Hacer, alfabetik olarak ele aldığı tercemeleri, her harfte dört kısımda değerlendirdiğini ifade etmektedir. Bu kısımlar şunlardır:

Birinci kısım: Tercemesi verilen kişinin kendisinin veya başkasının Hz. Peygamber'den naklettiği hadis rivayetiyle suhbeti bilinenler. İlgili hadisin tarîkının sahîh, hasen veya zayıf olması arasında ise herhangi bir fark gözetmemektedir. Zayıf tarikla de olsa, suhbetine delalet eden bir hadis metninde adı geçen kimseleri de bu kısımda zikretmektedir.

İkinci kısım: Hz. Peygamber zamanında doğup da sahâbe arasında zikredilen çocuklar. Ancak bu çocuklar, Hz. Peygamber vefat ettiği zaman temyîz yaşının altında olan çocuklardır.

İbn Hacer, bu kimselerin sahâbe eserlerinde zikredilmelerinin sebebinin, Rasûlüllah'ın (s.a.s.), onları görmüş olabilecekleri varsayımından kaynaklandığını söylemektedir. Nitekim ashâbın yeni doğan çocuklarını; dua etmesi, tahnîkte bulunması ve ad takması için Rasûlüllah'a (s.a.s.) getirmeleriyle ilgili hadisleri de buna delil olarak zikretmektedir. Ancak bu tür kimselerin naklettiği hadislerin mürsel hükmünde olduğunu ifade eden İbn Hacer, bu nedenle onları ayrı bir bölümde zikrettiğini belirtmektedir.

Üçüncü kısım: Hem câhiliyye hem de İslam dönemine yetişen ancak hiçbir haberde Hz. Peygamber'le biraraya geldikleri ya da Hz. Peygamber'i gördüklerine dair bir bilgi bulunmayan muhadramûn ile ilgilidir.

Hadis alimlerinin ittifakıyla bunların hiç birinin suhbeti olmadığını söyleyen İbn Hacer, bunların bazı eserlerde zikredilmeleriyle ilgili olarak ise şöyle demektedir: “Bazı kimseler bunlardan bir kısmını ma‘rifetu’s-sahâbe kitaplarında zikretmiş olsalar da onlar, bu kimseleri, sahâbeden oldukları için değil, sahâbe tabakasına yakın oldukları için zikrettiklerini açıkça ifade etmektedirler. Nitekim İbn ‘Abdilber ve ondan önce İbn Şâhin bunu açıkça söyleyenlerdendir.”²³⁸²

²³⁸² Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 49.

Dördüncü kısım: İlgili eserlerde yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilen kimselerle alakalıdır. İbn Hacer, yanlışlıkları ise ehl-i hadisin metodu üzere ortaya koyduğunu ve bu kısımda yalnızca sahâbe arasında zikredilmesinin yanlış olduğu açık olanları zikrettiğini, sahâbî olması muhtemel olanları zikretmediğini söylemektedir.

Bu kısmın, eserinin en önemli kısımlarından birisi olduğunu söyleyen İbn Hacer, bu hususta daha önce hiç kimsenin böyle bir metodunun olduğunu bilmediğini de söyleyerek, haklı olarak övünmektedir.²³⁸³

İbn Hacer, araştırmaları sonucunda İbnu'l-Esîr ve Zehebî'nin eserinde zikredilen tercemeler dışında birçok isim tespit ettiğini ve bunları büyük bir kitapta toplayıp sahâbeden olanlarla, olmayanları birbirinden ayırdettiğini, bununla birlikte elde ettiği sayının sahâbenin toplam sayısının 1/10'i bile etmediğini belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da Hz. Peygamber'le sohbet şerefine erenlerin çoğunun Veda Haccı'na katılan bedevîler olduğunu söylemektedir.²³⁸⁴

Tercemelerde önce isimleri bilinen erkekleri (9787 kişi)²³⁸⁵ zikreden İbn Hacer, sonra da künyeleriyle meşhur olan erkeklerin (1299 kişi)²³⁸⁶ tercemelerini vermektedir.²³⁸⁷

Künyeleriyle meşhur olan erkeklerden sonra kadınların tercemelerine geçen İbn Hacer, burada da öncelikle isimleriyle bilinen kadınları (1109 kişi),²³⁸⁸ sonra da künyeleriyle bilinenleri (446 kişi)²³⁸⁹ tanıtmaktadır.²³⁹⁰

²³⁸³ İbn Hacer, a.g.e., s. 9.

²³⁸⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 8.

²³⁸⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 13-1420.

²³⁸⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 1421-1584.

²³⁸⁷ *el-İsâbe*'nin orijinal baskısında künyelerden sonra kadınların tercemelerine geçilmektedir. Çünkü orijinal *el-İsâbe*'de daha önce de geçtiği üzere mübhem şahıslar yer almamaktadır. Ancak Hassân 'Abdülmennân'ın hazırladığı *el-İsâbe* baskısında, Hassân'ın *Üsdü'l-ğâbe*'den eklediği, falanın oğlu, babası, kardeşi, dedesi, dayısı, amcası, falan kabileye mensub olanlar ve diğer mübhem şahıslar (333 kişi) gibi başlıklar altında mübhem şahısların tercemeleri de bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 1585-1626.

²³⁸⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 1627-1783.

²³⁸⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 1784-1844.

²³⁹⁰ Yine Hassân 'Abdülmennân'ın yayına hazırladığı *el-İsâbe* baskısında, künyeleriyle meşhur olan kadınların ardından, *el-İsâbe*'nin orijinalinde bulunmayıp da Hassân'ın, *Üsdü'l-ğâbe*'den eklediği, falanın kız kardeşi,

Sahâbe hal tercemelerinin en kapsamlısı olan İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinde, eseri tahkîk edenlerden Tâhâ Muhammed ez-Zeynî'nin numaralandırmasına göre toplam 12.280,²³⁹¹ 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvîd'in numaralandırmasına göre 12.307,²³⁹² Ali Muhammed el-Bicâvî'nin numaralandırmasına göre ise 12.304²³⁹³ kişinin tercemesi bulunmaktadır.

el-İsâbe'nin, kaynak olarak kullandığımız baskısını yayına hazırlayan Hassân 'Abdülmennân'ın numaralandırmasına göre ise eserde toplam 13.051 terceme yer almaktadır. Hassân 'Abdülmennân ise İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinde olmayıp İbn 'Abdilber ve İbnu'l-Esîr'in eserlerinde bulunan 700 kûsür kişiyi ilave etmesi suretiyle bu sayıya ulaşmıştır.²³⁹⁴ İbn Hacer'in eseri, bu sayıyla alanında yazılmış eserlerin en kapsamlısıdır.

3.1.5.2. Kaynakları

İbn Hacer eserinde, kendisinden önce yazılmış siyer ve meğâzî kitaplarından futûh kitaplarına, rical kitaplarından umumi tarih kitaplarına, şehir tarihlerinden coğrafya kitaplarına, edebiyat kitaplarından tefsir kitaplarına, hadis kitaplarından usul kitaplarına kadar hemen her konuda yazılmış 940'tan fazla eseri kaynak olarak kullanmaktadır. İlgili eserlerin müellifleri arasında Mûsâ b. 'Ukbe, Kelbî, İbn İshâk, Mukatil b. Süleyman, Mâlik b. Enes, Seyf b. Ömer, İbnu'l-Kelbî, İbn Sa'd, Vesîme, Halîfe b. Hayyât, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Bakî b. Mahled, Belâzürî, 'Abdân, Taberî,

kızı, ninesi, teyzesi, eşi, halası ve diğer mübhem kadınlar (77 kişi) gibi başlıklar altında mübhem kadınların tercemeleri de bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 1845-1853.

²³⁹¹ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe ve bi zeylihî Kitâbu el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1993.

²³⁹² Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk., 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvîd, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

²³⁹³ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk., Ali Muhammed el-Bicâvî, 1. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.

²³⁹⁴ Hassân 'Abdülmennân'ın yayına hazırladığı *el-İsâbe* baskısında, İbn Hacer'in dört kısma ayırıp, her bir kısma dahil olan ilgili kısımda zikrettiği kişiler, tek bir bölüm altında fakat her tercemenin sonunda, İbn Hacer'in o kişiyi hangi kısımda zikrettiği belirtilmek suretiyle alfabetik olarak sıralanmaktadır. Bunun yanında söz konusu tercemenin İbn 'Abdilber'in, *el-İstîâb*, İbnu'l-Esîr'in, *Üsdü'l-ğâbe* ve Mizzi'nin, *Tehzîb*'inde geçip geçmediğine dair bilgi verilmekte ve mezkûr eserlerin baskılarındaki terceme numarasına atıfta bulunmaktadır. Bunun yanısıra 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd'un tahkîk ettiği *el-İsâbe* baskısındaki *el-İsâbe*'nin orijinal sıralamasındaki tercemesi zikredilen kişiler için koyduğu numaralar da ayrıca zikredilmektedir.

Abdullah b. Ebî Dâvûd, İbn Ebî Hâtim, İbn Yûnus, İbn Kani‘, İbnü’s-Seken, İbn Hibbân, Taberânî, Merzubânî, İbn Şâhin, İbn Mende, Sa‘lebî, Ebû Nu‘aym, gibi ilk dönem müellifleriyle İbn ‘Abdilber, ‘Adevî, İbn Fethûn, İbnü’l-Emîn, İbn Asâkir, İbnü’l-Esîr, Zehebî, ‘Alâî ve Moğultay b. Kılıç gibi müteahhir dönem müellifleri zikredilebilir.²³⁹⁵ *el-İsâbe*, kaynak sayısı ve çeşitliliği açısından da alanında yazılmış eserlerin en genişidir.

3.1.5.3. Sahâbe Bilgisinin Tespiti

3.1.5.3.1. Sahâbe Kavramının Tanımı

Sahâbeyi çok kısa bir şekilde; “Mü’min olarak Hz. Peygamber’le karşılaşan ve İslam üzere ölen kişi”, olarak tanımlayan İbn Hacer, ardından ilgili tarifi uzun bir şekilde açıklayarak, bu tarifin kapsamına giren ve girmeyen kimseleri tek tek zikretmekte ve ilgili tarifi Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve ona tabi olan kimselerin görüşlerine dayandığını söylemektedir.²³⁹⁶

3.1.5.3.2. Sahâbenin Tespit Yolları

İbn Hacer, sahâbenin tespit yollarını ise şu beş maddede mütâlaa etmektedir:

- 1- Tevâtür yolu,
- 2- İstifâda ve şöhret yolu,
- 3- Sahâbenin birinden; ‘falanın suhbeti vardır’ şeklinde rivayet edilmesi (sahâbeden birinin tanıklığı),
- 4- Tek kişinin tezkîyesinin kabul edilmesine binaen tâbiûnun birinden; ‘falanın suhbeti vardır’ şeklinde rivayette bulunulması (tâbiûndan birinin tanıklığı),
- 5- Adaleti ve Hz. Peygamber’le çağdaşlığı (muâsarât) sabit olan kişinin, “ben sahâbîyim” demesi (suhbeti ikrâr).

Sahâbenin tanınmasına yarayan yardımcı deliller de zikreden İbn Hacer, bunların da üç rivayetten çıkarıldığını söylemektedir.

²³⁹⁵ İbn Hacer’in *el-İsâbe*’deki kaynakları için bkz. ‘Abdülmün‘im, a.g.e., II, 12-203.

²³⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 9-10.

İlgili rivayetler ve İbn Hacer'in bunlardan çıkarsamada bulunduğu hükümler ise şöyledir:

1- İbn Hacer; İbn Ebî Şeybe'nin, Küleyb'den naklettiği; “Meğâzilerde yalnız sahâbeyi komutan tayin ediyorlardı” şeklindeki rivayeti²³⁹⁷ esas alarak, “Nitekim bir kimse, ridde ve futûh ile ilgili haberleri araştırdığında bu tür kimselerden birçok kişi bulur. Bu kimseler birinci kısma dahildirler.” demek suretiyle ridde ve fetihlere katılan komutanları sahâbeden saymaktadır.

2- Hâkim en-Neysâbûrî'nin, ‘Abdurrahmân b. ‘Avf’ dan naklettiği, كَانَ لَا يُؤَلَّدُ لِأَحَدٍ مَوْلُودًا إِلَّا، “Doğan hiç bir çocuk yoktu ki, Rasûlüllah’a (s.a.s.) getirilmiş ve Rasûlüllah da ona dua etmiş olmasın.”²³⁹⁸ rivayetini zikreden İbn Hacer, bu rivayetten de birçok şey çıkarılabileceğini ancak bu tür kişilerin ikinci kısımdan olduklarını söylemektedir.

3- İbn Hacer, İbn ‘Abdilber’in söylediği, ‘On yılında Mekke ve Tâif’te Müslüman olmayan ve Vedâ Haccı’na katılmayan kimse kalmamıştı.’ şeklindeki sözünü zikrederek, ilgili şehirlerden olup da Hz. Peygamber zamanında hayatta olduğu bilinen kimselerin, Hz. Peygamber’i görmeleri nedeniyle birinci veya ikinci kısma dahil olduklarını ifade etmektedir.²³⁹⁹

Buna göre İbn Hacer, kendisinden önceki müellifler gibi naklettiği hadisteki lafızlardan dolayı suhbeti olduğu anlaşılan kişileri,²⁴⁰⁰ hadis metninde adı geçenleri,²⁴⁰¹ âyetlerin nüzul sebebi olarak zikredilenleri,²⁴⁰² Hz. Peygamber zamanındaki savaflara katılan

²³⁹⁷ İlgili rivayet, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*’inde şu şekildedir: عَنْ عَاصِمِ بْنِ كَلْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: كُنَّا فِي الْمَغَازِي لَا يُؤَمَّرُ إِلَّا أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ / Küleyb anlatıyor: “Savaflarda bize yalnızca Rasûlüllah’ın (s.a.s.) ashâbi komutanlık ediyordu...” Bkz. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 300.

²³⁹⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, VI, 526.

²³⁹⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 11.

²⁴⁰⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 37/95, 64/224, 230/1482, 241/1539, 246/1567, 257/1628, 263/1657, 269/1695, 280/1735, 295/1813, 371/2397, 449/2903, 458/2955, 473/3102, 499/3251...

²⁴⁰¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 57/200, 245/1561, 265/1663, 266/1669, 294/1811, 295/1817, 339/2243, 462/3076, 470/3087, 513/3324, 541/3503, 544/3520, 568/3849, 605/4077, 851/5077...

²⁴⁰² İbn Hacer, a.g.e., s. 19/13. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 37/98, 38/104.

veya şehit olanları,²⁴⁰³ söylediği şiirdeki lafızlardan Hz. Peygamber’le suhbeti olduğu anlaşılana, ²⁴⁰⁴ şiir beytinde adı geçen ve Hz. Peygamber’le suhbeti olduğu anlaşılana, ²⁴⁰⁵ Hz. Peygamber’e heyet olarak gelenleri, ²⁴⁰⁶ Hz. Peygamber’in, adına hitaben mektup yazdırdığı kimseleri ²⁴⁰⁷ ya da yazdırdığı mektuba şahitlik yapanları, ²⁴⁰⁸ sahâbîlerle ilgili daha önce yazılan bir eserde veya sahâbîlerin ele alındığı bir bölümde zikredilen kimseleri, ²⁴⁰⁹ hakkında له صحبة denilenleri, ²⁴¹⁰ Mekke, Medine veya Taif’li olup da Hz. Peygamber zamanında yaşadığı bilinenleri ve ilk zamanlardaki savaşlarda komutanlık yapanları birinci kısımda zikretmektedir.

İbn Hacer’in dördüncü kısımda zikrettiği kimseler ise daha çok isim ve nesebinde ve suhbetine delil olarak gösterilen rivayetin isnad zincirinde tashîf, tahrif, ekleme ve çıkarma yapılan, yanlış okuma yapıp, buna göre yanlış olarak değerlendirilen, naklettikleri hadisleri mürsel veya mevzu olanlar gibi daha önceki eserlerin yanlışlıkla sahâbe arasında zikrettikleri kimselerden oluşmaktadır.

İbn Hacer’in birinci kısımda zikrettiği tercemelerde yapılacak bir araştırma, onun, sahâbe bilgisinin tespitine yönelik prensiplerini ortaya koymak için yeterlidir. Ancak dördüncü kısımda zikrettiği tercemelerle ilgili yapılacak bir araştırma da önceki müelliflerin hatalarının görülmesi açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle İbn Hacer’in birinci kısımda zikrettiği kimselere ilişkin esasları ile dördüncü kısımda zikrettiği kimselerin bu kısımda zikredilme sebepleri iki ayrı başlık altında değerlendirilecektir.

²⁴⁰³ İbn Hacer, a.g.e., s. 98/322. Diğer örnekler için bkz. a.mlf. a.g.e., s. 97/349, 101/372, 109/587.

²⁴⁰⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 301/1839, 420/2697, 457/2957, 650/4463, 806/4838, 828/4953, 897/5495...

²⁴⁰⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 270/1699, 365/2297, 591/3945.

²⁴⁰⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 220/1420, 228/1472, 234/1507, 238/1524, 239/1534, 260/1637, 269/1689, 273/1715, 283/1749, 288/1778, 293/1808, 326/2181, 374/2414...

²⁴⁰⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 283/1750, 404/2632, 505/3274, 658/4380.

²⁴⁰⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 902/5515.

²⁴⁰⁹ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 94/328, 496/3219, 510/3299, 513/3323, 515/3338, 564/3640, 650/4465, 674/4481, 697/5135.

²⁴¹⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 402/2612, 405/2635, 436, 481, 497, 630, 681, 691, 731, 761, 781, 824, 842, 877, 908, 909.

3.1.5.3.3. Birinci Kısımda Zikrettiği Kimselerle İlgili Esasları

İbn Hacer'in eserinin en orijinal yönlerinden birisi, sahâbe olanlar ile olmayanları ayrı bölümlerde zikretmesidir. Bu nedenle İbn Hacer'in sahâbe bilgisini tespitteki metodu, diğer müelliflerin metotlarından daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Nitekim kendisinden önceki müellifler, sahâbe olmadığı hususunda kesin kanaatte oldukları kimseler hakkında suhbeti olmadıklarını beyan etmelerine rağmen birçok kimsenin tercemesinde sahâbî olup olmadıkları hususunda herhangi bir fikir beyan etmeyip sahâbe olanla olmayanı karışık olarak zikrettikleri için metotları açık bir şekilde anlaşılmamaktadır.

İbn Hacer'in birinci kısımda zikrettiği kimselerde uyguladığı en önemli prensip, suhbeti reddetme konusunda ihtiyatlı oluşudur. Bunun en büyük sebebinin ise mümkün olan en fazla ismi eserinde zikretme çabasından kaynaklandığı söylenebilir. Şüphesiz İbn Hacer'in bu tutumu eleştiriye açıktır ve üzerinde detaylı olarak çalışılması gereken bir konudur. Ancak İbn Hacer'in bu konuda mütesahil davranması, hadis rivayetinde bulunan sahâbîlerin hemen hepsinin, hadis kitaplarında ve daha önceki genel ve özel rical kitaplarında tespit edilmiş olmalarıyla, başka bir ifadeyle daha önceki kitaplarda bulunmayıp da kendisinin eklediği ya da çok zayıf rivayetlere göre birinci kısımda zikrettiği kimselerin çoğunun, dini referansları ulaştırmada ve dini argümanlardan çıkarılan sonuçları etkilemede çok fazla bir tesirlerinin bulunmamasıyla izah edilebilir.

Muhtemelen bu nedenlerden dolayı İbn Hacer, ilgili kişinin sahâbî olmadığına dair çok açık bir delil yoksa, önceki eserlerden herhangi birinde sahâbî olarak zikredilmiş veya buna dair bir imada bulunulmuşsa kısacası ufak bir karineyle de olsa sahâbî olması muhtemel olursa, söz konusu kişiyi birinci kısımda zikretmektedir. Nitekim eserin mukaddimesinde, dördüncü kısımda zikrettiği kimseler için yaptığı açıklamada, dördüncü kısma aldığı kimseleri, apaçık bir vehim bulunması durumunda bu kısımda zikrettiğini, değilse dördüncü kısımda zikretmediğini ifade etmektedir.²⁴¹¹ Bu prensibi birçok tercemede uyguladığı görülmektedir.

²⁴¹¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 9.

Birinci kısımda zikrettiği bazı tercemelerde söylediği; “İlgili kişiyi, sahâbe olma ihtimalinden dolayı bu kısımda zikrettim.” şeklindeki sözleri de bunu göstermektedir. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

İbn Hacer, Sabira'nın tercemesinde şöyle demektedir: “Sabira, Lakî'tın babasıdır. Büyük bir ihtimalle bu hatalıdır. Fakat sahâbî olması muhtemel olduğundan dolayı onu burada yazdım.”²⁴¹²

O, Safvân b. Ebi'l-'Alâ'nın tercemesinde ise şöyle demektedir: “Sahâbî olması muhtemel olduğundan dolayı onu burada zikrettim.”²⁴¹³

İbn Hacer'in, suhbeti reddetmede ihtiyatlı olması, çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Bu durumlar şu şekilde açıklanabilir:

1- Bazen sahabî olup olmadığı hususunda kesin bir kanaate varamadığı kimseleri hem birinci kısımda hem de iki, üç veya dördüncü kısımda zikretmektedir.

- Hem birinci hem de ikinci kısımda zikrettiği kimselerle ilgili şu terceme örnek olarak verilebilir:

İbn Hacer, birinci kısımda zikrettiği Süfyân b. 'Abdişems b. Ebî Vakkâs'ın tercemesinde; “İkinci kısma bakılabilir. Taberânî'nin naklettiğine göre Mu'âviye onu, Hz. Ali'nin vefatını haber vermesi için 'Amr b. 'Âs'a elçi olarak göndermiştir. Daha önce de geçtiği üzere Süfyân b. Ümeyye de böyle bir iş için Hicaz'a gönderilmişti. İbn 'Asâkir ise 'Ne ensâb ne de tarih kitaplarında adının geçtiğini gördüm.' demiştir.”²⁴¹⁴ demektedir, sonra da Süfyân'ı ikinci kısımda da zikrederek şöyle söylemektedir. “Bu kişiyi bu kısımda da zikrettim. Çünkü babası kâfir olarak öldü. Fetihten önce ölmüş olması da muhtemeldir. Ben, bu kişi hakkında ne ensâb, ne tarih ne de meğâzî eserlerinde bir bilgi bulabildim. Dolayısıyla bu kişinin suhbeti yoksa, bu kısmın ehliendir.”²⁴¹⁵

- Hem birinci hem de üçüncü kısımda zikrettiği kimselerle ilgili şu örnek zikredilebilir:

²⁴¹² İbn Hacer, a.g.e., s. 599/4052.

²⁴¹³ İbn Hacer, a.g.e., s. 612/4101. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 306/1869, 612/4101, 616/4112, 746/4584, 890/5459.

²⁴¹⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 514/3328.

²⁴¹⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 514/3656. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 127/677, 692/5118, 699/5140, 785/4749.

İbn Hacer, Husayn b. Mâlik b. Ebî ‘Avf el-Becelî’nin tercemesinde; “Kâdisiye’de Becîle kabilesinin başındaydı. Üçüncü kısımda gelecektir.”²⁴¹⁶ dedikten sonra, üçüncü kısımda şöyle demektedir. “Hz. Peygamber dönemine yetişmiş ve Kâdisiye savaşına katılmıştır. O gün Becîle’nin başındaydı. Bunu İbnu’l-Kelbî söylemiştir. Birinci kısımdan olması gereklidir. Çünkü fetihlerde yalnız sahâbileri emir yapıyorlardı.”²⁴¹⁷

- Hem birinci hem de dördüncü kısımda zikrettiği kimselerle ilgili örnekler şunlardır:

İbn Hacer, birinci kısımda zikrettiği Raddâd’ın tercemesinde; “Alâî, onu *el-Veşy* adlı eserinde birinci babın ikinci faslında zikretmiş ve merfû rivayetini nakletmiştir. Aynı şekilde İbn Kâni’ de onu, Raddâd’ın tercemesinde zikretmiştir. Fakat ne İbn ‘Abdilber ne de İbn Mende onu anmıştır. Nitekim hadisin senedindeki Raddâd’ın çocukları meçhul, hadis de münker veya mevzûdur. İlgili şahsı İbnu’l-Esîr ve Zehebî de zikretmemiştir. Ben ise sahâbî olma ihtimalinden dolayı hocalarımızın hocası ‘Alâî’ye tabi olarak onu burada (birinci kısım) zikrettim.”²⁴¹⁸ dedikten sonra dördüncü kısımda da Raddâd’ı zikredip, “Birinci kısımda zikredilmiştir.” demektedir.²⁴¹⁹

İbn Hacer’in, açık bir şekilde uydurma bir yolla geldiği bilinen kimseleri hem birinci hem de dördüncü kısımda zikretmesi ise anlaşılır değildir. Örneğin o, “İbrahim’in babası Mûsâ el-Ensârî’nin tercemesinde; “İbnu’l-Cevzî onu, *el-Mevzûât* adlı eserinde “Hırzû Ebî Dücâne” konusundaki senedde zikretmiştir.” diyerek Mûsâ el-Ensârî’yi birinci kısımda zikrederken²⁴²⁰ aynı kişiyi dördüncü kısımda da zikrederek şöyle demektedir: “Yalancı bir kişidir. Ya da onu bazı uydurmacılar uydurmuştur. İbnu’l-Cevzî *el-Mevzûât* adlı eserinde İbrahim b. Mûsâ el-Ensârî’nin babasından naklettiği uzunca bir rivayetten sonra şöyle demiştir.”²⁴²¹ Bu hadis uydurmadır. İsnadı da

²⁴¹⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 282/1743.

²⁴¹⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 282/1990. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 393/2726, 395/2582, 561/3619, 609/4089, 658/4381, 766/4669, 824/4927ve 6358, 880/5416.

²⁴¹⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 413/2654.

²⁴¹⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 413/2769. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 70-72/242, 248/2067, 251/1603, 252/1610 336/2228, 417/2681, 420/2702, 502/3265, 511/3303, 537/3484, 542/3510, 621/4180, 634/4250, 900/5505.

²⁴²⁰ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 1302/8690.

²⁴²¹ İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî (ö.597); *Kitâbu’l-Mevzû’ât*, thk. ve tkd., ‘Abdurrahmân Muhammed Osman, I. Basım, I-III, y.y., 1966, III, 168-169.

munkatı'dır. Ayrıca sahâbe arasında da ismi Mûsâ olan hiç kimse yoktur. Hadisin ricalinin çoğu da meçhul kişilerdir."²⁴²²

2- Bazı tercemelerin birinci kısımda zikredilmesini uygun görmese de yine de onları birinci kısımda zikretmektedir. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir.

İbn Hacer, Ağleb b. Cuşem'in tercemesinde; "İbn Kuteybe, İslam'a yetiştiğini ve Müslüman olup hicret ettiğini söylemiştir... Ben de derim ki, İbn Kuteybe'nin 'Hicret etmiştir.' sözünde, o kişinin Hz. Peygamber'e hicret ettiğine dair bir gösterge yoktur. Dolayısıyla bu ifadeden anlaşıldığına göre o kişinin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'ye hicret etmesi de muhtemeldir. Bu nedenle hiç kimse onu sahâbe arasında zikretmemiştir." demesine rağmen Ağleb b. Cuşem'i birinci kısımda zikretmektedir.²⁴²³

3- İlk dönem müelliflerinin, "Suhbeti tartışmalıdır." veya "Suhbetinde bir vehim vardır." gibi sözlerini, gerekçeleri açıklanmadıkça, suhbeti iptal etmek için yeterli görmemektedir.

Örneğin İbn Hacer, İbrahim el-Eşhelî'nin tercemesinde, İbn Mende'nin, İbrahim el-Eşhelî'den, Hz. Peygamber'e merfû olarak dayanan bir hadisini naklettikten sonra şöyle söylemektedir; "İbn Mende; 'Bu hadiste bir vehim olduğu söylenmektedir'. Ebû Nu'aym ise 'Bu hadiste bir vehim vardır.'²⁴²⁴ demektedir. Ancak her ikisi de bize, hadisteki vehim yönünü açıklamamıştır."²⁴²⁵

4- Aynı kişi olduklarını düşündüğü kimseleri iki ayrı kişi olmaları ihtimalinden dolayı ayrı ayrı tercemelerde zikretmektedir. Şu örnek verilebilir:

İbn Hacer, Zeyd b. 'Abdillah el-Ensârî'nin tercemesinde; "İbn Ebî Hâtim, babasından naklederek suhbeti olduğunu söylemiştir."²⁴²⁶ İbn Hibbân da aynı şekilde suhbeti

²⁴²² İbn Hacer, a.g.e., s. 1302/8657.

²⁴²³ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 64/225. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 243/1548, 237/1519, 343/2262, 378/2444, 401/2610...

²⁴²⁴ Bkz. Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 212.

²⁴²⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 18/12.

²⁴²⁶ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., III, 566.

olduğunu söylemiştir.”²⁴²⁷ dedikten sonra başka bir Zeyd b. ‘Abdillah el-Ensârî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “İbn Mende, Zeyd b. ‘Abdillah’ın hadisini, Firâs’ın, Şa‘bî’den naklettiğini söylemiştir. Ben ise bir önceki kişi olduğunu düşünüyorum.”²⁴²⁸

İbn Hacer’in, ihtiyatlılık prensibine göre birinci kısımda zikrettiği ve tartışmalı olan tercemelerde takip ettiği esaslar ise şu şekilde açıklanabilir:

1- İsimleri birbirine benzeyen kişilerdeki metodu.

Sahâbe tercemeleriyle ilgili eser yazan bazı müelliflerin, isim ve nesepleri birbirine benzeyen iki kişiyi tek kişi sayıp diğerinin suhbetini iptal ettikleri birçok tercemede görülmektedir.²⁴²⁹ İbn Hacer ise tercemesini verdiği kişinin nesebi veya söz konusu kişinin suhbetine delil olarak gösterilen hadislerin mahreçleri farklı olduğunda daha önceki müelliflerin tek kişi olarak değerlendirdikleri tercemeleri iki ayrı terceme olarak ele almaktadır.

- Hadisin mahrecinin farklı olmasıyla ilgili olarak şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, Hârice b. ‘Amr el-Cumahî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Taberânî, ‘Abdülmelik b. Kudâme el-Cumahî yoluyla ondan hadis nakletmiştir.”²⁴³⁰ Ebû Mûsâ ise, ‘Bu hadis, ‘Amr b. Hârice’nin hadisi olarak bilinmektedir. Dolayısıyla muhtemelen burada kalb vardır.’ demektedir. Ben de derim ki, Amr b. Hârice’nin hadisini, Ahmed b. Hanbel²⁴³¹ ve *Sünen* müellifleri nakletmiştir. O hadisin mahreci, Hârice b. ‘Amr’ın hadisinin mahrecinden farklıdır. Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki, Hârice b. ‘Amr, başka bir kişidir. Nitekim aynı metni Ebû Umâme, Enes, İbn ‘Abbâs ve Ma‘kıl b. Yesâr da nakletmiştir.”²⁴³²

²⁴²⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 452/2922.

²⁴²⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 453/2923. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 138/737, 161/964, 267/1673, 268/1687, 401/2606, 469/3062, 486/3168, 489/3194, 537/3477, 630/4222, 775/4707, 778/4761, 891/5467.

²⁴²⁹ Bkz. Ebû Nu‘aym, a.g.e., I, 333, III, 1229, V, 2545; İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 151, 260, 326, 379...

²⁴³⁰ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, IV, 202.

²⁴³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 186.

²⁴³² İbn Hacer, a.g.e., s. 312/2145. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 116/621, 148/883, 302/1847, 635/4261.

- Tercemesi verilen kişilerin isimlerinin aynı, nisbelerinin farklı olmasıyla ilgili olarak şu örnek verilebilir:

İbn Hacer, el-Hakem b. Sa‘îd et-Tâîfî’nin suhbetini gösteren rivayeti naklettikten sonra şöyle demektedir: “Bu kıssayı, hemen peşinden gelecek olan el-Hakem b. Sa‘îd b. el-‘Âs el-Umevî’nin tercemesinde de zikredeceğim. Bana göre o, başka birisidir. Çünkü el-Hakem b. Sa‘îd et-Tâîfî ile ilgili rivayette adı geçen el-Hakem b. Sa‘îd’in akrabası Ebû Umeyye b. Ya‘lâ, Sakîf kabilesindedir. Dolayısıyla onun amcasının dedesi de Sakîflidir. Sakîfliler ise Umeyyeoğullarından başkalarıdır. Aynı kıssanın tekrar etmesi uzak değildir. Özellikle de hadisin mahreci ihtilaflı olursa...”²⁴³³

2- Sahâbe olup olmadığı hususunda ihtilaf edilen kimseler hakkındaki metodu.

İbn Hacer, bir kimse hakkında hem suhbeti olduğu hem de suhbeti olmadığı hususunda iki farklı rivayet varsa, suhbeti olmadığına dair çok açık deliller yoksa genellikle suhbeti ispat eden görüşü tercih ederek ilgili kişiyi birinci kısımda zikretmektedir.

İbn Hacer, Ezdâd’ın (أزداد) tercemesinde; “İsminin Yezdâd olduğu da söylenmektedir. Hz. Peygamber’den istincâ konusunda bir hadis nakletmiştir. Söz konusu hadisi İbn Mâce eserine almıştır.²⁴³⁴ Ebû Hâtim, hadisin mürsel olduğunu söylemiştir.²⁴³⁵ İbnu’l-Esîr ise Buhârî, onun hakkında, ‘Suhbeti yoktur.’, başkaları ise ‘Suhbeti vardır.’ demiştir.”²⁴³⁶ şeklindeki rivayetleri nakletmekle beraber Ezdâd’ı, birinci kısımda zikretmektedir.²⁴³⁷

İlgili kişinin sahâbî olup olmadığına ihtilaf varsa, yetkin bir âlim o kişinin sahâbîliğine hükmediyorsa onun görüşünü dikkate almaktadır.

²⁴³³ İbn Hacer, a.g.e., s. 289/1781. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 214/1385, 316/2145, 386/2520, 417/2683, 668/4440, 821/4912.

²⁴³⁴ Bkz. İbn Mâce, “Tahâret”, 19 (hadis no:326).

²⁴³⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., IX, 310.

²⁴³⁶ Bkz. İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 191.

²⁴³⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 33/79. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 109/585, 118/634, 270/1703, 282/1746, 294/1809, 339/2241, 435/2837, 443/2879, 498/3243, 509/3291, 518/3352, 546/3531, 644/4301, 649/4345, 671/4449, 686/5090, 770/4691, 773/4701, 788/4762...

Örneğin İbn Hacer, Ebzâ el-Huzâ'î'nin tercemesinde; "İbnu's-Seken, Buhârî'nin onu, *el-Vuhdân*'da zikrettiğini söylemiştir." diyerek Ebzâ'nın, merfu bir isnâdla Hz. Peygamber'den naklettiği hadisini zikretmekte sonra da, "İbn Mende ise ne suhbetinin ne de ru'yetinin sahih olduğunu söylemiştir." dedikten sonra, "Bu husustaki asıl dayanak Buhârî'dir. Bu konudaki son söz ona aittir."²⁴³⁸ demektedir.

İbn Hacer'in, suhbeti ihtilafli olan kişiler konusunda da ilgili kişinin suhbeti olma ihtimalini dikkate aldığı hususu daha önce geçmişti.

3- Suhbete delil olarak gösterilen hadislerin sıhhat derecesinin düşük olması durumunda takip ettiği metot.

Ravilerin hal tercemeleriyle ilgili eser yazarların ravinin suhbetine delil olarak gösterdikleri hadisin sıhhat derecesiyle, söz konusu kişinin suhbetini ayrı olarak değerlendirdikleri, bu hususun ilk dönem müelliflerinden olan Buhârî ve İbn Hibbân'ın değerlendirmelerinde de açıkça görüldüğü daha önce geçmişti.²⁴³⁹

İbn Hacer de daha önce değinildiği üzere eserinin mukaddimesinde, birinci kısımdaki kişilerin sahih, hasen veya zayıf bir tarikle nakledilen rivayetlere göre tespit edildiğini belirtmektedir. Ancak İbn Hacer burada zayıf rivayetin derecesiyle ilgili bir bilgi vermemektedir. Birinci kısımdaki tercemeler incelendiğinde İbn Hacer'in zayıf hadisin neredeyse bütün kısımlarını kastettiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, senedinde zayıf, çok zayıf, metrûk, mechûl hatta yalancılıkla itham edilen ravilerin bulunduğu hadisleri, senedi munkatı', mu'dal veya mu'allak olan hadisleri, bu hususları beyan etmek suretiyle, söz konusu şahsın suhbetine delil olarak zikretmektedir. Bu duruma birçok tercemede rastlamak da mümkündür. Konuyla alakalı şu örnekler verilebilir:

"Zeyd b. Şerâhîl el-Ensârî; hadisin isnâdı gerçekten çok zayıftır."²⁴⁴⁰

"Yezî'; 'Abbâs'ın babasıdır. Hadisin isnâdında meçhul kişiler vardır."²⁴⁴¹

²⁴³⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 19/18. Diğer örnekler için bkz. a.mlf. a.g.e., s. 268/1685; 895/5489.

²⁴³⁹ Buhârî'nin değerlendirmeleri için bkz. s. 212-213; İbn Hibbân'ın değerlendirmeleri için bkz. s. 242.

²⁴⁴⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 451/2913. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 47/152, 343/2259, 405/2640, 419/2696, 441/2872, 477/3123, 570/3852, 643/4295, 671/4451, 774/4703, 901/5512...

²⁴⁴¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 119/639. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 48/155, 128/682, 249/1592, 273/1719, 276/1727, 412/2648, 414/2659, 436/2839, 452/2921, 454/2933, 486/3176...

“Cerîr b. el-Erkat; hadisin senesinde bulunan Ya‘lâ b. el-Eşdak metrûktur.”²⁴⁴²

“el-Ahdar b. Ebi’l-Ahdar el-Ensârî; hadisinin isnâdı problemlidir. Dârekutnî, Câbir el-Cu‘fî’nin bu hadiste teferrüd ettiğini söylemektedir. Câbir ise Râfîzî’dir.”²⁴⁴³

“el-Esved b. ‘Uveym es-Sedûsî; hadisinin isnâdında Ali b. Karîn vardır. İbn Ma‘în onu yalancılardan saymıştır.”²⁴⁴⁴

“Zeyd Ebû Abdillah; İbnu’l-Medînî, hadisin senesindeki Talha b. Zeyd’in hadis uydurduğunu söylemiştir.”²⁴⁴⁵

“Budeyl b. Kulsûm; hadisin isnâdı munkatı’dır.”²⁴⁴⁶

“Hısn b. Ebî Kays; Sa‘lebî onu tefsirinde senetsiz olarak zikretmiştir. Aynı şekilde Vâkîdî de onu senetsiz zikretmiştir.”²⁴⁴⁷

İbn Hacer’in, bu kısımda zikredilen kişilerle ilgili rivayetlerin sahih olması durumunda, söz konusu kişilerin suhbetlerinin sabit olacağını düşündüğü söylenebilir. Nitekim İbrahim en-Neccâr’ın tercemesinde; “...bu, hadisin sıhhatine göredir, değilse senesinde el-‘Alâ b. Mesleme er-Ravâsî vardır ki, onu yalancılıkla itham etmişlerdir.”²⁴⁴⁸ demektedir. Yine birinci kısımda zikrettiği İbrahim et-Tâîfî’nin tercemesinde ise “Hadisinin isnâdı sabitse o sahâbîdir.” demektedir.²⁴⁴⁹

İbn Hacer’in, bu ifadelere göre çok zayıf da olsa naklettiği hadisine bakarak birinci kısımda zikrettiği kimselerin hepsinin suhbetinin kesin olarak sabit olduğunu düşündüğü söylenemez. İlgili hadisler çeşitli nedenlerden dolayı çok zayıf da olsa,

²⁴⁴² İbn Hacer, a.g.e., s. 185/1137. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 179/1104, 342/2254; 452/2920, 454/2931, 488/3181.

²⁴⁴³ İbn Hacer, a.g.e., s. 27/59.

²⁴⁴⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 50/168. Bkz. İbn Ma‘în, *Târîh (Rivâyetu ed-Dârimî)*, s. 240.

²⁴⁴⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 458/2956.

²⁴⁴⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 113/611. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 101/377, 285/1762; 307/1873, 441/2869...

²⁴⁴⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 279/1732. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 596/3968; 1225/7913

²⁴⁴⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 19/11.

²⁴⁴⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 18/10. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 109/584, 122/659, 920/5619...

hadisin ravisinin sahâbeden olması hususunda ufak bir ihtimal bulunduğu için söz konusu kişileri birinci kısımda zikretmiş olmalıdır.

4- Mürsel hadislerle ilgili metodu.

İbn Hacer, kendisinden önceki müelliflerin “hadisi mürseldir” deyip sahâbeden saymadıkları bazı kimseler hakkında da ihtiyatlı bir tutum sergileyerek onları birinci kısımda zikretmektedir.

Örneğin bir kişiden nakledilen bir hadiste o kişinin açıkça Hz. Peygamber’i gördüğüne veya işittiğine dair lafızlar geçiyorsa âlimlerden bir kısmı, “Hadisi mürseldir.” dese bile söz konusu rivayetdeki sema‘ veya müşâhadeye dayalı rivayet lafızları nedeniyle ilgili şahsı birinci kısımda zikretmektedir. Konuyla alakalı şu örnekler zikredilebilir:

Esîd el-Cu‘fî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Askerî onu sahâbe arasında zikretmiş ve Rasûlüllah’ın yanındayken... şeklinde başlayan bir hadis nakletmiştir. İbn Hibbân ise onu tâbiûnun sikaları arasında zikrederek, ‘Mürsel hadisler nakletmektedir.’ demiştir.²⁴⁵⁰ Bana göre Esîd el-Cu‘fî’nin, ‘Rasûlüllah’ın yanındayken...’ sözü, hadisinin mürsel olmadığını göstermektedir.”²⁴⁵¹

Şerîk b. Hanbel el-‘Absî’nin tercemesinde ise şöyle demektedir: “Tirmizî ve Beğavî, onu sahâbe arasında zikretmiştir.²⁴⁵² Beğavî, İbn Şâhin ve İbn Mende’nin naklettiği rivayette Şerîk, Hz. Peygamber’den işitmiş olduğu hadisi nakletmektedir. Ebû Hâtim ve ‘Askerî ise suhbetinin sâbit olmadığını, bazılarının onu müsned eserlere soktuğunu ve hadisinin mürsel olduğunu söylemektedirler.²⁴⁵³ Ben de derim ki, ilgili hadisi Hz. Peygamber’den işitmiş olduğunu açık bir şekilde söylemesine rağmen kesin bir dille hadisinin mürsel olduğunu söylemek doğru değildir.”²⁴⁵⁴

²⁴⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 42.

²⁴⁵¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 55/193.

²⁴⁵² Bkz. Beğavî, a.g.e., III, 310.

²⁴⁵³ Bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., IV, 364.

²⁴⁵⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 583/3916. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 216/1395, 320/2170, 632/4245, 650/4464, 839/4999.

Bazı tercemelerde ise İbn Hacer'in kendisi hadisin mürsel olduğunu, dolayısıyla ilgili şahsın sahâbeden olmadığını düşünse bile yine de söz konusu kişiyi birinci kısımda zikretmektedir. İbn Hacer'in bu tutumunun da suhbeti reddetmede ihtiyatlı oluşundan kaynaklandığı söylenebilir.

Örneğin İbn Hacer, Sa'îd b. el-Bahterî'nin tercemesinde, "İlgili isimde tahrîf olduğundan ve aslında bu ismin tâbiûndan olan Sa'îd Ebû'l-Bahterî olmasından endişeliyim. Dolayısıyla o, bu hadisi mürsel olarak nakletmiştir. Çünkü ben, Sa'îd b. el-Bahterî'den nakleden Bukeyr et-Tâî'nin sahâbeden birisiyle karşılaşmış olduğunu bilmiyorum. Ayrıca söz konusu metin, Ebû Mes'ûd el-Ensârî'ye nispetle meşhurdur."²⁴⁵⁵ demesine rağmen Sa'îd b. el-Bahterî'yi birinci kısımda zikretmektedir.²⁴⁵⁶

5- İlk dönemde savaşlarda kumandanların sahâbeden seçildiklerine dair rivayetle ilgili metodu.

İbn Hacer, eserin mukaddimesinde İbn Ebî Şeybe'nin, Küleyb'den naklettiği, "*Savaşlarda yalnız sahâbiler emir tayin ediliyordu.*"²⁴⁵⁷ rivayetini esas alarak birçok emir ve kumandanı, aksini gösteren bir delil yoksa birinci kısımda zikretmektedir.

İbn Hacer'in bu rivayeti esas alarak sahâbe arasında zikrettiği kimselerin çoğu, sahâbilerle ilgili daha önce yazılan eserler arasında adları geçmeyen kimselerdir. Bu tür kimselerden bazılarını ise İbn Fethûn'dan (ö.520/1126) naklettiği görülmektedir.²⁴⁵⁸ Buna göre İbn Hacer'den önce İbn Fethûn'un da bu prensibi uyguladığı söylenebilir.

İbn Hacer'in ilk dönemlerde komutan olarak tayin edilenlerden sahâbe arasında zikrettiği kimseler için şu örnekler zikredilebilir:

"Bişr b. 'Abdillah; Seyf b. Ömer onu *el-Futûh* adlı eserinde zikretmiş ve Hz. Ömer'in onu, 14 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas ile Irak'a gönderdiğini Sa'd'ın da onu, Kays'lı 1000

²⁴⁵⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 501/3257.

²⁴⁵⁶ Diğer örnekler için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 144/847, 249/1592, 534/3465, 591/3942, 602/4062, 622/4185, 646/4306, 659/4395, 696/5129.

²⁴⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, a.g.e., VII, 300.

²⁴⁵⁸ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 168/1042, 170/1051, 200/1205, 237/1514, 646/4308, 937/5695, 948/5742, 991/5960, 1087/7172, 1358/8978...

kişiyi komutan tayin ettiğini söylemiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe, isnâdli olarak naklettiği rivayette onların yalnız sahâbîleri emir tayin ettiklerini zikretmiştir.²⁴⁵⁹

“Ömer b. Sa‘îd b. Mâlik; Hasan b. Ali el-Kerâbisî, *Edebu’l-kazâ* adlı eserinde Ömer b. Hattab’ın onu, fetih günlerinde savaflara komutanlık etmek üzere tayin ettiğini söylemektedir. Daha önce de geçtiği üzere savaflarda sadece sahâbîleri komutan tayin ediyorlardı.”²⁴⁶⁰

İbn Hacer, “Savaflarda yalnız sahâbîler emir tayin ediliyordu.” şeklindeki rivayeti genişleterek sadece komutanları değil, çeşitli bölgelere yönetici olarak tayin edilen ve devlet dairesinde çalışan kâtiplerden bazısını da “emirler” kategorisine sokup onları da sahâbe arasında zikretmektedir. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

“Haseke el-Hanzalî; Seyf b. Ömer, Hz. Ebû Bekr döneminde Halid b. Velîd’in Hîre bölgesinin bir kısmına gönderdiği memurlardan olduğunu söylemiştir. Birçok yerde geçtiği üzere o dönemde sadece sahâbîleri görevlendiriyorlardı.”²⁴⁶¹

“Târik b. el-Murtefi‘ el-Kinânî; Hz. Ömer’in Mekke valisi olup onun zamanında vefat etmiştir. Onu, açıkça sahâbe arasında zikreden kimse görmedim. Halbuki o, şüphesiz sahâbîdir. Çünkü o, Kureyş’in komşularındandır. Fetih haccından Vedâ Haccı’na kadar Kureyş ve etrafından Müslüman olmayan ve Vedâ Haccı’na katılmayan kalmamıştı. Ayrıca suhbeti olmasaydı Hz. Ömer onu emir tayin etmezdi.”²⁴⁶²

“Abdullah b. Halef b. Es‘ad el-Huzâ‘î; Talha et-Talhât’ın babasıdır. İbn ‘Abdilber, suhbeti olduğunu bilmiyorum demiş ve onun, Hz. Ömer’in Basra Dîvân’ında kâtiplik vazifesi gördüğünü söylemiştir.²⁴⁶³ Ben de derim ki, onu İbnu’l-Kelbî zikretmiş ve

²⁴⁵⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 124/665.

²⁴⁶⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 951/5754. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 168/1042, 187/1152, 200/1205, 237/1514, 266/1670, 280/1737, 302/1853, 334/2217, 345/2274, 364/2290, 371/2400, 394/2578, 403/2618, 422/2713, 432/2822, 476/3119, 537/3478, 541/3504, 557/3599, 562/3621, 565/3634, 541/3504, 593/3956, 626/4195, 634/4251, 636/4263, 646/4308, 657/4374, 697/5134, 709/5161, 761/4649, 808/4847, 838/4993, 862/5395, 877/5396, 911/5566, 951/5754...

²⁴⁶¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 274/1720.

²⁴⁶² İbn Hacer, a.g.e., s. 634/4251. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 127/676, 138/739, 448/2900, 513/3517, 527/3412, 597/3970, 688/5098.

²⁴⁶³ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 448.

annesinin adını vermiştir fakat anne ve babasının Müslüman olduğuna dair bir bilgi vermemiştir. Hz. Ömer'in onu kâtip yapması, sohbeti olduğuna işaret etmektedir.²⁴⁶⁴

Şüphesiz İbn Hacer'in böyle bir genellemeyle, savaşlarda komutanlık yapan ya da çeşitli idari görevlerde bulunan kimseleri sahâbeden sayması eleştiriye açıktır. Nitekim bazı araştırmacılar bu tür kişilerin birinci kısımda değil de üçüncü kısımda zikredilmelerinin daha doğru olacağını savunmaktadır.²⁴⁶⁵

Şurası da bir gerçektir ki İbn Hacer, ilgili prensibi Hulefâ-i Râşidîn döneminin hepsini kapsayacak tarzda ele almamakta, belirli bir zaman sınırı koyarak bu genellenin kapsamını daraltmaktadır. Nitekim o, savaşlarda yalnız sahâbenin komutan yapıldığına ilişkin uygulamayı bir yerde Hz. Ömer dönemiyle, başka bir yerde ise yine Hz. Ömer dönemiyle ilgili olarak Irak fetihleriyle sınırlamaktadır.

İbn Hacer, konuyla alakalı olarak Cârîye b. Abdillâh el-Eşca'î'nin tercemesinde şöyle demektedir: "Daha önce geçtiği üzere onlar, Hz. Ömer döneminde savaşlarda yalnızca sahâbîleri komutan tayin ediyorlardı."²⁴⁶⁶

İbn Hacer, üçüncü kısımda zikrettiği Mâlik b. el-Eğar b. 'Amr et-Tucîbî'nin tercemesinde ise şöyle demektedir: "İbn Yûnus, Mısır'ın fethine katıldığını sonra da 57/676 yılında Mağrib savaşına kumandanlık ettiğini söylemektedir."²⁴⁶⁷ Ben de derim ki, Onların fetih zamanlarında sahâbî dışındaki kimseleri kumandan tayin etmediklerini daha önce söylemişim. Fakat bunu Irak fetihlerinde uyguladılar. Bu nedenle bunun gibi kimseleri bu kısımda (üçüncü) zikrediyorum."²⁴⁶⁸

İbn Hacer, ilk dönemlerde komutanlık yaptığı bilinen bazı kimseleri ilgili prensibe göre sahâbeden olma ihtimalinden dolayı birinci kısımda zikretmekle beraber, sahâbeden

²⁴⁶⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 722/4669.

²⁴⁶⁵ 'Abdürabbih, 'Abdürabbih Selmân, *Menhecîyyetü't-temyîz beyne'l-muhtelef fihim mine's-sahâbe (dirâse nakdiyye)*, Ürdün: Câmi'atü'l-Yermûk, 2005, s. 424.

²⁴⁶⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 170/1051.

²⁴⁶⁷ İbn Yûnus, Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî (ö.347/958), *Târihu İbn Yûnus el-Mısri*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000, I, 422.

²⁴⁶⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 1149/8358.

olmadığına dair kanaati kuvvetliyse söz konusu kişiyi ayrıca üçüncü kısımda da zikretmektedir.

Örneğin Beşîr b. Ka‘b b. Ebi‘l-Hımyerî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Seyf b. Ömer *el-Futûh* adlı eserinde Ebû ‘Ubeyde’nin, Yermuk’tan ayrılınca onu yerine bıraktığını söylemektedir. Daha önce de geçtiği üzere onlar sadece sahâbîleri emir yapıyorlardı. Ben ise onu, sahâbî olma ihtimalinden dolayı burada (birinci kısım) zikrettim.”²⁴⁶⁹ Beşîr b. Ka‘b’ı, üçüncü kısımda da zikreden İbn Hacer, burada ise “Şüphesiz bu kişi muhadramdır.” demektedir.²⁴⁷⁰

İbn Hacer’in ilgili dönemde komutanlık yapmış ya da idari görevlere getirilmiş herkesi sahâbeden addettiği de söylenemez. Nitekim o, bazı kimseleri, muhtemelen haklarında sahâbe olmadıklarına dair haberler bulunması nedeniyle birinci kısmın dışında zikretmektedir. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir:

“Şerîk b. Nemle Ebû Hakîm; İdrâki vardır. Taberânî’nin naklettiği habere göre o, Hz. Ömer’in kendisini misafir ettiğini söylemektedir.”²⁴⁷¹ İbn Ebî Hâtim ise Hz. Ömer’in, onu zekat memuru olarak görevlendirdiğini²⁴⁷² nakletmektedir.”²⁴⁷³ İbn Hacer, Taberânî’nin rivayetine göre Şerîk’in, Hz. Peygamber’e yetişmediğini düşünmek suretiyle, İbn Ebî Hâtim’in verdiği bilgiyi dikkate almayarak onu birinci kısımda zikretmemektedir.²⁴⁷⁴

6- “Hz. Peygamber vefat ettiğinde Mekke, Medine ve Tâif’te Müslüman olmayan ve Vedâ Haccı’na katılmayan kalmamıştı.” şeklindeki rivayetle ilgili metodu.

İbn Hacer, İbn ‘Abdilber’in naklettiği, “Vedâ Haccı’ndan sonra Mekke ve Tâif’te Müslüman olmayan hiç kimse kalmamıştı.” şeklindeki rivayetin muhtevasını birçok tercemede uygulamaktadır. Özellikle Hz. Ebû Bekr ve Ömer döneminde yetişkin olduğu

²⁴⁶⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 131/702.

²⁴⁷⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 131/779. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 736/5264 ve 6400, 900/5505 ve 6432.

²⁴⁷¹ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, I, 74.

²⁴⁷² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., IV, 364. İbn Ebî Hâtim’deki rivayette Şerîk b. Nemle, Hz. Ali’nin, kendisini zekat memuru olarak tayin ettiğini söylemektedir.

²⁴⁷³ İbn Hacer, a.g.e., s. 585/3995.

²⁴⁷⁴ Diğer örnekler için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 540/3714, 683/6404, 880/6424, 918/6270.

bilinen, o dönemdeki savaflara katılan ya da ilgili savaflarda şehit olan Mekke, Medine ve Tâif'lileri, Hz. Peygamber zamanında en azından temyiz yaşında olduklarını varsayarak birinci kısımda zikretmektedir. İbn Hacer'den önce İbnu'l-Esîr'in de birçok tercemede bu prensibi göz önünde bulundurduğu hususu daha önce geçmişti.²⁴⁷⁵

İbn Hacer'in, bu prensibi birçok tercemede uygulaması, "Mekke'lilerin çoğu, itaat ederek İslam'a girmemişlerdi ve iman henüz kalplerine yerleşmemişti. Bu nedenle onların Vedâ Haccı'na katılmamış olmaları gerçekten çok kuvvetli bir şekilde açıktır." denilerek eleştirilmektedir.²⁴⁷⁶ Şüphesiz İbn Hacer'in sırf bu prensibe göre birçok kimseyi birinci kısımda zikretmesi eleştiriye açıktır. Ancak İbn Hacer'i eleştirirken genellemede bulunularak, belki başta zorlanarak İslam'ı seçen Mekke'lilerin Mekke'nin fethiyle Vedâ Haccı arasındaki süre dikkate alındığında en az iki sene geçtikten sonra hala İslam'ı tam olarak benimsememiş olduklarının söylenmesi, kanaatimizce mesnetsiz bir iddia olmaktan öteye geçemez.

Şu da bir gerçektir ki, İbn Hacer'in bu prensibe göre genellemede bulunup birçok kimseyi sahâbe arasında zikretmesi de anlaşılır değildir. Çünkü çeşitli sebepler nedeniyle Vedâ Haccı'na katılamamış ya da Hz. Peygamber vefat ettiği zaman henüz iman etmemiş kimselerin varlığı mümkündür. Nitekim İbn Hacer, Hz. Peygamber'in sütkardeşi Abdullah b. el-Hâris b. 'Abdulzâ es-Sa'dî'yi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman olduğuna dair rivayetten dolayı üçüncü kısımda zikretmektedir.²⁴⁷⁷ Abdullah b. el-Hâris'in, Hz. Peygamber'in sütkardeşi olmasına rağmen Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olmamasının, "Mekke, Medine ve Tâif'te Müslüman olmayan ve Vedâ Haccı'na katılıp da sahâbî olmayan kalmamıştı." prensibine zıt olduğu görülmektedir. Muhtemelen İbn Hacer, bu konuda da suhbeti reddetmede ihtiyatlı olma prensibini uygulayarak sahâbî olmadıklarına dair bir rivayet bulunmayan Mekke, Medine ve Tâif'lileri birinci kısımda zikretmektedir.

- İbn Hacer'in, Mekke, Medine ve Tâif'li olup da Hz. Ebû Bekr döneminde yaşadığı bilinen kimselerle ilgili zikrettiği tercemeler için şu örnekler verilebilir:

²⁴⁷⁵ Bkz. s. 313.

²⁴⁷⁶ es-Sâ'idî, Abdurrahman b. 'Umerî b. 'Abdillah, "Mukaddime", *Kitâbu'l-İsâbe fî temyizi's-sahâbe min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti harfi't-tâ*, I-II, Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1996, s. I, 109.

²⁴⁷⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 755/6321.

“Abdullah b. el-Hâris b. Ma‘mer el-Kuraşî; Onu, Hişâm b. el-Kelbî zikretmiştir. *el-Mesâlib* adlı kitapta Ebû Bekr’in onu, zina ettiğinden dolayı recmettiği nakledilmektedir.” İbn Hacer, Abdullah b. el-Hâris’i, Kureys’li olup, Hz. Ebû Bekr döneminde yetişkin olduğunu dikkate alarak birinci kısımda zikretmiştir.²⁴⁷⁸

- İbn Hacer, Hz. Ebû Bekr döneminde meydan gelen Yemâme ve Ecnâdîn savaşında şehit olan, Mekke, Medine ve Taif’lilerden birçok kimseyi de birinci kısımda zikretmektedir. Şu örnekler zikredilebilir:

“Es‘ad b. Hârise el-Ensârî; Ömer b. Şebbe onu, Yemâme’de şehit olanlar arasında zikretmiş, İbn Fethûn da onu eserine almıştır.”²⁴⁷⁹

“es-Sâib b. Kays es-Sehmî; Ebû Huzeyfe el-Buhârî, *el-Futûh* adlı eserinde Ecnâdîn savaşında şehit olduğunu söylemiştir.”²⁴⁸⁰

- Hz. Ömer döneminde yaşadığı bilinen kimselerin tercemeleri için ise şu örnekler zikredilebilir.

“Cübeyr b. el-Huveyris; ez-Zübeyr b. Bekkâr, babasının Fetih günü öldürüldüğünü, İbn Sa‘d ise Hz. Peygamber’e yettiğini, onu gördüğünü fakat ondan rivayette bulunmadığını söylemiştir. Vâkıdî’nin, naklettiğine göre ise o, Yermuk savaşına katılmıştır. Ben de derim ki, Yermuk savaşında yetişkin olan, Fetih günü mümeyyiz demektir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’den nakilde bulunmasa da sahâbe arasında zikredilmesine bir engel yoktur.”²⁴⁸¹

İbn Hacer’in, bu prensipten hareketle, Hz. Ömer’in Vâdilkurâ’dan arazi iktâ ettiği Eşyem’i,²⁴⁸² Yevm-i Cisir’de (Köprü Savaşı 12/634) ölen Habîb b. Rebîa b. ‘Amr es-Sakafî’yi,²⁴⁸³ İbn Hibban’ın, Mısır’ın fethine katılmasından dolayı idrâki olduğunu

²⁴⁷⁸ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 756/4627. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 618/4124.

²⁴⁷⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 38/108. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 40/116, 68/238, 97/346, 98/359, 124/664, 184/1130, 200/1209, 249/1594, 252/1607, 393/2570, 429/2805, 444/2881, 481/3140, 488/3185, 503/3266, 509/3287, 527/3408, 549/3555, 554/3584, 658/4388, 676/4496, 747/4588, 859/5343, 871/5322...

²⁴⁸⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 462/3078. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 605/4072, 812/4864.

²⁴⁸¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 177/1091.

²⁴⁸² İbn Hacer, a.g.e., s. 60/208.

²⁴⁸³ İbn Hacer, a.g.e., s. 248/1586. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., 450/2910, 486/3172.

söyleyip tâbiûn arasında zikrettiği Habîb b. Evs es-Sakafî'yi,²⁴⁸⁴ 'Amevâs vebasında (17/638) vefat eden Nasr'ın oğulları, Huzâfe, Sahr ve Suhayr el-Kuraşî kardeşleri²⁴⁸⁵ birinci kısımda zikretmesi örnek olarak verilebilir.

- İbn Hacer'den önceki müellifler, Hz. Ebû Bekr ve Ömer döneminde yetişkin olduğu bilinen Kureyş'li, Ensâr'dan ya da Tâif'ten olan bir kimse hakkında suhbet hükmünü vermede ihtiyatlı davransa veya böyle bir kimseyi sahâbe arasında hiç zikretmese de İbn Hacer, anılan prensibine göre, ilgili kişilerin suhbeti olduğuna hükmetmektedir. Konuyla alakalı şu örnekler zikredilebilir.

“Evs b. Hâlid b. Kurt el-Ensârî; onu sahâbe arasında zikretmekten gafil oldular. Hâlbuki o, sahâbîdir. Çünkü oğlu Safvân b. Evs, meşhur tâbîdîdir. Safvân'ın annesi Nâile bint er-Rebî' ise Hz. Peygamber'e biat eden kadınlardandır. Buna göre Evs, sahâbîdir. Çünkü cahiliyye döneminde ölmüş olsaydı, oğlunun suhbeti olurdu. Fakat oğlu tâbiûndandır. Bu da babasının Hz. Peygamber'den sonra vefat ettiğini göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber hayattayken Medine'de Ensâr'dan kâfir olarak kalan hiç kimse yoktu.”²⁴⁸⁶

“el-Hâris b. Ebî Vecze b. Ebî 'Amr b. Umeyye b. 'Abdişems; Sahâbe hakkında yazılan hiçbir kitapta el-Hâris'in zikrinin geçtiğini görmedim. Hâlbuki o da, onların şartı üzeredir. Çünkü o, Rasûlüllah zamanında yetişkindi ve Hz. Ömer dönemine kadar yaşamıştı. Daha önce de geçtiği üzere Fetih'ten sonra Mekke'de kâfir olarak kalan hiçbir Kureyş'li yoktu. Aksine hepsi Hz. Peygamber'le birlikte Vedâ Haccı'na katılmıştı. Nitekim İbn 'Abdilber de bunu açıkça ifade etmektedir.”²⁴⁸⁷

“Cübeyr b. Hayye b. Mes'ûd es-Sakafî; *Sahîhi Buhârî*'de Hz. Ömer dönemindeki fetihlere katıldığı geçmektedir.²⁴⁸⁸ Ancak ben, şartlarını tuttuğu halde hiç kimsenin Cübeyr'i sahâbe arasında zikrettiğini görmedim. Çünkü Hz. Peygamber zamanında yaşamış olup da Sakîf kabilesinden Müslüman olmayan ve Vedâ Haccı'na katılmayan kimse kalmamıştı. Hz. Ömer döneminde fetihlere katılan bir kimse yetişkin olmalıdır.

²⁴⁸⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 247/1571.

²⁴⁸⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 261/1648, 605/4072, 606/4078.

²⁴⁸⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 94/331.

²⁴⁸⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 235/1510.

²⁴⁸⁸ Buhârî, “Cizye”, 1 (hadis no: 3159).

Onun katıldığı savaşla ilgili kıssa, Hz. Peygamber’in vefatından 10 yıldan daha az bir zamandır. En azından ru’yeti olduğu söylenebilir.”²⁴⁸⁹

- İbn Hacer, Mekke, Medine ve Tâif’li olduğu bilinen bazı kimselerin tercemelerinde ise yaş hesaplamaları yaparak söz konusu kimselerin sahâbeden olduklarını tespit etmektedir. Konuyla alakalı şu örnekler zikredilebilir:

“Enes b. ‘Abde b. Câbir el-Kuraşî; onu, ez-Zübeyr b. Bekkâr zikretmiş ve oğlu ‘Ubeydullah’ın Cemel günü öldürüldüğünü söylemiştir.”²⁴⁹⁰ İbn Hacer bu kadar bilgiden hareketle Hz. Peygamber hayattayken Kureyş ve Ensâr’dan Müslüman olmayan hiç kimse kalmamıştı prensibine göre, oğlu Cemel Vak‘asında ölen kimsenin, Hz. Peygamber hayattayken yaşadığını varsayarak sahâbeden olduğunu tespit etmektedir.

“Zeyd b. Kunfuz et-Teymî; Suhbetini gösteren bir haber buldum. ‘Abdürrezzâk, *Musannef* adlı eserinde İbn Cureyc’ten, Hz. Ömer’in halifeliğinde Mekke’de insanlara teravih kıldırın ilk kişinin o olduğunu nakletmektedir.”²⁴⁹¹ İbn ‘Abdilber ise *et-Temhîd* adlı eserinde, ‘Hz. Ömer’in Ramazan ayında insanlara imamla birlikte namaz kıldırması, ilk olarak 14 yılında gerçekleşmiştir.’ demektedir.”²⁴⁹² Dolayısıyla o gün imam olabilen bir kimse, şüphesiz Hz. Peygamber zamanında mümeyyizdir. Kureyş’li olması nedeniyle sahâbî olduğu da sabittir. Çünkü Hz. Peygamber’in vefatı zamanında Kureyş’li herkes Müslüman ve sahâbî olmuştu.”²⁴⁹³

- Yine Mekke, Medine ve Taif’li olup da babası Müslüman veya kâfir olarak Hz. Peygamber zamanında erken dönemde ölen kimseleri de yaş hesabına göre sahâbeden saymaktadır. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir.

“Abdurrahmân b. es-Sâib b. Ebi’s-Sâib el-Mahzûmî; kardeşi Abdullah’ın tercemesi, “Abdullah” isminde geçmişti. ez-Zübeyr b. Bekkâr, babalarının Bedir’de kâfir olarak

²⁴⁸⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 177/1092. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 49/162.

²⁴⁹⁰ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 82/272.

²⁴⁹¹ ‘Abdürrezzâk, a.g.e., IV, 263.

²⁴⁹² İbn ‘Abdilber, *et-Temhîd*, VIII, 109.

²⁴⁹³ İbn Hacer, a.g.e., s. 455/2934. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 162/971.

öldürüldüğünü söylemektedir. Buna göre ‘Abdurrahmân, bu kısımdakilerdendir. Çünkü ez-Zübeyr, onun Cemel günü öldürüldüğünü söylemektedir. Daha önce çokça geçtiği üzere Fetih’ten sonra Mekke ve Tâif’te Müslüman olmayan ve Veda Haccı’na katılmayan kimse kalmamıştı.”²⁴⁹⁴

“Abdullah b. Sa’d b. Havlî; babası Uhud’da şehit olmuştur. O ise Hz. Ömer’in Ensâr’ın atıyyelerini belirlediği zamana kadar yaşamıştır. Onu, Belâzürî zikretmiştir.”²⁴⁹⁵ İbn Hacer, Abdullah b. Sa’d’ın, atıyye alacak yaşta olmasını dikkate alarak onu sahâbe arasında zikretmektedir.²⁴⁹⁶

- İbn Hacer, babası Hz. Peygamber hayattayken ölen fakat babasının ne zaman öldüğü bilinmeyen kimseleri ise birinci kısmın dışında zikretmektedir. Örneğin, Osman b. Ebi’l-Âs b. Vâbisa el-Mahzûmî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Babası, Hz. Peygamber zamanında kâfir olarak öldürüldü. Buna göre Osman, bu (ikinci) kısımdandır. O, meşhur muhaddis ‘Attâf b. Hâlid b. ‘Abdillah b. ‘Ubeydillah b. Osman el-Medenî’nin dedesidir.”²⁴⁹⁷

İbn Hacer, yaş hesaplaması yaparak birçok kimseyi sahâbe arasında zikrederken sahâbe olup olmaması muhtemel olan kişileri de yine ihtiyat prensibine göre birinci kısımda zikretmektedir. Örneğin Abdullah b. el-Hudeyr b. ‘Abdiluzzâ et-Teymî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onun suhbeti olduğunu söyleyen hiç kimse görmedim. Hâlbuki sahâbî olması muhtemeldir. Çünkü âlimler, onun oğlu, Muhammed’in babası el-Münkedir’i sahâbe arasında zikredip hadisini nakletmişlerdir. İbn ‘Abdilber ise el-Münkedir’in ru’yeti olduğunu, suhbeti olmadığını söylemiştir.”²⁴⁹⁸ Ben de derim ki, buna göre babasının suhbeti olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu, Abdullah’ın Fetih gününden önce ölmesi ve el-Münkedir’i yaşı küçük olarak geride bırakmasına bağlıdır.”²⁴⁹⁹

²⁴⁹⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 699/5140. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 916/5601.

²⁴⁹⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 780/4726.

²⁴⁹⁶ Diğer örnekler için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 26/52, 478/3124, 679/4517, 702/5146, 717/5188, 718/5190, 765/4664, 777/4718, 782/4737, 815/4858, 869/5313, 870/5318, 888/5450...

²⁴⁹⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 889/6261.

²⁴⁹⁸ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 708.

²⁴⁹⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 843/5021.

- İbn Hacer, yaş hesaplamaları yaparak bazı kimselerin sahâbeden olduklarını tespit ettiği gibi bazı kimseleri ise yine yaş hesaplamasına göre sahâbeden saymamaktadır. Şu örnek zikredilebilir:

“Abdurrahmân b. Sa‘îd b. Yerbû‘ el-Mahzûmî; ismi es-Sırm iken Rasûlüllah ona, ‘Abdurrahmân ismini takmıştır. İbn ‘Abdilber bu şekilde söylemektedir.²⁵⁰⁰ İbn Sa‘d ise 109 yılında 80 yaşında öldüğünü söyleyerek hadis konusunda sika olduğunu belirtmektedir.²⁵⁰¹ Ali b. el-Medîni ve İbn Hibbân da ilgili tarihi vererek onu, tâbiûnun sikaları arasında zikretmektedir.²⁵⁰² Bütün bunlara göre ‘Abdurrahmân’ın doğumu Hz. Ömer zamanına denk gelmektedir.”²⁵⁰³

3.1.5.3.4. Dördüncü Kısımda Zikredilenlerin Bu Kısımda Zikredilme Sebepleri

İbn Hacer’in birinci kısımda zikrettiği kimselerle ilgili takip ettiği metotlar kadar, daha önceki müelliflerin sahâbeden saydığı, fakat İbn Hacer’in dördüncü kısımda zikrettiği kimseleri bu kısma alma sebepleri de önemlidir. Nitekim İbn Hacer, eserin mukaddimesinde bu hususa işaret ederek kendisinden önce hiç kimsenin böyle bir bölüm oluşturduğunu bilmediğini söyleyerek haklı olarak övünmekte, bu konuyu aranılan bir yitiğe benzetmektedir.²⁵⁰⁴

İbn Hacer, bu bölümde genelde kendisinden önceki müelliflerin çeşitli yanlışları sebebiyle sahâbe arasında zikrettikleri şahıslarla ilgili yanlışlıkları ortaya koyup, onların sahâbeden olmadıklarını ispat etmektedir. İbn Hacer’in dördüncü kısımda zikrettiği kimseleri bu kısma almasının nedenleri şöyle açıklanabilir:

²⁵⁰⁰ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 417.

²⁵⁰¹ İbn Sa‘d, a.g.e., V, 150.

²⁵⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 78.

²⁵⁰³ İbn Hacer, a.g.e., s. 702/6707. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 466/3667, 531/3709, 566/3742, 730/6249, 800/6196.

²⁵⁰⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 9.

1- İlgili kişinin sahâbî olduğunu gösteren rivayetin isnadının hatalı oluşu.

Bu durum çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Örneğin isnâd zincirinden bir kişinin düşmesi veya eklenmesi ya da isnâd zincirindeki bir isimde kalb yapılması gibi hatalar zikredilebilir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

İbn Hacer, Şebîb b. Zi'l-Kelâ'î Ebû Ravh'ın tercemesinde şöyle demektedir: “Kendisinden nakledilen bir hadiste, Hz. Peygamber'in arkasında sabah namazını kıldığını ifade etmiştir. İbn 'Abdilber ise hadisin isnâdının muztarib olduğunu söylemiştir.²⁵⁰⁵ Bana göre meşhur olan, onun Şebîb b. Ebî Ravh, ya da Şebîb b. Nu'aym Ebû Ravh el-Kelâ'î el-Himsî olduğudur. Nitekim Buhârî ve diğerleri onu bu şekilde tanıtmıştır.²⁵⁰⁶ Hadise gelince, İbn Kâni' onu eserinde tahriç etmiştir.²⁵⁰⁷ Halbuki isnâdından bir kişi düşmüştür. Hadis hafızları hadisi, 'Abdûlmelik b. 'Umeyr>Şebîb Ebû Ravh>suhbeti olan bir adam tarîkıyla nakletmiştir. Bazıları suhbeti olan “adamın” el-Eğar olduğunu söylemiştir. Buna göre Ebu'l-Eşheb, sahâbîyi düşürmek suretiyle teferrüt etmiş, böylece onun rivayeti dayanak kabul edilerek Şebîb, sahâbe arasında zikredilir olmuştur. Hâlbuki bu bir yanılıdır.”²⁵⁰⁸

O, Talk b. Ali b. Şeybân'ın tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu, İbn Kâni' sahâbe arasında zikretmiş ve ondan merfû bir isnatla hadis nakletmiştir.²⁵⁰⁹ Hâlbuki o, Talk b. Ali sözüyle hata etmiştir. Çünkü hadis, Ali b. Şeybân'a aittir. Burada senedin aslında olmayan bir kimse senede eklenmek suretiyle bir yanlışlık yapılmıştır.”²⁵¹⁰

Hamza b. 'Amr'ın tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu, Ebû Mûsâ zikretmiş ve Şerîk>Hişâm>Hişâm'ın babası>Hamza b. 'Amr yoluyla merfû rivayetini nakletmiştir.

²⁵⁰⁵ İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 360.

²⁵⁰⁶ Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 231; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 359.

²⁵⁰⁷ Bkz. İbn Kâni', a.g.e., I, 346.

²⁵⁰⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 569/4018. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 121/809, 615/4171, 620/4177, 715/6718, 738/6592, 798/6629, 838/6664...

²⁵⁰⁹ Bkz. İbn Kâni', a.g.e., II, 41.

²⁵¹⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 644/4340.

Bu, Şerîk'in yanılığlarından. Çünkü o, maktûbdur. Zira senet, Hişâm>Hişâm'ın babası>'Amr b. Ebî Seleme şeklindedir."²⁵¹¹

2- Tercemesi verilen kişinin isim ve nesep bilgisinde meydana gelen hatalar.

İlgili kişinin isim ve nesebi konusunda yapılan hatalar da bir hayli fazladır. Bu tür hatalar da çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür.

a- Nesep bilgisinde bir ismin düşmesi. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir.

“el-Haccâc b. Kays b. ‘Adiy es-Sehmî; İbn Mende, bu kişiyle, el-Haccâc b. el-Hâris b. Kays'ın farklı kişiler olduğunu söylemiştir. Hâlbuki ikisi aynıdır. Bazı rivayetlerde babasının ismi düşmüştür. İbnu'l-Esîr de²⁵¹² bu duruma dikkat çekmiştir.”²⁵¹³

b- Nesep bilgisinde bir kelimenin düşmesi. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir.

“Hârice b. el-Münzir; onu, Ebû Mûsâ, ‘Abdân'dan nakletmiştir. Doğrusu daha önce de geçtiği üzere Hârice b. ‘Abdilmünzir'dir. el-Münzir'in başındaki “abd” kelimesi düşmüştür.”²⁵¹⁴

“Şeybe el-Mehrî; onu, İbn Kâni' zikretmiş²⁵¹⁵ ve İbnu'l-Emîn de eserine almıştır. Burada bir kelimenin düşmesinden kaynaklanan bir yanılığ vardır. Çünkü doğrusu Ebû Şeybe'dir. Künye edatı olan “Ebû” kelimesi düşmüştür.”²⁵¹⁶

c- Nesep bilgisinde bir harfin düşmesi. Şu örnekler zikredilebilir:

İbn Hacer, Sehl b. Sa'lebe b. Cez' ez-Zübeydî'nin tercemesinde şöyle demektedir: “Hz. Peygamber'den hadis nakletmiştir. İlgili hadisi de ondan el-Leys rivayet etmiştir. İbn Fethûn da onu bu şekilde eserine almış böylece çok kötü bir yanılığa düşmüştür. Çünkü

²⁵¹¹ İbn Hacer, a.g.e., s. 299/2112. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 314/2353.

²⁵¹² Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 693.

²⁵¹³ İbn Hacer, a.g.e., s. 257/2078. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 213/2033, 586/4033, 659/6572...

²⁵¹⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 316/2355.

²⁵¹⁵ Bkz. İbn Kâni', a.g.e., I, 336.

²⁵¹⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 596/4041. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 655/6569.

Buhârî, hadisin Sehl b. Sa‘lebe>İbn Cez’ (سهل بن ثعلبة عن ابن جزة) yoluyla olduğunu söylemiştir.²⁵¹⁷ Dolayısıyla ilgili rivayetten “an” lafzı düşmüştür. Ayrıca İbn Fethûn, nasıl olur da el-Leys’in bir sahâbîden nakilde bulunabileceğini tahayyül eder. Hadisi, Taberânî, Sehl>Abdullah b. el-Hâris b. Cez’ yoluyla nakletmektedir. Sehl ise Buhârî,²⁵¹⁸ Ebû Hâtim²⁵¹⁹ ve onu zikreden herkese göre tâbiûndan sayılmaktadır.²⁵²⁰

Deffe b. İyâs b. ‘Amr el-Ensârî’nin tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu, İbn ‘Abdilber zikretmiş ve Bedir ehlinde olduğunu söylemiştir.²⁵²¹ Ben de derim ki, bu, isimdeki bir harfin düşmesinden dolayı hatalıdır. Çünkü onun ismi Vedfe’dır. Başında “vav” harfi vardır.”²⁵²²

d- Neseb zincirine bir ismin eklenmesi. Konuyla ilgili şu örnek verilebilir.

İbn Hacer, Abdullah b. el-Hâris b. Zeyd b. Safvân ed-Dabbî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Birinci kısımda Abdullah b. Zeyd b. Safvân geçmişti. Bunu ise İbn ‘Abdilber zikretmiş ve nesebine eklemeye bulunarak, bu eklemeyi İbnu’l-Kelbî ve İbn Habîb’e dayandırmıştır.²⁵²³ Hâlbuki her ikisinde de el-Hâris ismi geçmemektedir.”²⁵²⁴

e- Neseb bilgisinde kalb yapılması. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, el-Hâris b. Bilâl el-Müzenî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Maklub bir isnâdda zikri geçmektedir. Doğrusu Bilal b. el-Hâristir.”²⁵²⁵

²⁵¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VII, 111.

²⁵¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV, 100.

²⁵¹⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., IV, 195.

²⁵²⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 546/3820. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 421/2779

²⁵²¹ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 248.

²⁵²² İbn Hacer, a.g.e., s. 373/2428.

²⁵²³ İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 445. Ancak İbn ‘Abdilber’in eserinde İbn Hacer’in söylediği gibi Zeyd değil, Yezîd ismi geçmektedir.

²⁵²⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 754/6604. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 802/6633.

²⁵²⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 214/2035. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 129/815, 387/2752, 399/2761, 405/2762, 612/4167, 691/6696, 736/6737.

f- İsimlerde tashîf ve tahrîf yapılması.

- Tashîf hatasıyla ilgili olarak şu örnekler zikredilebilir:

İbn Hacer, es-Selib (الثلب) el-‘Anberî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, İbnü’l-Emîn zikretmiştir. Doğrusu iki noktalı et-Telib (التلب) olmasıdır. Nitekim daha önce birinci kısımda bu hususa dikkat çekilmişti.”²⁵²⁶

İbn Hacer, Hakîm b. Cebele el-‘Abdî’nin tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu, İbn ‘Abdilber, ilk harfinin fethasıyla حَكِيم olarak zikretmiştir.”²⁵²⁷ Doğrusu hâ/ح’nın zammesiyle ve musağğar olarak حَكِيم şeklidir. Nitekim bu terceme daha önce geçmişti.”²⁵²⁸

- Harf hatasıyla ilgili olarak şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, Hüseyin (حسين) b. Rebî‘a el-Ahmesî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Cerîr b. ‘Abdillah el-Becelî’nin elçisidir. Ebû Ömer el-‘Adenî’nin *Müsned*’inde bu şekilde geçmektedir. Doğrusu noktasız sâd ile Husayn (حصين) şeklidir. Nitekim Müslim’de de²⁵²⁹ bu şekildedir.”²⁵³⁰

- Hem harf, hem de hareke hatasıyla ilgili olarak şu örnek zikredilebilir.

İbn Hacer, el-Hâris b. ‘Utbe (عتبة)’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, İbn Kâni‘ zikretmiş,²⁵³¹ İbn Fethûn da ona tabi olmuştur. Hâlbuki bu, tashîften kaynaklanan bir

²⁵²⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 160/1007. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 264/2085.

²⁵²⁷ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 199.

²⁵²⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 293/2109.

²⁵²⁹ Bkz. Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 137.

²⁵³⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 677/2101. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 159/1006, 225/2051.

²⁵³¹ Bkz. İbn Kâni‘, a.g.e., I, 180.

Hâlbuki صاحب kelimesi, Ebû Zeyd'in sıfatı olmak üzere mecrurdur.²⁵³⁷ Onu sahâbe arasında zikreden kimse ise صاحب kelimesini merfû okuyarak Sâbit'in sıfatı yapmıştır.²⁵³⁸

O, el-Haccâc b. Mes'ûd'un tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu İbn Mende zikrederek, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin, Şu'be>Haccâc b. Haccâc el-Eslemî>Haccâc'ın babasından onun da Rasûlüllah'ın ashâbından bir “adamdan” şeklindeki senedin sonundaki قال رسول الله: قال مسعود بن حجاج أحسبه حجاج بن مسعود قال: قال رسول الله ifadesine göre Haccâc b. Mes'ûd'u sahâbeden saymıştır. Tayâlisî de *Müsned*'inde, hadisi bu şekilde rivayet etmiştir. Fakat o, isnâdın devamında Haccâc, يحسبه حجاج ابن مسعود “Rasûlüllah'ın ashâbından olan kişinin” İbn Mes'ûd olduğunu zannetmektedir demiştir. Doğru olan da budur. يحسبه kelimesinin faili/öznesi, Haccâc el-Eslemî'dir. İbn/ابن kelimesi ise mef'ûl olmak üzere mansubtur. Dolayısıyla ابن مسعود dan maksat Abdullah b. Mes'ûd'dur. Haccâc b. Mes'ûd adlı bir kişinin varlığı bilinmemektedir.²⁵³⁹

3- Yanlış değerlendirmeden kaynaklanan hatalar.

Bazı müellifler, yanlış değerlendirmeler nedeniyle sahâbe olmayanı sahâbe arasında zikretmektedir. İbn Hacer, bunların sahâbeden olmadıklarını ise ya başka rivayetlerdeki bilgilerle karşılaştırarak ya da suhbete delil olarak gösterilen rivayetin suhbet için yeterli olamayacağını söyleyerek onları dördüncü kısımda zikretmektedir.

- Yanlış değerlendirmeden kaynaklanan hatalar için şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, Cu'fî b. Sa'd el-'Uşeyre'nin tercemesinde şöyle demektedir: “Müzhic kabilesindedir. İbn Ebî Hâtim, Hz. Peygamber'e heyet olarak gittiğini söylemiş,²⁵⁴⁰ İbn

²⁵³⁷ Buna göre anlamı; “Onların babaları, Hz. Peygamber'in arkadaşı Ebû Zeyd'in oğlu Sâbittir.” şeklinde olur ki bu durumda suhbeti olan Sâbit değil, babası Ebû Zeyd'dir.

²⁵³⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 149/988.

²⁵³⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 256/2079. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 331-332/2367, 704-705/6232.

²⁵⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 543.

‘Abdilber de ona tabi olmuş fakat onu eleştirmemiştir.²⁵⁴¹ Ben derim ki, meğâzî eserlerinde genelde önce kabile isimleri sonra da o kabileden Hz. Peygamber’e gelenlerin isimleri yazılmaktadır. Dolayısıyla İbn Ebî Hatim’in de onu, *Meğâzî* kitabında وفد جعفي ابن سعد العشيرة şeklinde gördüğünü bunun üzerine Cu‘fî b. Sa‘d’ın kendisinin, heyet olarak Hz. Peygamber’e geldiğini düşündüğünü zannediyorum. Hâlbuki durum böyle değildir. Çünkü o, ismi fiil, kabile ismini de Hz. Peygamber’e gelen kişi yapmıştır.²⁵⁴² Ancak burada İbn Ebî Hatim’den çok, asıl kınanması gereken İbn ‘Abdilber’dir.²⁵⁴³

- Bir kimseyle ilgili bir rivayette suhbete işaret eden bir lafız olmasa da buna yakın ifadeler bulunması nedeniyle yanlış değerlendirmelerde bulunularak, sahâbe olmayan bir kimse sahâbe arasında zikredilmektedir. İbn Hacer bu kimseleri de dördüncü kısımda zikretmektedir. Konuyla alakalı olarak şu örnekler verilebilir:

İbn Hacer, Bişr b. Suhâr el-Abdî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, ‘Abdân sahâbe arasında zikretmiş ve delil olarak da Bişr’in, “Hz. Peygamber’in battaniyesini ve eşeğinin üzengisini gördüm...” şeklindeki rivayetini nakletmiştir. Ebû Mûsâ ise, Bişr’in etbâ-ı tâbiînden olduğunu söylemektedir. Ayrıca bir kimsenin Hz. Peygamber’in battaniyesini veya bunun dışındaki bir eşyasını görmesi o kişiyi sahâbeden yapmaz.”²⁵⁴⁴

Hureyş b. Hilâl et-Temîmî el-Karî‘î’in tercemesinde ise şöyle demektedir: “Onu, İbnu’l-Esîr zikretmiş ve Ebû Temmâm’ın hamâset konusundaki, ‘Hz. Peygamber’le sarıklı olarak Huneyn’e katılmışlardır...’ şeklindeki şiirine dayandırmıştır.²⁵⁴⁵ Ben de derim ki,

²⁵⁴¹ Bkz. İbn ‘Abdilber, a.g.e., s. 161.

²⁵⁴² وفد جعفي ابن سعد العشيرة cümlesinin başındaki وفد kelimesi وَفَدَ şeklinde fiil olarak okunduğunda İbn Ebî Hâtim’in anladığı gibi “Cu‘fî İbn Sa‘d, Hz. Peygamber’e heyet olarak geldi.” şeklinde anlaşılır. Ancak aynı kelime وَفْدٌ şeklinde isim olarak okunduğunda “Cu‘fî İbn Sa‘d heyeti” olarak anlaşılır.

²⁵⁴³ İbn Hacer, a.g.e., s. 193/1346. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 515/3790, 518/3792, 613-614/4170, 798/6631, 853/6685...

²⁵⁴⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 123/812.

²⁵⁴⁵ İbnu’l-Esîr, a.g.e., I, 721.

burada Hureyş'in suhbetini gösteren bir şey yoktur. Çünkü o, bu sözü, kavmiyle övünmek maksadıyla söylemiştir."²⁵⁴⁶

- Bir kişinin iki veya daha fazla kişi zannedilmesi de yanlış değerlendirme konusu altında ele alınabilir. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir:

İbn Hacer, Selî b. 'Amr b. Mâlik b. Hisl el-'Âmirî'nin tercemesinde şöyle demektedir: "Taberânî ve ona tabi olanlar onu, Selî b. 'Amr b. 'Abdişems'ten ayrı olarak zikretmiştir. Hâlbuki o, aynı kişidir. 'Amr'ın babası, 'Abdüşems b. 'Abdivudd b. Nasr b. Mâlik'in oğludur. Dolayısıyla o, dedesinin babasına nispet edilmiştir. Böylece onun farklı bir kişi olduğunu zannetmişlerdir. Fakat her ikisiyle ilgili olarak anlatılan kıssa aynıdır."²⁵⁴⁷

O, Sa'îd b. 'Abdilazîz'in tercemesinde ise şöyle demektedir: "Bakî b. Mahled'in kitabında dört hadisi vardır. Doğrusu, Sa'îd Ebû 'Abdilazîz'dir. Nitekim *et-Tecrîd*'de de bu şekildedir."²⁵⁴⁸ Birinci kısımda Sa'îd eş-Şâmî Ebû 'Abdilaziz geçmişti. İbn Kâni', onu, Ensârî olarak nisbelendirmiştir.²⁵⁴⁹ Zehebî ise Sa'îd el-Ensârî'yi ayrı bir terceme olarak zikretmiş ve 'İbn 'Âmir'den sonra gelecektir.' demiştir.²⁵⁵⁰ İbn 'Âmir'den sonra ise kendisinden oğlu 'Abdülazîz'in nakilde bulunduğu Sa'îd'i zikretmiştir.²⁵⁵¹ Zikredilen bu üç isim de aynı kişidir."²⁵⁵²

- İbn Hacer'in, bir kişinin yanlışlıkla birden fazla terceme şeklinde zikredilmesini ortaya çıkarmadaki yöntemleri arasında, daha önce de belirtildiği gibi hadisin mahrecinin veya tercemesi verilen kişilerin nisbelerinin aynı olmasını dikkate aldığı söylenebilir. Şu terceme örnek olarak zikredilebilir:

²⁵⁴⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 269/2092. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 239-240/2060.

²⁵⁴⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 530/3804.

²⁵⁴⁸ Zehebî, *Tecrîd*, I, 223.

²⁵⁴⁹ İbn Kâni', a.g.e., I, 263.

²⁵⁵⁰ Zehebî, a.g.e., I, 220.

²⁵⁵¹ Zehebî, a.g.e., I, 223.

²⁵⁵² İbn Hacer, a.g.e., s. 507/3783. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 273/2099, 291/2108, 336/2374, 340/2378, 442/3018, 463/3751, 528/3799, 555/3828, 595/4040, 606/4163, 632/4329, 656/6570, 670/6579, 672/6582, 899/6790...

İbn Hacer, Sâbit b. Kays el-Ensârî'nin tercemesinde şöyle demektedir: "...Ben de derim ki, rivayetlerin mahreci bir olmasaydı ilgili kıssanın birden fazla olması caiz olurdu."²⁵⁵³

4- Subhete delil olarak gösterilen hadisin Mürsel olması.

İbn Hacer, birçok kimseyi hadisinin mürsel olması nedeniyle dördüncü kısımda zikretmektedir. İlgili kişilerin hadisinin mürsel olduğunu ise çeşitli yollarla ortaya koymaktadır. Bu yollar şöyle açıklanabilir.

- Bazen hadisinin mürsel olduğunu, ilgili kişinin tâbiûndan olan birisinden naklettiği rivayete göre tespit etmektedir. Örneğin, Umeyye b. 'Abdillah b. 'Amr'ın tercemesinde şöyle demektedir: "Abdân, onu sahâbe arasında zikretmiştir. Ben derim ki, o, etbâ-ı tâbiîndendir. Nitekim İbn Hibbân onu, etbâ-ı tâbiîn arasında zikretmiştir."²⁵⁵⁴ Aynı şekilde Buhârî de onun İkrime'den nakilde bulunduğunu²⁵⁵⁵ söylemiştir."²⁵⁵⁶

- İbn Hacer, bazı durumlarda ilgili kişiden rivayette bulunan kimsenin etbâ-ı tâbiînden olmasına göre söz konusu kişinin sahâbeden olmadığını tespit etmektedir. Örneğin Hassân b. Ebî Sinân el-Basrî'nin tercemesinde şöyle demektedir: "Tâbiûnun zâhidlerinden biridir. Meşhur bir kimsedir. Mürsel bir hadis rivayet etmiş, Ali b. Sa'îd el-'Askerî de onu sahâbe arasında zikretmiştir. İbn Hibbân ise onu, *es-Sikât* adlı eserinde zikrederek kıssalar naklettiğini ve müsned hadisi olduğunu bilmediğini söylemiştir."²⁵⁵⁷ Ben de derim ki, Ca'fer b. Süleyman ed-Duba'î ona yetişmiştir. Ca'fer ise etbâ-ı tâbiînin küçüklerindedir."²⁵⁵⁸

- Bazı durumlarda meşhur hadis hâfızlarının tespitini esas almaktadır. Örneğin Habîb b. Himâz el-Esedî'nin tercemesinde şöyle demektedir. "Mürsel hadis rivayet etmiştir. 'Abdân ise Rasûlüllah'ın ashâbından olduğunu söyleyerek merfû rivayetini nakletmiştir.

²⁵⁵³ İbn Hacer, a.g.e., s. 152/991. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 158/1004.

²⁵⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 69.

²⁵⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 8.

²⁵⁵⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 78/555. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 114/801.

²⁵⁵⁷ İbn Hibbân, a.g.e., VI, 225.

²⁵⁵⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 272/2094.

Başkaları ise ilgili hadisi Habîb>Ebû Zer yoluyla nakletmiştir. Ayrıca Buhârî, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân ve Dârekutnî de²⁵⁵⁹ onu tâbiûn arasında zikretmiştir.”²⁵⁶⁰

- Bazı durumlarda da yaşının Hz. Peygamber dönemine yetişemeyecek durumda olmasını göz önünde tutmaktadır. Örneğin, Abdurrahmân b. ‘Amr es-Sülemî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Meşhur tâbiûdîdir. Mürsel hadis rivayet etmiştir. Taberî ve İbn Şâhin onu sahâbe arasında zikretmiştir. İbn Sa‘d, onun 110 yılında 80 yaşındayken öldüğünü söylemiştir.²⁵⁶¹ Müslim, onu tâbiûnun birinci tabakasında, İbn Hibbân ise *es-Sikât* adlı eserinde²⁵⁶² zikretmiştir.²⁵⁶³ Buna göre 110 yılında 80 yaşındayken ölen kişi, 30 yılında doğmuş olur ki, böyle bir kimsenin sahâbeden olamayacağı açıktır.”

- İbn Hacer, bazı durumlarda ise hadisin mürsel olmasını daha sağlam kimselerin rivayetleriyle karşılaştırarak ortaya koymaktadır. Şu terceme örnek olarak zikredilebilir:

O, Büreyde b. Süfyân el-Eslemî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Meşhur tâbiûdîdir. ‘Abdân, mürsel hadisi nedeniyle onu sahâbe arasında zikretmiştir. Halbuki hadis, Sahîhayn’da, Zührî>‘Amr b. Ebî Süfyân>Ebû Hureyre tarikiyle²⁵⁶⁴ nakledilmiştir.”²⁵⁶⁵

- Tercemesi zikredilen kişinin tâbiûnun meşhurlarından olması da İbn Hacer’in, bir kimsenin sahâbeden olmadığını tespit yollarından birisidir. Bununla ilgili şu örnek zikredilebilir:

²⁵⁵⁹ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 315 (Buhârî’de, Habîb b. Himmân el-Esedî şeklinde geçmektedir); İbn Ebî Hâtim, a.g.e., III, 98; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 139.

²⁵⁶⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 248/2067. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 260/2082, 287/2105, 302/2117, 312/2130, 434/3014, 452/3032, 465/3745, 605/4160, 617/4175...

²⁵⁶¹ İbn Sa‘d, a.g.e., VII, 449.

²⁵⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 111.

²⁵⁶³ İbn Hacer, a.g.e., s. 817/6720.

²⁵⁶⁴ Bkz. Buhârî, “Cihâd”, 170 (hadis no: 3045).

²⁵⁶⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 118/807. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 217/2040, 236/2056, 246/2063, 250-251/2071, 252/2069, 265/2087, 442/323, 438/3019, 444/3026, 504/3777, 534/3811, 542/3817, 597/4156, 604/4159, 612/4168...

“Ukbe b. Evs; Meşhur tâbiîdir. Mürsel hadis nakletmiştir. Hadisini Bakî b. Mahled, *Müsned*’inde zikretmiştir. Onu, Zehebî de eserine almıştır. Hâlbuki eserine almasının hiçbir anlamı yoktu.”²⁵⁶⁶

5- Suhbete delil olarak gösterilen rivayetin başkası hakkında meşhur olması

Bazı müelliflerin bir rivayete dayanarak bir kimsenin suhbeti olduğunu ispat etmelerine karşın İbn Hacer, aynı olayın farklı bir kimse hakkında meşhur olduğunu gerekçe göstererek ilgili müelliflerin sahâbeden zikrettiği kişiyi dördüncü kısımda zikretmektedir. Şu örnekler zikredilebilir:

“el-Hâris b. Kays b. Hısn; Onu, ‘Askerî zikretmiş ve Fezâreoğulları heyetinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca İbn ‘Abbâs’tan, onun, amcası ‘Uyeyne b. Hısn’ın yanına yerleştiğini nakletmiştir. Ben de derim ki, bu kıssa, *Sahîhayn*’da Hurr b. Kays için anlatılmaktadır. Fakat orada ‘Uyeyne’nin amcasının oğlu Hurr’un yanına yerleştiği söylenmektedir.”²⁵⁶⁷ Doğru olan da budur. Daha önce Hur b. Kays’ın tercemesinde rivayetin devamı ve Fezâreoğullarıyla birlikte Hz. Peygamber’e gelmesi geçmişti.”²⁵⁶⁸

“Rukâne Ebû Muhammed; Ebû Dâvûd ve Belâzürî, onunla, Rukâne b. ‘Abdiyezîd’i farklı kişiler olarak değerlendirmiştir. İbn Mende ise doğrusunun Rukâne b. ‘Abdiyezîd olduğunu düşündüğünü söylemiştir.”²⁵⁶⁹ Ben de derim ki, aksine gerçek olan da budur. Çünkü Hz. Peygamber’le güreş (musâra‘a) hikayesi, Rukâne b. ‘Abdiyezîd hakkında meşhurdur. Onunla ilgili hadisi, Tirmizî, İbn Kâni‘ ve bu ikisinin dışındakiler nakletmiştir.”²⁵⁷⁰

İbn Hacer, tercemesini zikrettiği kimselerden bazısının suhbetini ise ilgili kişinin suhbetine delil olarak gösterilen rivayetin, konuyla alakalı nakledilen meşhur rivayetin

²⁵⁶⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 918/6811. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 118/807, 121/809, 135/825, 328/2366, 834/3186...

²⁵⁶⁷ Buhârî, “Tefsîr (Sûretu’l-A‘râf)”, 5 (hadis no: 4642).

²⁵⁶⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 228/2052.

²⁵⁶⁹ İbn Mende, a.g.e., I, 649.

²⁵⁷⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 419. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 147/987, 220/2043, 397/2756, 503/3776, 628/4239.

ravisinden başkası olduğu gerekçesiyle reddetmektedir. Konuya ilişkin şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, Telîd b. Kilâb el-Leysî'nin tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, Zehebî eserine almış ve hadisinin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçtiğini söylemiştir.²⁵⁷¹ Ben de derim ki, ilgili hadis, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Abdullah b. 'Amr b. 'Âs hadisi olarak geçmektedir.²⁵⁷² Orada da Telîd b. Kilâb'ın hadisi yoktur. Aksine orada sadece ismi geçmektedir. Hadisin siyakından anlaşıldığına göre ise Telîd'in ne suhbeti, ne de rivayeti vardır.”²⁵⁷³

6- Suhbete delil olarak gösterilen rivayetin uydurma olması.

Daha önce de geçtiği üzere İbn Hacer, senedinde mevzû hadis rivayet eden kimselerin bulunduğu hadislerden bazısını delil kabul ederek senedin müntehâsındaki raviyi birinci kısımda zikretmektedir. Ancak tercemesi verilen kişiyle ilgili bilgilerin tarihi verilere aykırı olması gibi bir takım karînelerden yola çıkarak sahâbeden olmadığı anlaşılan kimseleri dördüncü kısımda zikretmektedir. Konuyla alakalı şu örnek zikredilebilir:

İbn Hacer, Hâtem'in tercemesinde şöyle demektedir: “Bazı yalancılar onu uydurmuştur. Müstemlî'nin, Nasr b. Süfyân'dan naklettiği rivayette Hâtem; ‘Hz. Peygamber beni sekiz dinara satın aldı, sonra da azat etti. Onunla kırk yıl birlikte kaldım.’ demektedir. Müstemlî, Nasr'dan naklederek, Hâtem'in 165 yaşında olduğunu söylemektedir. Ben de derim ki, onun bu iddiasına göre adı geçen Hâtem, 200 yıllarının başına kadar yaşamıştır. Bu da başlı başına imkansız olan bir durumdur.”²⁵⁷⁴

²⁵⁷¹ İlgili şahıs ve rivayeti Zehebî'nin *Tecrîd*'inde tespit edilememiştir.

²⁵⁷² Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 219.

²⁵⁷³ İbn Hacer, a.g.e., s. 142/867. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 418/2772, 536/3809 542/3817, 627/4238, 644/4334, 713/6714, 920/6813.

²⁵⁷⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 211/2031. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 309/2128, 407-411/2766, 856/5280, 1276/8622.

7- Sahâbe arasında zikredilen kişinin sonradan irtidat edip kâfir olarak ölmesi

İbn Hacer'in dördüncü kısımda zikrettiği kimselerden bazıları da kendisinden önceki müelliflerin, ölmeden önce irtidat etmiş olmasına rağmen, Hz. Peygamber zamanında Müslüman oluşuna bakarak sahâbe arasında zikrettikleri kimselerdir. Konuyla ilgili şu örnekler zikredilebilir.

O, Rebî'a b. Umeyye b. Halef'in tercemesinde şöyle demektedir: "Fetih günü Müslüman oldu ve Vedâ haccına katıldı. Bu hususta ondan müsned bir hadis de gelmiştir. Bu nedenle onun durumunu derinlemesine incelemeyen kimseler onu, sahâbe arasında zikretmiştir. Beğavî ve onun ashâbından olan İbn Şâhin, İbnü's-Seken, Bâverdî, Taberânî ve onlara tabi olan İbn Mende ve Ebû Nu'aym bu kimselerdendir.²⁵⁷⁵ Onlar, Rebî'a'nın Hz. Peygamber'den naklettiği hadislerle göre onu sahâbe arasında zikretmişlerdir. Fakat o, Hz. Ömer zamanında irtidat etmiştir. Bir rivayette onun şarap içmesi nedeniyle Hz. Ömer'den korkarak Şam'a kaçtığı, başka bir rivayette ise Hz. Ömer'in onu Hayber'e sürdüğü onun da Bizans hükümdarına sığınıp Hıristiyan olduğu ve Hıristiyan olarak öldüğü nakledilmektedir."²⁵⁷⁶

O, Reccâl b. 'Unfuve el-Hanefî'nin tercemesinde ise şöyle demektedir: "İbn Ebî Hâtim, onun on küsur kişilik Hanîfeoğulları heyetiyle Hz. Peygamber'e geldiğini ve hepsinin Müslüman olduğunu söylemektedir. Ben de derim ki, fakat o, daha sonra dinden döndü ve kâfir olarak öldürüldü."²⁵⁷⁷

8- Sahâbe arasında zikredilen kişinin bi'setten önce ölmüş olması.

İbn Hacer'in dördüncü kısımda zikrettiği kimselerden bazıları ise bi'setten önce öldükleri halde sahâbe arasında zikredilen şahıslardır. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

İbn Hacer, Sa'id b. el-Âs b. Umeyye b. 'Abdişems b. 'Abdimenâf'in tercemesinde şöyle demektedir: "İbn Hibbân, onu sahâbe arasında zikretmiştir."²⁵⁷⁸ Bu nedenle çok

²⁵⁷⁵ Beğavî, a.g.e., II, 389; İbn Mende, a.g.e., I, 602; Ebû Nu'aym, a.g.e., II, 1095; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, V, 67.

²⁵⁷⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 398-399/2759.

²⁵⁷⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 412/2768. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 582/4030, 842/6666.

²⁵⁷⁸ İbn Hibbân'da, Sa'id b. Sa'id b. el-Âs b. Umeyye şeklinde geçmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 156.

kötü bir yanılığa düşmüştür. Daha sonra İbn Hibbân'dan önce de, onun sahâbî olduğunu söyleyeni buldum. Nitekim Ya'kûb b. Süfyân *et-Târîh*'inde, ondan merfû bir rivayet nakletmektedir.²⁵⁷⁹ İbn 'Asâkir ise şöyle demektedir: İslam'a yetişmemiştir. Ya'kûb b. Süfyân, iddiasında yanılmıştır. Çünkü hadis, oğlunun oğlu Sa'îd b. el-'Âs b. Sa'îd b. el-'Âs'a aittir...²⁵⁸⁰

O, es-Sâmit el-Ensârî'nin tercemesinde ise şöyle demektedir: “Abdurrahmân b. Sâbit b. es-Sâmit'in dedesidir. Tirmizî, onu sahâbe arasında zikretmiştir.²⁵⁸¹ Ayrıca *el-Câmi*'inde hadisini nakletmiştir.²⁵⁸² Aynı şekilde İbn Kâni' de onu sahâbe arasında zikretmiş,²⁵⁸³ İbn Fethûn da onu eserine almıştır. Bu, haziften kaynaklanan bir yanılığdır. Daha önce geçtiği üzere İbn 'Abdilber'in, es-Sâmit'in oğlu Sâbit'ten naklettiğine göre o, cahiliyye döneminde ölmüştür.²⁵⁸⁴ Öyleyse böyle bir kimse nasıl zikredilebilir ki?”²⁵⁸⁵

9- Sahâbe arasında zikredilen kişinin Hz. Peygamber'le Mü'min olarak görüşmeyip sonradan Müslüman olması.

İbn Hacer, sahâbe tarifinde, “Hz. Peygamber'i Müslüman olarak gören ve Müslüman olarak ölen” tanımını esas aldığı için Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olmayıp bilahare Müslüman olan kimseleri de bu kısımda zikretmektedir. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir:

O, Süveyd b. es-Sâmit'in tercemesinde şöyle demektedir: “Onu, İbn Şâhin zikretmiş ve “Müslümanlığı konusunda şüphe edilmiştir”, demiştir. Bazıları onu, İbn İshâk'ın naklettiği; ‘Süveyd b. es-Sâmit umre yapmak için gelmişti. Rasûlüllah (s.a.s.) da onu İslam'a davet etti. O da bu davete uzak durmadı ve bu söz ne güzeldir deyip gitti. Sonra

²⁵⁷⁹ Fesevî, a.g.e., I, 126.

²⁵⁸⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 505-506/3781.

²⁵⁸¹ İlgili şahıs, Tirmizî'nin, sahâbîlerle ilgili *Tesmiyetu ashâbi'n-Nebî* adlı eserinde tespit edilememiştir.

²⁵⁸² İbn Hacer'in, tek elbiseyle namaz kılmakla ilgili zikrettiği hadisi Tirmizî, es-Sâmit el-Ensârî'den değil, 'Ubâde b. es-Sâmit'ten nakletmektedir. Bkz. Tirmizî, “Salât”, 137 (hadis no: 339).

²⁵⁸³ Bkz. İbn Kâni', a.g.e., II, 25.

²⁵⁸⁴ İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 414.

²⁵⁸⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 599/4156. Diğer örnekler için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 565/3841, 854/5270.

da öldürüldü. Kavminden olanlar onun Müslüman olduğunu söylemektedirler.’ şeklindeki rivayete göre onu sahâbeden saymaktadır. Ben de derim ki, onların söylediği doğru olsa bile sahâbeden sayılmaz. Çünkü Hz. Peygamber’le mü’min olarak karşılaşmamıştır.”²⁵⁸⁶

3.1.5.4. Tenkîdi

İbn Hacer’in *el-İsâbe*’si, içerisinde uydurulmuş sahâbîlerin bulunduğu gerekçesiyle, Şîî alim Murtezâ el-‘Askerî tarafından eleştirilmektedir. ‘Askerî, konuyla ilgili yazdığı, *Hamsûne ve mie sahâbî muhtelak* adlı eserinde İbn Hacer’in, tarihçi Seyf b. Ömer²⁵⁸⁷ kanalıyla eserine aldığı 150 tercemenin uydurulduğunu iddia etmektedir.²⁵⁸⁸ Hayri Kırbaçoğlu da *Hadis Metodolojisi* adlı eserinde “Bu uydurma sahâbîler, hadisçilerin de zındık ve hadis uydurucusu olmakla itham ettikleri Seyf b. Ömer’in, *el-Fütûh ve ’r-ridde* adlı eserinde zikredilmiştir. et-Taberî ve İbn Hacer gibi müellifler bu eseri tenkide tabi tutmadan kullandıkları için bu eserdeki asılsız bilgilere aldanarak, bazı şahısları sahâbî gibi göstermişlerdir. Dolayısıyla eser ciddiye alınması gereken bir çalışmadır.”²⁵⁸⁹ diyerek ‘Askerî’nin iddiasını desteklemektedir.

Bekir Kuzudişli ise ‘Askerî’nin eserini ve iddialarını ele aldığı tebliğinde sonuç olarak, “Askerî’nin argümanlarıyla söz konusu şahısların tamamının hiç yaşamamış, uydurma kimseler/sahâbîler olarak tespit edilmeyeceği” kanaatini dile getirerek, bazı istisnalar dışında incelenen şahıslar Seyf b. Ömer kanalıyla bilindiği için onların sahâbî olma ihtimallerinin zayıf olduğunu ifade etmekte, ancak Seyf b. Ömer rivayetlerini sahâbe terâcimini ele alan eserlerde ilk defa İbn Hacer kullanmış gibi sunmanın da doğru olmadığını söyleyerek²⁵⁹⁰ ‘Askerî’yi tenkit etmektedir.

²⁵⁸⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 560/3836. Başka bir örnek için bkz. a.mlf., a.g.e., s. 81/562.

²⁵⁸⁷ Seyf b. Ömer hakkındaki detaylı bilgiler için bkz. Kelpetin, Mahmut, Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2008.

²⁵⁸⁸ Eser, Dâru’z-Zehrâ tarafından iki cilt halinde 1991 yılında Beyrut’ta basılmıştır.

²⁵⁸⁹ Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 92.

²⁵⁹⁰ Kuzudişli, Bekir, “Yüz Elli Uydurma Sahâbî Var Mı? Murtezâ el-Askerî’nin *Hamsûne ve Mie Sahâbiyyin Muhtelakin* Adlı Kitabındaki İddialarının Tahlihi”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe, Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul: Ensar Yay., 2013, s. 325.

Daha önce geçtiği üzere İbn Hacer'in birinci kısımda zikrettiği kimseler, siyer ve meğâzî rivayetlerinde adı sıkça geçen kişiler ile sahih rivayetlere göre sahâbî olduğu tespit edilenlerden oluşsa da bunların yanında zayıf ve metrûk ravilerin rivayetlerine göre zikrettiği kimseler de bulunmaktadır. Bu da eleştirileri beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, birinci kısımda zikredilenlerden sahih veya meşhur rivayetlere göre sahâbî olanlarla, tartışmalı veya zayıf ve metrûk ravilerin rivayetlerine göre tespit edilenlerin sınıflandırılarak birinci kısmın yeniden ele alınmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

3.1.5.5. Üzerine Yapılan Çalışmalar

İbn Hacer'in *el-İsâbe*'si üzerine birçok ihtisar çalışması yapılmıştır. Bunlar arasında Suyûtî'nin (ö.911/1505) '*Aynu'l-İsâbe fî ma 'rifeti's-sahâbe*,²⁵⁹¹ Muhammed b. Kâim es-Sindî el-Hanefî el-Kâdirî'nin (ö.XII. Asır) *Bedru'l-munîr fî sahâbeti'l-Beşîri'n-Nezîr*,²⁵⁹² Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Fâsî el-Hureyşî'nin (ö.1142/1729) *İhtisâru'l-isâbe fî's-sahâbe*²⁵⁹³ adlı eserleriyle, Muhammed b. Ahmed b. 'Abdillah el-Cezûlî el-Hudaykî (ö.1189/1775),²⁵⁹⁴ İbn Kâtın diye meşhur olan Ahmed Muhammed b. Abdilhâdî el-Yemânî (ö.1199/1784),²⁵⁹⁵ eseri, ع/ayn harfine kadar ihtisar eden Muhammed b. 'Abdirrahmân b. 'Abdilkâdir el-Fâsî (ö.1134/1721)²⁵⁹⁶ ve 'Abdurrahmân b. İdrîs el-İrâkî (ö.1234/1818)'nin ihtisar çalışmaları bulunmaktadır.²⁵⁹⁷

Son zamanlarda *el-İsâbe* üzerine Suudi Arabistan Ümmülkurâ Üniversitesi Davet ve Usûluddîn Fakültesi el-Kitâb ve's-Sünne Bölümü'nün, "Tahkîk ve Ta'lik ve Tahrîcu'l-âsâr ve A'lâmu's-sahâbe el-vâridetu fî-hâ" adlı projesi kapsamında çoğunluğu yüksek

²⁵⁹¹ Eserin yazma nüshası için bkz. <http://al-mostafa.info/data/arabic/depot3/gap.php?file=m001299.pdf> (09.01.2014).

²⁵⁹² Seyyidü'ş-Şerîf el-Kettânî, a.g.e., s. 415.

²⁵⁹³ Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşîhât*, i'tinâ, İhsân 'Abbâs, 2. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1982, I, 343.

²⁵⁹⁴ Kettânî, a.g.e., I, 352.

²⁵⁹⁵ Ziriklî, a.g.e., I, 244.

²⁵⁹⁶ Kettânî, a.g.e., II, 602.

²⁵⁹⁷ Kettânî, a.g.e., II, 825.

lisans tezi olmak üzere çeşitli çalışmalar yapılmış, böylece *el-İsâbe*'nin tahkik, ta'lik ve hadislerinin tahrîci tamamlanmıştır.

Eser, *Sahâbe-i Kirâm Ansiklopedisi* adıyla Naim Erdoğan tarafından Türkçe'ye kazandırılarak İz Yayıncılık tarafından 2009 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, ülkemizde eser üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar oldukça yetersizdir. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)'ın tez veritabanlarında yaptığımız araştırmada, eser üzerinde çalışılarak tamamlanmış lisans üstü hiçbir akademik tez çalışmasına rastlanılmamıştır.

3.2. Hadis Usûlü Kitaplarında Sahâbe Bilgisinin Tespit Yolları

Sahâbe bilgisinin tespiti hususunda hem hadis hem de fıkıh usûlüne ilişkin eserlerde çeşitli bilgiler bulunmaktadır. İlgili konu, hadis usûlü eserlerinde “Ma‘rifetu’s-sahâbe” konu başlığı altında incelenmektedir.

Ma‘rifetu’s-sahâbe/معرفة الصحابة tabirini konu başlığı olarak ilk kullanan müellif, tespit edebildiğimiz kadarıyla Hâkim en-Neysâbûrî'dir (ö.405/1014).²⁵⁹⁸ Ancak Hâkim, eserinde sahâbenin tespit yolları hakkında değil, tabakaları hakkında bilgi vermektedir.

Sahâbe bilgisinin tespit yollarını kısa ve öz bir şekilde ifade eden ilk müellif, tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu‘tezile alimlerinden, *el-Mu‘temed* adlı fıkıh usûlü kitabının yazarı Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'dir (ö.436/1044). O ilgili yerde şöyle demektedir: “Sahâbînin sahâbî olduğunu bilmek için iki yol vardır. Birincisi, kesin bilgi gerektirir ki o da mütevatir haberdir. İkincisi zanni bilgiyi gerektirir ki o da sika bir kimsenin kendisinin veya başkasının sahâbîliğini haber vermesidir.”²⁵⁹⁹ Buna göre o, sahâbe bilgisinin tespit yollarını iki maddede özetlemektedir.

Ğazzâlî (ö.505/1044) ise *el-Mustasfâ* adlı eserinde sahâbenin; tevâtür, sahih nakil ve bir sahâbînin; كثررت صحبتي/suhbetim çok oldu, sözüyle tanınabileceğini söylemektedir.²⁶⁰⁰

²⁵⁹⁸ Bkz. Hâkim, *Ma‘rife*, s. 158.

²⁵⁹⁹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, a.g.e., II, 667. Aynı görüşte olan İbnu's-Sem‘ânî'nin taksimi için bkz. Zerkeşî, a.g.e., IV, 306.

²⁶⁰⁰ Ğazzâlî, a.g.e., s. 131.

Sahâbe bilgisinin tespiti konusuna değinen ilk hadis usûlü kitabı ise Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1070) *el-Kifâye* adlı eseridir. Hatîb, ilgili yerde daha sonra maddeler halinde sıralanacak hususlardan birisi olan, bir kimsenin; “ben sahâbîyim” demesi hususunda açıklamalarda bulunmaktadır.²⁶⁰¹

Hadis usulcûleri arasında sahâbenin tespit yollarını maddeler halinde sıralayan ilk kişi ise İbnu's-Salâh'tır (ö.643/1245). O, meşhur eseri *el-Mukaddime*'de sahâbenin tespit yollarını dört maddede ele almakta ve bunları; tevâtür, tevatürden düşük istifâda, sahâbenin haber-i vâhidinde bir kimsenin sahâbî olduğunun nakledilmesi ve adaleti sabit olduktan sonra kendisi hakkında “ben sahâbîyim” demesi, şeklinde sıralamaktadır.²⁶⁰² Kendisinden sonra gelen usulcülerin hemen hepsi bu dört maddeyi esas almakla birlikte bazıları bunlara bir veya birkaç madde daha ilave etmektedir.

Sekizinci asrın önemli muhaddislerinden olan ‘Alâî (ö.761/1359) ise sahâbenin tespit yollarını biraz daha açarak ve yeni maddeler ekleyerek bunları yedi maddede ele almaktadır. İlgili maddeler ve ‘Alâî'nin değerlendirmeleri şöyledir: “1) Kesin bilgi ifade eden tevatür. Bu, tespit yollarının en üstünüdür. 2) Tevatür derecesinden düşük bir iştihar. Bu ise nazari bilgi ifade eder. 3) Kendisinden hadis rivayet edilmesiyle meşhur olmayıp birçok siyer kitabının ilgili şahsı eserine almış olması. 4) Yanlışı doğrusundan ayırt edebilecek tâbiûn imamlarından birisinin, suhbeti olduğunu iddia eden kimselerin Hz. Peygamber'le suhbetinin veya karşılaşmasının olduğunu bildirmesi. 5) Adâleti ve güvenilirliği bilinen birisinin “سمعت رسول الله” ya da “رأيت رسول الله يفعل كذا” demesi, yaşının da buna elverişli olması ayrıca senedin sahih olması. 6) Senedin sahih olarak, nisbesi belli fakat adalet-i bâtinesi gerçekleşmemiş ve cerhi gerektiren bir durumun ortaya çıkmadığı bir kimsede son bulması. 7) Tâbiûnun küçüklerinden olan ve raviler

²⁶⁰¹ Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 193.

²⁶⁰² Bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 302. Aynı taksimi esas alan müellifler için bkz. Tîbî, Hüseyin b. ‘Abdillâh et-Tîbî (ö.743/1342), *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*, thk., Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut: ‘Âlemu'l-Kütüb, 1985, s. 123; Nevevî, *İrşâd*, s. 195; İrâkî, *Elfiye*, s. 348; a.mlf, *et-Takyîd*, s. 285-286; Zekeriyya el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî bi Şerhi Elfiyeti'l-İrâkî*, thk., thr. ve tlk., ‘Abdülatîf el-Humeym ve Mâhir Yasin Fahl, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, II, 188-189; Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-hadîs*, 2. Basım, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1992, s. 61; Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 286-287; Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi*, s. 46.

arasında temayüz etmemiş birisinin, suhbeti gerekli olan bir kimseden rivayette bulunması. Bu ise suhbeti tespit derecelerinin en zayıfıdır.”²⁶⁰³

‘Alâî ile aynı dönemde yaşayan İbn Kesîr (ö.774/1372) ise *İhtisâru Ulûmi’l-hadîs* adlı eserinde İbnu’s-Salâh’ın zikrettiği dördüncü maddenin yerine, “sahâbenin tespiti, muâsarât şartıyla birlikte Hz. Peygamber’den işitme veya görmeye dayalı hadis rivayetiyle bilinir.” maddesini eklemektedir.²⁶⁰⁴

Yine aynı dönemin müellifi Zerkeşî (ö.794/1391) de usûlu fıkha dair *el-Bahru’l-muhît* adlı eserinde İbnu’s-Salâh’ın dört maddesine ek olarak “Muhâcir ve Ensâr’dan olmak” maddesini zikretmektedir.²⁶⁰⁵

Daha sonra gelen İbn Hacer (ö.852/1448) ise İbnu’s-Salâh’ın dört maddesine ilaveten tâbiûnun sikalarından birinin haber vermesi maddesini zikrederek, sahâbenin tespit yollarını beş maddede değerlendirmektedir.²⁶⁰⁶ İbn Hacer’den sonra gelen birçok müellif ise onun bu taksimini esas almaktadır.²⁶⁰⁷

Tahrîru ulûmi’l-hadîs’in yazarı Abdullah b. Yusuf el-Cudey‘ ise bütün bunlara ek olarak “Hz. Peygamber zamanında yaşadığının bilinmesi” maddesini zikretmektedir.²⁶⁰⁸

²⁶⁰³ ‘Alâî, *Tahkîku Munîf*, s. 66-69.

²⁶⁰⁴ Şâkir, a.g.e., s. 185.

²⁶⁰⁵ Zerkeşî, a.g.e., IV, 305-306. Benzer bir taksim için bkz. Şevkânî, *İrşâd*, I, 343; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn (ö.1914), *Kavâ’idu’t-tahdîs min fûnûni mustalahi’l-hadîs*, thk., Mustafa Şeyh Mustafa, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2004, s. 333.

²⁶⁰⁶ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 113; *el-İsâbe*’de “sika” kaydı bulunmamaktadır. Bkz. a.mlf., *el-İsâbe*, s. 10.

²⁶⁰⁷ İbn Hacer’in taksimini esas alan müellifler için bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 90; Suyûtî, *Tedrib*, s. 413; Sindî, Muhammed Ekrem es-Sindî, *İm’ânu’n-nazar Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, thk., Ebû Sa’îd Çulam Mustafa el-Kâsımî, y.y., t.y., s. 210-211; San’ânî, a.g.e., II, 428; Leknevî, Muhammed b. ‘Abdilhay el-Leknevî (ö.1304/1886), *Zaferu’l-emânî bi Şerhi Muhtasari es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî fî mustalahi’l-hadîs*, haşiye ve thr., Halîl Mansûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1998, s. 319; İtr, Nureddin, *Menhecû’n-Nakd fî ‘ulûmi’l-hadîs*, Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1985, s. 118-119; Bazı müellifler ise “sahâbe veya tâbiûnun tanıklığıyla bilinme” şeklinde ayrı ayrı zikredilen maddeleri birleştirerek tek bir madde olarak zikretmektedir. Bkz. Nâim, Bâbanzâde Ahmed (ö.1353/1934), “Mukaddime”, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 3. Basım, I-XIII, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1970, I, 16-17, Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 30-31.

²⁶⁰⁸ Cudey‘, Abdullah b. Yûsuf, *Tahrîru ‘ulûmi’l-hadîs*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu’r-Reyyân, 2003, I, 116-117.

Bazı usulcüler bir kimsenin sahâbî olduğunu bilmeye yarayan bir takım yardımcı deliller de zikretmektedirler. Örneğin, Râşid halifeler döneminde savaşlarda sahâbîlerin kumandan tayin edilmesi, yeni doğan bir çocuğun Hz. Peygamber'e getirilip Hz. Peygamber'in duasının alınması -ancak bunlar ikinci gruba dahil olmaktadır- hicri 10 yılında Mekke ve Taif'te yaşayanların Müslüman olması ve burada yaşayanların Vedâ Haccı'na katılmış olmaları²⁶⁰⁹ ayrıca Hz. Peygamber devrinde ordu kumandanı olarak tayin edilmek, Medineli Evs ve Hazrec kabilelerinden olmak gibi nitelikler²⁶¹⁰ bunlar arasında sayılabilir. Zerkeşî'nin sahâbenin tespit yolları arasında zikrettiği Muhâcir ve Ensâr'dan olmak maddesi de bu kısımda mütâala edilebilir.²⁶¹¹

Kubeysî'nin de ifade ettiği üzere bütün bu maddeleri iki maddede özetlemek mümkündür. Birincisi, kesin bilgi ile sabit olanlardır ki, suhbetleri tevâtür derecesine ulaşmış haberlerle bilinenler bu kısımdadır. İkincisi ise zannî bilgiyle sabit olanlardır ki, meşhur ve âhâd haberlerle ve çeşitli karinelerle suhbetleri tespit edilenler bu kısımdandır.²⁶¹²

Hadis ve fıkıh usulcülerin tespit ettikleri bu yöntemler, öteden beri sahâbe bilgisinin tespitiyle uğraşanların metotlarını kısa ve öz bir şekilde ortaya koymakta ve bütün tespit yöntemlerini kapsamaktadır. Bu hususta usulcülerin oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Usulcüler sadece yöntemleri tespit etmekle kalmamış, her bir madde için çeşitli örnekler de zikretmişlerdir. İlgili maddeler ve usulcülerin değerlendirmeleri, hadisçilerin haberin geliş yollarını ifade etmede kullandıkları tevâtür ve âhâd haber şeklindeki iki ana madde altında değerlendirilecektir.

3.2.1. Tevâtür Yolu

Sahâbîlerin tevâtür yoluyla tespit edilmeleridir. Kaynaklarda tevâtür yoluyla bilinen sahâbîlere Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer Aşere-i mübeşşere

²⁶⁰⁹ Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 11.

²⁶¹⁰ Bkz. Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 287, Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2008, XXXV. 492.

²⁶¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Kubeysî, a.g.e., s. 115-118.

²⁶¹² Bkz. Kubeysî, a.g.e., s. 118.

örnek olarak verilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tevatür yoluyla sahâbîliği tespit edilenlere Aşer-i mubeşşere'yi örnek olarak gösteren ilk usul bilginleri arasında *Ulûmu'l-hadîs*'in şarihlerinden Burhânuddîn el-Ebnâsî (ö.802/1400) bulunmaktadır.²⁶¹³ Daha sonraki birçok usulü hadis müellifi de aynı örneği vermektedir.²⁶¹⁴

Ancak 'Alâî (ö.761/1359) bu maddeye daha geniş çerçeveden bakarak şöyle demektedir: "Bu yol, sadece Aşere-i mübeşşere ve benzerlerine tahsis edilemez. Aksine tevatür ifade eden sayıya ulaşmış ravilerin nakilde bulunduğu müksirûndan olan Ebû Sa'îd el-Hudrî, Câbir, Abdullah b. 'Amr b. 'Âs vb. sahâbîler, bunlara ilaveten kendisinden çokça rivayette bulunulmasa da ümmetin, hadisinin sıhhati üzerinde ittifak ettiği ve hadisini kabulle karşıladığı; Ebû Katâde, Ebû Mes'ûd el-Bedrî ve benzeri sahâbîler de bu gruba dahildir. Dolayısıyla hadislerinin sıhhati üzerine ittifak edilen birçok sahâbî bu grup içerisine girmektedir."²⁶¹⁵

Abdullah Aydınlı da ilgili maddeyi, "sahâbî olduğunun yaygın bir şekilde (mütevâtir olarak) bilinmesi" şeklinde yorumlayarak²⁶¹⁶ 'Alâî gibi geniş çerçevede ele almaktadır.

3.2.2. Âhâd Haber Yolu

3.2.2.1. Şöhret Yolu

Tevâtür derecesinden daha düşük bir yoldur. Usulcüler genelde bu kısma 'Ukkâşe b. Mihsan ve Dımâm b. Sa'lebe'yi örnek olarak vermektedirler. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu örnekleri de ilk olarak yine Ebnâsî zikretmiştir.²⁶¹⁷

'Alâî bu hususta da daha geniş bir çerçeveden bakarak şöyle demektedir: "Siyer, meğâzî ve tarih eserlerinin sahâbî olduğunda ittifak ettikleri ve birçok gazvede isimlerini zikrettikleri kimseler bu gruba dahildir. Bunların arasında bir veya iki hadis rivayet

²⁶¹³ Ebnâsî, Burhânuddîn İbrahim b. Mûsâ el-Ebnâsî (ö.802/1400), *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*, thk., Salâh Fethî Helel, 1. Basım, I-II, Riyad : Mektebetu'r-Rüşd, 1998, II, 496.

²⁶¹⁴ 'İrâkî, *Elfiye*, s. 348; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 10; Suyûtî, *Tedrîb*, s. 413; Leknevî, a.g.e., s. 319; Nâim, a.g.e., I, 16; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 286.

²⁶¹⁵ 'Alâî, *Tahkîku munîf*, s. 66.

²⁶¹⁶ Bkz. Aydınlı, *Hadis Tespit Yöntemi*, s. 46.

²⁶¹⁷ Bkz. Ebnâsî, a.g.e., II, 496.

edenler olsa da birçok sahâbî bu gruba girer.”²⁶¹⁸ ‘Alâî’nin üçüncü madde olarak zikrettiği “Kendisinden hadis rivayet edilmesiyle meşhur olmayıp birçok siyer kitabının ilgili şahsı eserine almış olması,” maddesi de bu gruba dahil olabilir.

Abdullah Aydınli da bu maddeyi, “sahâbî olduğunun dar bir çerçevede (meşhur olarak) bilinmesi”, şeklinde yorumlamakta ve “bu da, daha ziyade güvenilir bir hadiste/haberde isminin, mesela Hz. Peygamber’e bir soru sorduğunun, bir yerde onunla beraber bulunduğu anlatılması gibi, sahâbî olduğunu gösterecek şekilde, geçmiş olmasıyla gerçekleşir.” diyerek açıklamaktadır.²⁶¹⁹

3.2.2.2. Ferd Haber Yolu

İlgili kişinin, sahâbî olduğu bilinen bir kimsenin veya tâbiûndan birisinin tanıklığıyla ya da kendisinin sahâbî olduğunu doğrudan veya dolaylı olarak ikrar etmesiyle suhbetinin tespit edilmesidir. Bu hususlar şöyle izah edilebilir.

Sahâbeden Olduğu Bilinen Birisinin Bildirmesi

Bu, suhbeti malum olan birinin; “falanın suhbeti vardır” veya buna benzer bir şekilde; “Ben falanla birlikte Rasûlullah’ın (s.a.s.) yanındaydım.” ya da “Falanla Rasûlullah’ın (s.a.s.) yanına girdik.” yahut “Rasûlullah (s.a.s.) falana şu şekilde hitap etti. Ben de buna şahidim.” gibi sözlerle o kişinin suhbetine tanık olduğunu ifade etmesidir.²⁶²⁰

İlgili eserlerde meşhur sahâbîlerden Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin Humeme b. Ebî Humeme ed-Devsî’nin suhbetini bildirmesi örnek olarak zikredilmektedir.²⁶²¹ Konuyla ilgili şu örnekler de verilebilir:

Enes b. Mâlik anlatıyor: “Rasûlullah (s.a.s.) bir seferde idi. Beraberinde Enceşe denilen siyah bir hizmetçisi vardı ve develeri hızlı yürütüyordu. Rasûlullah ona: ‘*Yazık sana ey*

²⁶¹⁸ ‘Alâî, a.g.e., s. 66-67.

²⁶¹⁹ Bkz., Aydınli, a.g.e., s. 46.

²⁶²⁰ Leknevî, a.g.e., s. 319.

²⁶²¹ Bkz. Ebnâsî, a.g.e., II, 496; ‘Îrâkî, *Elfiye*, s. 348; Suyûtî, *Tedrib*, s. 413; Nâim, a.g.e., I, 17; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 287.

Ençeşe! Cam gibi narin kadınların develerini hızlı yürütme!' buyurdu."²⁶²² Ençeşe'nin (r.a.) suhbeti Enes b. Mâlik'in (r.a.) naklettiği bu olayda adının geçmesiyle bilinmektedir.

İbn 'Abbâs anlatıyor: "Rasûlüllah (s.a.s.) Fetih günü Temîm b. Esed/Esîd el-Huzâ'î'yi gönderdi. O da Harem bölgesinin sınırlarını yeniledi."²⁶²³ Temîm b. Esed'in suhbeti de İbn 'Abbâs'ın verdiği bilgiden anlaşılmaktadır.

Tâbiûndan Birinin Bildirmesi

Bazı usulcüler herhangi bir kayıt kullanmadan suhbetin tespit yolları arasında tâbiûndan birisinin, bir kişinin suhbetini bildirmesini zikretmektedir.²⁶²⁴ Bazı usulcüler ise ilgili maddeyi, "Tâbiûnun sikalarından²⁶²⁵ veya imamlarından²⁶²⁶ birinin bildirmesi" şeklinde ifade etmektedir. Tâbiûnün sikalarının haber vermesiyle suhbeti bilinenler için şu örnekler verilebilir:

Abdullah b. Şakîk (ö.108/726) anlatıyor: "Hz. Peygamber'in ashabından bir grupla birlikte oturuyordum. İçlerinden birisi; 'Rasûlüllah'ın (s.a.s.) şöyle dediğini işittim...' dedi. Biz; sen onu Rasûlüllah'tan (s.a.s.) mı işittin? dedik. 'Evet, dedi.' Adam kalkıp gidince, "Bu kimdir? dedim. İbn Ebi'l-Ced'â (r.a.) olduğunu söylediler."²⁶²⁷

İbrahim b. Ebî 'Able (ö.152/769) anlatıyor: "Rasûlüllah'ın (s.a.s.) ashâbından, kendisine Eftas denilen bir adamı ipek elbise giyerken gördüm."²⁶²⁸

²⁶²² Bkz. İbn Sa'd, a.g.e., VIII, 430; Müslim, "Fedâil", 70. İbn Kâni', a.g.e., I, 14; İbn Mende a.g.e., I, 206; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 79-80/261.

²⁶²³ İbn Sa'd, a.g.e., IV, 295; İbn Mende, a.g.e., I, 319; Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 452; İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 426-427; İbn Hacer, a.g.e., s. 142/835. Daha önce Sözlü Rivayet Bölümünde adları geçen 'Amr b. Suley' b. Muhârib, Usayrim 'Amr b. Sâbit b. Vakş, Zâhir/Harâm b. Hicâl de örnek olarak zikredilebilir. Bkz. s. 38-39.

²⁶²⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 10; Nâim, a.g.e., I, 17.

²⁶²⁵ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 90; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 113; Zekeriyya el-Ensârî, *Fethu'l-Bâkî*, II, 189;

²⁶²⁶ Bkz. 'Alâî, *Tahkîku munîf*, s. 68.

²⁶²⁷ İbn Ebi 'Âsım, a.g.e., II, 429.

²⁶²⁸ İbn Ebi 'Âsım, a.g.e., V, 190; Ebû Nu'aym, a.g.e., I, 366; İbn 'Abdilber, a.g.e., s. 104; İbnu'l-Esîr, a.g.e., I, 262.

‘Alâ’ nin, suhbeti tespit etme yollarının en düşük mertebesi olarak zikrettiği, tâbiûnun küçüklerinden ve raviler arasında temayüz etmemiş birisinin, bir kimsenin suhbetini bildirmesi maddesi de burada zikredilebilir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

Şu‘ayb b. Zürayk et-Tâifi²⁶²⁹ anlatıyor: “Hz. Peygamber’e suhbeti olan bir adamın yanında oturdum. Kendisine el-Hakem b. Hazen el-Kulfî et-Tâifi²⁶³⁰ deniyordu. Şöyle dedi: ‘Rasûlüllah’a (s.a.s.) heyet olarak gittim’ ...”²⁶³¹

Süveyr b. Ebî Fâhite²⁶³² anlatıyor: “Rasûlüllah’ın (s.a.s.) ashabından, Ebu’l-Hattâb²⁶³³ denilen bir adamı işittim. Ona vitir namazından sorulmuştu. O da şöyle demişti: ‘Gecenin yarısında vitir namazı kılmaktan hoşlanırım. Çünkü Allah, yedinci saatte dünya semasına iner ve şöyle der’ ...”²⁶³⁴

Bir kimsenin Doğrudan veya Dolaylı Olarak Sahâbîliğini Gösteren Bir İfade Kullanması

Sahâbîliği İkrar

Hem hadis hem de fıkıh usulcülerinin üzerinde en çok tartıştıkları maddedir. Bazı kimseler bir kimsenin kendisinin sahâbî olduğunu ikrar etmesini koşulsuz kabul ederken²⁶³⁵ bazıları adalet ve muâsarât şartlarını koşmaktadır. Bazı kimseler ise böyle bir ikrarı, ilgili şahsın kendisi için ispat ettiği bir mertebe iddiasında bulunduğu gerekçesiyle geçersiz veya ihtilafli sayarken²⁶³⁶ bir kısım usulcü de kısa süreliğine Hz.

²⁶²⁹ İbn Hayyât onu Şam’lı muhaddislerin altıncı tabakasında zikretmektedir. Vefat tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. İbn Hayyât, *et-Tabakât*, s. 317. İbn Hacer ise onu, tâbiûnun küçüklerinden sayarak beşinci tabakada zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. I, 339.

²⁶³⁰ Terceme-i hâli için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 288/1775.

²⁶³¹ İbn Sa’d, a.g.e., V, 516.

²⁶³² Zayf raviler arasında zikredilmektedir. Tercemesi için bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 472; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, thk., Mahmûd İbrahim Zâyed, I-III, Halep: Dâru’l-Va’y, t.y., I, 205; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 286.

²⁶³³ Terceme-i hâli için bkz. İbn Mende, a.g.e., I, 845; Ebû Nu‘aym, a.g.e., V, 2876; İbn Hacer, a.g.e., s. 1461/9843.

²⁶³⁴ İbn Sa’d, a.g.e., VI, 57.

²⁶³⁵ İbn ‘Abdilber’in görüşü için bkz. Sehâvî, a.g.e., IV, 93.

²⁶³⁶ Âmidî, a.g.e., II, 114; Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö.805/1402), *Mukaddimetü İbni’s-Salâh ve Mehâsinu’l-İstulâh*, thk., Aişe ‘Abdurrahmân, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1989, s. 490; Şevkânî, *İrşâd*, I, 344; Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 92; Leknevî, a.g.e., s. 320.

Peygamber’le suhbeti olduğunu iddia edenin suhbetini, böyle bir kimsenin suhbetinin ispatının zor olacağı gerekçesiyle geçerli, uzun süreli suhbeti olduğunu iddia edenin suhbetini ise böyle bir kimsenin suhbetinin birçok kimse tarafından görülüp nakledileceği ve meşhur olması gerektiği gerekçesiyle geçersiz saymaktadır.²⁶³⁷

Hadis usulcülerinin çoğu suhbeti olduğunu iddia eden kişinin adil olması ve muâsarat şartını taşıması durumunda “ben sahâbîyim” ya da benzeri bir sözü veya Hz. Peygamber’i işittim/gördüm gibi bir sözü söylemesini, suhbetin tespiti için yeterli görmektedir.²⁶³⁸ Muâsarat şartı olarak da Hz. Peygamber’in; “*Şu geceni görüyor musunuz? Bundan yüz sene sonra (şu anda) yeryüzünde olanlardan hiç kimse hayatta kalmayacaktır!*”²⁶³⁹ hadisinden dolayı en son 110/728 yılını esas almaktadırlar. Dolayısıyla bu tarihten sonra suhbet iddiasında bulunan kişilerin suhbetleri geçersiz sayılmaktadır.²⁶⁴⁰

Bir kimsenin suhbetini ikrar etmesiyle ilgili olarak şu örnekler zikredilebilir:

Harmele b. ‘Amr el-Eslemî anlatıyor: “Amcam Sinan b. Senne’nin binek arakadaşı olarak Veda Haccı’na katıldım. Arafat’ta vakfeye durunca da Rasûlüllah’ı gördüm...”²⁶⁴¹

Ebû Mu‘attib b. ‘Amr anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.s.) Hayber’e hâkim olunca ashâbına konuşma yaptı. Ben de onların arasındaydım...”²⁶⁴²

Sema’ veya Müşâhedeye Dayalı Hadis Rivayeti

Siyer, meğâzî ve tarih kitaplarında zikredilen sahâbîlerin dışındaki birçok sahâbî, Hz. Peygamber’den işitme veya görmeye dayalı hadis rivayetine göre tespit edilmiştir. Bu

²⁶³⁷ Bkz. Sehâvî, a.g.e., IV, 92.

²⁶³⁸ Bkz. ‘Îrâkî, *et-Takyîd*, s. 285; İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 10; Sehâvî, a.g.e., IV, 90; Suyûtî, *Tedrib*, s. 413; Leknevî, a.g.e., s. 320.

²⁶³⁹ Buhârî, “İlm”, 41 (hadis no: 116); Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 217; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 18 (hadis no: 4348); Tirmizî, “Fiten”, 64 (hadis no: 2251).

²⁶⁴⁰ Sahâbîlik iddiasında bulunanlar için bkz. Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri*, s. 70-73. Ayrıca bkz. Aşık, Nevzat, “Sahte Sahâbiler”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy., 5, 1989, ss. 209-224.

²⁶⁴¹ İbn Sa’d, a.g.e., IV, 317; İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., V, 316; Beğavî, a.g.e., II, 180; İbn Mende, a.g.e., I, 385.

²⁶⁴² İbn Hişâm, a.g.e., s. 870; Ebû Nu‘aym, a.g.e., VI, 3030.

kişiler, dolaylı olarak sahâbîliği ikrar edenler olarak değerlendirilebilir. İlgili maddeyi zikreden eserlerde birçok örnek bulunmaktadır. Ancak konuyla alakalı sayısız tercemeler arasından Cürmûz el-Huceymî²⁶⁴³ Umeyye b. Maşî²⁶⁴⁴ ve ‘Urve el-Fukaymî²⁶⁴⁵ örnek olarak verilebilir.

²⁶⁴³ Bkz. İbn Sa’d, a.g.e., VII, 79; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 247; İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., II, 395.

²⁶⁴⁴ Bkz. İbn Sa’d, a.g.e., VII, 12; Buhârî, a.g.e., II, 6; Beğavî, a.g.e., I, 140.

²⁶⁴⁵ Bkz. Buhârî, a.g.e., VII, 30; İbn Ebî ‘Âsım, a.g.e., II, 397; Ebû Nu‘aym, *Ma‘rife*, IV, 2186.

SONUÇ

Yaygın olarak ‘‘Hz. Peygamber’’le karşılaşan ve Müslüman olarak ölen kimseler’’ şeklinde tanımlanan sahbbe nesli, İslam medeniyetinin kurucu nesli olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle de sahbbe bilgileri, ilk dönemlerden itibaren tespit edilmeye başlanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber’in sretinin ayrılmaz parçası olmaları ve İslam’ı sonraki kuşaklara aktarmadaki kahramanlıkları nedeniyle sahbbe bilgileri, doğal olarak hem Hz. Peygamber’in sreti çerçevesinde hem de suhbet şerefine nail olanların aile, akraba ve kabile çevresinde şifh olarak anlatılmaktaydı.

Sahbbe bilgilerinin şifhi anlatımın yanında hicr birinci asrın ilk çeyreğinden itibaren yazılı olarak da kayıt altına alındığı söylenebilir. Nitekim Hz. Ömer’in gelirlerin düzenli bir sistemle dağıtılmasını gerçekteşirmek için tesis ettiği Dvnlar, sahbbe bilgilerinin tespitinin basit formda da olsa çok erken bir devirde yazılı olarak kayıt altına alındığını göstermektedir. Çünkü ilgili dvnlarda hangi kabileden ve kimin akrabası olduğu gibi bir kişiyi tanıyabilecek asgari bilgilerin yanında, yıllık olarak dağıtılan atıyye miktarlarından, ilgili kişinin, sahbb mi değil mi? sahbb ise ilk Müslümanlardan mı yoksa sonradan Müslüman olanlardan mı olduğunu ya da sahbbe neslinden gelip gelmediğini tespit etmek de mümkündür.

Fitne dönemlerinden sonra hadis uydurma faaliyetlerinin yaygınlaşması hem Hz. Peygamber’in sretinin ayrılmaz bir parçası olmaları hem de hadislerin ittisali açısından sahbbe bilgilerinin tespitini hızlandırmıştır. Birinci asrın sonlarına doğru isndın hadisin ayrılmaz bir parçası olması ayrıca siyer ve meğz anlatıları çerçevesinde sahbbeye değer verilmesi sahbbe üzerindeki çalışmaları yoğunlaştırmıştır.

Bu dönemde hem sahbbe tabakasından olanlara hem de sahbbe neslinden gelenlere, sahbblerle ilgili bilgiler sorarak haklarında araştırma yapan ve bunları kayıt altına alan hem genel, hem de özel konularda uzmanlığı olan kimselerin bulunması, sahbbe bilgilerinin titiz bir şekilde tespit edildiğini göstermektedir. Söz konusu uzmanlar arasında dvnlarda görev yapan dvn ktiplerinin ve kabile mensuplarının kimlik bilgilerini en iyi bilen ‘arflerin bulunması ise sahbbe bilgilerinin tespitinde dvan

kayıtları gibi ilk dönem yazılı kaynaklarından ve günümüz tabiriyle ‘arîfler gibi mahalle muhtarlarından veya nüfus memurlarından yararlanıldığına da işaret etmektedir.

İlk olarak ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren yazılan siyer ve meğâzî eserlerinde, Hz. Peygamber’in sîreti anlatılırken ilgili yerlerde isim ve nesepleri, Müslüman olma zamanları, İslam uğruna katlandıkları sıkıntılar, yaptıkları fedakarlıklar, katıldıkları savaşlar, bu savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklar ve vefat zamanları gibi bir terceme için gerekli olan vasat bilgiler çerçevesinde işlenen sahâbe bilgilerinin, ikinci asrın sonlarına doğru yazılmaya başlanan târih ve tabakât eserlerinde müstakil bölümlerde ele alınmaya başlandığı söylenebilir. Ancak konuya ilişkin elimizdeki en eski eserler, üçüncü asrın ilk yarısında yazılmışlardır.

Sahâbe tercemelerini müstakil olarak ele alan ilk eserin ne zaman yazıldığı ise tartışmalıdır. Konuya dair ilk müstakil eserin Buhârî tarafından yazıldığı söylenmektedir. Ancak elimizdeki en eski müstakil eser, Tirmîzî’nin (ö.279/892) *Tesmiyetü ashâbi’n-Nebi*’sidir. Hicrî üçüncü asrın üçüncü çeyreğinden sonra sahâbîlerle alakalı müstakil çalışmalar çoğalmaya başlamıştır. Nitekim mu‘cemu’s-sahâbe ve ma‘rifetü’s-sahâbe adlı eserler de bu dönemden itibaren yazılmıştır.

Sahâbe tercemelerini ele alan birçok eseri incelediğimiz bu çalışmada, ilk dönemlerde yazılan eserlerle sonraki dönemde yazılan eserlerin terceme sayısı, tercemelerin çeşitliliği ve tercemelerde zikredilen bilgilerin muhtevası bakımından farklı olduğu tespit edildi. Bu nedenle ilgili eserler, “İlk Dönem Kaynakları” ve “İlk Dönem Eserlerine Dayalı Kaynaklar” olarak iki ana başlık altında ele alındı. Geçiş dönemi eseri olarak değerlendirdiğimiz Ebû Nu‘aym’ın *Ma‘rifetü’s-sahâbe* adlı eserini de sahâbe bilgilerinin tespitinde daha çok hadislere ağırlık vermesi açısından ilk dönem eserleri arasında zikrettik.

İlk dönem eserleri ve bu eserlerdeki sahâbe bilgilerinin tespitiyle ilgili ulaştığımız sonuçlar için şunlar söyleyenebilir:

1- Üçüncü asırda yazılan rical tarihi ve tabakât eserlerindeki sahâbe bilgileri birbirleriyle karşılaştırıldığında rical tarihiyle ilgili olan eserlerin daha çok ilgili kişinin, Hz. Peygamber’le görüştüğüne işaret eden hadis rivayetinden yola çıkarak, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber’den hadis rivayeti olan kişileri eserlerinde zikrederek, tabakât

kitaplarının ise hadis rivayeti yanında bir tercemenin inşası için gerekli ne kadar bilgi varsa bunları siyer, meğâzî ve ensâb kitaplarından alarak ve ilgili kişilerin neslinden gelenlerin şifâhî nakillerini toplayarak sahâbe bilgilerini tespit ettikleri görülmektedir.

Üçüncü asırda yazılan eserlerde genel akım bu olsa da dördüncü asırda yazılan eserlerde sahâbe bilgileri, ricâl târihlerinde olduğu gibi daha çok hadis rivayetlerine göre tespit edilmektedir. Bu dönemde yazılan mu‘cemu’s-sahâbe ve ma‘rifetü’s-sahâbe türündeki eserler de bunu göstermektedir.

Buradan hareketle, üçüncü ve dördüncü asırda yazılan eserlerin en önemli özelliğinin, hadis rivayet eden ve siyer-meğâzî anlatılarında meşhur olan sahâbîleri tespit etmek olduğu söylenebilir. Başta Buhârî olmak üzere ilgili müelliflerin, sahâbe bilgisinin tespitinde, sahih hadislerin yanında zayıf isnatla gelen hadisleri kullanmaları da bu durumla ilgili olabilir. Ayrıca Ebû Nu‘aym’ın *Ma‘rifetü’s-sahâbesi* dışında bu dönemde yazılan eserlerdeki terceme sayısının 300 ile 2000 terceme arasında değişmesi de bununla izah edilebilir.

2- Bazı müstakil sahâbe eserlerinde ve sahâbîlerle ilgili hususi bölümü bulunan genel nitelikli eserlerde, sahâbîler arasında, ru’yeti sabit olanlar ile tâbiûndan olduğu bilinen kimseler de zikredilmektedir. Örneğin Tirmizî ve İbn Hibbân’ın eserlerinde çok az da olsa bu tür kimselere rastlanılmaktadır. Ancak bu durumdaki kimselerin zikri, geçiş dönemi ve müteahhir dönem eserleriyle kıyaslandığında oldukça azdır.

3- İlk dönemde yazılan eserler kaynak olarak çoğunlukla daha önce yazılan siyer, meğâzî, rical tarihi, tabakât, isim ve künye kitaplarını ve sahâbe adlarına göre tanzim edilen müsned türü eserleri kullanmaktadırlar. Ensâb kitaplarını da kaynak olarak kullanan bazı tarih ve tabakât kitapları haricinde, bu dönemde yazılan eserlerin hemen hiç birisi sahâbe bilgisinin tespitinde ridde, fütûh, ensâb, şiir, coğrafya, harâc ve emvâl kitapları gibi kaynakları kullanmamaktadırlar. Bu dönemde yazılan eserlerdeki terceme sayısının düşük olmasının sebeplerinden birisi de bu olmalıdır.

4- Tercemelerin tertibi açısından bakıldığında ise üçüncü asırda, daha çok ensâba, tabakâlara ve alfabetik sisteme göre üç ayrı tertip esas alınırken, dördüncü asırdan itibaren alfabetik sıralama yaygın olarak kullanılır olmuştur.

Geçiş dönemi eseri olarak değerlendirdiğimiz Ebû Nu‘aym’ın *Ma‘rifetü’s-sahâbe* adlı eseri, sahâbe bilgisinin tespitinde daha çok hadis rivayetlerine yer vermesi ve hadislerle ilgili uzun tahlillerde bulunması açısından ilk dönem eserlerine dahil olsa da hem içerdiği terceme sayısı hem de tercemesini zikrettiği kimseler açısından ilk dönem eserlerinin karakteristik özelliklerini tam olarak yansıtmamaktadır. Nitekim onun eseriyle birlikte, isim ve nesebi bilinen sahâbîlerin yanında, isimleri mübhem sahâbîlerle, Hz. Peygamber zamanında doğan, ru‘yeti sabit olan veya Hz. Peygamber zamanında Müslüman olduğu bilinen kimselerden birçok kişi de sahâbîlerle ilgili eserlere dahil edilmeye başlanmıştır. Bunun en bariz ilk örneği ise İbn ‘Abdilber’in *el-İstîâb*’ıdır.

İbn ‘Abdilber’in *el-İstîâb* adlı eseriyle ise hem tercemelerin muhtevaları hem de tercemesi verilen kişilerin kimlikleri açısından yeni bir dönem başlamıştır. İlk dönem eserlerine dayalı kaynaklar başlığı altında incelediğimiz bu eserlerle ilgili şunlar söylenebilir:

1- Bu dönemdeki müelliflerin, eserlerini telif ederken bir önceki müellifin eserinden daha kapsamlı bir eser yazmayı hedefledikleri söylenebilir. Nitekim her bir müellif, kendisinden önce yazılan eserlerdeki tercemelere ilavelerde bulunarak bir öncekine göre daha kapsamlı eserler meydana getirmişlerdir.

2- Bu dönemde yazılan eserlerde en çok göze çarpan husus, kaynak çeşitliliği ve kaynak sayısıdır. Daha önceki eserlerde siyer, meğâzî, rical târihi ve tabakât gibi kaynaklar kullanılırken bu dönemde kaynak çeşitliliği artarak ridde ve fütûh, harâc, emvâl, şiiir, coğrafya ve kronolojik tarih kitapları gibi kaynaklar da kullanılmaktadır. Bu durum eserlerin terceme sayısına da etki etmiştir. Nitekim en fazla tercemeyi, 940 kaynaktan yararlandığı tespit edilen İbn Hacer’in *el-İsâbe* adlı eseri barındırmaktadır.

3- Kaynak çeşitliliği, suhbeti olduğu söylenen kişilerin sayısını artırırken, suhbeti olduğu söylenen kişilerin tespit derecesini de düşürmüştür. Nitekim bu dönemde yazılan eserlerde, senesinde çok zayıf, metrûk, hatta kendisine yalan isnad edilen ravilerin bulunduğu hadis rivayetlerinde adı geçmek, Hz. Peygamber zamanında Mekke, Medine veya Tâif’te yaşamış olmak, ridde ve fetihlere katılan komutanlardan olmak ya da idari işlerde vazifeli olmak gibi nispeten zayıf karînelerle birçok kimsenin sahâbeden sayıldığı görülmektedir. Bu ise daha önceki eserlerde, hadis rivayetinde bulunan

sahâbîlerin hemen hemen tamamının tespit edilmesi nedeniyle, dini referansları ulaştırmada çok fazla rolü olmayan kimseler konusunda olabildiğince geniş davranarak onları da sahâbe arasında zikretmeleriyle izah edilebilir.

Usul bilginlerinin dört beş maddede özetleyip sundukları sahâbe bilgisinin tespit yollarından yola çıkıp, işin tarihi sürecini araştırdığımız bu çalışmada sonuç olarak usul bilginlerinin belirledikleri prensiplerle, ma‘rifetü’s-sahâbe konusundaki tarihi arka planı gözönüne alarak, tabiri caizse efrâdını câmi ağıyârını mâni kurallar koyduklarını söyleyebiliriz. Bu çalışmada ise ilgili yöntemler teyit edilmekle beraber işin tarihi arka planı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, bu çalışma, konuyla ilgili daha birçok çalışmanın yapılması gerektiğini, hem ilk dönem hem de müteahhir dönem eserlerindeki sahâbe bilgilirine ilişkin, dar çerçeveli fakat kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu da ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- ‘ABDÜRABBÎH, ‘Abdürabbih Selmân, *Menheciyyetü't-temyîz beyne'l-muhtelef fihim mine's-sahâbe (dirâse nakdiyye)*, Ürdün: Câmî'atü'l-Yermûk, 2005.
- ‘ABDÛL‘ALÎ el-LEKNEVÎ, Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî ‘Abdül‘alî el-Leknevî (ö.1225/1810), *Fevâtihu'r-rahamût bi Şerhi Müsellemu's-Subût*, tsh., Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, 2002.
- ‘ABDÛLAZÎZ el-BUHÂRÎ, ‘Alâuddîn ‘Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, (ö.730/1329), *Keşfu Pezdevî (Keşfu'l-esrâr)*, I-II, Dersaâdet: Şirket-i Sahâfiye-i ‘Usmaniyye Matbaası, 1308/1890.
- ‘ABDÛLMÛN‘İM, Şakir Mahmûd, *İbn Hacer el-‘Askalânî musannefâtuhu ve dirâsetun fî menhecihi ve mevâridihî fî Kitâbi'l-İsâbe*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1997.
- ‘ABDÛRREZZÂK, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî (ö.211/826), *el-Musannef*, thk., Habîburrahmân el-A‘zamî, 2. Basım, I-XI, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982.
- ‘ACCÂC el-HATÎB, Muhammed, *Sünnetin Tespiti*, (çev. Mehmet Aydemir), İstanbul: Yeni Akademi Yay., 2005.
- el-ÂCURRÎ, Ebû ‘Ubeyd Muhammed b. Ali b. Osman el-Âcurrî (ö.300/912'den sonra), *Süâlâtu Ebî ‘Ubeyd el-Âcurri Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fî ma‘rifeti'r-ricâl ve cerhihim ve ta‘dîlihîm*, dirâse ve thk., ‘Abdül‘alîm ‘Abdülazîm el-Bestevî, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Reyyân, 1997.
- AÇIKGENÇ, Alparslan, “Evâil”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 1995, XI, 513-514.
- el-A‘ZAMÎ, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulûsi Yavuz), İstanbul: İz Yay., 1993.
- , “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1992, VI, 368-372.
- , *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-Nebevî ve târîhi tedvînih*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1980.
- , *Küttâbu'n-Nebî*, 2. Basım, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1978.
- AHATLI, Erdinç, “Yahyâ b. Maîn”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., XLIII, 256-257.
- , “Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafli ve Garip Lafızlar”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl, 1996, sy. 1, ss. 211-232.
- , *Yahyâ b. Main ve Cerh Ta'dildeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1992.

- AHMED b. HANBEL, Ebû ‘Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî (ö.241/855), *Müsned*, I-VI, Lübnan: Beytu’l-Efkâri’d-Devliyye, 2004.
- , *Kitâbu’l-esâmî ve’l-künâ*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey‘, 1. Basım, Kuveyt: Dâru’l-Aksâ, 1985.
- , *Kitâbu’l-‘ilel ve ma’rifeti’r-ricâl*, thk. ve thr., Vasiyyullah b. Muhammed ‘Abbâs, 2. Basım, I-IV, Riyad: Dâru’l-Hânî, 2001.
- AKGÜL, Muhittin “Kur’an’ın İlk Muhafızları: Vahiy Kâtipleri” *Diyanet İlmi Dergi*, c. 46, sayı. 4, ss. 33-48.
- el-‘ALÂÎ, Halil b. Keygeldî b. ‘Abdillah Salâhuddîn el-‘Alâî (ö.761/1359), *Tahkîku Munîfi’r-rutbe li men sebete lehu şerafu’s-suhbe*, thk., Muhammed Süleyman el-Eşkar, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1991.
- , *Câmi’u’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*, tkd., thk. ve thr., Hamdî ‘Abdülmeçîd es-Silefî, 3. Basım, Beyrut: ‘Alemlü’l-Kütüb, 1986.
- ALÎ b. el-MEDÎNÎ, Ali b. ‘Abdillah b. Ca‘fer es-Sa‘dî el-Medînî (ö.234/848), *el-‘İlel*, thk., Muhammed Mustafa el-A‘zamî, 2. Basım, Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1980.
- , *Tesmiyetu men ruviye ‘anhu min evlâdi’l-‘aşera*, thk., Ali Muhammed Cemmâz, 1. Basım, Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1982.
- ALGÜL, Hüseyin, “Ensar”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1995, XI, 251-252.
- el-ÂMÎDÎ, Ebu’l-Hasan Seyfuddîn Ali b. Muhammed (ö.631/1233), *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, tdk., ‘Abdürrezzâk ‘Afîfî, 1. Basım, I-IV, Riyad: Dâru’s-Sümeiy‘î, 2003.
- el-‘ASKERÎ, Ebû Hilâl el-‘Askerî (ö.400/1009), *el-Evâil*, thk., Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, Kahire: Dâru’l-Beşîr li’s-Sekâfe ve’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyye, 1987.
- AŞIK, Nevzat, “Sahte Sahâbiler”, *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl, 1989, sy. 5, ss. 209-224.
- AŞIKKUTLU, Emin, *Fesevî ve Rical İlmindeki Yeri*, 1. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2007.
- ‘AVÂCÎ, Muhammed b. Muhammed, *Merviyyâtü’l-İmâm ez-Zührî fî’l-meğâzî*, 2. Basım, I-II, Medine: Câmi‘atu’l-İslâmiyye, 2009.
- AYAR, Kenan, “Mâlik b. el-Hâris el-Eşter’in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü”, *Din Bilimleri Dergisi* (www.dinbilimleri.com), yıl, 2005, c. 5, sy. 4, ss. 63-86.
- AYCAN, İrfan, “Urve b. Zübeyr”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2012, XLII, 183-185.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 1. Basım, İstanbul: SÜHA Danışmalık Araştırma Yay., 2006.
- , *Hadis Tespit Yöntemi (Hadis Usûlü)*, İstanbul: Kiyabevi, 2003.

- BAHŞEL, Eslem b. Sehl er-Razzâz el-Vâsitî (ö.292/904), *Târîhu Vâsıt*, thk., Kurkîs ‘Avvâd, 1. Basım, Beyrut: ‘Alemlü’l-Kütüb, 1986.
- BAKIRCIOĞLU, Mehmet Zeki, İbn Sa’d’ın et-Tabakâtü’l-Kübrâ’sında Sahâbe Bilgisi, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2007.
- BAŞARAN, Selman, “Ebû Ma‘şer es-Sindî”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1994, X, 184-185.
- el-BÂTİLÎ, Ahmed b. ‘Abdillah, *Ma‘rifetu’s-sahâbe ‘inde’l-muhaddisîn: dirâse tevsîkiyye mukârene*, 1. Basım, Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 2005.
- el-BEĞAVÎ, Ebu’l-Kâsım ‘Abdullah b. Muhammed (ö.317/929), *Mu‘cemu’s-sahâbe*, dirâse ve thk., Muhammedu’l-Emîn b. Muhammed Mahmûd, I-V, Kuveyt: Mektebetu Dâri’l-Beyân, t.y.
- el-BEĞAVÎ, Muhyissünne Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes‘ûd el-Beğavî (ö.510/1116), *Meâlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur‘ân*, thk. ve thr., Muhammed Abdullah en-Nemir vd., 4. Basım, I-VIII, Riyad: Dâru Taybe, 1997.
- BEKR EBÛ ZEYD, *Tabakâtu’n-nessâbîn*, 1. Basım, Riyad: Dâru’r-Reşîd, 1987.
- el-BELÂZÜRÎ, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî (ö.279/892), *Kitâbu’l-cumel min ensâbi’l-eşrâf*, thk., Muhammed Hamîdullah (I. Cilt), Mısır: Dâru’l-Ma‘ârif, t.y., Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî (II-XIII), Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996.
- , *Futûhu’l-buldân*, thk., tlk. ve şerh, Abdullah Enîs et-Tabbâ‘, Beyrut: Muessesetu’l-Me‘âfi, 1987.
- el-BERDÎCÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî (ö.301/913), *Tabakâtü’l-esmâi’l-müfred*, thk., ‘Abdû Ali Kûşk, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, 1990.
- el-BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekr el-Beyhakî (ö.458/1065), *Sünenü’l-Beyhakî el-kübrâ*, thk. Muhammed ‘Abdülkâdir ‘Atâ, I-X, Mekke: Mektebetu Dâri’l-Bâz, 1994.
- el-BUHÂRÎ, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî (ö.256/869), *es-Sahîh/el-Câmi‘u’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Rasûlillah ve sunenihi ve eyyâmih*, 3. Basım, Riyad: Dâru’s-Selâm li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2000.
- , *el-Edebu’l-mufred*, thr., Muhammed Fuad ‘Abdülbâkî, İstanbul: Eda Neşriyat, t.y.
- , *et-Târîhu’l-evsat*, dirâse ve thk., Muhammed b. İbrahim el-Leheyân, 1. Basım, I-II, Riyad: Dâru’s-Sümeiy‘î, 1998.
- , *et-Târîhu’l-kebîr*, I-VIII, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y.

- el-BULKÎNÎ, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö.805/1402), *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve Mehâsinu'l-Istılâh*, thk., Aişe 'Abdurrahmân, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1989.
- el-CÂHİZ, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb (ö.255/868), *el-'Usmâniyye*, thk., Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- , *el-Hayavân*, 2. Basım, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.
- el-CAŞİYÂRÎ, Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdûs, el-Cahşiyârî (ö.331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 1. Basım, Bağdat: el-Mektebetu'l-'Arabîyye, 1938.
- CANAN, İbrahim, *Hadîs Usûlü ve Târîhi*, 1. Basım, Ankara: Akçağ Yay., 1998.
- CÂSİM, Leys Su'ûd, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1999, XIX, 269-272.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Kelbî, Muhammed b. Sâib" *DİA*, I-XLIV, Ankara: TDV, 2003, XXV, ss. 205-206.
- el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhi'l-'Arabîyye*, thk., Ahmed 'Abdülğafûr 'Attâr, 4. Basım, I-VII, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- el-CUDEY', 'Abdullah b. Yûsuf, *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu'r-Reyyân, 2003.
- el-CURCÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Ali (ö.816/1413), *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk., İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2002.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, "Berdîcî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1992, V, 485.
- ÇAPAN, Ergün, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sahâbe*, İstanbul: Işık Yay., 2004.
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. 'Abdirrahmân (ö.255/868), *Sünen-i Dârimî*, tercüme ve thk., Abdullah Aydınlı, 1. Basım, I-VI, İstanbul: Madve Yay., 1994.
- DAYF, Şevkî vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*, 4. Basım, Mısır: Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004.
- DEMİRCİ, Mustafa, "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İstem*, 2007, c. 5, sy. 9, ss. 61-82.
- , "Savâfi", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2009, XXXVI, 184-185.
- , "Sevâd", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2009, XXXVI, 576-578.
- ed-DİMYÂTÎ, Şerafuddîn Ebû Muhammed 'Abdülmü'min ed-Dimyâtî (ö.705/1305), *Ahbâru Kabâili'l-Hazrec*, dirâse ve thk., 'Abdülazîz b. Ömer el-Beytî, 1. Basım, Medine: Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2008.
- ed-DÛRÎ, 'Abdülazîz, "Dîvân", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV., 1994, IX, 377-381.

- el-EBNÂSÎ, Burhânuddîn İbrahim b. Mûsa el-Ebnâsî (ö.806/1403), *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*, thk., Salâh Fethî Helel, 1. Basım, I-II, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1998.
- EBÛ 'UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. ve tşk., Ebû Enes Seyyid b. Receb, 1. Basım, I-II, Mısır: Dâru'l-Hedyi'n-Nebevî, 2007.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî (ö.275/888) *es-Sünen*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000.
- EBÛ HAYYÂN el-ENDELÛSÎ, Muhammed b. Yûsuf (ö.745/1344), *el-Bahru'l-muhît, dirâse*, thk. ve tşk., 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd vd., 1. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.
- EBÛ NU'AYM, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsbehânî (ö.430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ*, 1. Basım, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988.
- , *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk., 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, 1. Basım, I-VII, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1998.
- , *Kitâbu zikri ahbâri İsbehân*, I-II, y.y., Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.
- EBÛ YA'LÂ el-FERRÂ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ (ö.458/1068), *el-'Udde fî usûli'l-fikh*, thk. ve tşk., Ahmed b. Ali Seyrmübârekî, 2. Basım, I-V, Riyad: y.y., 1990.
- EBÛ YA'LÂ el-MEVSİLÎ, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî (ö.307/919), *Müsned*, thk., Hüseyin Selim Esed, 1. Basım, I-XIII, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1984.
- EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî (ö.182/798), *Kitâbu'l-harâc*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- EBÛ ZÛR'A ed-DİMAŞKÎ, 'Abdurrahman b. 'Amr b. 'Abdillâh en-Nasrî (ö.281/894), *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dımaşkî*, Hâşiye, Halîl el-Mansûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.
- EBÛ ZÛR'A er-RÂZÎ, 'Ubeydullah b. 'Abdülkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö.264), *Ebû Zûr'a ve Cuhûduhu fî's-Sünneti'n-Nebeviyye ma'a tahkîki Kitâbihi'd-du'afâ ve ecvibetihî 'alâ es'ileti'l-Berza'î*, dirâse ve thk., Sa'dî el-Hâşimî, 2. Basım, I-III, Kahire: Dâru'l-Vefâ li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1989.
- EBU'L-'ARAB, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-İfrîkî (ö.333/944), *el-Mihan*, thk., Ömer Süleyman 'Ukaylî, 1. Basım, Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1984.
- , *Tabakâtu 'Ulemâi İfrîkiyye*, Neşr, Muhammed b. Şeneb, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, t.y.
- EBU'L-FEREC, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, (ö.357/967), *el-Eğânî*, 2. Basım, I-XXIV, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1952.

- EBU'L-HÜSEYN el-BASRÎ, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib Ebu'l-Hüseyn el-Basrî el-Mu'tezilî (ö.436/1044), *Kitâbu'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, i'tinâ ve thk., Muhammed Hamîdullah vd., I-II, Dimaşk: Institut Français de Damas, 1964.
- EBU'Ş-ŞEYH, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (ö.369/979), *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbekân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, dirâse ve thk., 'Abdülğafûr 'Abdülhak Hüseyin, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1992.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler: Tartışmalar Gerçekler*, 1. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011.
- , "Fezâilü's-sahâbe", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1995, XII, 534-538.
- , "Sahâbe", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2008, XXXV, 491-500.
- , "Tabakat", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2010, XXXIX, 291-292.
- el-ELBÂNÎ, Muhammed Nâsiruddîn (ö.1999), *Sahîhu'l-Edebi'l-Müfred*, 4. Basım, Dâru's-Siddîk li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997.
- EMÎR PÂDİŞÂH, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî (ö.972/1564), *Teysîru't-tahrîr Şerh 'alâ Kitâbi't-Tahrîr li Kemâluddîn İbn Humâm*, I-IV (iki mücellid), Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1932.
- EREN, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yay., 2012.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2006.
- , "İslam Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi," Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, c. 28, ss. 167-180.
- , "Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, I, 95-96.
- , "Belâzürî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1992, V, 392-393.
- , "Halife b. Hayyât", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1997, XV, 301-303.
- , "İbn Sa'd", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1999, XX, 294-297.
- , "Vâkıdî", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2012, XLII, 471-475.
- , "Ensâbü'l-Eşrâf", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1995, XI, 249-251.
- , "Ensâb", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1995, XI, 244-248.
- , "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXIX, 314-318.
- el-FESEVÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî el-Fesevî (ö.277/890) *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh*, thk. ve tlk., Ekrem Ziyâ el-'Umerî, 1. Basım, I-IV, Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1989.

- FEYRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk., Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle, 8. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005.
- GOLDZİHER, Ignaz (ö.1921), "Eshâb", *İA, İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, I-XIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945, IV, 370-371.
- GÖKÇE, Aziz, *İbn Ebî Hayseme'de Sahâbe Bilgisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2011.
- el-ĞAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111), *el-Müstasfâ*, thk., Muhammed 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfi, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- el-HAFÂCÎ, Şihâbuddîn Ahmed el-Hafâcî (ö.1069/1658), *Şifâu'l-ğalîl fî mâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*, tsh., Mustafa Vehbî, y.y., Matba'atü'l-Vehbiyye 1864.
- el-HÂKİM, Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdillah el-Hâkim en-Neysâbûrî (ö.405/1014), *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîh bi-ta'likâti'l-Hâfizayn es-Sâcî ve İbni's-Salâh*, şerh ve thk., Ahmed b. Fâris es-Selûm, 1. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- , *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk., Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- HALİL b. AHMED, Ebû 'Abdirrahmân Halil b. Ahmed b. 'Amr el-Ferâhîdî (ö.170/786), *Kitâbu'l-'Ayn muratteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem*, tertîb ve thk., 'Abdülhamîd Hindâvî, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- HAMÂDE, Mâhir, *Dirâse vesekıyye li't-târîhi'l-İslâmî*, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1988.
- el-HAMEVÎ, Ebû 'Abdillah Şihâbuddîn Yâkût b. 'Abdillah el-Hamevî (ö.626/1228), *Mu'cemu'l-buldân*, tkd., Muhammed 'Abdurrahmân el-Mar'aşlî, 1. Basım, I-VIII (dört mücellid) Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arâbî, 2008.
- HAMÎDULLAH, Muhammed (ö.2002), *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 6. Basım, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987.
- , *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (çev. Mehmet Yazgan), İstanbul: Beyan Yay., 1998.
- , *İslam Peygamberi*, (çev. Sâlih Tuğ), 5. Basım, İstanbul: İrfan Yay., 1993.
- , *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, (çev. Kemal Kuşçu, sadeleştiren, Mesut Karaşahan), İstanbul: Beyan Yay., 2004.
- HAMZA b. YÛSUF, Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî (ö.427/1035), *Târîhu Curcân/Kitâbu ma'rifeti 'ulemâi ehl-i Curcân*, 1. Basım, Haydarâbâd, Matba'atu Meclis-i Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, 1950.
- HATİBOĞLU, İbrahim, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, I-XLIV, Ankara: TDV, 2003, XXVII, 552-554.

- , “Şu‘be b. Haccâc”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXIX, 224-226.
- el-HATÎBU’L-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.463/1070), *el-Kifâye fî ma‘rifeti usûli ‘ilmi’r-rivâye*, thk. ve tlk., Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa, I-II, Semnûd: Mektebetu İbn ‘Abbâs, 2002.
- , *el-Câmi‘ li ahlâki’r-râvî*, thk., Mahmûd Tahhân, I-II, Riyâd: Mektebetu’l-Ma‘ârif, 1982.
- , *Takyîdu’l-‘ilm*, thk. ve tlk., Yûsuf el-‘İşş, 2. Basım, y.y., Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye, 1974.
- , *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y.
- el-HAVLÂNÎ, ‘Abdülcebbâr (ö.370/980), *Târîhu Dâryâ*, neşr, Sa‘îd el-Afğânî, Dimaşk: Matbû‘âtü’l-Mecma‘i’l-‘İlmi’l-‘Arabî, 1950.
- el-HEYSEMÎ, Ebu’l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî (ö.807/1404), *Mecma‘u’z-zevâid ve menba‘u’l-fevâid*, thk., Hüsâmuddîn el-Kudsî, I-X, Kahire: Mektebetu’l-Kudsî, 1994.
- HOROVÎTZ, Josef (ö.1931), *el-Meğâzi’l-ûlâ ve Muellifûhâ*, (Arapça’ya çev. Hüseyin Nassâr), Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1949.
- el-HUZÂ‘Î, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huzâ‘î (ö.789/1387), *Muhtasarü Tahrîci’d-delâlâti’s-sem‘iyye*, i‘dâd, Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Mektebetu’s-Sündüs, 1990.
- ‘ITR, Nuruddîn, *Menhecu’n-Nakd fî ‘ulûmi’l-hadîs*, Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1985.
- İBN ‘ABDİLBER, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî İbn ‘Abdilber en-Nemerî (ö.463/1070), *el-İstîâb fî ma‘rifeti’l-ashâb*, thk. ve tertîb, Halil Me‘mûn Şeyhû, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rif, 2006.
- , *et-Temhîd li-mâ fî’l-Muvatta’ mine’l-ma‘ânî ve’l-esânîd*, thk., Mustafa b. Ahmed el-‘Alevî, Muhammed ‘Abdülkebîr el-Bekrî, I-XXIV, Mağrib: Vizâratu Umûmi’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1967.
- İBN ‘ABDİLHAKEM, Ebu’l-Kâsım ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilhakem (ö.257/870), *Futûhu Mısr ve ahbâruhâ*, tkd. ve thk., Muhammed Subeyh, y.y., t.y.
- İBN ‘ABDİRABBÎH, Ahmed b. Muhammed b. ‘Abdirabbih el-Endelûsî (ö.328/939), *el-‘İkdu’l-ferîd*, thk., Mufîd Muhammed Kamîha, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1983.
- İBN ‘ADİY, Ebû Ahmed Abdullah b. ‘Adiy el-Cürcânî (ö.365/975), *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl*, thk. ve tlk., ‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd vd., I-IX, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, t.y.
- İBN ‘ASÂKİR, Ebu’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah (ö.571/1175), *Târîhu Dimaşk*, dirâse ve thk., ‘Amr b. Ğarâme el-‘Amravî, I-LXXX, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995.

- İBN CEMÂ‘A, Bedruddîn Muhammed b. İbrahim b. Cemâ‘a (ö.733/1332), *el-Menhelü’r-revî fî muhtasari ‘ulûmi’l-hadîsi’n-Nebevî*, thk., Muhyiddîn ‘Abdurrahmân Ramazan, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1986.
- İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî (ö.321/933), *Kitâbu Cemhereti’l-luğa*, thk., Remzî Munîr Ba‘lbeğî, 1. Basım, I-III, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987.
- İBN EBÎ ‘ÂSİM, Ebû Bekr İbnu’n-Nebîl Ahmed b. ‘Amr b. Dahhâk, (ö.287/900), *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, thk., Bâsim Faysal Ahmed, 1. Basım, I-VI, Riyad: Dâru’r-Râye, 1991.
- İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Ebî Hâtım Muhammed b. İdris er-Râzî (ö.327/938), *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1952.
- İBN EBÎ HAYSEME, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb (ö.279/892), *et-Târîhu’l-kebîr el-Ma‘rûf bi Târîhi İbn Ebî Hayseme*, thk., Salah b. Fethî Helel, 1. Basım, I-IV, Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr, t.y.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî (ö.235/849), *el-Musanef fi’l-ahâdis ve’l-âsâr*, thk., Kemal Yûsuf el-Hût, I-VII, Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1988.
- İBN EBÎ’L-HADÎD, Ebû Hâmid ‘İzzüddîn b. Hibetullah b. Muhammed el-Medâinî (ö.656/1258), *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, thk., Muhammed ‘Abdülkerîm en-Nemerî, 1. Basım, I-XX, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1998.
- İBN FÂRİS, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ (ö.395/1004), *Mu‘cemu mekâyisi’l-luğa*, thk. ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-VI, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979.
- İBN HABÎB, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye (ö.245/859), *Kitâbu’l-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dâru’l-Âfâkı’l-Cedîde, 2009.
- İBN HACER, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-‘Askalânî (ö.852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, i’tinâ, Hassân ‘Abdülmennân, Beyrut: Beytu’l-Efkârî’d-Devliyye, 2004.
- , *Fethu’l-bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thr. ve tsh., Muhibbuddîn el-Hadîb, thk. ‘Abdülaziz b. ‘Abdillah b. Bâz, I-XIII, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1959.
- , *Lisânu’l-Mîzân*, I-VII, Beyrut: Muessesetu’l-A‘lemî li’l-Matbû‘ât, 1971.
- , *Nüzhetü’n-nazar fî tavnîhi Nuhbeti’l-Fiker*, thk., Nureddîn ‘İtr, 3. Basım, Dimaşk, Matba‘atu Sabâh, 2000.
- , *Ta‘cîlu’l-menfa‘a bi zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erba‘a*, thk., İkrâmullah İmdâdülhak, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.
- , *Takrîbu’t-Tehzîb*, thk., Halil Me’mûn Şeyhû, 3. Basım, I-II (tek mücellid), Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2001.

- , *Tehzîbu't-tehzîb*, 1. Basım, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İBN HALDÛN, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî (ö.808/1405), *Târîhu İbn Haldûn el-musemmâ Dîvânu'l-mubtede' ve'l-haber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber*, Hâşiye, Halil Şehâde, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İBN HAYYÂT, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât Şebâb el-'Usfurî (ö.240/854), *Kitâbu't-tabakât*, thk. ve tkd., Ekrem Ziyâ el-'Umerî, 1. Basım, Bağdat: Matba'atu'l-'Ânî, 1967.
- , *Târîhu Halîfe İbn Hayyât*, thk., Ekrem Ziya el-'Umerî, 2. Basım, Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelûsî (ö.456/1063), *Cemheretu ensâbi'l'Arab*, Hazırlayan, 'Abdülmun'im Halil İbrahim, 5. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.
- İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî (ö.354/965), *Kitâbu's-Sikât*, thk., es-Seyyid Şerafuddîn Ahmed, 1. Basım, IX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- , *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, tertîb, Emir 'Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî, thk. ve thr., Şu'ayb el-'Arnavut, 1. Basım, I-XVIII, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1988.
- , *el-Mecrûhîn*, thk., Mahmûd İbrahim Zâyed, I-III, Halep: Dâru'l-Va'y, t.y.
- , *Meşâhîru 'Ulemâi'l-emsâr*, thk., Maufred Fleischhammer, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1959.
- , *Târîhu's-sahâbe ellezîne ruviye 'anhumu'l-ahbâr*, thk., Bûrân ed-Dannâvî, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed 'Abdümelik b. Hişâm (ö.218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sekâ vd., 3. Basım, Beyrut: Dâr-u İbn Kesîr , 2005.
- İBN İSHÂK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî (ö.151/768), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk., Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. Basım, I-II (tek mücellled), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.
- İBN KÂNÎ', Ebu'l-Hüseyn 'Abdülbâkî b. Kâni' (ö.351/962), *Mu'cemu's-sahâbe*, zabt ve tlk., Ebû 'Abdirrahmân Salah b. Sâlim el-Mısrâtî, I-III, Medine: Mektebetu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1997.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ 'İmadüddîn İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk., Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, 1. Basım, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- , *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, t.y.
- , *el-Fusûl fî sîreti'r-Rasûl*, thk., Muhammed el-'İd el-Hatrâvî, 4. Basım, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1985.

- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Müslim, (ö.276/889), *el-Ma‘ârif*, thk. ve tkd., Servet ‘Ukkâşe, 4. Basım, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1981.
- , *el-İmâme ve’s-siyâse*, thk., Halil el-Mansûr, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997.
- İBN MÂCE, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö.273/886), *Sünenu İbn Mâce*, 3. Basım, Riyad: Dâru’s-Selâm li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2000.
- İBN MA‘ÎN, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma‘în b. ‘Avn el-Bağdâdî (ö.233/847), *et-Târîh*, dirâse, tertîb ve thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, 1. Basım, I-IV, Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-‘İlmî ve İhyai’t-Turâsi’l-İslâmî, 1979.
- İBN MÂKÛLÂ, Ali b. Hibetullah b. Ebî Nasr b. Mâkûlâ (ö.475/1082), *el-İkmâl fî raf‘i’l-irtiyâb ‘ani’l-mu’telif ve’l-muhtelif fî’l-esmâ ve’l-künâ*, 1. Basım, I-V, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1991.
- İBN MANZÛR, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö.711/1311), *Lisânu’l-‘Arab*, thk., Abdullah Ali el-Kebîr vd., I-VI, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, t.y.
- İBN MENDE, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Mende el-İsbehânî (ö.395/1004), *Ma‘rifetu’s-sahâbe*, thk., tkd. ve tkl., ‘Âmir Hasan Sabrî, 1. Basım, I-II, Birleşik Arap Emirlikleri: Matbû‘âtü Câmî‘ati’l-İmârâti’l-‘Arabîyyeti’l-Müttahide, 2005.
- İBN MÛZÂHİM, Nasr b. Mûzâhim el-Minkarî (ö.212/827), *Vak‘atu Sıffîn*, thk. ve şerh: ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1990.
- İBN RÂFÎ‘, Takıyyüddîn Ebu’l-Ma‘âlî Muhammed b. Râfî‘ (ö.774/1372), *el-Vefeyât*, thk., Sâlih Mehdî ‘Abbâs, 1. Basım, I-II, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1982.
- İBN RECEB, Ebu’l-Ferec Zeynuddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed (ö.795/1392), *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, thk., Subhî es-Semerrâî, 3. Basım, Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1996.
- İBN SA‘D, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ (ö.230/844), *et-Tabakâtu’l-kubrâ*, thk., İhsân ‘Abbâs, 1. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. ‘Abîde en-Nemîrî (ö.262/875), *Kitâbu Târîhi’l-Medîneti’l-Munevvera*, thk., Fehîm Muhammed Şeltût, I-IV, y.y., t.y.
- İBN TAHİR el-MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö.355/965), *Kitâbu’l-Bed’i ve’t-târîh*, I-VI, Kahire: Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, t.y.
- İBN TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ (ö.709/1309), *el-Fahrî fî’l-âdâbi’s-sultâniyye ve’d-düveli’l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İBN YÛNUS, Ebû Sa‘îd ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeffî (ö.374/984), *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2000.
- İBN ZENCÛYE, Ebû Ahmed Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe (ö.251/865), *Kitâbu’l-Emvâl*, thk., Şâkir Zîb Feyyâd, I-IV, Riyad: Merkezu el-Melik Faysal li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1986.

- İBNU'L-EBBÂR, Muhammed b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâ'î el-Belensî (ö.658/1259), *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, thk., Abdüsselâm Hirâs, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tıbâ'a, 1995.
- İBNU'L-EMÎN, Ebû İshâk İbrahim et-Tuleytulî el-Kurtubî (ö.544/1149), *el-İstidrâk 'ale'l-İstîâb*, dirâse ve thk., Hannân el-Haddâd, 1. Basım, I-II, Fas: Vizâratul-Evkâf, 2008.
- İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen 'İzzüddîn İbnu'l-Esîr (ö.630/1232), *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk., Ali Muhammed Mu'avvid ve 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008.
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Ali b. el-Cevzî (ö.597/1200); *Kitâbu'l-Mevzû'ât*, thk. ve tkd., 'Abdurrahmân Muhammed Osman, 1. Basım, I-III, y.y., 1966.
- İBNU'L-HÂCİB, Ebû 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr (ö.646/1248), *Muhtasarü Münteha's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, dirâse, thk. ve tlk., Nezir Hamâdû 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İBNU'L-KELBÎ, Ebu'l-Münzir İbnu's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö.204/819), *Cemheretu'n-neseb*, thk. Mahmûd Firdevs el-'Azm, 2. Basım, I-III, Dimâşk: Dâru'l-Yakazati'l-'Arabiyye, t.y.
- İBNU'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb (ö.380/990), *Kitâbu'l-Fihrist*, Şerh, tlk. ve tkd., Yûsuf Ali Tavîl, 2. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002.
- İBNU'S-SALÂH, Ebû 'Amr Osman b. 'Abdirrahmân eş-Şehrezûrî (ö.643/1245), *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ebû 'Abdirrahmân Salah b. Muhammed, 1. Basım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.
- el-'İCLÎ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. 'Abdillâh b. Sâlih el-'İclî (ö.261/874), *Ma'rifetu's-Sikât*, thk., 'Abdül'alî 'Abdülazîm el-Bestevî, 1. Basım, I-II, Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1985.
- el-'İRÂKÎ, Zeynuddîn Ebu'l-Fadl 'Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî (ö.806/1403), *Elfiyetü'l-hadîs ve yelîhâ şerhuhu Fethu'l-muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, thk. Mahmûd Rebî', Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1998.
- , *et-Takyîd ve'l-îzâh Şerhu Mukaddimetü İbn Salâh*, 2. Basım, Beyrut: Dâru'l-Hadîs li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1984.
- , *Şerhu et-Tebşira ve't-tezkira*, thk., 'Abdüllatîf el-Humeym ve Mahir Yasin, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002.
- İSMAİL PAŞA, İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî el-Bağdâdî (ö.1339/1920), *Hediyetü'l-'ârifîn esmau'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, tsh., Rifât Bilge ve İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal İnal, I-II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî (offset baskı), t.y.
- el-İSNEVÎ, Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdurrahîm b. el-Hasen el-İsnevî (ö.772/1370), *Nihâyetü's-sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl li'l-Kâdî Nâsiruddîn*

- Abdullah b. Ömer el-Beydâvî ve ma'ahû havâşîhi Süllemu'l-Vusûl li'l-Mutî'î*, I-IV, Beyrut: 'Alemu'l-Kütüb, t.y.
- KÂDÎ 'İYÂD, Ebu'l-Fadl 'ÿyâd b. Mûsâ b. 'ÿyâd b. 'Amrûn el-Yahsûbî (ö.544/1149), *Meşâriku'l-envâr 'alâ sîhâhi'l-âsâr*, I-II, y.y., Mektebetu'l-'Atîka, t.y.
- el-KALKAŞENDÎ, Ebu'l-'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî (ö.820/1417), *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ti'l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922.
- , *Me'âsiru'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, thk., 'Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, 1. Basım, Beyrut: 'Alemu'l-Kutub, 2006.
- KALLEK, Cengiz, "Haraç", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1997, XVI, 71-88.
- , "Medâinî", *DÎA*, I-XLIV, Ankara: TDV, 2003, XXVIII, 291-292.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Şa'bî", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2010, XXXVIII, 217-218.
- , "Müslim b. Haccâc", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, Yay., 2006, XXXII, 93-94.
- , "Ahmed b. Hanbel", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul, TDV. Yay., 1989, II, 75-80.
- , "Tirmizî", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 2012, XLI, 202-204.
- , "el-İsâbe", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2000, XXII, 487.
- , "İbn Hacer el-Askalânî", *DÎA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XIX, 514-531.
- KAPAR, Mehmet Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *DÎA*, İstanbul: TDV. Yay., 1995, XII, 14-16.
- el-KÂSİMÎ, Ali, *Mu'cemu'l-istişhâdât*, 1. Basım, Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2001.
- el-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâlüddîn (ö.1914), *Kavâidu't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, thk., Mustafa Şeyh Mustafa, 1. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halîfe Mustafa b. 'Abdillah (ö.1067/1656), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh., M. Şerefettin Yalçın ve Kilisli Rifat Bilge, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- el-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî (ö.1095/1683), *el-Külliyât*, i'dâd: 'Adnân Dervîş ve Muhammed el-Misrî, 2. Basım, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1998.
- KEHHÂLE, Ömer b. Rızâ b. Muhammed (ö.1408/1987), *Mu'cemu'l-müellifîn Terâcimu Musannifî el-Kütübi'l-'Arabîyye*, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- KESKİN, Yusuf Ziya, *Ebû Nu'aym el-İsfehânî*, İstanbul: Beyan Yay., 2003.

- eL-KETTÂNÎ, Muhammed ‘Abdülhay b. ‘Abdilkebir el-Kettânî (ö.1962), *Fihrisu’l-fehâris ve’l-esbât ve mu’cemu’l-me’âcim ve’l-meşîhât*, i’tinâ, İhsân ‘Abbâs, 2. Basım, I-II, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1982.
- , *Hz. Peygamber’in Yönetimi: et-Terâtibu’l-idâriyye*, çev. Ahmet Özel, I-II, İstanbul: İz Yay., 2003.
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara: TDV Yay., 2003.
- eL-KUBEYSÎ, ‘İyâde b. Eyyûb, *Sahâbetu Rasûlillah fi’l-Kitâb ve’s-Sünne*, 2. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- eL-KUDÂ’Î, Muhammed b. Selâme b. Ca’fer Ebû ‘Abdillah el-Kudâî (ö.454/1062), *Târîhu’l-Kudâ’î/Kitâbu ‘Uyûni’l-ma’ârif ve funûni ahhâri’l-halâif*, dirâse ve thk, Cemîl Abdullah el-Mısrî, Mekke: Câmî’atu Ummi’l-Kurâ, 1995.
- eL-KURTUBÎ, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1272), *el-Câmi’ li ahhâmi’l-Kur’ân*, thk., ‘Abdülhamîd Hindâvî, 1. Basım, IX, Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2005.
- eL-KUŞEYRÎ, Ebû Muhammed b. Sa’îd b. ‘Abdirrahmân el-Kuşeyrî (ö.334/945), *Târîhu’r-Rakka ve men nezelehâ min ashâbi Rasûlillah ve’t-tâbi’in ve’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*, thk., İbrahim Sâlih, 1. Basım, Dımaşk: Dâru’l-Beşâir, 1998.
- KUTLAY, Halil İbrahim, “İbn Kâni’ ”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XX, 104-105.
- KUZUDİŞLİ, Bekir, “Yüz Elli Uydurma Sahâbî Var Mı? Murtezâ el-Askeri’nin *Hamsûne ve Mie Sahâbiyyin Muhtelakin* Adlı Kitabındaki İddialarının Tahlili”, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe, Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul: Ensar Yay., 2013, ss. 291-329.
- KÜÇÜK, Râşid, “İbn Ebû Asım”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV. Yay., 1999, XIX, 422-423.
- eL-LEKNEVÎ, Muhammed b. ‘Abdilhay el-Leknevî (ö.1304/1886), *Zaferu’l-emânî bi Şerhi Muhtasari es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî fi mustalahi’l-hadîs*, haşiye ve thr., Halîl Mansûr, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.
- MAHMUDOV, Elşad, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber’in Savaşları*, İstanbul: İSAM Yay., 2010.
- eL-MAKRİZÎ, Takiyyuddîn Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö.845/1441), *el-Mevâ’ız ve’l-i’tibâr bi zikri’l-hıtatı ve’l-âsâr*, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- MÂLİK, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû ‘Âmir el-Asbahî (ö.179/795), *el-Müdevvenetu’l-kubrâ li’l-İmâm Mâlik rivâyetu’l-İmâm Sahnûn ‘ani’l-İmâm ‘Abdirrahmân b. Kâsım*, 1. Basım, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1994.

- , *el-Muvatta' li'l-Îmâm Mâlik b. Enes bi-rivâyeti'l-Laysî ve yelîhi Îs'âfu'l-Mubatta' bi-ricâli'l-Muvatta'*, thk. ve şerh: Nevâf el-Cerrâh, 1. Basım, Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- MANSUROĞLU, Mecdud, "Dîvân", *İA: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, I-XIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, III, 595-596.
- MERZÛK, Zerîf, *Neş'etü'd-devâvîn ve tatavvuruhâ fî sadri'l-İslâm*, Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Zâyid li't-Turâsi ve't-Târîh, 2000.
- el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî (ö.450/1058), *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, thk., Ahmed Mubârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Mektebetu Dâr-i İbn Kuteybe, 1989.
- MECDUDDÎN İBNU'L-ESÎR, Ebu's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (ö.606/1209) *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk., Halîl Me'mûn Şeyhû, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2001.
- MENNÂ' el-KATTÂN, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-hadîs*, 2. Basım, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1992.
- el-MERDÂVÎ, Ebu'l-Hasen 'Alâuddîn Ali b. Süleyman b. Ahmed el-Merdâvî, (ö.885/1480), *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, dirâse ve thk., 'Abdurrahmân b. 'Abdillah el-Cibrîn vd., 1. Basım, I-VIII, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2000.
- el-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (ö.342/953), *Murûcu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*, thk., Muhammed Muhyiddîn 'Abdülhamîd, 5. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973.
- el-MİZZÎ, Ebu'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. 'Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö.742/1341), *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk., Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, 1. Basım, I-XXXV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1980.
- MÜNŞİD, Mecîd Halef, *Cuhûdu'l-Hâfız İbn 'Abdilber fî dirâseti's-sahâbe*, 1. Basım, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- MÛSÂ b. 'UKBE, Ebû Muhammed Mûsâ b. 'Ukbe b. Ebî 'Ayyâş el-Esedî (ö.141/758), *el-Meğâzî*, cem', dirâse ve thr., Muhammed Bakşîş Ebû Mâlik, Rabat: Câmi'atu İbn Zühr, 1994.
- MUSTAFA, Şakir, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, 3. Basım, I-III, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö.261/874), *es-Sahîh/el-Müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar mine's-sünen bi-nakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Rasûlillâh*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000.
- , *et-Tabakât*, tkd. ve tlk., Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan, 1. Basım, I-II, Dâru'l-Hicre li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1991.

- NÂİM, Bâbanzâde Ahmed (ö.1353/1934), “Mukaddime”, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, 3. Basım, I-XIII, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1970.
- en-NESÂÎ, Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb en-Nesâî (ö.303/915) *Sünenu’n-Nesâî el-kübrâ*, thk., ‘Abdülğaffâr Süleyman el-Bundârî, 1. Basım, I-VI, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1991.
- en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö.676/1277), *et-Takrîb ve’t-teysîr li ma’rifeti Süneni’l-Beşîri’n-Nezîr*, tkd., tlk. ve thk., Muhammed Osman el-Haşeb, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1985.
- , *İrşâdü tullâbi’l-hakâik ilâ ma’rifeti süneni Hayri’l-Halâik*, thk., Nureddîn ‘Itr, 4. Basım, Dımaşk: Dâru’l-Yemâme, 2002.
- OKIÇ, Muhammed Tayyib (ö.1977), *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.
- , “İslam’da İlk Nüfus Sayımı”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1958-59, c. 7, ss. 11-20.
- , “Hadîste Tercüman”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: 1966, c. 9, ss. 27-51.
- OKULLU, Mustafa, *Ensâr ve Hadis Rivâyeti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)*, 2001.
- ORHAN, Zeynep, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)*, 2008.
- ÖNKAL, Ahmet, “Araplarda Ensâb İlmi ve İslam Tarihi Açısından Önemi”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1990, sy. 3, ss. 117-132.
- , “*Ensâb’la İlgili Eserler*”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, sy., 4, ss. 55-72.
- ÖZ, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı; Yıldız Yayıncılık, 2008.
- ÖZDİREK, Recep ve ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, İstanbul: TDV. Yay., 2010, XXXVIII, 23-28.
- ÖZKAN, Halit, “Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî’nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 17, sy., 32 (2012/1), ss. 1-37.
- ÖZKAN, Mustafa, “Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemânın Tavrı”, *İstem: İslam San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2008, yıl 6, sy. 11, ss. 93-112.
- er-RÂĞİB el-İSFEHÂNÎ, Ebu’l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö.506/1112), *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.y.

- er-RÂMEHURMUZÎ, el-Hüseyn b. ‘Abdirrahmân er-Râmehurmuzî (ö.360/970), *el-Muhaddisu’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*, tkd., thk., tlk. ve thr., Muhammed ‘Accâc el-Hatîb, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1971.
- er-RÂZÎ, Ebû ‘Abdillah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö.604/1207), *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî el-Meşhûr bi Tefsîri’l-Kebîr ve Mefâtîhi’l-ğayb*, 1. Basım, I-XXXII, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- er-RÛDÂNÎ, Muhammed b. Süleyman (ö.1094/1682), *Sılatu’l-halef bi-mevsûli’s-selef*, thk., Muhammed Hacî, 1. Basım, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1988.
- er-RU‘AYNÎ, İsâ b. Süleyman b. ‘Abdillah er-Rundî el-Endelûsî (ö.632/1234), *el-Câmi’ li-mâ fi’l-musannefâti’l-cevâmi’ min esmâi’s-sahâbeti’l-a’lâm uli’l-fazli ve’l-ahlâm*, thk., Mustafa Bâcû, 1. Basım, I-VI, Kahire: el-Mektebetu’l-İslâmiyye, 2009.
- es-SÂ‘İDÎ, Abdurrahman b. ‘Umerî b. ‘Abdillah, “Mukaddime” *Kitâbu’l-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe min evveli’l-kitâb ilâ nihâyeti harfi’t-tâ*, I-II, Mekke: Câmi‘atu Ummi’l-Kurâ, 1996.
- es-SAN‘ÂNÎ, Muhammed b. İsmail el-Emîr el-Hasenî es-San‘ânî (ö.1182/1768), *Tavdîhu’l-efkâr li ma‘ânî tenkîhi’l-enzâr*, thk., Muhammed Muhyiddîn ‘Abdülhamîd, I-II, Medine: Mektebetu’s-Selefiyye, t.y.
- SARMIŞ, İbrahim, “Müerric es-Sedûsî”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2006, XXXI, 478.
- es-SEDÛSÎ, Şeyhu’l-‘Arabiyye Müerric b. ‘Amr es-Sedûsî (ö.195/810), *Kitâbu hazf min nesebi Kureyş*, Nâşir, Salâhüddîn el-Müneccid Kahire: Mektebetu Dâri’l-‘Arûbe, t.y.
- es-SEHÂVÎ, Muhammed b. ‘Abdirrahmân b. Muhammed Şemsüddîn es-Sehâvî (ö.902/1496), *Fethu’l-muğîs bi şerhi Elfiyeti’l-Hadîs li’l-‘İrâkî*, thk. ve tlk., Ali Hüseyin Ali, 1. Basım, Kahire: Mektebetu’s-Sünne, 2003.
- , *el-İ‘lân bi’t-tevbîh li-men zemme ehle’t-târîh*, thk., Franz Rosenthal, (Arapça’ya çev. Sâlih Ahmed Ali), 1. Basım, Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1986.
- SELLÛMÎ, ‘Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsir, *el-Vâkîdî ve kitâbuhu’l-Meğâzî menhecuhu ve mesâdiruhu*, Medine: el-Câmi‘atu’l-İslâmiyye, 2003.
- es-SEM‘ÂNÎ, Ebû Sa‘d ‘Abdülkerîm b. Muhamed b. Mansûr es-Sem‘ânî (ö.562/1166), *el-Ensâb*, thk., ‘Abdirrahmân b. Yahyâ el-Mu‘allimî el-Yemânî, 1. Basım, Haydarâbâd: Meclisu Dâirati’l-Ma‘ârif-i’l-‘Usmâniyye, 1962.
- es-SEYYİDÜ’Ş-ŞERÎF el-KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca‘fer (ö.1927), *Hadis Literatürü*, (dipnot ve ilavelerle çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yay., 1994.
- SEZGİN, M. Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 2. Basım, Ankara: Kitâbiyât/Avrasya Yay., 2001.
- , *Târîhu’t-türâsi’l-‘Arabî*, (Arapça’ya nakleden, Mahmûd Fehmî, Hicâzî), I-X, Riyad: Câmi‘atü’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, 1991,

- SIDDÎKÎ, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yay., 1966.
- SÎBEVEYH, Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî (ö.180/796) *el-Kitâb/Kitâbu Sîbeveyh*, thk. ve şerh, ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. Basım, I-V, Kahire: Mektebetu Hancî, 1988.
- es-SİNDÎ, Muhammed Ekrem es-Sindî (ö.?), *İm‘ânu’n-nazar Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, thk., Ebû Sa‘îd Ğulam Mustafa el-Kâsımî, y.y., t.y.
- SOLAK, Mustafa, Hadislerde Sahâbe Kavramı, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2001
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003/1, c. 2, sy. 3, ss. 63-86.
- SUBHÎ es-SALÎH, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (çev. M. Yaşar Kandemir), 6. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1997.
- es-SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. ‘Abdillah eş-Şatrancî es-Sûlî (ö.335/946), *Edebu’l-küttâb*, i‘tinâ ve tlk., Muhammed Behcet el-Eserî, Mısır: el-Matba‘atu’s-Selefiyye, 1923.
- es-SUYÛTÎ, Ebu’l-Fadl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, (ö.911/1505), *Tedribu’r-râvî fî Şerhi Takrîbi’n-Nevâvî*, tlk., Muhammed b. Riyâd el-Ahmed, 1. Basım, Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2011
- , *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, thk., Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, I-II, Mısır: el-Hey’etu’l-Mısriyye el-‘Âmme li’l-Kitâb, 1974.
- es-SÛBKÎ, Tâcuddîn ‘Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî (ö.771/1369), *Cem‘u’l-cevâmi‘ fî usûli’l-fikh*, tlk., ‘Abdülmün‘im Halil İbrahim, 2. Basım, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2003.
- eş-ŞÂFÎ‘Î, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î (ö.204/819), *el-Umm*, tsh., Muhammed Zehrâ en-Neccâr, I-VIII, Kahire: Mektebetu’l-Külliyâtî’l-Ezheriyye, 1961.
- ŞÂKİR, Ahmed Muhammed (ö.1957), *el-Bâ‘isu’l-hasîs Şerh İhtisâri ‘Ulûmi’l-hadîs*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, t.y.
- eş-ŞESERÎ, Sa‘d b. Nâsır b. ‘Abdilazîz eş-Şeserî, *Şerhu Risâle fî usûli’l-fikh li’l-‘Ukberî*, i‘tinâ, ‘Abdünnâsır b. ‘Abdilkâdir el-Beşbîşî, 1. Basım, Riyad: Künûzu İşbilîyâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR Vakfı Yay., 1998.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ali el-Havlânî eş-Şevkânî (ö.1250/1834), *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hakki min ‘ilmi’l-usûl*, thk., Ebû Hafs Sâmî el-Eşerî, 1. Basım, I-II, Riyad: Dâru’l-Fadîle, 2000.

- ŞİMŞİR, Mehmet, “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Dîvân Teşkilatı”, *İstem*, 2005, yıl, 3, sy., 6, ss. 265-280.
- ŞULUL, Kâsım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 3. Basım, İstanbul: İnsan Yay., 2011.
- et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö.360/970), *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk., Târik b. İvadullah b. Muhammed ve 'Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, I-X, Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1994.
- , *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk., Hamdî b. 'Abdilmecîd es-Silefî, 2. Basım, I-XX, Musul: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö.310/922), *Cami'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Basım, I-XXIV, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- , *el-Muntehab min Kitâbi Zeyli'l-Muzeyyel min târihi's-sahâbe ve't-tâbiîn* (Taberî'nin, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk* adlı eserinin Dâru'l-Ma'ârif baskısının son cildinde), thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Basım, I-XI, Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1967.
- , *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, 1. Basım, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987.
- TEKİNEŞ, Ayhan, *Geleneğin Altın Zinciri: Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad*, 1. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- et-TÎBÎ, Hüseyin b. 'Abdillah et-Tîbî (ö.743/1342), *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*, thk., Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1985.
- et-TİRMİZÎ, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî (ö.279/892), *el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni 'an Rasûlillah ve ma'rifeti's-sahîhi ve'l-ma'lûl ve-mâ 'aleyhi'l-âmel*, 3. Basım, Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000.
- , *Tesmiyetü ashâb'in-Nebî*, Neşr, Ali Yardım, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sy. 2, ss. 288-347.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, *DİA*, I-XLIV, Ankara: TDV, 2002, XXV, 204-205.
- UĞUR, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV, 1992.
- 'URVE b. ez-ZÜBEYR, Ebû 'Abdillah el-Esedî el-Kureşî 'Urve b. ez-Zübeyr b. 'Avvâm, (ö.94/712), *Meğâzî Rasûlillah li 'Urve b. ez-Zübeyr bi rivâyeti Ebi'l-Esved*, thk., Mustafa el-A'zamî, Riyad: Mektebetu't-Terbiyeti'l-'Arabî li Duveli'l-Hafîc, 1981.
- UYAR, Gülgün, “Abbâsî Coğrafyasında Bir Neseb Alimi: Zübeyrî (236/851) ve Kitâbu Nesebi Kureş'ine Göre Neseb Bilimi Usul, Muhteva ve İfade Şekilleri”, *İstem*, 2008, yıl 6, sy. 12, ss. 127-152.
- , Gülgün, “Nakib” *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV., 2006, XXXII, 321-322.

- el-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö.207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk., Marsden Jones, 1. Basım, Beyrut: 'Alemu'l-Kütüb, 2006.
- el-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh el-Ya'kûbî (ö.292/804), *Târîh*, I-III, Leiden: Brill Matbaası, 1883.
- , *Mu'cemu'l-büldân*, yayına hazırlayan, T.G.J. Juynboll, Leiden: Brill Matbaası, 1860.
- YAHYÂ b. ÂDEM, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân (ö.203/818), *Kitâbu'l-Harâc*, 1. Basım, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1987.
- YARDIM, Ali, "Begavî, Ebu'l-Kâsım", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 1992, V, 339.
- , "Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin 'Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî'si'", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 2, ss. 247-348.
- , "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sy. 5, ss. 181-193.
- , "el-İstîâb", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV, 2001, XXIII, 314-315.
- YAZICI, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: TDV., Yay., 1999, XX, 145-149.
- YILMAZ, Hayati, *Hz. Muhammed'in Aile ve Akraba Atlası*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 2012.
- YÜCEL, Ahmet, *Hadis Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011.
- ez-ZEHBEÎ, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (ö.748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-Nubelâ, i'tinâ ve tertîb*, Hassân 'Abdülmennân, I-III, Beyrut: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2004.
- , *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk., Muhammed 'Avvâme, 1. Basım, I-II, Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1992.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk., Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, 1. Basım, I-XV, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- , *Tecrîdu esmâi's-sahâbe*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- , *Tezkiretu'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- ZEKERİYYÂ el-ENSÂRÎ, Ebû Yahyâ Zeynuddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.926/1519), *Kitâbu Ğâyeti'l-vusûl Şerhu Lübbi'l-Usûl (Muhammed el-Cevherî'nin Haşiyesiyle beraber)*, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye el-Kübrâ Matbaası, t.y.
- , *Fethu'l-bâkî bi Şerhi Elfiyeti'l-İrâkî*, thk., thr. ve tlk., 'Abdüllatîf el-Humeym ve Mâhir Yasin Fahl, 1. Basım, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

- ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Behâuddîn Abdullah ez-Zerkeşî (ö.794/1391), *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, tahrîr, 'Abdülkâdir Abdullah el-‘Ânî, 2. Basım, I-VI, Kuveyt: Dâru's-Safve li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1992.
- ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî (ö.1396/1976), *el-A'lâm*, 15. Basım, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- ez- ZÜBEYR b. BEKKÂR, Ebû ‘Abdillah Zübeyr b. Bekkâr b. ‘Abdillah b. el-Mus‘ab (ö.256/869), *el-Ahbâru'l-muvaffakiyyât*, thk., Sâmi Mekkî el-‘Ânî, 2. Basım, Beyrut: ‘Âlemu'l-Kütüb, 1996.
- ez-ZÜBEYRÎ, Ebû ‘Abdillah el-Mus‘ab b. ‘Abdillah b. el-Mus‘ab ez-Zübeyrî (ö.236/850), *Kitâbu Nesebi Kureyş*, tsh. ve tlk, E. Levi Provençal, 3. Basım, Kahire: Dâru'l-Ma‘ârif, 1982.

ÖZGEÇMİŞ

1979 Trabzon/Of'ta doğdu. İlköğretimi İstanbul Bakırköy'de tamamladı. 1998 yılında Gökşen Akşam Sanat Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Birinci sınıfın sonunda Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptı. 2003 yılında buradan mezun oldu.

2004 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalında yüksek lisansa başladı. Prof. Dr. Ali Akyüz'ün danışmanlığında *Hadislerde Toplumların Çöküşü* adlı teziyle 2007 yılında mezun oldu.

2009 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalında doktora eğitimine başladı.

16.11.2012 tarihinde Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne intisab eden Yazıcı, halen aynı üniversitede Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalında Öğretim Görevlisi olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Evli ve iki çocuk babası olan Yazıcı, ileri düzeyde Arapça ve orta düzeyde İngilizce bilmektedir.